

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ДУРДОНАЛАРИ

МИХАИЛ БУЛГАКОВ

УСТА ВА МАРГАРИТА

РОМАН

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2008

МИХАИЛ БУЛГАКОВ РОМАНИ ҲАҚИДА

ҚОДИР МИРМУҲАМЕДОВ
таржимаси

Мусаввирлар

Александр Петров
Михаил Самойлов

Булгаков, Михаил

Уста ва Маргарита. Роман / Қ. Мирмуҳамедов тарж.
Т.: «Шарқ», 2008. —480 б.

ББК84(5Ўз)

ISBN 978-9943-00-030-8

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси Бош таҳририяти, 2008

Михаил Афанасьевич Булгаковнинг «Уста ва Маргарита» романи «Москва» журнали саҳифаларида чоп этилиши муносабати билан уни ёзувчининг адабий меросини ўрганиш комиссияси номидан ушбу қисқагина муқаддима билан бошлашни лозим топдим.

«Уста ва Маргарита» — марҳум адибнинг сўнгги асари. Булгаков бу романи устида 1928 йилдан иш бошлади ва унинг турли вариантларини яратар экан, баъзан ишини тўхтатар, баъзан эса яна ёзганларига қайтарди. У умри поёнидаги ўн икки йил мобайнида ҳам ўзи дунёга келтирган сермазмун асарини қўлдан қўймади.

Ўлимидан бир неча кун бурун, оғир хасталигига қарамай, ёзувчи романи қўлёзмасига қайта-қайта қайтиб, унинг айрим бобларига сайқал берар ҳамда такомилга етказишга уринарди.

Булгаков саҳий истеъдодида, эҳтимол ёзувчининг бутун адабий фаолияти давомидадир, уч турдаги иқтидор — сатирик иқтидори, фантаст иқтидори ва ўта аниқ психологик таҳлилга суянган реалист иқтидори қўшничилик қилиб, бир-биридан устунликка эришиш учун баҳслашиб келган, десак хато бўлмайди.

«Уста ва Маргарита» романи ғаройиб биносининг бунёд этилишида Булгаков истеъдодининг бу уч тури баб-баравар ёинки деярли баб-баравар хизмат кўрсатди. Уларнинг ҳар жиҳатдан чатишиб, ягона дарё оқимига қўшулуви асарнинг энг яхши саҳифаларини ташкил қилганким, бу айни вақтнинг ўзида нафақат романнинг, умуман олганда Булгаков бадиий сўз санъатининг улкан ютуғидир.

Романда шундай саҳифалар борки, уларда Булгаков сатирасининг, Булгаков фантастикасининг ва турган гапки Булгаков аниқ реалистик насрининг чўққиси ўз ифодасини топган.

Роман шундай ёзилганки, ёзувчи худди бу унинг охирги асари эканини илгаритдан сезгандай, унинг саҳифалари орқали ўқувчиларига ўз қалбининг бутун

бойликларини, санъаткор қаламининг бутун сеҳрини, сатирик кўзининг бутун ўткирликларини хаёлотининг бутун шиддатини ҳамда психологик кузатувининг бутун тиракликларини инъом этмоқни истаганини кўриш мумкин.

Роман саҳифаларидаги бундай саховат ўқилиш жараёнида худди чексиздек туюлади, бир воқеадан иккинчи бир воқеага ўтиш ерлари шу даражада кўпки, баайни ҳикоя қилиш матосидаги чокка ўхшаб кетади. Романи такрор-такрор ўқиб чиқиб, унинг ҳар бир кейинги сон-саносиз ўткир бурчакларида сени янги ва яна янги фавкуллода кашфиётлар кутаётганига кўникма ҳосил қилмас экансан, ундаги шиддаткор фантазмагориядан классик жозибаторликка, тежамкор реалистик насрдан иккинчи бир нотекис насрга, аччиқ сатирик гротесқдан ҳеч қандай танаффусиз саҳий ва айни пайтда қаҳрли ҳажвга ўта кескин суратда кўчилиши, бошида, албагта, довдиратиб қўяди. Бу китобда паймонаси тўлганини дилдан чуқур англаётган катта салоҳият эгасининг қазо олди бисёр донашлиги ўз аксини тошгандай кўринади.

«Уста ва Маргарита» шундай асарлар турига кирадик, уни ҳар хил китобхонлар ҳар хил ўқийдилар, ҳар хил севадилар ва ундан ўзлари учун ҳар хил руҳий озика топадилар.

Роман мутолаасидан сўнг, менинг, масалан, қалбимга ва менинг қадрли хотирамга Римнинг Иудеядаги прокуратори Понтий Пилатнинг бир куни ҳақидаги шафқатсиз тарздаги аниқ ҳикоя ҳаммадан ҳам чуқур кириб борди ва ҳаммадан ҳам мўл таъсир ўтказди. Психологик жиҳатдан фантастиканинг ичиндаги бу романдаги роман — ажойиб наср намунаси — ўзгармас ҳаққонийлиги билан ногоҳ Лермонтов ва Пушкин насрини эслашга мажбур этади.

Турфа хилликка эга бўлган мазкур романинг ана шу қисмига қизиқшимни яширмаган ҳолда, ўзимча шуни ҳам тасаввур қиламанки, бу китобнинг менинг қизиқишларимдан ўзгача қизиқишдаги ўқувчилари ҳам бўлиши мумкин, янада аниқ айтганда, бу китобни бошқача қабул қиладиган ўқувчиси бўлмаслигининг ўзи мумкин эмас. Қайдам, бу турдаги китобхонлар учун фантастика билан бирга Маргаританинг устага нисбатан ўта покиза, мардларча танҳо муҳаббати воқеаларини ҳикоя қилувчи саҳифалар, ҳаммадан ҳам

ажойиб кўринар. Бундай бахтли ва бундай бахтсиз, ўз бахтлиликларида бу қадар кучли ва бу қадар кучсиз бўлган муҳаббат воқеаси шунчалар нозик тасвирланганки, ҳатто роман саҳифаларидан ўтаётган маккор иблис ҳам бундай муҳаббатга на ёрдам беришга, на тўсқинлик қилишга ожиздир.

Мен ҳеч бир қийинчиликсиз шундай қизиқувчан ўқувчиларни ҳам кўрсатишим мумкинки, улар учун тарихий ва фантастик саҳифалар эмас, балки сатирик Булгаков томонидан мешчанлик, қабихлик, мунофиқлик, қўрқоқлик каби қатор иллатларнинг бешафқат аниқ ва бетакрор ҳажв йўли билан фош этилиши романинг чўққиси бўлиб кўринади.

Булгаков ўз романини охиригача ёзиб тугатиб, унга нуқта қўйди. Шу маънода «Уста ва Маргарита» — тугал асар. Лекин, юқорида айтиб ўтганимдек, Булгаков пишиқ ўйланган ҳикоясини ниҳоясига етказар экан, ичдан ўз ишини ҳали тугалланмаган деб ҳисоблагани боис, ҳаётининг сўнгги кунигача бу кашфиётига қайта-қайта мурожаат қиларди.

Бу асар устидаги ўн икки йилга чўзилган иш яна ва яна давом этаверса, романинг қандай кўринишга киришини тасаввур қилишнинг ўзи мушкул.

У ҳолда романинг баъзи номукамалликлари тугатилган, яна охиригача ўйланмаган ерлари пухта ўйланган ёки ўзида хаёлотнинг чексиз баракали саҳий муҳрини олиб юрган айрим ўринлари қисқартирилган бўлармиди.

Ҳа, шундай ҳам бўлиши мумкин. Марҳум ёзувчи томонидан бизга қолдирилган роман матни ана шундай хулосага келишимизга ҳар жиҳатдан асос беради. Бироқ, бундай тахминий хулосаларга у қадар ўрин бериш ҳам тўғри эмас, чунки Булгаковнинг бу якуний, ажойиб ишини ўқиб бўлгач, ўзингда шундай туйғуни ҳис этасанки, бу унинг кучли ва саҳий истеъдодига мишнатдорлик туйғуси эканига яна бир қарра ишонч ҳосил қиласан.

Бу мураккаб ва кўплаб одатий тасаввурдаги асарлар рамкасига сиймайдиган китобнинг охириги ва рағини ёпар эканлар, уни турли ўқувчилар турлича баҳолайдилар, ундан бир нарсани олиб, иккинчисини инкор этадилар, учинчиси билан эса баҳслашадилар, лекин мен шунга аминманки, бу романга бўлган қарашларнинг қандайлигидан ва ҳатто у атрофидаги

тортишувларнинг баридан қатъи назар, Михаил Булгаковнинг бу сўнги асарини ўқиб чиққан ҳар бир ўқувчи ўртасида эса бундай муҳоҷасаларнинг бўлиши турган гап, уларнинг ўй-хаёлларини бир туйғу бирлаштиради: Булгаков ўлими билан бундан чорак аср муқаддам бизнинг адабиётдан ажойиб ва ўзига хос истеъодлардан бири кетди. Ва «Уста ва Маргарита» романи, балки, бошқа гувоҳларнинг ичида, шаклшубҳасиз, бунинг энг ёрқин гувоҳидир.

Константин СИМОНОВ,
«Звезда» журнали, 1966 йил

БИРИНЧИ ҚИСМ

...Кимсан, айт!
— Мен ҳаргиз ёмонлик тилаб —
Яхшилик қилгувчи кучнинг бир қисми¹.

Гёте, «Фауст».

Биринчи боб

ҲЕЧ ҚАЧОН БЕГОНАЛАР БИЛАН ГАПЛАШМАНГ

Баҳор кунларининг бирида, дим оқшом чоғида, Москвадаги Патриарх кўли хиёбонида икки киши пайдо бўлди. Уларнинг бири ёзлик кулранг костюмшим кийган, паст бўйли, миқти гавдали, тақирбош, соқол-мўйлови силлиқ олинган, кўзига ғайритабий катталиқдаги қора мугуз гардишли кўзойнак таққан, ҳали хийлагина янги шляпасини қўлига олиб олган эди. Иккинчиси — жингалак сочи малларанг, катак матодан тикилган кепкасини энсасига суриб кийган яғриндор йигит — эғнига катак кўйлак, фикимланган шим, оёғига қора шипшак кийган эди.

Бу таништирганларимиздан биринчиси Москвадаги энг йирик адабий уюшмалардан бирида (унинг қисқартирилган номи МАССОЛИТ эди) правление раиси, айти пайтда бир қалин бадий журналнинг муҳаррири лавозимида ишловчи Михаил Александрович Берлиоз, унинг ёш ҳамроҳи эса — шоир Иван Николаевич Понирёв бўлиб, у ўз асарларига Бездомний тахаллуси билан имзо чекарди.

Бу икки адиб эндигина яшил либос кия бошлаган жўкалар соясидан паноҳ топишган заҳоти, ола-була бўёқлар билан бўялган, тепасига «Пиво ва сувлар» деб ёзилган дўкончага отилишди.

¹ Эркин Воҳидов таржимаси.

Дарвоқе, май ойининг бу мудҳиш оқшомида юз берган биринчи ғаройиб ҳолни қайд қилиб ўтмоқ лозимдир. Нафақат дўконча олдида, балки Малая Бронная кўчаси билан ёнма-ён чўзилган бутун хиёбонда биронга ҳам одам кўринмасди. Қақраган туманга ўранган қуёш Москвани мисдек қиздириб, Садовое кольцо орқасига ботаётган, ҳаттоки нафас олишга ҳам мажол қолмаган бу чоғда, жўка дарахти остига бирон кимса келмади ҳам, скамейкага ўтирмади ҳам, бутун хиёбон бўм-бўш эди.

— Нарзандан қуйинг, — илтимос қилди Берлиоз.

— Нарзан йўқ, — деб жавоб берди сотувчи аёл, негадир ранжигандай бўлиб.

— Пиво борми? — деб сўради Бездомний бўғиқ овоз билан.

— Пиво кечқурун келади, — жавоб қилди аёл.

— Нимангиз бор? — сўради Берлиоз.

— Ўрик шарбати, лекин илиқ, — деди аёл.

— Майли, қуйинг, қуйинг, илиқ бўлсаям!..

Ўрик шарбати стаканни сап-сариқ кўпик бўлиб тўлдирди, шунда саргарошонанинг ҳиди гушилаб димоққа урилди. Шарбат ичган адибларни бирдан ҳиқичоқ туга бошлади. Улар шарбат ҳақини тўлаб, Бронная кўчасига орқа, ҳовузга юз ўгириб бир скамейкага ўтиришди.

Шу маҳал иккинчи ғаройиб ҳодиса юз берди — буниси энди ёлғиз Берлиозга тааллуқли эди. Унинг ҳиқичоқ тутиши бирдан тўхтади, юраги бехос дукиллаб, бир зум қаёққадир ғойиб бўлгандай бўлди, кейин яна ўрнига қайтди, аммо энди, юраги ўтмас игна қадалгандай зирқираб оғрирди. Бундан ташқари, Берлиознинг вужудини кучли бир даҳшат бесабаб чулғаб олдики, у шу заҳотиёқ бу ердан орқасига қарамай қочишга жазм қилди. Берлиоз, ўзининг нимадан чўчиганини билолмай, паришон ҳолда атрофига аланглаб қаради. Унинг ранги қув ўчди, рўмолчаси билан пешанасини артаркан: «Нима бўлди ўзи менга? Ҳеч бунақа бўлмасдим-ку... юрак чатоқ... қаттиқ чарчабман. Ҳам-ма ишни ташлаб, тезроқ Кисловодскка жўнашим керак...» — деб кўнглидан ўтказди.

Шу маҳал унинг кўзи олдида чўғдек иссиқ ҳаво қуюклашиб, ундап шишадек шаффоф, ғоят антиқа қиёфадаги бир гражданин вужудга келди. Унинг муштдаккина бошида жокейлар шапкаси, эғнида ка-

так-катак матодан бичилган калта ва ўзи сингари ҳавойи камзулча... Бу гражданин ниҳоятда дароз бўлса ҳам, елкалари энсиз, ўзи чўпдек ориқ, башараси, эътибор беринг-а, истехзоли эди.

Берлиоз шунча умр кечирган бўлса ҳам ғаройиботларга ҳеч кўника олмасди. Шу боис, унинг баттар қути ўчиб, кўзлари бақрайиб қолди-ю, саросимада: «Бунақа бўлиши мумкин эмас!..» деди ичида.

Ҳолбуки, кўраётганлари чип эди, тиниқ найнов одам, Берлиознинг кўзи олдида, дам ўнганга, дам чапга муаллақ чайқалиб турарди.

Шу чоқ Берлиознинг вужудини қаттиқ даҳшат қамраб, кўзларини чирт юмиб олди. Кейин, у кўзини очган эди, ҳалиги сароб эриб, катак камзулли шарпа ғойиб бўлганини кўрди, айна пайтда, юрагига ботаётган ўтмас игна ҳам вужудидан отилиб чиқиб кетган эди.

— Уфф, лаънати! — деб юборди муҳаррир, — биласанми, Иван, ҳозир иссиқнинг тафтидан сал бўлмаса сакта бўлаёздим! Ҳатто кўзимга ҳар балолар кўрина бошлади, — жилмаймоқчи бўлди у, лекин кўзларидаги ҳаяжон учқунлари ҳамон ўчмас, кўллари ҳам қалтирашдан тўхтамасди.

Лекин бора-бора унинг кўнгли таскин топди; рўмолчаси билан елпинди-да, хийла дадил оҳангда: «Хў-ўш, шундай қилиб...» — деб, ўрик шарбати ичиш пайтида узилиб қолган гапини давом эттирди.

Гап, кейин маълум бўлишича, Исо пайғамбар тўғрисида бораётган экан. Масала шундаки, муҳаррир ўз журналининг навбатдаги сони учун динга қарши қаратилган катта дoston ёзиш ҳақида шоирга буюртма берган эди. Иван Николаевич ўша дostonни жуда қисқа муддатда ёзиб тугатган, аммо, таассуфки, дoston муҳаррирни қониқтирмаган эди. Бездомний ўз дostonидаги асосий персонажни, яъни Исо пайғамбарни ўта даражада қора бўёқлар билан тасвирласа ҳам, муҳаррир дostonни қайтадан ёзиш лозим деб туриб олди. Шу боис, у шоирнинг асосий хатосини қайд қилиш мақсадида, унга Исо пайғамбар тўғрисида ваъз ўқиётган эди. Иван Николаевичга айнан нима панд берганини — шоир истеъдодининг тасвирлаш қуввасими, ё ўзи ёзмоқчи бўлган мавзунинг унга тамомила нотанишли-

* белгиси қўйилган сўзларга китоб охирида алифбе тартибда изоҳ берилган.

гими — аниқ айтиш маҳол, лекин унинг асарида Исо, гарчи ўзига майл уйғотмаса ҳам, тирик персонаж сифатида тасвирланган эди. Берлиоз эса шоирга, масала Исонинг яхши, ёмонлигида эмас, ўша Исонинг умуман шахс сифатида дунёда ҳеч қачон бўлмаганлигида, унга тааллуқли гаплар эса, оддий уйдирмаю афсона эканлигида, деб исботламоқчи бўларди.

Шуни айтиб ўтиш керакки, муҳаррир аллома одам эди, бинобарин, Исо пайғамбарнинг дунёда яшаганлиги ҳақида ўз китобларида лом-мим демаган қадимги тарихчилардан (масалан, машҳур Филон Искандарий*, беназир маърифат соҳиби Иосиф Флавийлардан) ниҳоятда моҳирлик билан далил келтирарди. Михаил Александрович, ўзининг салмоқли заковатини намоёйиш қилиб, гап орасида, яна Тацитнинг* машҳур «Солномалар»ига тўхталиб, унинг ўн бешинчи китобидаги Исонинг қатл этилиши баён қилинган 44-бобни анча кейинроқ илова қилинган сохта бобдан бўлак нарса эмаслигини айтиб ўтди.

Муҳаррир айтаётган бу гапларнинг ҳаммаси шоир учун янгилик эди, шунга кўра у ўзининг кўм-кўк, шўх кўзларини Михаил Александровичга тикканча, унинг сўзларини диққат билан тингларкан, аҳён-аҳёнда ҳиқичоқ тутиб, пичирлаганча ўрик шарбатини лаънатларди.

— Шарқда биронта ҳам дин йўқки, — дерди Берлиоз, — у бокира биби Марьямнинг худога кўзи ёригани ҳақида баён қилмаган бўлсин. Шунга кўра христианлар ҳам, ўзга бирон янгилик кашф эта олмай, айнан шу шарқона тарзда ўз Исо пайғамбарларини кашф этдиларки, аслида у ҳеч қачон ёруғ дунёга келмаган. Достонда ҳам асосий эътиборни айнан мана шу нарсага қаратмоғинг керак эди...

Берлиознинг баланд овози бўм-бўш хиёбонда жангалаб эшитиларди, у илм чангалзорининг энг қуюқ, хилват ерига кириб борган сари (фақат ўта аллома одамгина бундай хилватгоҳга бешикат кириб бориши мумкин), шоир мисрликларнинг саховатли худоси Само ва Замин ўғлони Озирис* ҳақида ҳам, Финикия худоси Фаммуз* тўғрисида ҳам, Мардук* ҳақида ҳам, ҳатто Мексиканинг ацтек халқи учун бир замонлар ниҳоятда қадри бўлган, лекин унчалик ном қозонмаган бадқаҳр худо Вицлипуцли ҳақида ҳам тобора кўпроқ ва фойдалироқ маълумотлар ола бошлади.

Михаил Александрович Вицлипуцлининг зуваласини ацтеклар хамирдан олганликлари тўғрисида эндигина ҳикоя қила бошлаган эди, хиёбонда бир одам кўринди.

Кейинчалик (вақт ўтгандан кейин) ҳар хил идоралар бу одамнинг қиёфаси ҳақида маълумотлар беришди. Аммо у маълумотларнинг муқоясаси кишини ҳайрон қолдирарди. Чунончи, биринчи маълумотда ўша одамнинг пакана, тилла тишли ва ўнг оёғи оқсаши ҳақида хабар қилинган бўлса, иккинчисида у одам баҳайбат, тишига платинадан қоплама қўйдирган, чап оёғи оқсоқ, дейилган эди. Учинчи маълумотда: у одамнинг диққатга молик ҳеч қандай аломати йўқ, деб лўнда қилиб ёзилганди.

Эътироф этиш керакки, бу маълумотларнинг биронтаси ҳам тўғри эмас эди.

Биринчи навбатда: ўша назарда тугилган одамнинг на у, на бу оёғи оқсар, на пакана, на баҳайбат, ҳамма қатори норғул эди. Энди унинг тишларига келсак, чап жағ тишларига платина қопланган, ўнг жағидаги тишлари тилладан эди. У қимматбаҳо кулранг костюм кийган, оёғидаги хориж туфлиси ҳам костюми рангида эди. Кулранг беретини олифталардек бир қулоғи устига қия қўндирган, қўлтиғига бароқ итнинг бошини эслатувчи қора думалоқ тутқичли ҳасса қистирганди. Кўринишидан ёши қирқлардан ошган. Оғзи сал қийшиқроқ. Соқол-мўйлови силлиқ қилиб олинган. Қорасоч. Унинг ўнг кўзи қора, чап кўзи эса негадир кўк эди. Тимқора қошлари паст-баланд — қисқаси, ажнабий одам эди.

У муҳаррир билан шоир ўтирган скамейка олдидан ўтатуриб, уларга кўз қирини ташлади, юришдан тўхтади ва бирдан икки дўстан икки қадам наридаги бошқа скамейкага ўтирди.

«Немис», — деб ўйлади Берлиоз.

«Инглиз, — деб кўнглидан ўтказди Бездомний, — тавба, шу жазирамада қўлқопда юрипти-я — исиб кетмасмикин?»

Ажнабий киши эса бу пайт ҳовузни квадрат тарзда ўраб олган кўп қаватли уйларга қизиқсиниб кўз югуртира бошлади, афтидан, бу жойларни у биринчи марта кўраётган эди.

У нигоҳини юқори қаватларнинг деразаларига қадади, дераза ойналари Михаил Александрович

билан мангу видолашаётган қуёшнинг синиқ шуълаларини ўзида акс эттириб, кўзни қамаштиргудек яракларди: сўнг пастки қаватлардаги шом чўкиши билан қорая бошлаган деразаларга кўз ташлади, нимагадир мийғида кулиб қўйди, кўзларини сузди, қўлларини ҳассанинг думалоқ дастасига, иягини эса қўлларига қўйди.

— Сен, Иван, — дерди бу пайт Берлиоз, — чунончи, худо ўғли Исонинг таваллудини жуда яхши ва сатирик услубда тасвирлагансан, лекин қизиги шундаки, Исодан олдин ҳам бир қатор худозодалар туғилган — масалан, айтайлик, фригиялик Атгис* — аммо қисқа қилиб айтадиган бўлсак, уларнинг биронтаси ҳам, шу жумладан Исо ҳам туғилмаган, шунга кўра сен Исонинг таваллудини, айтайлик, уни зиёрат қилгани келган сеҳргар мунажжимларни тасвирлаш ўрнига мазкур таваллуд ҳақидаги даргумон мулоҳазалар ҳақида ёзишинг керак... Ҳозир эса сенинг баён қилишингча, у чинданам дунёга келган бўлиб чиқяпти!..

Шу чоқ Бездомний дамани ичига ютиб, безор қилган ҳиқичоққа барҳам бермоқчи бўлди, лекин аксига юриб уни яна аламироқ ва қаттиқроқ ҳиқичоқ тута бошлади, бу пайт Берлиоз ҳам гапиришдан тўхтади, чунки ажнабий киши бирдан ўрнидан туриб, адиблар қошига юра бошлаган эди.

Улар бу нотаниш одамга таажжуб билан қарашди.

— Ўтинаман, мени афв этгайсиз, — деди бегона киши ажнабийлар талаффузида, аммо сўзларни бузмай, — сизга нотаниш бўлатуриб, суҳбатингизга аралашганим учун... Аммо илмий суҳбатингиз мавзуи шу қадар қизиқарлики, камина...

Шу ўринда у илтифот билан бошидан беретини олди, натижада икки дўст ҳам, ноилож, ўрнидан туриб, унга таъзим қилди.

«Йўқ, кўпроқ французга ўхшаб кетади...» — деб ўйлади Берлиоз.

«Поляк шекилли?..» — деди ичида Бездомний.

Шуни илова қилиш керакки, бу ажнабий биринчи айтган сўзиданоқ шоирда нафрат уйғотди, Берлиозга эса у ёқиб қолган эди, яъни ёққан эди деб ҳам бўлмайдю, аниқроғи... қандай ифода этса бўларкан... уни қизиқтириб қолган эди, деймизми.

— Майлими сизлар билан ўтирсам? — мулоим оҳангда сўради ажнабий, шунда икки дўст беихтиёр

икки томонга сурилди; ажнабий киши эпчилик билан улар ўртасига ўтирди-ю, шу зумдаёқ суҳбатга аралашди.

— Агар янглиш эшитмаган бўлсам, сиз Исони дунёга келмаган деб айтдингиз шекилли? — сўради ажнабий кўм-кўк чап кўзини Берлиозга тикиб.

— Йўқ, янглиш эшитмадингиз, — назокат ила жавоб қилди Берлиоз, — мен айнан шундай дедим.

— О, гоятда қизиқ! — деди ажнабий.

«Нимага ҳадеб тумшугини тикаверади бу?» — деб кўнглидан ўтказди Бездомний ва қовоғини солиб олди.

— Сиз ҳамсуҳбатингизнинг фикрига қўшилдингизми? — деб сўради нотаниш ажнабий ўнганга, Бездомнийга ўгирилиб.

Шоир ўз фикрини тумтароқ ва мажозий иборалар билан ифодалашни яхши кўрарди, шунинг учун:

— Юз фоиз! — деб жавоб қилди.

— Вожаб! — деб юборди чақирилмаган ҳамсуҳбат, сўнг негадир атрофга ўғри қараш қилиб, сўнг шундоқ ҳам бўғиқ овозини янаям пасайтириб деди: — Синчковлигим учун мени кечиринг, лекин фаҳмимча, сиз ҳали худогаям ишонмайсизми дейман? — у кўзларида ваҳима зуҳур этди ва илова қилди: — Онт ичаман, ҳеч кимга айтмайман.

— Ҳа, биз худога ишонмаймиз, — жавоб қилди Берлиоз ажнабий кишининг чўчиб кетганидан хиёл жилмайиб туриб, — аммо бу ҳақда мутлақо ошқора гапиравериш мумкин.

Чет эллик скамейкага суянди ва синчковлиги кўзиганидан чийиллаб сўради:

— Сизлар — атеистмисиз?!

— Ҳа, бизлар — атеистмиз, — жилмайганча жавоб қилди Берлиоз, аччиғи чиққан Бездомний эса: «Мунча хира бўлмаса бу ажнабий суллоҳ!» — деб кўнглидан ўтказди.

— О, қандай мароқли! — деб чинқириб юборди антиқа ажнабий гоҳ у, гоҳ бу адибга ўгирилиб қараркан.

— Бизнинг мамлакатда атеизм ҳеч кимни ажаблантирмайди, — дипломатларга хос назокат билан деди Берлиоз, — аҳолимизнинг кўпчилиги худо ҳақидаги афсоналарга анчадан бери онгли равишда ишонмай қўйган.

Шунда чет эллик ножўя бир ҳаракат қилди: ўрнидан туриб, таажжубланган муҳаррирнинг қўлини сиқаркан, шундай деди:

— Ижозатингиз билан сизга чин қалбимдан миннатдорчилик изҳор этаман!

— Нима учун миннатдорчилик изҳор этиясиз унга? — деб сўради Бездомний кўзларини пирпиратганча.

— Камина — сайёҳ учун фавқулодда қизиқарли бўлган ғоятда муҳим маълумот учун, — деб изоҳлади чет эллик бармоғини маънодор кўтариб.

Чамаси, муҳим маълумот сайёҳга чинданам кучли таъсир кўрсатган эди, шунинг учун ҳам у атрофдаги уйларга қўрқа-писа кўз югуртириб чиқди — у ҳар бир деразада биттадан атеистни кўришдан хавотирланаётгандай эди.

«Йўқ, у инглиз эмас...» — деб ўйлади Берлиоз, Бездомний эса: «Қизиқ, бунақа русча гапиришни қаерда ўргана қолдйкин?» — деб кўнглидан ўтказди-да, яна ўшшайиб олди.

— Лекин ижозатингиз билан сиздан бир нарсани сўрамоқчийдим, — деб яна гапира бошлади ажнабий меҳмон бир оз ҳаяжонли хаёлга берилиб ўтиргандан кейин, — худоларнинг мавжудлиги борасидаги далиллар нима бўлади? Ахир у далиллар, маълумингизки, роса бешта...

— Тассуфки, — деб жавоб қилди Берлиоз, — ўша далилларнинг биронтаси ҳам ҳеч қандай қийматга эга эмас, бинобарин, башарият аллақачон уларни унутиб юборган. Ахир, ақл-заковат юзасидан олганда, худонинг мавжудлигини исботлайдиган ҳеч қандай далил бўлиши мумкин эмас, шундай эмасми?

— Офарин! — чинқириб юборди чет эллик. — Офарин! Сиз тиниб-тинчимаган қария Иммануилнинг бу борада айтган фикрини мукамал такрорлагингиз. Лекин қизиғи шундаки, у бешала далилни ҳам тамомила барбод қилган, кейин эса ўз устидан кулмоқчи бўлгандай, шахсан ўзи олтинчи далилни кашф этганди!

— Кантнинг далили ҳам, — майин табассум билан эътироз билдирди заковатли муҳарир, — асоссиз. Шиллер бекор айтмаган эди, Кантнинг бу масала юзасидан мулоҳазалари фақат қулларнигина қаноатлантириши мумкин деб, Штраус эса бу далилни мазах қилиб қулган эди.

Берлиоз гапираркан, аини пайтда: «Ҳар қалай, бу одам ким бўлдийкин? Рус тилида бунчалик яхши гапиришни қаердан ўргандийкин?» — деб ўйларди.

— Менга қолса, ўша Кантни шу назарияси учун уч йилга Соловкига сургун қилардим! — деб юборди бирдан Иван Николаевич худди томдан тараша тушгандай.

— Иван! — деб пичирлади хижолат бўлган Берлиоз.

Лекин Кантни Соловкига жўнатиш тўғрисидаги таклиф чет эллик меҳмонни ҳайратда қодирибгина қўймай, ҳатто унинг дилини чоғ ҳам қилиб юборди.

— Жуда тўғри, айнан шундай қилиш лозим, — деб чинқириб юборди у, шунда Берлиозга қараган чап кўк кўзи бирдан чақнаб кетди, — унинг жойи ўша ер! Ҳа, ўшанда нонушта пайтида унга: «Сиз, профессор, нима десангиз денг, лекин кашф этган далилингиз қовушмаяпти! Эҳтимол, у оқилона далилдир, аммо жуда мубҳам. Сизни мазах қилиб кулишлари мумкин», деб айтган эдим-а.

Берлиоз бақрайиб қолди. «Нонушта пайтида... Кант билан гаплашган?.. Нима деб валдирыпти ўзи?» — деб ўйлади у.

— Лекин, — гапида давом этди чет эллик Берлиознинг ҳанг-манг бўлганига парво қилмай, шоирга юзланаркан, — уни Соловкига жўнатишнинг ҳеч имкони йўқ, бунга сабаб, у, мана, юз йилдан ошдики, Соловкидан кўра анча олисроқ ерга жўнатилган, шу боис уни у ердан олиб чиқиш — асло мумкин эмас, мен сизга айтсам!

— Аттанг! — деди қитмир шоир.

— Ҳа, аттанг! — деди нотаниш ажнабий кўзини чақнатиб, сўнг гапида давом этди: — Лекин мени бошқа масала безовта қияпти; агар худо йўқ бўлса, унда башарият ҳаётини ва умуман, ер юзидаги барча жонзодларни ким бошқаряпти, деган савол туғилади.

Бу, очигини айтганда, унча ойдин бўлмаган саволга Бездомний жаҳл билан шоша-пиша жавоб қилди:

— Ким бўларди, инсоннинг ўзи-да!

— Кечирасиз, — мулойим оҳангда жавоб қилди нотаниш киши, — ҳаётни бошқариш учун, ҳеч бўлмаса, оз муддатлик аниқ бир режа бўлиши керак. Ваҳоланки, атиги бирор минг йил муддатга режа тузиш у ёқда турсин, ҳатто ўзининг эртанги куни ҳақида ҳам бир

нима дейишга ожиз бўлган инсон, қани, менга айтингчи, қандай қилиб ҳаётни бошқара олсан. Дарҳақиқат, — шундай деб у энди Берлиозга ўтирилди, — бир тасаввур қилиб кўринг, чунончи, сиз ўзгаларни ҳам, ўзингизни ҳам бошқара бошладингиз, фармойишлар бера бошладингиз, умуман, бу ишнинг ҳавосини ола бошладингиз, лекин бирдан... иҳи... иҳи... ўпкангиз саркома* касалига чалинадию... — чет эллик гўё ўпка саркомаси унга ҳузур бағишлагандай мамнун жилмайди, — ҳа, саркома, — у кўзларини мушук янглиғ қисиб, бу жарангдор сўзни яна такрорлади, — шу билан бошқарувчилик фаолиятингиз ҳам тугайди-қолади! Энди ўз тақдирингиздан бўлак ҳеч ким сизни қизиқтирмайди. Хешларингиз сизни ёлгон сўзлар билан юпатмоқчи бўлишади, сиз аҳволнинг пачавалигини ҳис қилиб, аввалига аллома врачларга, кейин товламачи табибларга, ҳаттоки фолбинларга ҳам зир югура бошлайсиз. Лекин алломалардан ҳам, табиблардан ҳам, фолбинлардан ҳам ҳеч бир наф бўлмаслигини ўзингиз яхши биласиз. Оқибат бу уринишларнинг ҳаммаси фожиа билан тугайди: яқингинада ўзини қандайдир ишларни бошқараётгандек ҳис қилган шахс энди бирдан тахта тобутда қимир этмай ётган бўлади, унинг атрофида парвона бўлганлар эса бу жонсиз жисмдан ҳеч қандай наф йўқлигини тушуниб, печда куйдиришади. Лекин бундан ҳам баттар бўлиши мумкин: бир одам Кисловодскка отланди дейлик, — шу ерга келганда ажнабий киши Берлиозга кўзларини қисиб қаради, — оддий сафар дейсиз, аммо у шуни ҳам амалга оширолмайди, чунки номаълум бир сабабга кўра бирдан сирғаниб кетиб, трамвай тагига тушади. Наҳотки, сизнингча, у ўзини ўзи шундай бошқарган бўлса? Уни қандайдир бошқа бир хилқат бошқарган эди, деб эътироф этиш тўғри бўлмасмикин? — шундай деб ажнабий киши ғалати истехзо билан кулиб юборди.

Берлиоз саркома дарди ва трамвай ҳақидаги кўнгилсиз ҳикояни зўр диққат билан тингларкан, алақандай ҳаяжонли ўйлар уни изтиробга сола бошлади. «У хорижлик эмас! Хорижлик эмас! — деб ўйларди Берлиоз. — Жуда антиқа бир нусха... лекин, ҳар қалай, ким бўлдийкин бу?»

— Чеккингиз келяпти, назаримда, а, — деб кутилмаганда Бездомнийга юзланди нотаниш меҳмон. — Қанақасини ёқтирасиз?

— Нима, сизда ҳар хил папирос борми? — ноҳуш оҳангда сўради шоир — чинданам унинг папироси тугаган эди.

— Қайси папиросни ёқтирасиз? — такрор сўради нотаниш одам.

— Ҳай, «Наша марка»ни, — жаҳл билан деди Бездомний.

Нотаниш меҳмон чўнтагидан оҳиста портсигар чиқариб уни Бездомнийга узатди:

— «Наша марка».

Муҳаррири ҳам, шоирни ҳам ҳайратга солган нарса портсигарнинг айнан «Наша марка» папирос билан тўлдирилганидан ҳам кўра, портсигарнинг ўзи ҳайратга солган эди. У жуда каттакон ва қизил олтиндан ясалган бўлиб, очилганида қопқоғи устига ўрнатилган уч қиррали гавҳартош кўк ва оқ чўғ бўлиб ярақлаб кетди.

Шунда икки адабиётчи икки хил хаёлга борди. Берлиоз: «Йўқ, ажнабий одам!» — деди, Бездомний бўлса: «Оббо лаънати! Ким бўлди ўзи бу, а?» — деб кўнглидан ўтказди.

Шоир билан портсигар соҳиби папирос тутатишди, чекмайдиган Берлиоз эса папиросни рад этди.

«Унга бундай деб эътироз билдириш керак, — аҳд қилди Берлиоз, — ҳа, ўлим ҳақ, буни ҳеч ким инкор этмайди. Лекин гап шундаки...»

Бироқ у айтмоқчи бўлган гапини айтишга улгурмай, хорижлик меҳмон гап бошлаб юборди:

— Ҳа, ўлим ҳақ, лекин бу ҳам ҳали баҳарнав. Энг ёмони шундаки, у баъзан кутилмаганда қазо қилади, ҳамма бало шунда! Одам, умуман, бугун кечқурун нима билан машғул бўлишини ҳам айта олмайди.

«Фирт бемаъни мусоҳаба...» — деб ўйлади Берлиоз ва эътироз билдирди:

— Йўқ, бу ўринда жудаям лоф қилиб юбордингиз. Масалан, меп бугун оқшомда нималар қилишимни, озми-кўпми, аниқ биламан. Ҳа, албатта, турган гапки, мабодо Бронная кўчасида бошимга дабдурустдан фишт тушиб кетмаса...

— Фишт, — деб унинг сўзини салобат билан бўлди нотаниш меҳмон, — ҳеч қачон, ҳеч кимнинг бошига бесабаб тушмайди. Ишонтириб айтаманки, шахсан сизга фишт ҳеч қандай хавф тугдирмайди. Сиз бошқача ўлим топасиз.

— У қанақа ўлим экан, балки сиз биларсиз? — деб ошқора киноя билан сўради Берлиоз бу ғирт бемаъни суҳбат домига тобора кўпроқ тортиларкан. — Эҳти-мол, менга айтарсиз ҳам?

— Бажонидил, — деди бегона киши. У гўё Берлиоз-га костюм бичмоқчи бўлгандай, бошдан-оёқ унга разм солиб чиқди, сўнг гижир тишлари орасидан: «Бир, икки... Меркурий иккинчи уйда... ой ботди... олти — бахтсизлик... оқшом — етти...» — деб ғўлдиради-да, шўх овоз билан баралла деди: — Каллангиз узилади!

Бездомний бу бетакаллуф одамга жаҳл билан ўқрайиб қаради, Берлиоз эса мийиғида тиржайиб сўради:

— Ким узади? Душманларми? Интервентларми?

— Йўқ, — деб жавоб қилди ҳамсуҳбат, — рус қизи, комсомол қиз.

— Ҳм... — деб қўйди Берлиоз нотаниш ажнабий-нинг қалтис ҳазилидан гижиниб, — афв этасиз-у, аммо бу даргумон.

— Мени ҳам афв этишингизни сўрайман, — жавоб қилди ажнабий киши, — лекин бу аниқ. Дарвоқе, сиздан бир нарсани сўрамоқчийдим, бугун кечқурун нима иш қиласиз, агар сир бўлмаса?

— Сир эмас. Ҳозир Садовая кўчасига, уйимга бо-раман, кейин кеч соат ўнда МАССОЛИТда мажлис бор, мен унда раислик қиламан.

— Йўқ, асло бундай бўлиши мумкин эмас, — қатъ-ий эътироз билдирди хорижлик киши.

— Нима учун энди?

— Шунинг учунки, — деб жавоб қайтара бошлади ажнабий меҳмон ва сузук кўзларини осмонга қарат-ди, — ҳадемай оқшомги салқин тушишини ҳис қилган қора қалдирғочлар фазода товушсиз «виз-виз» учадилар, Аннушка писта мойи сотиб олди, сотиб олдигина эмас, уни тўкиб ҳам бўлди. Демак, мажлис бўлмайди.

Турган гапки, бу мужмал гапдан сўнг жукалар остига сукунат чўқди.

— Афв этасиз, — деб бир оз сукутдан кейин гап бошлади Берлиоз, бемаъни сафсата сотаётган хориж-лик кишига қараб қўйиб, — писта мойининг бунга нима дахли бор... кейин, ким у Аннушка?

— Писта мойининг дахлдорлигига сабаб буёқда, — деб бирдан гапга аралашди Бездомний, чамаси у қақирилмаган ҳамсуҳбатга қарши уруш эълон қил-

моқчи бўлганди, — сиз, гражданин, руҳий касаллар шифохонасида ҳеч бўлганмисиз?

— Иван!.. — оҳиста танбеҳ берди Михаил Алек-сандрович.

Лекин ажнабий меҳмон асло ранжимади, балки хушчақчақ кулиб юборди.

— Бўлганман, бир эмас, бир неча марта бўлган-ман! — деб чинқирди у кулганча, лекин жиддий кўзларини шоирдан узмай. — Не-не жойларда бўлган-ман! Фақат, афсус, профессордан шизофрения¹ нима деб сўрашни унутибман. Энди ўзингиз ундан сўраб билиб оласиз-да, Иван Николаевич!

— Исми-шарифимни қаёқдан биласиз?

— Қизиқмисиз, Иван Николаевич, сизни ким танимас экан? — ажнабий меҳмон шундай деб чўнта-гидан «Литературная газета»нинг кечаги сонини чиқарди, шунда Иван Николаевич газетанинг биринчи саҳифасида ўз суратини, сурат остида ўзи ёзган шеърни кўрди. Бироқ кечагина уни хушнуд этган шуҳрат ва довруқ сабабчиси бўлмиш бу шеър энди шоирни асло севинтирмади.

— Мени кечирасиз, — деди у ранги қув ўчиб кетиб, — бир дақиқа сабр қила олмайсизми? Ўртоғим-га айтадиган икки оғиз омонат гапим бор эди.

— О, бемалол! — деди нотаниш киши. — Бу ер — жўка ости жуда ҳаловатли ер экан, ундан кейин, мен ҳеч ерга шошаётганим йўқ.

— Менга қара, Миша, — пичирлади шоир Берли-озни четроққа бошлаб ўтиб, — у ҳеч қанақа ажнабий эмас, балки жосус. У мамлакатимизга ўтиб олган рус муҳожирини. Тезроқ унинг ҳужжатини сўра, бўлмаса кетиб қолади...

— Шунақамикин-а? — ҳаяжонли пичирлади Бер-лиоз, ўзи эса: «Гапи тўғрига ўхшайди!» — деб кўнгли-дан ўтказди.

— Гапимга ишонавер, — деб Берлиознинг қулоғига хириллади, — у ўзини гўлликка солиб, баъзи нарсаларни билиб олмоқчи. Унинг русча қанақа гапириши-ни ўзинг эшитдинг, — шоир пичирлаб гапираркан,

¹ Шизофрения — сабаби аниқланмаган руҳий касаллик, восвос. Бу ногўғри муолажа оқибатида соғлом кишини телба қилиб қўйиш демақдир.

нотаниш одам қочиб кетмасин, деб у томонга кўз қирини ташлаб турарди, — юр, уни қўлга оламиз, қочиб қолмасидан...

Кейин шоир Берлиозни қўлидан ушлаб, уни скамейка томон бошлади.

Бегона киши энди скамейкадан турган, қўлида тўқ кулранг муқовали қандайдир гувоҳнома, сифатли қалин қоғоздан ишланган конверт ва ташрифнома ушлаб турарди.

— Мени кечиринглар, мубоҳасага берилиб кетиб, ўзимни танитишни унутибман. Мана менинг ташрифномам, паспортим ва Москвага консултацияга чақирилганим ҳақида таклифнома, — деб нотаниш киши иккала адабиётчига ўткир кўзларини тикканча кескин-кескин гапирди.

Шунда икки дўст хижолат бўлиб қолди. «Оббо, ҳамма гапни эшитипти-ю...» — деб ўйлади Берлиоз ва мулойим ишора билан ҳужжат кўрсатишнинг ҳожати йўқлигини билдирди. Ажнабий меҳмон ҳужжатларини муҳаррирга узатаётган чоғда, ташрифномадаги ажнабий тилда «профессор» деб ёзилган сўзга ва фамилиясининг бош ҳарфи — («В»)га шоирнинг кўзи тушиб қолган эди.

Бу аснода, муҳаррир хижил бўлиб:

— Ғоят хурсандман, — деб ғўлдиради, хорижлик киши ҳужжатларини яна чўнтагига солиб қўйди.

Шу йўсинда муносабат қайта тикланди-ю учовлари яна скамейкага ўтиришди.

— Сиз мамлакатимизга консултант сифатида таклиф қилинганмисиз, профессор? — сўради Берлиоз.

— Ҳа, консултантман.

— Сиз — немисмисиз? — деб суриштирди Бездомний.

— Менми?.. — такрор сўради профессор ва бирдан чуқур ўйга толди. — Ҳа, немис десаям бўлади...

— Русча жуда яхши гапираркансиз, — эътироф этди Бездомний.

— О, мен умуман полиглотман, жуда кўп тилни биламан, — жавоб қилди профессор.

— Қай соҳадан мутахассиссиз? — деб сўради Бездомний.

— Мен жоду бўйича мутахассисман.

«Шу етмай турувди!..» — деган фикр Михаил Александровичнинг миясига санчиқдай урилади.

— Сиз... сизни шу соҳа бўйича таклиф қилишганми мамлакатимизга? — дудуқлади сўради у.

— Ҳа, шу соҳа бўйича, — деб тасдиқлади профессор ва фикрини изоҳлай бошлади: — Бу ердаги давлат кутубхонасида ўнинчи асрда яшаган афсунгар Ҳерберт Аврилакскийнинг асл қўлёзмалари топилган. Шуларни таҳлил қилишни сўрашяпти мендан. Бу соҳада мен дунёда ягона мутахассисман.

— А-а! Тарихчи экансиз-да? — енгил тин олиб, хурмат билан сўради Берлиоз.

— Ҳа, тарихчиман, — тасдиқлади олим, сўнг худди томдан тараша тушгандай илова қилди: — Бугун кечқурун Патриарх қўлида аломат воқеа содир бўлади!

Муҳаррир билан шоир яна ҳайратланишди, профессор эса уларни ўзига томон имлади, икки дўст энгашиб, унга қулоқ тутганда, шундай деб пичирлади:

— Эсингизда бўлсин, Исо бўлган.

— Биласизми, профессор, — деди Берлиоз зўрма-зўраки жилмайиб, — биз сизнинг беназир билимингизни ҳурмат қиламиз, аммо биз бу масалада ўзгача нуқтаи назарга эгамиз.

— Ҳеч қандай нуқтаи назарнинг кераги йўқ! — жавоб қилди аломат профессор. — У бўлган, вассалом.

— Ахир бунинг учун қандайдир исбот керак-ку... — деб гап бошлади Берлиоз.

— Ҳеч қандй исботнинг ҳожати йўқ, — деб жавоб қилди профессор ва паст овоз билан гапира бошлади, аммо унинг тилидаги ажнабийларга хос талаффуз негадир энди йўқолган эди: — Бунинг ҳеч таажжуб қиладиган ери йўқ! Эгнига қирмизи астарли оқ ридо кийган...

Иккинчи боб

ПОНТИЙ ПИЛАТ

Эгнига қирмизи астарли оқ ридо кийган Иудея* прокуратори* Понтий Пилат* баҳорги нисон* ойининг ўн тўртинчи куни эрталаб барвақт Буюк Ирод* қасрининг икки қаноти ўртасидаги усти ёпиқ устулар пойига худди суворий каби пошнасини судраб чиқиб келди.

Прокуратор ҳамма нарсадан ҳам атиргул мойининг ҳидини ёқтирмас эди, шу боис, бугунги кун

дилсийҳлик билан ўтиши муқаррар эди, зеро бу ҳид бугун тонгдан уни таъқиб қила бошлаган эди. Прокураторнинг назарида, атиргул исини боғдаги сарв ва хурмо дарахтлари чиқараётгандай, кўн абзаллар ва отларнинг ҳидига ҳам ўша лаънати атиргул ҳиди омихта бўлаётгандек туюларди. Прокураторни Ершалаимга* кузатиб келган Ўн иккинчи Шиддатли легионнинг биринчи коҳортаси* жойлашган қаср ортидаги уйлардан боғнинг муаллақ саҳни оша устунлар майдонига тутун эсиб келар, ошпазларнинг тушлик ҳозирлай бошлаганидан дарак берувчи бу аччиқ тутунга ҳам ўша ўткир атиргул ҳиди омихта бўлаётган эди. О, тангрилар, қай гуноҳим учун мени бунча азоблайсизлар?

«Ҳа, шубҳа йўк! Яна ўша дард, ҳеч даф қилиб бўлмайдиган ярамас Хемикрания* касали — у қўзига калланинг ярми оғрийди. Бу дардга даво йўк, ундан қутулиш учун ҳеч қандай илож ҳам йўк. Бошимни қимирлатмасликка уриниб кўрай-чи».

Фаввора яқинидаги кошинкор саҳнга суюнчиқли курси қўйилган эди, прокуратор ҳеч кимга кўз ташламай, шу курсига ўтирди-ю, қўлини ён томонга чўзди.

Котиб унинг узатган қўлига эҳтиром билан бир парча пергамент¹ тутқазди. Прокуратор оғриқ азобидан афтини ноилож бужмайтирганча, пергаментга қиё боқиб, ундаги ёзувга кўз югуртириб чиқди ва уни котибга қайтараркан, қийналиб деди:

— Тергов қилинаётган Галилеядан* эканми? Унинг ишини тетрархга* юбурвдинларми?

— Ҳа, прокуратор, — деб жавоб қилди котиб.

— У қандай ҳукм чиқарди?

— Тетрарх бу иш юзасидан айбнома чиқаришдан бош тортди ва Синедрион* чиқарган ўлим жазосини тасдиқлашни сизга ҳавола қилди, — деб изоҳлади котиб.

Прокуратор ёноқ пайини бир учириб қўйиб, паст овоз билан деди:

— Айбланувчини олиб киринг.

Шу заҳоти икки легионер боғ саҳнидан устунлар пойидаги равонга йигирма етти ёшлардаги бир одам-

¹ Пергамент — қоғоз кашф этилмасдан олдин қоғоз ўрнида ишлатилган тери.

ни бошлаб кириб, уни прокуратор ўтирган курси рўпарасига турғизиб қўйишди. Бу одам эгнига ҳаворанг узун жулдур қўйлак кийган эди. Унинг бошига оқ рўмол ташланиб, пешонаси тасма билан боғланган, қўли эса орқасига боғлоғлиқ эди. Бу одамнинг чап қўзи ости кўкарган, оғзининг бир чеккаси шилиниб, қони қотиб қолган эди. У прокураторга қўрқув аралаш синчковлик билан тикилди.

Прокуратор бир оз сукутдан сўнг арамейлар* тилида сўради:

— Одамларни Ершалаим жомесини вайрон қилишга ундаган сенмидинг?

Прокуратор тошдай қотиб ўтирар, гапирганида фақат лабларигина зўрға қимирларди. У оғриқдан оташ бўлиб ёнаётган бошини чайқашдан қўрққани учун шундай ҳайкал бўлиб ўтирарди.

Қўли боғлоғлиқ одам хиёл олдинга талпинди-да, гап бошлади:

— О, саховатли одам! Гапимга ишон...

Лекин прокуратор ўша-ўша тошдай қотиб ўтирганча, товушини ҳам баландатмай, дарҳол маҳбуснинг сўзини бўлди:

— Сен ҳали мени саховатли одам деяпсанми? Янглишасан. Ершалаимда ҳамма одамлар мени бадқаҳр махлуқ деб пичирлашади — жуда тўғри айтишади, — кейин у гап оҳангини ўзгартирмай илова қилди: — Кентурион* Каламушқушни чақиринглар.

Махсус кентурия* қўмондони Каламушқуш лақабли Марк прокуратор қошида пайдо бўлганида ҳамма-нинг назарида гўё бутун равонни зулмат чуллагандай бўлди.

Каламушқуш легиондаги энг новча солдатдан ҳам бир қарич баланд ва шу қадар яғриндор эдики, энди кўтарилиб келаётган қуёшни тамомила тўсиб қўйган эди.

Прокуратор унга лотин тилида гапирди:

— Жиноятчи мени «саховатли одам» деб айтяпти. Уни бу ердан бир дақиқага олиб чиқинг-да, менга қандай мурожаат қилишни тушунтириб қўйинг. Лекин майиб қилманг.

Марк Каламушқуш, орқамдан юр, демоқчи бўлгандай, маҳбусга қўл силтади; шунда тошдай қотиб ўтирган прокуратордан бошқа ҳамма уни орқасидан кузатиб қолди.

Умуман, Каламушқуш қаерда бўлмасин, дароз одам бўлганидан, ҳамма уни орқасидан кузатиб қоларди, уни биринчи марта кўрган одамлар эса бадбашара афтига ҳам ҳанг-манг бўлиб тикилишарди: унинг бурни бир вақтлар олмон гурзисидан па-чоқ бўлган эди.

Маркнинг қошиқларга «дўқ-дўқ» урилган зилдай этиги овози тинди, маҳбус унинг орқасидан товушсиз эргаши, устунлар майдончаси тамоман сукутга чўқди, шу сабабли равон олдидаги боғ саҳнида каптарларнинг гув-гувлагани, фавворадаги сувнинг антиқа оҳангда ёқимтой жилдираши эшитила бошлади.

Прокуратор ўрнидан туриб, жилдираб оқётган фаввора сувига чаккасини тутганча қимирламай туришни истарди. Лекин бу ҳам, барибир, дардига даво бўлломаслигини биларди.

Каламушқуш маҳбусни боққа олиб чиқиб, биринж¹ ҳайкал пойида турган легионер қўлидаги қамчини тортиб олди ва уни кучсизгина силтаб, маҳбуснинг елкасига туширди. Қўмондон енгил ва бепарво ҳаракат қилди, лекин маҳбус шу заҳоти худди оёғига болта урилгандек қулаб тушди, нафаси қайғиб, ранги бўздек оқарди, кўзлари маъносиз боқди. Марк чап қўли билан маҳбусни худди бўш қоппи кўтаргандай осонгина кўтариб, оёққа турғазди ва арамейлар тилида сўзларни бузиб пинғиллади:

— Рим прокураторига фақат игемон* деб мурожаат қилиш керак, вассалом. Унинг қаршисида роз туриш керак. Гапимга тушундингми ё яна қамчилайми?

Маҳбус гандираклаб кетди, лекин ўзини тутиб олди, ахийри рангига қон югуриб, нафасини ростлади-да, ҳирқироқ овоз билан жавоб қилди:

— Гапингга тушундим. Урма мени.

Бир дақиқадан кейин у яна прокуратор рўпарасида турарди.

Хукмроннинг сўник ва хаста овози эшитилди:

— Исминг?

Маҳбус бамаъни жавоб беришга, ортиқ ҳукмдорнинг ғазабини келтирмасликка шай эканлигини бутун вужуди билан ифодалаб, шоша-пиша деди:

— Меникимиз?

¹ Биринж — бронза.

Прокуратор паст овоз билан деди:
— Меники ўзимга маълум. Ўзингни ҳаддан зиёд овараликка солма. Сенинг исминг нима? .

— Иешуа, — шоша-пиша жавоб қилди маҳбус.

— Лақабинг борми?

— Ҳа-Ноцри.

— Қаерликсан?

— Гамала шаҳридан, — жавоб қилди маҳбус ва қаердадир, узоқ шимолда, ўнг томонда Гамала деган шаҳар борлигини боши билан ишора қилиб кўрсатди.

— Қайси насабдансан?

— Аниқ билмайман, — тез жавоб қилди маҳбус, — ота-онамни билмайман. Айтишларича, отам суриялик экан...

— Муқим қаерда яшайсан?

— Муқим яшайдиган маконим йўқ, — ийманибгина жавоб қилди маҳбус, — шаҳарма-шаҳар кезиб юраман.

— Буни бир сўз билан қисқа қилиб ифодалаш мумкин — саёқсан, — деди прокуратор, сўнг сўради: — Хешларинг борми?

— Ҳеч кимим йўқ, Дунёда ёлғизман.

— Саводинг борми?

— Ҳа.

— Арамейлар тилидан ўзга бирон тилни биласанми?

— Биламан. Юнон тилини.

Пилатнинг шишган бир қовоғи кўтарилиб, изтиробдан хиралашган кўзи маҳбустга тикилди. Иккинчи кўзи юмуқлигича қолди.

У юнонча гапира бошлади:

— Ибодатхонани вайрон қилмоқчи бўлган ва бу ишга халқни даъват этган сенмидинг?

Энди маҳбус яна жонланди, кўзларидан кўрқув аломати ғойиб бўлиб, юнон тилида гапира бошлади:

— Мен, сахов... — сал бўлмаса оғзидан чиқиб кетаётган бу сўздан маҳбуснинг кўзларида даҳшат вужудга келди, — мен, игемон, ҳеч қачон хаёлимга ҳам келтирмаганман ибодатхонани вайрон қилишни ва ҳеч кимни даъват ҳам этмаганман бундай номаъқул ишга.

Пастак столга букчайиб олиб маҳбус бераётган гувоҳликни ёзиб ўтирган котибнинг юзидан таажжуб аломати пайдо бўлди. У бошини кўтарди, лекин шу заҳоти яна пергаментга энгашиб олди.

— Бу шаҳарда ўтадиган байрам намойишига турли тоифадаги одамлар келишади. Улар орасида сеҳргарлар, мунажжимлар, фолбинлару қотиллар бўлишади, — дерди прокуратор бир хил оҳангда, — лекин улар ичидан ёлғончилар ҳам топилади. Чунончи, сен ёлғончисан. Халқни ибодатхонани вайрон қилишга ундади, деб аниқ ёзиб қўйилгпти. Одамлар гувоҳлик берган.

— Ўша саховатли одамлар, — деб гапира бошлади маҳбус ва шоша-пиша: — игемон, — деб илова қилдию, гапини давом эттирди: — саводи йўқ омилардир, шу боис мен айтган гапларни чалкаштириб юборишган. Умуман, бу чалкашликлар ҳали жуда узоқ вақт давом этмасайди деб хавотирдаман. Ҳамма бало шундаки, менинг гапларимни у нотўғри ёзиб оляпти.

Сукунат. Энди Пилатнинг иккала хаста кўзи маҳбустга оғир тикиларди.

— Сенга охириги марта такрорлайман: ўзингни жинниликка солма, қароқчи, — майин оҳангда деди Пилат ўша-ўша хаста овоз билан, — устингдан ёзилган далиллар кўп эмас, илло шуларнинг ўзи ҳам сени дорга осийш учун кифоя қилади.

— Йўқ, йўқ, игемон, — деди маҳбус Пилатни ўз гапига ишонтириш учун астойдил уриниб, — биттаси бор, қўлига така терисидан ишланган пергамент ушлаб олиб, орқамдан изма-из юргани-юрган, тўхтовсиз ёзгани-ёзган. Лекин бир марта ўша пергаментга кўз қиримни ташлаб ҳангу манг бўлиб қолдим. Мен у ерда ёзилган гапларнинг бирортасини ҳам гапирмаганман. Худо ҳаққи, ёқиб юбор бу пергаментингни, деб ёлвордим унга. Лекин у пергаментни қўлимдан юлиб олиб, қочиб кетди.

— Ким ўзи у? — ижирганиб сўради Пилат ва қўлини чаккасига олиб борди.

— Левий Матвей деган одам, — бажонидил изоҳлай бошлади маҳбус, — у ўлпон йиғувчи эди. Мен у билан биринчи марта Виффагияга борадиган йўл ёқасидаги анжирзор муюлишида тўқнаш келиб гаплашиб қолгандим. Аввалига у менга адоват билан қаради, ҳатто ҳақорат ҳам қилди, яъни мени ит деб атади, ўзича ҳақорат қилдим деб ўйлаган бўлиши керак, — маҳбус жилмайиб қўйди. — Шахсан мен бу жониворнинг ҳеч қандай ёмон жиҳатини билмайман, шунинг учун ундан хафа ҳам бўлмадим...

Котиб ёзишдан тўхтади ва зимдан, маҳбусга эмас, прокураторга таажжуб билан боқди.

— ... бироқ гапларимни эшитиб, шаштидан қайта бошлади, — давом этди Иешуа, — охири бориб, у йиққан пулларини йўлга отиб юбориб, сен билан жаҳонгашталиқ қиламан, деди...

Пилат саргайиб кетган тишларини кўрсатиб, бир ёноғини учуриб тиржайди ва бутун гавдаси билан котиб томонга ўгирилиб деди:

— О, Ершалаим шахри! Бу ерда не-не антиқа гапларни эшитмайсан. Ўлпон йиғувчи, буни қарангки, пулларини йўлга сочиб юборганмиш!

Котиб бунга жавобан нима дейишини билмай, Пилатнинг жилвасига тақлид қилишни лозим кўрди.

— Негаки у, бутундан эътиборан пулдан ҳазар қиламан, деб айтди, — деб изоҳлади Иешуа Левий Матвейнинг аломат рафторини изоҳлаб ва қўшиб қўйди: — Ўша кундан бошлаб у менга ҳамроҳ бўлиб олди.

Прокуратор ҳамон тиржайишини қўймай маҳбусга қаради, сўнг ўзи ўтирган ердан анча узоқда, пастликда бўлган Ҳипподром ва у ердаги от ҳайкаллари узра муттасил юқорига кўтарилаётган қуёшга юз тутди-ю, бирдан кўнгилни беҳузур қилувчи аллақандай дард билан: «Ўзимни қийнаб ўтирмасдан «Осилсин!» — деган бир оғиз сўз билан бу нотавон жиноятчини равондан ҳайдаб юборсам ҳам бўларди-ку. Кейин, соқчиларни ҳам қувиб, ўзим қасрга кирганим, кўшкни қоронғилатиб, чорпоёга ётганим, совуқ сув келтиришларини буюриб, аянчли овоз билан итим Бангани чақирганим ва унга бошим оғриётганини айтиб зорланганим яхши эди», — деб хаёлидан ўтказди. Шу чоқ бирдан прокураторнинг оғриқ бошида «оғу» деган фикр пайдо бўлди-ю, уни васвасага солиб «лип» этиб кетди.

У хира кўзларини маҳбусга тикканча бир оз муддат сукутга толаркан, калтак еявериб бадбашара бўлиб кетган бу маҳбус Ершалаимнинг эрталабки шафқатсиз қуёши тифида нима қилиб турипти рўпарамда, ҳали яна қандай нафи йўқ саволлар беришим керак унга, деб қийналиб бош қотирарди.

— Левий Матвей дедингми? — ҳирқироқ овоз билан сўради бемор ва кўзларини юмди.

— Ҳа, Левий Матвей, — Пилатнинг азобини орттирувчи янгроқ овоз эшитилди.

— Ҳарҳолда, нималар деган эдинг бозордаги оломонга ибодатхона ҳақида?

Жавоб қайтараётган одамнинг овози Пилатни қаттиқ изтиробга солиб, чаккасига қозиқ бўлиб қоқилаётгандай туюларди:

— Камина, игемон, ибодатхона ҳақида оғиз ҳам очганим йўқ, балки кўҳна имон маъбади вайрон бўлиб, янги ҳақиқат маъбади барпо бўлади, деган эдим, холос. Лўнда қилиб тушунтириш учун шундай дегандим.

— Нечун сен, саёқ, ўзинг тасаввур қила олмайдиган ҳақиқат тўғрисида бозорда ваъз қилиб одамларнинг дилига гулув солдинг? Ҳақиқат ўзи нима?

Лекин шу заҳоти прокураторнинг дилидан: «О тангриларим! Мен суд учун мутлақо нокерак нарсаларни сўраяпман ундан... Ақлу фаросатим ортиқ итоат этмаяпти менга...» деган сўзлар ўтди. Шу пайт унинг кўзига яна қора суюқлик қуйилган қадах кўринди. «Оғу керак менга, оғу!»

Яна маҳбуснинг овози эшитилди.

— Ҳозир биринчи навбатдаги ҳақиқат шуки, сенинг бошинг оғрияпти, оғригандаям ниҳоятда қаттиқ оғрияпти, шу боис сен руҳингни тушириб, ўлим ҳақида ўйлай бошлагинг. Сен наинки мен билан гаплашишга, ҳатто менга тикилиб қарашга ҳам ожизсан ҳозир. Бинобарин, мен беихтиёр сенинг жаллодинга айланмоқдаманки, бу ҳолдан қаттиқ хижолатдаман. Ҳозир сен ҳеч нарса тўғрисида ўйлашга қодир эмассан, шунинг учун ҳам, фақат ўз итингни қошингга келишини орзу қиялпсанки, чамаси, сен дунёда ихлос қўйган ягона жонзод шу итинг бўлса керак. Лекин ҳозир азобинг арийди, бош оғригинг қолади.

Котиб маҳбусга бақрайиб қолганидан ёзуви чала қолди.

Пилат дардли кўзларини зўр-базўр маҳбусга кўтарган эди, қуёшнинг Ҳипподром узра анча баланд кўтарилганини, унинг шуъласи энди устулар орасига ҳам тушиб, Иешуанинг тўзган кафшлари сари ўрмалаб келганини ва у ўзини офтобдан четга олиб қочаётганини кўрди.

Шунда у курсидан турди, қўллари билан бошини маҳкам сиқди, соқоли олинган заъфарон юзида даҳшат акс этди. Лекин у ўз ирода кучи билан бу ҳиссиётни дарҳол даф қилиб, яна ўрнига ўтирди.

Маҳбус эса бу аснода гапини давом эттирарди, лекин котиб энди ҳеч нима ёзмас, фақат роз каби бўйнини чўзиб, айтилган ҳар бир сўзни диққат билан илғаб оларди.

— Ана, ҳаммаси тугадиям, — деди маҳбус Пилатга хайрихоҳона боқаркан, — бениҳоя хурсандман бундан. Сенга, игемон, қасрни вақтинчалик тарк этиб, шаҳар чеккасида, чунончи, Елеон тепалигидаги боғларда пиёда сайр қилишни маслаҳат берардим. Момақалдироқ бўлади, — маҳбус кўзларини қисиб қуёшга қаради, — ҳў ҳали, кечга бориб. Сайр қилсанг ўзингга яхши бўларди, мен эса бажонидил сенга ҳамроҳ бўлардим. Миямга айрим янги фикрлар келди, улар сени қизиқтириши мумкин деб ўйлайман, шу боис сен билан жон-жон деб фикрлашган бўлардим, боз устига, сен донишманд одамга ўхшаб кўриняпсан.

Котиб мурдадек оқариб кетиб, қўлидаги пергаментни тушириб юборди.

— Ҳамма бало шундаки, — деб гапида давом этди банди — ҳеч ким унинг гапиришига монелик қилмаётган эди, — сен ҳаддан ташқари одамови бўлиб қолгансан, одамларга бўлган ишончни тамомила йўқотгансан. Ахир ўзинг ўйла, бутун меҳру мойилликни битта итга қаратиб кун кечириш мумкин эмас-ку. Ҳаётинг, игемон, қашшоқ, — шу сўздан сўнг у жилмайишга журъат этди.

Котиб энди фақат бир нарса тўғрисида: ўз қулоқларимга ишонсаммикин ё ишонмасаммикин, деб ўйларди. Лекин ишонмай иложи йўқ эди. Оқибат у, маҳбуснинг кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бундай густохлигини эшитган тажанг прокураторнинг газаби қандай антиқа шаклда ифода қилинишини тасаввур қилишга уриниб кўрди. Котиб буни ҳам тасаввур қила олмади, ҳолбуки, у прокураторнинг феълени жуда яхши биларди.

Шунда Пилатнинг сўник ва ҳирқироқ овози эшитилди:

— Қўлини ечинглар, — деди у лотин тилида.

Соқчи легионерлардан бири найзасини ерга «дўқ» этиб уриб, уни бошқа соқчига берди ва ўзи маҳбусга яқинлашиб арқонни ечди. Котиб ерга тушган пергамент ўрамини кўтариб олди, лекин ҳозирча ҳеч нима ёзмасликка, ҳеч нарсадан ажабланмасликка аҳд қилди.

— Ростини айт, — юнон тилида пичирлаб сўради Пилат, — сен ҳақими ҳозирқимсан?

— Йўқ, прокуратор, ҳақим эмасман, — жавоб қилди маҳбус анжирдай эзилган ва шишиб қизариб кетган билакларини ҳузур қилиб уқаларкан.

Пилат маҳбусга қовоғи остидан худди уни тешиб юборгудек ўқрайиб қаради, унинг кўзларидаги хиралик энди йўқолиб, яна ҳаммага таниш бўлган газаб учқунлари пайдо бўлганди.

— Боя сўрамабман, — деди Пилат, — сен балки лотин тилини ҳам биларсан?

— Ҳа, биламан, — жавоб қилди маҳбус.

Пилатнинг заъфарон юзига қон югурди ва у лотинчалаб сўради:

— Итни ёнимга чақирмоқчи бўлганимни қандай билдинг?

— Бу қийин эмас, — жавоб берди маҳбус лотин тилида, — сен худди итни силамоқчи бўлгандай қўлингни мана бундай қилдинг, — маҳбус Пилатнинг қўл ҳаракатини такрорлади, — кейин лабларинг ҳам...

— Ҳа, — деди Пилат.

Бир оз жим қолишди, сўнг Пилат юнон тилида савол берди:

— Демак, сен табибсан?

— Йўқ, йўқ, — шоша-пиша жавоб қилди маҳбус, — гапим рост, табиб эмасман.

— Ҳа, яхши. Агар сир тутмоқчи бўлсанг, ихтиёринг. Буни ишимизга бевосита дахли йўқ, Демак, сен ибодатхонани вайрон қилишга... ё унга ўт қўйишга, ё бўлмаса бошқа бирон йўл билан уни барбод қилишга халқни даъват этмагансан?

— Такрор айтаман, игемон, мен ҳеч кимни бундай ишга даъват этмаганман. Наҳотки, калтабин одамга ўхшасам?

— О, ҳақ рост, сен калтабин одамга ўхшамайсан, — наст овоз билан деди прокуратор ва даҳшатли тарзда жилмайиб қўйди. — Ҳай, бўлмаса, бундай қилмаганлигинг ҳақида қасам ич.

— Нима деб қасам ичишимни хоҳлайсан? — сўради қўли ечилиб, руҳи кўтарилган банди.

— Ҳаётингни тикиб онт ичақол, — деди прокуратор, — ҳозир айни ҳаётингни ўртага қўядиган пайт, зеро, у ҳозир қил учуда осилиб туришти, буни унутма!

— Ҳаётимни қил учига балки сен осиб қўйгандир-сан, игемон? — сўради маҳбус. — Агар шундай деб ўйлаётган бўлсанг қаттиқ янглишасан.

Пилатни қалтироқ босди, сўнг гижир тишлари орасидан деди:

— Мен ўша қилни узиб ташлашим мумкин.

— Яна янглишяпсан, — маҳбус кафтини қуёшдан соябон қилиб очиқ юз билан табассум қилди. — Қилни ким осган бўлса, ўшанинг ўзигина узиши мумкин, шундай эмасми?

— Ҳа, тушунарли, — деди тиржайиб Пилат, — ершалаимлик ишёқмас анқовларнинг орқангдан галалашиб юрганига энди ҳеч шубҳам қолмади. Тилингни ким қайраган бўлса ҳам жуда ўткир қилиб қайрапти. Дарвоқе, айт-чи: сен Ершалаимга Суз қопқасидан эшак миниб кириб келганмишсан, қора халқ сени мисоли бир пайғамбардек шодиёна ҳайқириқлар билан кутиб олганмиш, шу тўғрими? — шундай деб прокуратор пергаментга ишора қилди.

Маҳбус ҳайрон бўлиб прокураторга тикилиб қолди.

— Менда эшак деган нарсани ўзи йўқ, игемон, — деди у. — Тўғри, Ершалаимга Суз қопқасидан кирганман, лекин пиёда эдим, ҳамроҳим ҳам ёлғиз Левий Матвей эди, ундан кейин ҳеч ким менга ҳеч нима деб қичқирганиям йўқ, чунки у пайт мени Ершалаимда ҳеч ким танимас эди.

— Сен, — деб давом этди Пилат кўзини маҳбусдан узмай, — Дисмас деган одамни, кейин Гестас, яна Варраван деганларни танийсанми?

— Мен у саховатли одамларни танимаيمان, — жавоб қилди маҳбус.

— Ростингми?

— Ростим.

— Энди менга яна шуни айт-чи, нега доим сен «саховатли одам» деб тапирасан? Ҳаммани ҳам шундай деб айтасанми?

— Ҳаммани, — жавоб қилди маҳбус, — дунёда ёвуз одам йўқ.

— Буни биринчи марта эшитишим, — деди Пилат тиржайганча, — эҳтимол мен ҳаётни яхши билмасман! Бу ёғини ёзмасангиз ҳам бўлади, — деди у, шундоқ ҳам ҳеч нима ёзмай ўтирган котибга юзланиб, сўнг яна маҳбус билан суҳбатини давом

этирди: — Биронта юнон китобида ўқиганмисан бу тўғрида?

— Йўқ, ўз ақлим билан шундай хулосага келганман.

— Демак, сеп шуни тарғиб этасан?

— Ҳа.

— Мана, масалан, кентурион Марк — унга Каламушқуш деб лақаб қўйишган, хўш, у ҳам саховатлими?

— Ҳа, — жавоб қилди маҳбус, — тўғри, у бахтиқаро одам. Саховатли одамлар уни бадбашара қилишган чоғдан бошлаб у бадқаҳр ва дағалтабиат бўлиб қолган. Қизиқ, ким уни бу аҳволга солди экан?

— Буни сенга бемалол айтишим мумкин, — деди Пилат, — зеро, ўзим бунинг шоҳиди бўлганман. Ўша сен айтган саховатли одамлар унга худди айиққа ҳамла қилган кўшпақлардек ташланишганди. Оломон унинг бўғзига, қўл ва оёқларига ёпишиб олганди. Пиёдалар маницули* қуршовга тушиб қолган эди, ўшанда мен қўмондонлик қилган отлиқ қўшан ён томондан қуршовни ёриб кирмаганда эди, сенга, файласуф, бугун Каламушқуш билан суҳбатлашиш насиб этмаган бўларди. Бу ҳол Идиставизо яқинида, Парилар Водийсида бўлган жангда юз берган эди.

— Мен у билан суҳбатлашсам, — уйчанлик билан деди бирдан маҳбус, — аминманки, у феълени кескин ўзгартирган бўларди.

— Ўйлайманки, — деди Пилат, — ҳатто агар қўшин офицерлари ё солдатларидан биронтаси билан суҳбатланганингда ҳам, бу рафторинг билан саркардани қаттиқ ранжитган бўлардинг. Хайриятки, сенинг ҳам, саркарданинг ҳам бахтига бундай суҳбат содир бўлмайди, биринчи навбатда ўзим бунга йўл қўймаيمان.

Шу пайт устунлар саҳнига бир қалдирғоч ўқдек ҳиб кириб, олтин гумбаз остида бир марта чарх уриб учди-ю, сўнг пасайиб тоқчага ўрнатилган мис ҳайкалининг ёнгинасидан «ғув» этиб ўтиб, устун бўғоти напасида кўздан ғойиб бўлди. Эҳтимол, ўша ерга ин қурмоқчи бўлгандир.

Мана шу қалдирғоч парвози давомида прокураторнинг энди оғриқдан фориг бўлган, доно бошида шундай бир қарор вужудга келди: игемон Ҳа-Ноцри лақабли саёқ файласуф Иешуанинг ишини

кўриб чиқиб, унинг фаолиятдан жиноят топмади. Хусусан, Иешуанинг хатти-ҳаракати билан яқинда Ершалаимда юз берган тартибсизликлар ўртасида ҳеч қандай муносабат йўқлигини аниқлади. Саёқ файласуфнинг рухий беморлиги маълум бўлди. Бинобарин, Кичик Синедрионнинг Ҳа-Ноцри устидан чиқарилган ўлим ҳукмини прокуратор тасдиқламайди. Лекин Ҳа-Ноцрининг телбалик дарди, утопик нутқлари Ершалаимда халқ ғалаёнларига сабаб бўлиши мумкинлигини кўзда тутиб, прокуратор Иешуани Ершалаимдан четлатади ва Ўрта Ер денгизидаги Стратон Қайсариясида*, яъни прокуратуранинг қароргоҳи жойлашган оролда қамоққа ҳукм этади.

Ҳукм тайёр. Энди уни котибга айтиб ёздиришгина қолган эди.

Қалдирғоч игемоннинг шундоққина боши устидан қанотларини пириллатиб ўтиб, ўзини фаввора ҳовузчасига урди, сўнг кенг фазога парвоз қилди. Прокуратор бошини кўтариб маҳбусга қараган эди, унинг атрофида қуёш шуъласига фарқ бўлган чангнинг тўзон бўлиб кўтарилганини кўрди.

— Ҳаммаси шунинг тўғрисидами? — сўради Пилат котибдан.

— Таассуфки, йўқ, — деди кутилмаганда котиб ва Пилатга бошқа бир пергаментни узатди.

— Нима гап экан яна? — сўради Пилат ва қовоғини солиб олди. У узатилган пергаментни ўқиб чиқдию ранги ўзгариб кетди. Бўйни ва юзига қора қон қуйилдими ё бошқа бир ҳол юз бердими, ҳар қалай, рангидаги сарғишлик ўзгариб қўнғир тус олди, кўзлари эса ич-ичига кириб кетгандай бўлди.

Чамаси, ҳамма айб чаккасига қуйилиб, қаттиқ-қаттиқ тепа бошлаган қонда эди, аммо прокуратуранинг кўзларига бир нима бўлди. Маҳбуснинг боши аллақайларга учиб кетиб, ўрнида бошқа калла пайдо бўлгандай кўринди унинг кўзига. Бу кал бош бўлиб, унга кунгураси сийрак олтин тож қўндирилган эди; унинг манглай терисини ўйиб юборган доира шаклидаги ярага малҳам сурилган; битга ҳам тиши қолмаган оғзи ўпирилиб, пастки лаби инжиқлик қилаётгандай осилиб қолган эди. Шу маҳал равондаги пуштиранг устунлар ва қаср пойидаги боғнинг нариёғидан бошлаб, олис-олисларга чўзи-

либ кетган Ершалаим томлари Пилатнинг кўзидан ғойиб бўлиб, атрофдаги ҳамма нарсалар Капрея боғларининг ям-яшил дарахтлари билан буркангандай бўлиб туюлди. Унинг қулоғига ҳам жуда ғалати нарсалар эшитила бошлади — гўё кимдир жуда олисда туриб оҳиста, аммо таҳдидона тарзда карнай чалгандай бўлди, кимнингдир ҳар бир сўзини чўзиб-чўзиб такаббуруна оҳангда димоғ билан: «Улуғ зотларни таҳқирлаш ҳақида қонун», деган гапи жуда аниқ эшитилди.

Пилатнинг хаёлидан калта-култа, пойинтар-сойинтар ва ғайриоддий фикрлар лип-лип ўта бошлади: «Ҳалок бўлди!», кейин: «Ҳалок бўлишди!..» Ундан сўнг шу айқаш-уйқаш фикрлар орасида қандайдир — ва кимнингдир?! — муқаррар боқийлиги ҳақида мутлақо бемаъни фикр ҳам вужудга келдики, бу боқийлик негадир унинг юрагини зик қилиб юборди.

Пилат ниҳоят ўзини қўлга олиб хаёлотни даф қилди, ўзини яна равонда кўрди, яна унинг қарши-сида маҳбуснинг кўзлари чақнаб турарди.

— Қулоқ сол, Ҳа-Ноцри, — деб гап бошлади прокуратор Иешуага жуда ғалати тарзда тикилиб: унинг чеҳраси мудҳиш, аммо кўзлари ҳаяжонда эди, — сен буюқ қайсаримиз* ҳақида бирон ерда бирон нима деганмидинг? Жавоб бер! Гапирганидинг?.. Ёки... гапирганинг... йўқ... ми? — Пилат «йўқ» сўзини суд пайтида бериладиган саволдаги «йўқ»қа нисбатан бир қадар чўзиброқ талаффуз қилди ва маҳбусга уқтирмақчи бўлган фикрини кўз қарашни билан изоҳлади.

— Ҳақ гапни гапириш ҳам осон, ҳам мароқли, — деди маҳбус.

— Мен сендан, — дея гапира бошлади Пилат совуқ ва ҳирқироқ овоз билан, — ҳақ гапни гапириш мароқлими, мароқсизми, деб сўраётганим йўқ. Эеро, барибир у гапни гапиришинга тўғри келади. Вале, агар сен ўлишни, ўлганда ҳам қийналиб ўлишни хоҳламасанг, гапирадиган ҳар бир сўзингни аввал пухта ўйлаб, сўнг гапир.

Иудея прокуратурига нима бўлганини ҳеч ким айтолмайди, аммо у юзини офтоб шуъласидан пана қилмоқчи бўлгандай, қўлини кўтарди ва шу қўли пана-сида маҳбусга кўзи билан бир нималарни имо қилди.

— Хўш, қани, — деди у, — жавоб бер, сен кири-афлик Иуда деган одамни танийсанми, унга қайсаримиз ҳақида гапирганмидинг, гапирган бўлсанг, нима-лар деган эдинг?

— Воқеа бундай бўлган эди, — бажонидил ҳикоя қила бошлади маҳбус, — ўтган куни кечқурун мен ибодатхона олдида бир йигит билан танишиб қолдим, у ўзини Кириаф шаҳриданман, исмим Иуда, деб танитди. Кейин у мени Қуйи Шаҳардаги уйига бошлаб бориб, меҳмон қилди...

— Саховатли одамми у ҳам? — деб сўради Пилат, шу заҳоти унинг кўзларида иблисона ўт чақнаб кетди.

— Ғоятда саховатли ва синчков одам экан, — дея таъкидлади маҳбус. — У менинг мулоҳазаларимни ниҳоятда зўр қизиқиш билан тинглади, бағоят самимият билан қутлади...

— Шамчироклар ёқди... — деди Пилат гижир тишлари орасидан маҳбуснинг гапи оҳангида, унинг кўзлари милт-милт ёнди.

— Ҳа, — деди Иешуа прокураторнинг воқиғлигидан бир оз таажжуб қолиб, сўнг гапида давом этди, — у мендан давлат ҳокимияти ҳақида фикр айтишимни сўради. Шу масала уни ниҳоятда қизиқтирар экан.

— Хўш, сен нима дединг? — сўради Пилат, — Ё нима деганим ёдимдан кўтарилди, деб баҳона қиласанми? — Пилатнинг гапи оҳангида энди ишончсизлик пайдо бўлган эди.

— Кўп гаплар қатори, — деб баён қила бошлади маҳбус, — ҳар қандай ҳокимият ҳам одамларга зулм ўтказиши тўғрисида, вақти келиб на қайсарлар ҳокимияти, на ўзгача ҳокимиятлар қолажаги ҳақида гапирдим. Одамзод ҳақиқат ва адолат салтанатида яшай бошлайдики, ундай салтанатнинг ҳеч қандай ҳокимиятга эҳтиёжи қолмайди.

— Кейин-чи?

— Кейин ҳеч нима бўлмади, — деди маҳбус. — Бу пайт бир нечта одам уйга отилиб кирди-ю, кўлларимни орқамга боғлаб, қамоққа олиб кетди.

Котиб бирофта ҳам сўзни фаромуш қилмасликка уришиб, пергаментга шитирлатиб ёзарди.

Шу пайт Пилат хириллгана, хаста овоз билан деди:

— Тиверия императори ҳокимиятидан буюкроқ ва халқ учун хушкўнгиброқ ҳокимият дунёда бўлмаган, йўқ ва бундан кейин ҳам ҳеч қачон бўлмайди!

Прокуратор котибга ҳам, соқчиларга ҳам, негадир, нафрат билан қаради.

— Ҳокимият ҳақида мулоҳаза юритишни сенга ким қўйди, телба жиноятчи! — деди Пилат ва бақириб берди: — Соқчилар балкондан олиб кетилсин! — сўнг котибга ўтирилиб, илова қилди: — Мени жиноятчи билан холи қолдириш, давлат аҳамиятига молик иш кўринади.

Соқчилар найзаларини кўтаришди ва нағал қоқилган чорикларини бир меъёрда дўқиллатишиб балкондан боққа чиқишди, улар орқасидан котиб ҳам чиқиб кетди.

Равонга инган сукунатни бир оз фурсат фақат фавворадан отилаётган сувнинг шилдираши бузиб турди. Пилат найчадан отилиб чиқаётган сувнинг хамирдай ошиб тош косани тўлдиришини ва унинг четларидан жилдираб тушишини кузатиб ўтирарди.

Биринчи бўлиб маҳбус гапирди:

— Кўнглим сезяпти, ўша кириафлик йигитча билан суҳбат қурганим оқибатида қандайдир фалокат содир бўлганга ўхшайди. Назаримда, игемон, у йигит бахтсизликка учрайдиганга ўхшайди, менинг унга раҳмим коляпти.

— Дунёда, — деб жавоб қилди игемон ғалати тиржайиб, — аҳволи кириафлик Иуданикидан ҳам аянчлироқ баъзи одамлар бор. Сен Иудадан ҳам кўра кўпроқ ўшаларга ачинишинг керак! Хуллас, тошбағир, учинга чиққан жаллод Марк Каламушкуш ҳам, ваъзхонлик қилганинг учун, ана кўриб турибман, — прокуратор Иешуанинг абжағи чиқиб кетган башарасига ишора қилди, — сени безаб тапшашган одамлар ҳам, шериклари билан биргаликда тўртта солдатни алдирган қароқчилар: Дисмас билан Гестас ва ниҳоят, мараз хиёнаткор Иуда ҳам — шулар ҳаммаси саховатли одамларми сенингча?

— Ҳа, — жавоб қилди маҳбус.

— Ҳаққоният салтанати ҳам тикланадими?

— Тикланади, игемон, — қатъий ишонч билан жавоб қилди Иешуа.

— Йўқ, ҳеч қачон тикланмайди! — деб Пилат гусатдан даҳшатли овоз билан қичқириб юборган эди, Иешуа чўчиб келиб, орқасига тисарилди. Бундан кўпчилар бурун Ҳурлар Водийсида Пилат ўз суворийларига: «Янч уларни! Чоп ғанимларни! Буюк Каламуш-

кушни тутиб олишди!» — деб шундай бақирган эди. Ҳозир ҳам у кўп команда бериш оқибатида ҳирқироқ бўлиб қолган овозини одамлар эшитсин учун ҳар бир сўзини дона-дона қилиб яна балаandroқ қичқирди: — Жиноят қилгансан! Жиноятчисан! Жиноятчисан!

Шундан кейин у паст овоз билан сўради:

— Иешуа Ҳа-Ноцри, сен бирон-бир худога ишонасанми?

— Худо битта, — жавоб қилди Иешуа, — мен унга ишонаман.

— Унга муножот қил бўлмаса! Астойдил муножот қил! Аммо барибир, — бирдан Пилатнинг овози сўнди, — бундан наф чиқмайди. Хотининг йўқми? — негадир маънос оҳангда сўради Пилат; бундай кайфиятга тушганидан ўзи ҳам ҳайрон эди.

— Йўқ, сўққабосман.

— Ярамас шаҳар, — деди прокуратор тўсатдан ва худди совуқ қотгандек елкаларини учуриб қўйди, қўлларини эса худди ювинаётгандек, бир-бирига ишқади, — сени ўша кириафлик Иуда билан суҳбат қурмасингдан олдин бўғизлаб кетишганидами, орий рост, яхшироқ бўларди.

— Сен мени қўйиб юборсанг бўларди, игемон, — деб кутилмаганда илтижо қилди маҳбус, унинг овозида ҳаяжон пайдо бўлган эди, — кўнглим сезяпти, мени қатл этишмоқчига ўхшайди.

Пилатнинг юзи асабий буришиб кетди, у яллиғланган кўзини Иешуага қаратди. Кўзининг оқи тарам-тарам қизил томирчалар билан қопланган эди.

— О, бадбахт, — деди у, — наҳотки Рим прокуратори, оғзингдан қандай гаплар чиққанини била туриб, сени қўйиб юборади деб ўйласанг? О худолар! Ёки сенинг ўрнингда бўлишни орзу қиляпти деб ўйлаясанми мени? Фикрларингга мен қўшилмайман! Энди гапимни қуловингга қуйиб ол: агар шу дақиқадан бошлаб чурқ этиб оғиз очгудек, биронта одамга луқма ташлагудек бўлсанг, мендан ўпкалама! Такрор айтаман: мендан эҳтиёт бўл.

— Игемон...

— Жим бўл! — деб чинқирди Пилат ва бу пайт яна равонга учиб кирган қалдирғочни дарғазаб кўзлари билан кузата бошлади. — Ҳой, буёққа! — деб бақирди у.

Котиб ва соқчилар кириб, ўз жойларини эгаллаш-

ди, шунда Пилат, Кичик Синедрион мажлисида жиноятчи Иешуа Ҳа-Ноцри устидан чиқарилган ўлим жазосини тасдиқлаганини эълон қилди, котиб эса Пилатнинг айтганларини дарҳол қайд қилди.

Яна бир дақиқадан кейин прокураторнинг қошида Марк Каламушқуш турарди. Пилат унга шундай буйруқ берди:

— Бу жиноятчини махфий хизмат бошлиғига топширасан, айни пайтда унга, Иешуа Ҳа-Ноцрини ўзга жиноятчилардан ажратилган ҳолда сақлаш ҳақида, шунингдек, Иешуа билан бирон нарса тўғрисида гаплашган ёхуд унинг бирон-бир саволига жавоб берган ҳар битта махфий хизмат ходими энг оғир жазога мустаҳиқ этилажаги ҳақидаги фармойишимни ҳам етказасан.

Маркнинг бир ишораси билан соқчилар Иешуа атрофини ўрадилару уни равондан олиб чиқиб кетдилар.

Кейин прокураторнинг қаршисида қадди-қомати келишган, оқ-сариқ соқоли хушрўй йигит намоён бўлди; унинг кўксини тўсган совутда шерларнинг ялтироқ тумшуклари акс эттирилган, дубулфасига тож сифатида бургут пати ўрнатилган, шамширининг камарбандига олтин тўқалар қадалган, тагчарми уч қават бўлган пойабзалининг иплари то тиззасигача бутун болдирини чандиб боғланган, қирмизиранг ридоси чап елкасига ташланган эди. Бу — легион* саркардаси эди. Прокуратор ундан, Себастья коҳортаси ҳозир қаерда туришти, деб сўради. Саркарда, себастьяликларнинг ҳозир Ҳипподром олдидаги майдонни қуршаб тургани, у ерда жиноятчилар устидан чиқарилган ҳукм халққа эълон қилинажаги ҳақида хабар қилди.

Шунда прокуратор саркардага Рим коҳортасидан икки кентурия* ажратишни буюрди. Бу кентуриялардан бири Каламушқуш бошчилигида жиноятчиларни, қатл этиш ашёлари ортилган араваларни ва жаллодларни Тақир Тепага кузатиб бориши, сўнг у ерга етиб борган заҳоти юқори қисмини қуршаб олиши лозим эди. Иккинчи кентурия эса ҳозироқ уша Тақир Тепага жўнаб кетиб, дарҳол унинг атрофини ихота қилиб олиши зарур эди. Прокуратор анан шу мақсадни кўзлаб, яъни Тепани муҳофаза қилиш учун, саркардадан кўмакчи отлиқ полк — Сүрия кўшинини юборишни илтимос қилди.

Саркарда чиқиб кетгач, прокуратор котибга юзланиб, Синедрион президенти ҳамда унинг икки аъзосини, шунингдек, Ершалаим ибодатхоналари соқчиларининг сардорини қасрга таклиф этишни буюрди. лекин шу буйруғи кетидан яна илова қилди:

— Шундай қилгинки, таклиф этилган шу одамлар билан кенгаш ўтказишдан олдин, мен президент билан холи учрашиб олай.

Прокураторнинг амри тез ва аниқ бажарилди. Кейинги кунларда Ершалаимни бениҳоя шафқатсизлик билан қиздираётган қуёш ҳали қиёмга етмасдан боғнинг юқори пешайвонида, унинг зинасида кўриқлаб турган бир жуфт оппоқ мраммар шер олдида прокуратор Синедрион президенти вазифасини ўтаётган Иудеянинг бузрук ҳазрати Иосиф Каифа билан учрашди.

Боғда сокинлик ҳукм суради. Лекин прокуратор устунлар орасидан ўтиб, поялари ҳайбатли фил оёқларини эслатувчи пальма дарахтлари ўсиб турган боғнинг офтоб нурига фарқ бўлган устки сахнига чиққан эди, кўз олдида, у ёмон кўрган Ершалаим шаҳри ўзининг осма кўприклари, қалъалари ва — энг муҳими — бутун томи аждарнинг тангасимон терисини эслатувчи, мраммар тошлар ва олтиндан бино бўлган, маҳобати ҳеч бир таърифга сифмайдиган улкан ибодатхонаси билан кўз олдида намоён бўлди ва прокураторнинг динг қулоқларига жуда олисдан — қалъанинг тош девори қаср боғининг қуйи пешайвонини шаҳар майдонидан ажратиб турган пастлиқдан одамларнинг вақти-вақти билан гоҳ фарёдга, гоҳ наърага ўхшаб кетувчи заифгина говури чалинди.

Прокуратор у томонда — майдонда сўнгги кунларда Ершалаимда юз берган тартибсизликлардан жунбушга келган беҳисоб оломон тўпланганлигини, бу оломон жиноятчилар устидан ҳукм чиқарилишини бетоқатлик билан кутаётганини, қичқираётганлар эса жонсарақ мешкобчилар эканлигини тушунди.

Прокуратор жазирама офтоб тивидан ўзини панага олиш учун, биринчи навбатда, ҳазрати бузрукни ровонга таклиф қилди, лекин Каифа лутфан узр сўраб, таклифни қабул қилолмаслигини изоҳлади. Шунда Пилат сочи сийрақлаша бошлаган бошига ридосининг қайтарма қалпоғини кийиб суҳбатни бошлади. Суҳбат юнон тилида борди.

Пилат Иешуа Ҳа-Ноцрининг ишини кўриб чиққанини ва ўлим жазосини тасдиқлаганини айтди.

Шундай қилиб, бутун амалга ошириладиган ўлим жазосига учта қароқчи: Дисмас, Гестас, Вар-равванлар, улар билан бирга Иешуа Ҳа-Ноцри ҳам маҳкум этилган эди. Халқни йўлдан оздириб, қайтарга қарши исён қилган биринчи икки жиноятчи прокураторнинг измида эди, бинобарин, улар ҳақида бу ерда ҳеч қандай гап бўлиши мумкин эмас. Вар-равван билан Ҳа-Ноцри эса маҳаллий маъмурлар томонидан қўлга олинган бўлиб, улар устидан Синедрион ҳукм чиқарган эди. Қонун ва таомилга кўра шу икки жиноятчидан бирини бугун кириб келаётган буюк пасха байрами шарафига озод қилиш лозим бўлади.

Хуллас, прокуратор, шу икки жиноятчидан қай бирини Синедрион озод қилмоқчи бўлганини билишни истайди: Вар-равванни ёки Ҳа-Ноцринини? Каифа, савол тушунарли, деган маънода бош илди ва жавоб берди:

— Синедрион Вар-равванни бўшатишни сўрайди.

Ҳазрати бузрукнинг айнан шундай жавоб қилишини прокуратор яхши биларди, аммо унинг вазифаси, ўзини бундай жавобдан таажжублангандек қилиб кўрсатиш эди.

Пилат бу вазифани зўр маҳорат билан ижро этди. Бу мутакаббир зот қошларини чимирди ва ҳазрати бузрукнинг кўзларига ҳайрат билан тик қаради.

— Очиги, бу жавоб мени тонг қолдирди, — деди у мулойим оҳангда, — англашилмовчилик содир бўлмадимикин деб кўрқаман.

Пилат ўз фикрини тушунтирди. Тўғри, Рим ҳукумати маҳаллий диний маъмурият ҳуқуқини асло камситмоқчи эмас, буни ҳазрати бузрукнинг ўзи ҳам яхши билади, илло мазкур вазиятда хатога йўл қўйилгани аниқ. Турган гапки, бу хатони тузатишдан Рим ҳукумати манфаатдор.

Дарҳақиқат, Вар-равван билан Ҳа-Ноцрининг жиноятлари ўртасидаги тафовут катта эди. Телбалиги яққол кўришиб турган иккипчи жиноятчи ўзининг бетузуриқ гаплари билан Ершалаимда ва бошқа айрим жойларда одамларнинг тинчини бузганликда айбланса, биринчи жиноятчининг айби бениҳоя оғир эди. У халқни очикдан-очик исёнга даъват этиш билан чек-

ланиб қолмай, яна уни ҳибсга олмоқчи бўлган соқчилардан бирини ўлдирган ҳам эди. Вар-равван Ҳа-Ноцрига нисбаган кўп маротаба хавфлироқдир.

Юқорида зикр этилган сабабларга кўра прокуратор ҳазрати бузрукдан Синедрион қарорини қайта кўриб чиқишни ва икки маҳбусдан беэиёнроғини озод қилишни сўрайдики, ўшал беэиёнроқ жиноятчи, шубҳасиз, Ҳа-Ноцридир. Шундай эмасми?

Каифа Пилатнинг кўзларига тик боқиб туриб, оҳистагина, аммо қатъият билан деди:

— Синедрион ҳукмномани диққат билан ўрганиб чиқди, шунга кўра Вар-равванни озод қилишга аҳд қилганини иккинчи марта хабар қилади.

— Наҳотки? Ҳатто менинг илтимосимдан кейин ҳам-а? Рим ҳокимияти номидан гапирувчи шахснинг илтимоси ҳам вожиб бўлмайдими? Ҳазрати бузрук, учинчи марта такрорла жавобингни?

— Учинчи марта ҳам, Вар-равванни озод қиламиз, деб маълум қиламиз, — деди оҳиста Каифа.

Масала ҳал бўлган, гапириладиган бошқа гап қолмаган эди. Ҳа-Ноцри энди дорилбақога кетаётган эди, демак, прокураторнинг мудҳиш ва аламли бош офриғисини энди ҳеч ким даволай олмасди; бу дардга ўлимдан бошқа даво йўқ. Аммо ҳозир Пилатни ҳайратга солаётган нарса бу фикр эмас эди. Боя ровонда содир бўлган ўша мубҳам диққинафаслик туйғуси унинг бутун вужудини ҳамон изтиробга соларди. Шу заҳотиёқ у ўзининг бу аҳволини изоҳлашга уриниб кўрди, лекин изоҳ жуда аломат бўлиб чиқди: прокуратор ўлимга маҳкум этилган Ҳа-Ноцри билан ҳали ниманидир гаплашиб улгурмагандек, ҳаттоки унинг қайсиям бир фикрини охиригача эшита олмагандек ҳис қилди ўзини.

Пилат бу фикрни хаёлидан фаромуш қилди, у қандай тез пайдо бўлган бўлса, шундай тез ғойиб бўлди. Фикр-ку ғойиб бўлди, аммо диққинафаслик ҳамон мубҳамлигича қолди, зеро чақмоқдек бир чақнаб шу зумда ўчган: «Боқийлик... боқийлик бошланди...» деган бошқа бир қисқагина фикр ушбу ҳолни изоҳлай олмас эди. Кимнинг боқийлиги бошланди? Буни прокуратор тушунолмади, аммо мавҳум боқийлик ҳақидаги мана шу фикр шу жазирама офтоб тифида ҳам уни жунжуктириб юборди.

— Яхши, — деди Пилат, — шундай бўла қолсин.

Энди у атроф-муҳитга кўз ташлаб, юз берган ўзгаришдан таажжубда қолди. Фунчалари фарқ очилган атиргул бутаси ва юқори пешайвон атрофида қатор тизилиб турган сарв дарахтлари ғойиб бўлган эди, анор дарахти ҳам, ям-яшил майсазордаги оқ ҳайкал ҳам, майсазорнинг ўзи ҳам кўздан йўқолган эди. Бу манзаралар ўрнини қандайдир қирмизи куйқа қоплаб, бу куйқада сув ўтлари мавжланиб, қаёқларгадир силжий бошлаган, Пилатнинг ўзи ҳам шу ўтлар билан бирга кета бошлаган эди. Энди энг мудҳиш алам — ожизлик алами уни ўт бўлиб ёндириб, қалбини исқапжага олиб, елдек учуриб борарди.

— Сиқилиб кетяпман, — деди Пилат, — сиқилиб кетяпман!

У совуқ ва нам қўли билан ридоси ёқасидаги тўқани ечиб юборган эди, ридо сирғалиб қумлоқ йўлкага тушди.

— Бугун ҳаво дим, қаердадир момақадироқ бўляпти, — деди Каифа прокураторнинг қон қуюлган юзидан кўзини узмай ва унинг ҳали яна юз беражак барча изтиробларини кўз олдига келтириб. «О, бу йил нисон ойи ғоят мудҳиш келди!»

— Йўқ, — деди Пилат, — ҳавонинг димлигидан эмас, сен билан, Каифа, турганимдан сиқилиб кетдим, — сўнг у кўзларини сузиб жилмайди-да, илова қилди: — Ўзингни эҳтиёт қил, ҳазрати бузрук.

Каифанинг тимқора кўзлари чақнаб кетди, боя прокураторнинг чехрасида қандай таажжуб аломати вужудга келган бўлса, энди Каифанинг ҳам юзида шундай ажабланиш пайдо бўлди.

— Нималар деяпсан, прокуратор? — мағрур ва хотиржам оҳангда деди у, — ҳукм чиқарилгандан кейин таҳдид қияпсанми менга? Ахир уни ўзинг тасдиқлаб бердинг-ку! Қулоқларимга ишонмаяпман! Биз Рим прокураторининг аввал пухта ўйлаб, сўнг ўз фикрини баён қилишига кўникиб қолганмиз. Ишқилиб, суҳбатимизни бирон кимса эшитмадимикин, игемон?

Пилат ҳазрати бузрукка ўлик кўзларини тикди, тишининг оқини кўрсатиб, жилва қилгандай бўлди.

— Қўйсанг-чи, ҳазрати бузрук! Шу топда, бу ерда бизни гапимизни ким ҳам эшитарди? Наҳот мен бугун қатл этиладиган анави саёқ девона йи-

гитга ўхшасам? Ё гўдакмидим мен, Каифа? Мен қаерда нима дейишимни биламан. Боғ ихота қилинган, бутун қаср қўриқланмоқда, демак, ҳатто сичқон ҳам бирон қавақдан киролмайди буёққа! Наинки сичқон, ҳатто анави, оти нима эди... Кириаф шаҳридан чиққан ҳам. Айтгандай, сен уни танийсанми, ҳазрати бузрук? Ҳа... агар бу ерга ўшанақа одам кириб қолгудек бўлса, кирганига минг пушаймон еган бўларди, бу гапимга энди ишонсанг керак албатта? Хуллас, ҳазрати бузрук, қулоғингга қуйиб ол, бугундан эътиборан сен оромингни йўқотасан! Сен ҳам, қавмларинг ҳам, — Пилат шундай деб қўли билан ўнг томонда, анча олисдаги дўнгликда қад кўтарган ибодатхонага ишора қилди. — Бунга сенга мен — понтийлик Пилат, Олтин Найза тутган сувори айтганман.

— Биламан, биламан! — деди жавоб қилди қорасоқол Каифа ва кўзлари чакнаб кетди. У қўлини кўкка чўзиб каломини давом эттирди: — Иудея халқи, ундан ваҳшиёна адоват билан нафратланишингни, уни кўп оғир мусибатларга мубтало қилишингни билади, илло уни буткул маҳв эта олмагайсан! Худо ўз паноҳига олгай бу халқни! Эшитгай, ҳа, қудратли қайсар зоримизни эшитгай ва бизни қаттол Пилатдан ҳифз қилгай!

— Э, йўқ! — деди Пилат ва энди гапирган сари, тобора кўнгли енгил торта бошлади: энди муғамбирлик қилишининг ҳам, равои жумла тузиш учун сўз ахтаришининг ҳам ҳожати қолмаган эди. — Сен қайсарга менинг устимдан кўп марта арз қилдинг, энди навбат менга келди, Каифа! Энди мен нома ёзиб юбораман, юборгандаям Антиохиядаги ноибга ҳам, Римга ҳам эмас, тўппа-тўғри Капреяга — императорнинг ўзига юбораман сизларнинг бу ерда, Ершалаимда ашадий исёнчиларни ўлимдан қутқариб қолаётганларингиз ҳақида. Ана унда Ершалаим аҳдини, аввалги эзгу ниятим бўйича, сенларнинг нафингни кўзлаб, Сулаймон қўлининг обирахмаги билан сийламайман! Йўқ, сув билан эмас! Ўзинг эслаб кўр, айнан сенларнинг касрингга, мен деворга илинган император номи зарб қилинган қалқонларни қўлга олишга ва, кўриб турибсанки, шахсан ўзим бу ерга қўшин суриб келишга мажбур бўлдим, оқибат, Ершалаимда юз бераётган воқеаларнинг шоҳиди бўлишимга тўғри келди! Гапла-

рим ёдингда бўлсин, ҳазрати бузрук. Ҳозир сен Ершалаимда кўриб турганинг бир коҳорта қўшин — дарёдан томчи! Ҳали бу шаҳар пойига, бутунича Фульминат қўшини, араб суворийлари келишади, ана унда қулоқларинг аччиқ нолаю фарёдлар эшитади! Ана унда сен жиоятчи Вар-равванни ўлимдан халос этганинг, эзгулик ҳақида ваъз қилган файласуфни эса ноҳақ ўлимга йўллаганинг учун минг пушаймон бўласан!

Ҳазрати бузрукнинг юзида хол-хол қизил доғлар пайдо бўлди, кўзлари ёна бошлади. У ҳам прокураторга ўхшаб, тишининг оқини кўрсатиб тиржайдида, жавоб қайтарди:

— Шу айтган гапларингга, прокуратор, ўзинг ишонсанми? Йўқ, ишонмайсан! Халқни васвасага солган ўша файласуф Ершалаимга тинчлик олиб келмади, билъакс — тинчликни бузди, бунга ўзинг ҳам, о чавандоз, жуда яхши биласан. Сен уни, халқ орасида фитна тарқатсин, динимизни таҳқирласин, бутун халқни Рим шамширига рўпара қилсин, деган ниятда озоқ қилмоқчи бўлдинг! Вале мен, Иудеянинг бузрук ҳазрати, тирик эканман, динимизни таҳқирлашларига йўл қўймайман, халқимни ундайдардан муҳофаза қиламан! Эшитяпсанми, Пилат? — Шундай деб Каифа қўлини таҳдидона кўтарди: — Ана, қулоқ сол, прокуратор!

Каифа жим қолди, шунда прокураторга яна денгиз гувиллагандай, унинг тўлқинлари Буюк Ирод боғининг деворлари пойига келиб урилаётгандай бўлиб туюлди. Бу гувиллаш пастликдан прокураторнинг оёқларига, ундан юзига кўтарилаётгандай бўлди. Пилатнинг орқа томонида, қаср ортида эса ҳаяжонли карнай садолари, юзлаб оёқларнинг залворли гурсиллаши, темирлар жаранги эшитиларди. Рим пиёда аскарлари прокураторнинг буйруғига биноан исёнчи ва қароқчиларни қатл этиш олдидан бўладиган даҳшатли намойишга шайланиб, қасрдан чиқа бошлаган эдилар.

— Эшитяпсанми, прокуратор? — деб ҳазрати бузрук паст овоз билан такрорлади. — Наҳотки сизларнинг ҳаммасини оёққа турғазган, — Каифа қапира туриб икки қўлини кўкка кўтарган эди, қора қайтарма қалпоғи бошидан тушиб кетди, — тинччи йўлтўсар Вар-равван деб ўйласанг?

Прокуратор кафтининг орқаси билан совуқ, терга чўмган пешонасини артди, ерга тикилди, кейин кўзларини қисганча осмонга қараб, лов-лов ёнаётган қуёшнинг деярли қиёмга келиб қолганини, Каифанинг сояси эса мрамар шернинг думи олдида ғужанак бўлиб қолганини кўрди-ю, лоқайдлик билан оҳиста деди:

— Чошгоҳ бўлиб қолипти. Суҳбатга берилиб кетибмиз, ҳолбуки ишни давом эттирмақ лозим.

У ҳазрати бузрукдан назокат билан узр сўради ва энг охириги, қисқа кенгаш учун зарур бўлган одамларни қақиртириб, қатлга тааллуқли сўнги фармойиш бергунича Каифадан магнолия дарахти соясидаги курсида кутиб ўтиришни илтимос қилди.

Каифа қўлини кўксига қўйганча, илтифот билан таъзим қилиб, шу ерда — боғда қолди, Пилат эса ровонга қайтди ва уни кутиб турган котибга легион саркардасини, коҳорта трибунини, шунингдек, Синедрионнинг икки аъзосини ва жоме соққилари сардорини қақиртиришни амр этди. Улар боғнинг пастки пешайвонида, фавворали доира суҳбатгоҳда прокураторнинг таклифини кутиб ўтиришарди. Пилат котибга: ҳозир орқангдан етиб бораман, деб ўзи қаср ичкарасига йўл олди.

Котиб кенгаш аҳдини йиғиш билан бнд бўлган пайтда прокуратор қора дарпардалар билан офтобдан тўсилган хонада қандайдир бир одам билан учрашди; гарчи хонага қуёш шуъласи тушмаётган бўлса ҳам, бегона одамнинг ярим юзи бошидаги қайтарма қалпоқ билан тўсилган эди. Бу учрашув ниҳоятда қисқа бўлди. Прокуратор бу одамга пичирлаб бир-икки оғиз сўз айтди, шундан кейин у хонадан ғойиб бўлди, Пилат эса устунлар орасидан ўтиб боққа чиқди.

Бу ерда прокуратор ҳамма таклиф қилинган одамлар иштирокида, Иешуа Ҳа-Ноцри устидан чиқарилган ўлим ҳукмини тасдиқлаганини тантанавор оҳангда, аммо қуруқчина қилиб таъкидлади ва расмиятчилик юзасидан, жиноятчилардан қай бирини ўлимдан асраб қолишни маъқул кўрасизлар, деб савол берди Синедрион аъзоларига. «Вар-равванни», деган жавобни эшитиб:

— Жуда яхши, — деди прокуратор ва котибга дарҳол буни қайд қилиб қўйишни буюрди, сўнг ко-

тиб ердан олиб берган ридосининг тасмасини гижимлаганча тантанали оҳангда деди: — Вақт бўлди!

Шундан кейин, бу ерда ҳозир бўлганларнинг ҳаммаси икки томонига одамнинг хушини олгудек ўткир ҳид таратувчи атиргул буталари зич ўтқазилган кенг мрамар зинадан пастга — қаср дарвозаси сари туша бошладилар. Бу дарвозадан саҳни тептекис кенг майдонга чиқиларди. Майдоннинг нариги бошидаги Ершалаим жангоҳига ўрнатилган маҳобатли устунлар ва мрамар ҳайкаллар бу зинадан яққол кўриниб турарди.

Акобирлар гуруҳи майдонга чиқиб, ҳаммаёқдан кўзга бирдай яққол ташланувчи саҳни кенг тош супага кўтарилди. Пилат сузук кўзлари билан атрофга назар ташлаб чиқиб, дарҳол вазиятга тушунди. У ҳозиргина босиб ўтган масофа, яъни қаср дарвозасидан то тош супагача бўлган оралик бўм-бўш эди, лекин супанинг олд томонидаги майдон саҳни Пилатга кўринмади — уни оломон босиб кетган эди. Агарда Пилатнинг чап томонида Себастья аскарлари уч қатор бўлиб, ўнг томонда итурейлик кўмакчи коҳорта навкарлари саф тортиб, тош супа билан унинг ортидаги бўш масофани қўриқлаб туришмаганда, оломон бу жойларни ҳам қамраб олган бўларди.

Шундай қилиб, Пилат нокерак тўқани муштида сиқиб, қисик кўзлари билан атрофга олазарак бўлиб қараганча супага кўтарилди. Лекин унинг кўзлари офтоб шуъласидан қисилмаган эди, йўқ! Прокуратор, негадир, ўлимга маҳкум этилганларни кўришни хоҳламас эди: билардики, ҳозир унинг орқасидан ўша жиноятчиларни ҳам супага чиқара бошлашган.

Улкан тошқоя бошида, одамлар денгизи қирғоғида тўқ-қизил астарли оқ ридо пайдо бўлиши билан, кўзи ҳеч нарса кўрмаётган Пилатнинг қулоғига «А-а-а...» деган товуш тўлқини келиб урилди. Ҳипподром ёқда дунёга келган бу садо аввалига базўр эшитилди, сўнг момақалдироқ сингари бир неча сония гулдираб турди-да, кейин яна пасая бошлади. «Мени кўришди», — деб ўйлади прокуратор. Шовқин тўлқини сусайиб, тиниш даражасига етганда тўсатдан яна кучая бошлади ва бу гал аввалгисидан ҳам баландроқ авжга чиқди-

ки, худди денгиз долғаси сатҳида кўпиклар пайдо бўлгани каби бу сурон орасидан ҳуштак садоси ва гулдирос шовқин орасидан элас-элас қулоққа чалинувчи аёллар фиғони эшитилди. «Маҳбусларни супага олиб чиқишди... — деб кўнглидан ўтказди Пилат, — оломон мен сари таллинганди бир неча аёлни босиб, янчиб юборган бўлса керак, бу — ўшаларнинг ноласи».

У сукут сақлаб бир оз кутиб турди, зеро оломон юрагидаги бутун ҳовурни тўкиб солиб, ўзи тинчимагунча, уни ҳеч қандай куч тинчита олмаслигини Пилат биларди.

Ниҳоят шундай фурсат келди. Прокуратор ўнг қўлини юқори кўтарган эди, оломоннинг охириги саси ҳам ўчди.

Шунда Пилат кўкрагига имкони борича кўпроқ иссиқ ҳаво олиб шундай чинқирдики, унинг хириллаган овози минг-минглаб одамларнинг боши узра янгради:

— Қайсар император номи билан!

Шундай дейиши билан қулоғига бир неча узук-узук дағал сўзлар келиб урилди — саф тортиб турган аскарлар найза ва темир нишонларини юқорига силтаб, мудҳиш овоз билан:

— Қайсар аъло ҳазратлари омон бўлсин! — деб ҳайқирган эдилар.

Пилат бошини адр кўтариб, уни офтоб тизига тиради. Қовоқлари остида яшил ўт чақнади, бу ўтдан унинг мияси ёна бошлади, шунда арамейлар тилида ҳирқироқ овоз билан айтган сўзлари оломоннинг боши узра парвоз қилди:

— Қотиллик қилгани, исёнга даъват этгани ҳамда қонун ва динни таҳқирлагани учун Ершалаимда ҳибсга олинган тўрт нафар жиноятчи сазойи ўлимга — устунларга осинга ҳукм қилиндилар! Ушбу қатл бутун Тақир Тепада амалга оширилади! Жиноятчиларнинг номлари будир: Дисмас, Гестас, Варраван ва Ҳа-Ноцри. Мана, улар қаршингизда туришипти!

Пилат жиноятчиларни кўрмай туриб, қўли билан ўнг томонга ишора қилди, лекин уларнинг шу ерда, белгиланган ерда туришганини у яхши биларди.

Оломон гўё ажаблангандек ёки кўнгли таскин топгандек, анчагача гала-говур қилиб турди. Ниҳоят говур тинди ва Пилат нутқини давом эттирди:

— Вале, аларнинг учтаси қатл этилмай, зероки, қонун ва таомилга кўра Кичик Синедрионнинг ихтиёри ила ва Рим ҳокимиятининг тасдиқлашига кўра муқаддас пасха байрами шарофати ила саховатли қайсар император он ҳазратлари ўлимга маҳкумлардан бирига унинг манфур ҳаётини сийлов қиладилар!

Пилат сўзларни қичқириб-қичқириб айтarkan, айни пайтда, гулгула ўрнини теран сукунат эгаллай бошлаганини ҳис қила бошлади. Энди на биронта «тиқ» этган товуш, на бировнинг енгил тин олгани чалинарди унинг қулоғига, ҳаттоки бир пайт, атрофидаги бутун муҳит тамоман ғойиб бўлгандек ҳам туюлди Пилатга. Унинг назарида, ўзи ёмон кўрган бу шаҳар буткул ўлгандай, ёлғиз ўзи бошини осмонга тираб, қуёшнинг тик шуъласи остида қоврилиб тургандек бўлди. Пилат сукунатни яна бир оз чўзди, сўнг чинқириб гапира бошлади:

— Ҳозир сизларнинг кўз олдингизда озода қилинадиган маҳбуснинг исми...

У исмни айтишдан олдин яна бир марта сукут қилиб, бирон гап ёдидан кўтарилмадимикин, деб кўнглидан ўтказди, негаки, бахтиёр маҳбуснинг номи эълон қилинганда, бу ўлик шаҳарга жон киришини, ундан кейин айтилган сўзларнинг биронтасини ҳам ҳеч ким эшитмаслигини яхши биларди.

«Ҳамма гапни айтиб бўлдимми? — товушсиз пичирлади Пилат ўзига ўзи. — Ҳа. Исми қолди!»

Сўнг у «р» ҳарфига урғу бериб сукутга толган оломон узра қичқирди:

— Вар-равван!

Пилатнинг назарида қуёш жаранглаб, бирдан ёрилиб кетгандек, олов бўлиб қулоғига қуйилаётгандек бўлди. Бу олов тўфониди ҳайқириб, чинқириб, фарёд, қаҳқаҳа ва ҳуштак садолари жўш уриб бутун майдонни бошга кўтарганди.

Пилат орқасига ўтирилди, қоқилиб кетмаслик учун кўзини супа саҳнига терилган ранг-баранг тўшамаларга тикканча, ҳеч кимга қарамай, шиллапоя томон юра бошлади. Энди, унинг орқасида, супага бронза тангалар, хурмолар дўлдай ёғила бошлаган, оломон эса юз берган мўъжизани — ажал чангалига тушган одамнинг энди у чангалдан қандай қутулиб чиққанини, маҳбуснинг сўроқ пайтида лат еган қўлларини легионерлар беихтиёр оғритиб еча бош-

лаганини, унинг эса оғриқдан афтини бужмайтириб, «вой-вой»лаб бўлса ҳам, телба одамлардай маъносиз тиржайишини ўз кўзи билан кўриш учун узлуксиз наъра тортиб, бир-бирини топтаб, бир-бирининг елкасига мингашаётган эдики, буни Пилат кўрмаса ҳам аниқ тасаввур қиларди.

Айни пайтда у қолган учта маҳбусни соқчилар қўлларини ечмай, шаҳар ташқарисидаги Тақир Тоққа олиб борувчи мағриб йўлига олиб чиқиш учун пиллапоя томон бошлаб бораётганини ҳам ҳис қилган эди. Пилат супадан тушиб, унинг панасига ўтгандан кейингина, ўзини хавфдан холи эканлигини пайқаб (энди у ўлимга маҳкум қилинганларни кўра олмас эди), кўзини очди.

Унинг шоҳсупадан туриб айтган гапларини, энди жарчилар баъзилари арамея, бошқалари юнон тилида чинқириб такрорлаётган эдики, хийла аниқ эшитилаётган бу чинқириқлар оломоннинг аста-аста пасая бошлаган ноласи билан омихта бўлиб кетган эди. Пилатнинг қулоғига яна тобора яқинлашиб келаётган отлар дупури ва қувноқ тарзда қисқа-қисқа ижро этилган ҳарбий карнай садоси ҳам эшитилди. Бу товушларга жавобан бозор бошидан Ҳишподром майдонига олиб чиқувчи кўчадаги уйларнинг томларига чиқиб олган болаларнинг қулоқни батанг қилгудек ўткир ҳуштаклари ва «пўшшт, пў-ўшшт!» — деб қичқирган овозлар янгради.

Майдоннинг одамлардан тозаланган қисмида турган бир аскар бирдан ҳаяжонланиб, қўлидаги байроқчани силкиди, шунда прокуратор, легион саркардаси, котиб ва соқчилар юришдан тўхташди.

Майдонга, отларни тобора жадалроқ чоптириб, суворийлар кириб келди, у халқ тўпланган ерни четлаб ўтиш ва Тақир Тоққа энг қисқа йўлдан тезроқ етиб олиш учун, тоқ баргларига бурканган тош девор бўйлаб чўзилган йўлдан келаётган эди.

Энг олдинда отини учуриб келаётган жуссаси ўғил боланики сингари човгина, қора бадан суриялик командир йигит Пилатга яқинлашгач, чийиллаган овоз билан бир нима деди ва шамширини филофидан суғирди. У минган, терлаб кўпик бўлиб кетган қора от ҳуркиб орқа оёқларига турди. Командир шамширини филофга солиб, отнинг бўйнига қамчи урди ва жиловини бўш қўйиб тор кўча то-

мон учирди. Қолган суворийлар учта-учтадан бўлиб унинг орқасидан кўча чангитиб от чоптириб борарканлар, бамбуқдан ясалган енгил найзаларининг учи лик-лик сакрарди. Бошларидаги оқ салла туфайли юзлари яна ҳам қорароқ кўринган бу суворийлар опшоқ тишларини иршайтириб прокуратор ёнидан шамолдек елиб ўтишди.

Отлиқ қўшин ҳаммаёқни чанга буркаб, тор кўчага ўқдай отилиб кириб кетди, энг охирида Пилатнинг ёнидан офтобда ярақлаган карнайчасини орқасига осиб олган суворий ўтди.

Пилат норози қиёфада афтини бужмайтириб, қўли билан оғиз-бурнини чангдан тўсганча, қаср боғининг дарвозаси томон юрди, саркарда, котиб ва соқчилар унга эргашдилар.

Вақт эрталабки соат ўнлар эди.

Учинчи боб

ЕТТИНЧИ ДАЛИЛ

— Ҳа, эрталабки соат ўнлар эди, муҳтарам Иван Николаевич, — деди профессор

Шоир эндигина уйқудан уйғонган одамдек, қўли билан юзини силади ва шундагина Патриарх қўли бўйида қош қорая бошлаганини сезди.

Ҳовуз суви қорамтир тусга кирган, унинг сатҳида енгил қайиқ сузарди, эшакларнинг сувни шапиллатгани, қайиқда ўтирган аёлнинг ҳиринглаб кулгани эшитиларди. Хиёбонлардаги скамейкаларда одамлар пайдо бўлипти, лекин улар кўлнинг ҳам-суҳбатларимиз ўтирган томонидаги хиёбонлардагина кўринишарди.

Москва осмони хийла оқарган, самодаги тўлин ой яққол кўзга ташланиб турарди, аммо у ҳали заррин либос киймаган, опшоқ эди. Нафас олиш анча енгиллашди, жўка остида ўтирганларнинг овози оқшомона, майин эшитила бошлади.

«Бугун бошли қисса тўқиб ташлапти-ю, мен қандай қилиб сезмай қолдим-а?.. — деб ўйлади Бездомний ҳайратланиб. — Ана, кеч ҳам кирипти! Балки қиссани у айтмагандир, эҳтимол ухлаб қолгандирману тушимга киргандир?»

Бироқ қиссани профессор ҳикоя қилди деб фараз қилишга тўғри келади, акс ҳолда, бу қисса Берлиознинг ҳам тушига кирган деб ўйлаш керак бўлади, негаки у ажнабий одамнинг юзига диққат билан тикилиб туриб бундай деди:

— Қиссангиз ниҳоятда мароқли, профессор, гарчи у «Инжил» ривоятларининг биронтасига ҳам мутлақо тўғри келмаса-да.

— Афв этасиз, — деди профессор кўнгилчанлик билан жилмайиб. — Инжилда ёзилган ҳикоятларнинг ҳеч бири, ҳеч қачон бўлмаган эканлигини бошқалар билмаганда ҳам, сиз билишингиз лозим, бинобарин, агар биз «Инжил»га тарихий манба сифатида ёндашадиган бўлсак... — деб у яна жилмайди, шунда Берлиознинг дами ичига тушиб кетди, чунки боя Бронная кўчаси бўйлаб бу ерга келишарканда Бездомнийга ўзи ҳам айнан шу гапларни айтган эди.

— Бу-ку тўғри, — деди Берлиоз, — аммо ҳозир сиз айтиб берган воқеанинг ҳам бўлганлигини ҳеч бир кимса тасдиқлай олмаса керак, деб қўрқаман.

— Э, янглишасиз! Буни ҳамма тасдиқлаши мумкин! — деб профессор яна тилни бузиб, аммо қатъий ишонч билан гапира бошлади, сўнг кутилмаганда, бир сирни ошкор этмоқчи бўлгандай, икки дўстни ўзига яқинроқ имлади.

Улар профессорнинг икки томонидан унга энгашиб қулоқ тутдилар, энди у яна беталаффуз гапира бошладик, унинг нега гоҳ беталаффуз, гоҳ талаффуз билан гапиришини худонинг ўзи биларди:

— Гап шундаки... — профессор у ёқ-бу ёққа олазарак бўлиб қараб қўйди, — мен шахсан ўзим шоҳид бўлганман бу воқеаларга. Понтий Пилатнинг ҳузурда ровонда ҳам, у Каифа билан гаплашарканда боғда ҳам, шоҳсупада ҳам бўлганман, фақат махфий тарзда, яъни инкогнито¹ десаям бўлади, шу боис ўгинаман сизлардан — бу ҳақда ҳеч кимга лом-мим демай, сир сақласангиз!.. Тсс!

Жим бўлиб қолишди, Берлиознинг ранги оқариб кетди.

— Сиз... сиз қачон келдингиз Москвага? — титроқ овоз билан сўради у.

¹ Инкогнито (лот.) — сирли, махфий равишда.

— Мен Москвага ҳозиргина, шу дақиқада кириб келдим, -- эсанкираброқ жавоб қилди профессор, шу гапдан кейингина икки ўртоқ унинг кўзларига тикилиброқ қарашди ва унинг чап кўзи кўк ва буткул жунуваш, ўнг кўзи эса — қора, беэиё, ўлик эканлигига шоҳид бўлишди.

«Мана, ҳамма нарса ойдинлашди-қолди! — деб ўйлади Берлиоз юраги бежо уриб, — жинни немисни юборишипти ё бўлмаса, ҳозир шу ерда жинни бўлиб қолган. Ана холос!»

Ҳа, дарҳақиқат, ҳамма нарса: марҳум файласуф ҳузуридаги ғоят антиқа нонуштаю писта мойи ва қандайдир Аннушка ҳақидаги тутуриқсиз гаплару Берлиознинг боши узилиши ҳақида айтилган башорату ҳоказо ва ҳоказолар сабаби ойдинлашган эди — профессор телба эди.

Берлиоз нима иш қилиши кераклигини дарҳол тушунди. У скамейкага суяниб, профессорнинг орқасидан Бездомнийга, ўчакишма, демоқчи бўлгандай кўз қисди, аммо довдираб қолган шоир дўстининг имосига тушунмади.

— Ҳа, ҳа, ҳа, — тўлқинланиб дерди Берлиоз, — лекин бўлиши мумкин! Ҳатто жудаям бўлиши мумкин, Понтий Пилат ҳам, ровон ҳам, қолган гаплар ҳам... Сиз ёлғиз келдингизми ё рафиқангиз биланми?

— Ёлғиз, ёлғиз ўзим, мен ҳамиша ёлғизман, — ҳасрат билан деди профессор.

— Буюмларингиз қаерда, профессор? — муғамбирлик билан луқма ташлади Берлиоз. — «Метрополь»дами? Қаерга кўндингиз?

— Менми? Ҳеч қаерга, — деб жавоб қилди телба немис, кўк кўзини ўйнатиб, Патриарх кўлига маъюс ва ваҳшиёна назар ташларкан.

— Ие! Унда... қаерда яшамоқчисиз?

— Сизнинг квартирангизда, — деб сурбетлик билан жавоб қилди телба ва кўз қисиб қўйди.

— Ба... бажону дил... у... — дея гўлдиради Берлиоз, — лекин меникида туриш сизга ўнғайсиз бўлади-да... «Метрополь»да эса хоналар ғоят шинам, у энг яхши меҳмонхона...

— Шайтон ҳам йўқ денг? — дабдурустдан қувноқ оҳангда савол берди телба Иван Николаевичга.

— Шайтон ҳам...

— Раъйини қайтарма! — пичирлади Берлиоз, профессорнинг орқасидан унга имо-ишора қиларкан.

— Ҳеч қанақа шайтон йўқ! — деб тутуриқсиз гаплардан гангиб қолган Иван Николаевич чинқириб ўринсиз гапларни айтиб юборди. — Қаёқдан келди бу дардисар?! Бас қилинг жинниликни...

Шу пайт телба қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборган эди, тепаларидаги жўка шоҳига кўниб ўтирган чумчуқ пир этиб учиб кетди.

— О, бу энди бағоят қизиқ гап бўлди, — дея хоҳоларди профессор бутун гавдаси билан силкиниб. — Мамлакатинглар қанақа ўзи, нимани сўрасанг — йўқ! — У бирдан хоҳолашдан таққа тўхтаб, мутлақо тескари кайфиятга ўтдики, руҳий касалларда бундай ҳолнинг содир бўлиши тушунарли эди: — Демак, шундай қилиб, йўқми? — вижиниб, жаҳл билан бақирди у.

— Тинчланинг, ўзингизни босинг, профессор, — деб гўлдирадди Берлиоз беморнинг асаби бузилишидан хавотирланиб. — Сиз шу ерда ўртоқ Бездомний билан бир минутгина ўтириб туринг, мен муюлишга ғир этиб бориб, телефон қоқиб келаман, кейин сизни хоҳлаган ерингизга кузатиб қўямиз. Сиз ахир шаҳарни яхши билмайсиз-ку...

Берлиоз тўғри режа тузган эди: энг яқин автомат-телефонга тўзлаб бориб, хорижийлар бюросига, ажнабий бир консультант Патриарх кўлида эс-ҳуши норасо ҳолда ўтиргани ҳақида хабар қилмоқчи эди. Хуллас, дарҳол чора кўриш керак, акс ҳолда қандайдир кўнгилсиз бемаънилик юз бериши муқаррар эди.

— Телефон қиласизми? Майли, қила қолинг, — маъюс рози бўлди бемор, кейин бирдан зўр ҳиссиёт билан илова қилди: — Лекин видолашув олдидан ўтиниб сўрайман сиздан, ҳеч бўлмаса, шайтоннинг борлигига ишонинг! Ягона илтимосим шу. Билингки, буни исботловчи еттинчи далил мавжуд, у энг ишончли далил! Ҳадемай бунга ўзингиз шоҳид бўласиз.

— Яхши, яхши, — деди ясама илтифот билан Берлиоз ва телба немисни кўриқлаб ўтиришдек машаққатдан саросимага тушган шоир дўстига кўз қисиб қўйди-да, Бронная кўчаси билан Ермолаевский тор кўчаси муюлишига чиқадиган йўлак томон отилди.

Профессор эса дарҳол соғайиб, чеҳраси ёришиб кетди.

— Михаил Александрович! — деб қичқирди у Берлиознинг орқасидан.

У сесканиб кетиб, орқасига ўтирилди аммо исми-шарифимни профессор биронта газетада ўқигандирда, деган хаёлга бориб, ўзига тасалли берди. Профессор эса қўлларини орзига карнай қилиб қичқирди:

— Нима дейсиз, ҳозироқ Киевдаги почтангизга телеграмма юбораверишсинми?

Яна Берлиознинг эти жимираб кетди. Киевда поччаси борлигини қаёқдан била қолипти бу телба? Ахир бу тўғрида биронта ҳам газета ҳеч қачон ёзмаган эди-ку. Воажаб, Бездомнийнинг шубҳаси тўғрига ўхшайди шекилли? Кўрсатган ҳужжати сохта бўлса-я? Жудаям ғайритабиий нусха. Қўнғироқ қилиш керак! Дарҳол қўнғироқ қилиш керак! Кимлигини бир зумда аниқлаб олишади!

Берлиоз бошқа ҳеч бир гапга қулоқ солмай чопа кетди.

Худди шу пайт, Бронная кўчасига чиқаверишда, скамейкадан бир одам муҳаррирга пешвоз турди — бу одам боя қуёш шуъласида қуюқ ва қайноқ ҳаводан вужудга келган гражданинга қуйиб қўйгандек ўхшаб кетарди. Лекин энди у шиша сингари тиниқ ҳам, нафис ҳам эмас, балки оддий одамлардек жисмдан ташкил топган эди; қош қорая бошлаган бу пайтда, Берлиоз у одамнинг мўйлови товук патига ўхшашини, мунчоқдек кичкина кўзлари ширакайф ва кинояли боқабтганини, юқори тортиб кийган катак-катак матодан тикилган шимининг почалари остида эса исқирт оқ пайпоқларини аниқ кўрди.

Михаил Александрович чўчиб орқасига тисарилди, лекин шу заҳоти, аҳмоқона ўхшашлик бу, холос, умуман ҳозир бу ҳақда бош қотириб ўтирадиган пайт эмас, деб ўзига таскин берди.

— Турникет¹ қидиряпсизми, гражданин? — деб сўради катак шим кийган нусха қалтироқ овоз билан.— Буёққа марҳамат қилсинлар! Тўппа-тўғри

¹ Турникет (фр.) — жамоатчилик жойларига (масалаи, стадион, кинотеатр ва ҳ. к.) одамларни битта-биттадан ўтказиш учун ўрнатилган айланувчи қурилма.

кўзлаган ерингизга чиқасиз. Йўл кўрсатганим эвазига, аслида чорактага олишим керак эди сиздан... саломатликни тиклаш учун... собиқ регент! — нусха қийшанглаб бошидан жокейлар кепкасини ечганча, қулочини кенг ёзиб таъзим қилди.

Берлиоз тиланчи ва қийшанги регентга қулоқ солиб ўтирмай, турникет олдига югуриб бордию уни ушлади. Сўнг уни айлаштириб ўтиб, энди трамвай изига қадам қўймоқчи бўлган эди, кўзига қизил ва оқ шуъла урилди, шиша қутидаги: «Трамвайдан эҳтиёт бўл!» — деган ёзув ярқ этиб ёнди.

Шу заҳоти Ермолаев тор кўчасидан чиққан трамвай янги ётқизилган издан Бронная кўчасига бурилди. У муюлишда қаттиқ бир чийиллаб, тўғри йўлга чиқиб олди-ю, бирдан ичи электр шуъласидан ярақлаб кетиб, тезлиги ошди.

Эҳтиёткор Берлиоз, гарчи бежавотир ерда турган бўлса ҳам, қайта турникет галтаги орқасига ўтиб турмоқчи бўлди ва унинг бандини ушлаб, орқасига бир қадам қўйди. Худди шу пайт, қўли сирғалиб, галтак бандини қўйиб юборди, оёғи трамвай изига қиялаб тушган тош йўлдан худди яхмалак отгандек сирпаниб кетди, иккинчи оёғи юқорига кўтарилиб кетди-ю, Берлиоз трамвай изига бориб тушди.

У бирон нимани ушлаб олишга уриниб чалқанчасига йиқилди, энсаси билан тошга хиёл зарб билан урилди ва шу чоқ баланда (лекин чап томондами ё ўнгами — фаҳмига бора олмади) заррин тусга кирган ойни кўрди. Шу заҳоти у ғайритабиий тезлик билан ғужанак бўлиб ёнбошига ўтирилди, ўтирилдию ўзи томонга ниҳоятда зўр шиддат билан ўқдай учиб келаётган трамвай ҳайдовчи аёлнинг докадек оқарган юзини ва бошидаги қизил дуррасини кўрди. Берлиоз чинқирмади, аммо бутун кўча аёллар овози билан жонҳолатда чинқириб юборди. Трамвай ҳайдовчи аёл электр тормозни шахт тортди, вагон тумшуғи билан ерга энкайди, бир зумда силкинди, вагон деразаларининг ойналари даҳшатли овоз билан чил-чил сиңди. Шу чоғ Берлиознинг миясида кимдир жон аччиғида «Наҳотки?..» — деб қичқириб юборди. Унинг кўзи олдида ой яна бир бор, охириги марта лип этиб кўринди, лекин у бўлак-бўлақларга бўлина бошлаган эди, сўнг ҳаммаёқ қоп-қоронғи бўлди.

Трамвай келиб Берлиозни босди, шунда хиёбон атрофини ўраган панжара остига, тош терилган қиялик томонга дум-думалоқ қора бир нарса думалаб кетди. У нарса шу қияликдан тушиб, Бронная кўчасига терилган тошлар устидан думалаб кетди.

Бу Берлиознинг трамвай узиб юборган калласи эди.

Тўртинчи боб

ТАЪҚИБ

Аёлларнинг жазавали чинқириклари тинди, милиция ҳуштаклари ҳам чуруллашдан тўхтади, иккита санитария машинаси келиб, бири — чўрт узилган бош билан танани ўликхонага, иккинчиси — ойна синиқларидан жароҳатланган трамвай ҳайдовчи гўзал аёлни касалхонага олиб кетди, оқ фаргук тутган фаррошлар ойна парчаларини йиғиштириб, қон юқи қолган ерларга қум сепишди. Иван Николаевич эса турникетга етиб келолмай, скамейкага қандай йиқилиб қолган бўлса, ҳамон шу алфозда ётарди.

Бездомний ўрнидан туришга бир неча марта уриниб кўрди, лекин оёқларида жон йўқ эди — у шол бўлиб қолганга ўхшарди..

Шоир фарёд эшитилган ҳамонок турникет томон югурган ва тош кўчада калла думалаб кетаётганини кўрганди. Бу ҳолдан у тамомила эсини йўқотиб, ўзини скамейкага отгану билагини гарчча тишлаб, қонатиб юборганди. Телба немис-ку, унинг хаёлидан фаромуш бўлган эди албатта, ҳозир у фақат бир нарсани тушунишга уринарди: ахир, қандай қилиб ҳозиргина ўзи суҳбатлашиб ўтирган Берлиоз, мана, бир дақиқадан кейин — калласи.

Шоирнинг ёнидан хиёбон бўйлаб қағтиқ ҳаяжонланган одамлар бир нималарни гапириб, чопиб ўтишарди, лекин Иван Николаевич уларнинг гапларини идрок қилмасди.

Бироқ шоирнинг олдида икки аёл кутилмаганда тўқнашиб қолди-ю, улардан бири — бошланг, қиррабурун аёл шоирнинг шундоққина қулоғи остида шанғиллаб иккинчисига деди:

— Аннушка бор-у, ўзимизнинг Аннушка! Садовая-

да туради! Бу ўшанинг иши! У магазиндан бир шиша писта мойи олган экан, йўлда эҳтиётсизлик қилиб шишани галтакка уриб синдирибди-ю, ёғни тўкиб юборипти! Юбкаси жиққа ёғ бўлган... Жаҳди чиқиб бирам қарғадики! Анави шўринг қурғур бўлса, ўша тўкилган ёғда тайғаниб, тўғри трамвай тагига бориб тушипти....

Аёл шанғиллаб айтган сўзлардан фақат битта «Аннушка» деган сўз Иван Николаевичнинг миясига ўрнашиб қолган эди...

— Аннушка... Аннушка?... — гўлдиради шоир атрофига олазарак бўлиб қараркан. — Ие, шошма, шошма-чи...

«Аннушка» сўзига «писта ёғи» деган сўз келиб уланди, ундан кейин, негадир «Понтий Пилат» сўзлари ҳам келиб кўшилди. Шоир Пилатни хотирадан чиқариб ташлаб, сўзлар занжирини «Аннушка» сўзидан бошлади. Натижада, бу занжир жуда тез уланиб, бир зумда уни телба профессорга рўпара қилди.

Дарвоқе! «Мажлис бўлмайди, чунки Аннушка ёғ тўкиб юборди», деб шу немис айтган эди-ку. Мана, марҳамат, мажлис бўлмаслиги аниқ! Бундан ташқари: Берлиознинг калласини аёл киши олади, деб у аниқ гапирганди-а?! Ҳа, ҳа, ҳа! Ахир трамвай ҳайдовчи аёлмиди? Ўзи нималар бўляпти, а?

Берлиознинг мудҳиш ўлими тафсилотини махфий консультант олдиндан аниқ билганлигига энди зиғирча ҳам шубҳа қолмаган эди. Шунда шоирнинг миясини иккита мулоҳаза банд этди. Биринчи мулоҳаза: «Немис ҳеч ҳам жинни эмас! Ҳаммаси бемаънилик!» Иккинчи мулоҳаза: «Бу фалокатни унинг ўзи уюштирмадимикин?!»

Лекин, афв этасиз, қандай қилиб уюштириши мумкин?

— Э, йўқ! Буни биз аниқлаймиз!

Иван Николаевич бутун кучини ишга солиб, скамейкадан зўр-базўр турди, турдию орқага — профессор билан суҳбатлашган ерига отилди. Хайрият, у ҳали кетиб қолмаган экан.

Бронная кўчасидаги чироқлар энди ёқилган, Патриарх қўли узра эса олтинранг ой шуъла сочарди, ана шу, ҳамиша кўзни чалғитувчи ой нурида профессор қўлтиғига ҳасса эмас, қилич қистириб тургандай туюлди Иван Николаевичга.

Истеъфодаги шилқим регент эса ҳали яқингинада

Иван Николаевич ўтирган жойнинг ўзгинасида ўтирарди. Энди регент бурнига, беҳожатлиги яққол кўришиб турган пенсне кўндирган эдики, унинг бир кўзи шишасиз, иккинчи кўзидаги шиша эса дарз кетган эди. Берлиозни трамвай изи томон йўллагандаёқ разил кўринган бу катак шимли одам энди — пенсне таққач — баттар разиллашган эди.

Иван профессорнинг олдига юраги така-пука бўлиб яқинлашди, сўнг унинг чеҳрасига тикилиб қараб, ҳеч қандай телбалик аломати йўқлигига ва ҳеч қачон бўлмаганлигига иқроп бўлди.

— Қани, ростини айтинг, кимсиз ўзи? — бўғиқ овоз билан сўради Иван.

Чет элик шоирни гўё биринчи марта кўриб тургандек унга ўшшайиб қаради ва совуққина жавоб қилди:

— Меники тушунмайди... русча гапириш...

— У тушунмайди! — деб гапга аралашди регент ўтирган ерида, ҳолбуки, ҳеч ким ундан чет эликнинг гапини изоҳлашни сўрамаган эди.

— Муғамбирлик қилманг! — деб дўқ қилди Иван ва бирдан юраги шув этиб кетганини ҳис қилди. — Сиз ҳали шу ерда рус тилида жуда яхши гапирган эдингиз. Сиз немис ҳам, профессор ҳам эмассиз! Сиз — қотил ва жосуссиз! Ҳужжатларингизни кўрсатинг! — ғазаб билан қичқирди Иван.

Шубҳали профессор шундоқ ҳам қийшиқ оғзини жирканч билан бурди, елкаларини учириб қўйди.

— Гражданин! — деб яна орага суқилди турқи совуқ регент. — Нега сиз интуристики безовта қиялпсиз? Бу ишингиз учун қаттиқ жавобгарликка тортиласиз! — Шубҳали профессор эса такаббуруна чеҳра билан орқасига ўгиридию индамай кетаверди.

Иван эсанкирай бошлаганини сезди. Нафаси оғзига тикилиб регентга юзланди:

— Ҳой гражданин, жиноятчини тутишга ёрдамлашинг! Албатта ёрдам беришингиз керак.

Регент бирдан ғайратланиб, сапчиб ўрнидан турди ва бақирди:

— Ким жиноятчи? Қани у? Чет элик — жиноятчи? — регентнинг кўзлари шўх чақлаб кетди. — Анавими? Агар жиноятчилиги рост бўлса, биринчи навбатда: «Войдод!» — деб бақириб керак. Бўлмаса, қочиб кетади. Қани, келинг, иккаламиз баравар

қичқирамиз! Фақат баравар! — Шундай деб регент оғзини очди.

Эсанкираб қолган Иван ҳазилкаш регентнинг гапига ишониб, «Войдод!» — деб қичқирди, лекин регент уни лақиллатиб «чурқ» этмади.

Иваннинг ҳирқироқ овози яхши самара бермади. Хиёбондан ўтиб кетаётган икки қиз чўчиб ўзларини четга олиб қочишди, шунда унинг қулоғига: «Мастми, нима бало?» — деган луқма эшитилди.

— Э, ҳа, сен ҳам у билан биргамисан ҳали? — деб бақирди дарғазаб Иван. — Ҳали сен мени майна қилмоқчи бўлдингми? Тўсма йўлимни!

Иван ўнг томондан ўтмоқчи эди, регент ҳам шу томонга отилди! Иван чапга ташланувди — манфур регент ҳам чапга ўтди.

— Сен атайлаб йўлимни тўсаяпсан чоғи? — бақирди Иван ғазаби тобора ортаркан. — Ҳали сени ҳам милицияга топшираман!

Иван нобакор регентнинг енгидан тутмоқчи бўлиб ҳамла қилди, аммо туголмай, доғда қолди. Регент худди ерга кириб кетгандай кўздан ғойиб бўлганди.

Иваннинг оғзи ҳайратдан ланг очилиб қолди, шу пайт у узоқда кетаётган манфур нотаниш одамни кўриб қолди. У Патриарх тор кўчаси оғзига бориб қолган эди, боз устига, у ёлғиз эмас эди. Қандай одамлиги мутлақо номаълум бўлган бояги регент профессорга ҳамроҳ бўлиб борарди. Бу ҳам етмагандай, кутилмаганда қаёқдандир пайдо бўлган, тўнғиздек баҳайбат, қарғадек қоп-қора, шопмўйлов бир мушук улар билан борарди. Учовлари Патриарх тор кўчаси томон юришди, лекин шуниси қизиққи, бу пайт мушук орқа оёқларида юра бошлади.

Иван шу бадкирдорлар ортидан югурди, аммо уларни қувиб етиш жуда мушкул бўлишини дарҳол англади.

Учовлон зумда тор кўчадан ўтиб Спиридоновкага чиқишди. Иван қадамини қанча илдамлатмасин, таъқиб қилинаётганлар билан ўзи ўртасидаги масофа зигирчаям камаймади. Шоир кўз очиб-юмгунча сокин Спиридоновкадан ўтиб, ўзини Никита қопқаси олдида кўрди, бу ерда энди унинг аҳволи оғирлашган эди. Бу ер шунақа гавжум эдики, Иван баъзи йўловчиларга турганиб кетиб сўкиш ҳам эшитиб олди. Бунинг устига-устак, бадкирдорлар тўдаси бандитлар кўп қўллай-

диган усулни ишлатишга — ҳар тарафга тарқаб кетишга қарор қилганди.

Регент Арбат майдони томон ўқдай учиб бораётган тирбанд автобусга сакраб чиқиб олиб, оломон ичига худди олқиндидек суқилиб кирди-ю, кўздан ғойиб бўлди. Таъқиб қилинаётганлардан биттасини йўқотган Иван энди бутун диққатини мушукка қаратди: бу антиқа мушук бекатда тўхтаб турган «А» белгили моторли вагоннинг пиллапояси олдига бориб, вагонга чиқа бошлаган бир аёлни чирқиллатиб тортиб туширди-да, ўзи эшик бандини ушлаб пиллапояга чиқиб олди, шундан кейин ҳаво иссиқ бўлгани учун очиб қўйилган дераза орқали кондукторга ярим танга пул ҳам узатди.

Мушукнинг бу рафтори Иванни шунчалар ҳайратлантирдики, у муюлишдаги озиқ-овқат магазини олдида донг қотиб туриб қолди, лекин шу оннинг ўзида у кондукторнинг хатти-ҳаракатидан иккинчи марта, яна ҳам кучлироқ ҳайратга келди. Кондуктор аёл трамвайга чиқаётган мушукни кўрган ҳамоноқ жаҳд билан, бутун вужуди титраб чийиллади:

— Мушукларга рухсат йўқ! Мушуклар билан трамвайга чиқиш мумкин эмас! Пишт! Туш вагондан, бўлмаса милиция чақираман!

Бу ҳодиса, мушукнинг трамвайга чиқмоқчи бўлгани у ёқда турсин, ҳатто унинг кира ҳақи тўлашга урингани ҳам на кондуктор аёлни, на пассажирларни ажаблантирганди!

Мушук нафақат кира ҳақи тўлашга қодир, шунингдек, интизомли ҳайвон ҳам бўлиб чиқди. У кондуктор аёлнинг шанғиллашини эшитган ҳамоноқ ерга тушиб, бекатга чўққайиб ўтирди ва ярим тангали пул билан мўйловини силай бошлади. Лекин кондуктор аёл арқонни тортиб, трамвай жойидан жилган ҳамоноқ мушук трамвайдан ҳайдаб туширилган, аммо трамвайдан қолиб кетишга ҳеч иложи бўлмаган одамдай иш тутди. У учала вагонни ўтказиб юбориб, охиргисининг орқа ёйисига чиқиб олдию резинка ичакни чангаллаб ушлаганча сафарга жўнаб қолди, аини пайтда ярим танга пулини ҳам тежаб қолди.

Иван бу ярамас мушукка алаҳсиб, сал бўлмаса, энг муҳим жинойтчи — профессорни йўқотиб қўяёзганди. Лекин у, Иваннинг бахтига, ғойиб бўлишга улгурмаган экан. Иван унинг кулранг беретини Большая Никитскаями ё Герцен кўчасинингми бошланиш ерида фикж-

ғиж оадмлар орасида кўриб қолди. Бир зум ўтмай Иваннинг ўзи ҳам ўша ерга бориб қолди. Лекин яна омади юрмади. Шоир қадамини илдамлатди ҳам, йўловчиларни туртиб-суртиб лўкиллаб чопа бошлади ҳам, лекин барибир профессорга бир қарич ҳам яқинлаша олмади.

Иван, кўнгли нечоғлиқ ғаш бўлмасин, таъқибнинг ғайритабий тезликда ўтаётганидан ҳайратда эди. Иван Николаевич Никита қопқасида бўлгандан кейин орадан йигирма сония ҳам вақт ўтмай, дарров Арбат майдонига етиб олиб, сон-саноқсиз чироқлардан кўзи қамашиб кетди. Яна бир неча сония ўтди-ю, Иван Николаевич ўзини йўлкалари қийшайиб кетган қопқоронғи бир тор кўчада кўрди — бу ерда у бирдан гурс эгиб йиқилиб, тиззасини қонатводди. Яна чароғон магистраль — Кропоткин кўчаси, кейин тор кўча, ундан кейин Остоженка ва яна хилват, ирkit, ғира-шира ёритилган тор кўча. Ана шу ерга келганда Иван Николаевич ўша ниҳоятда зарур бўлган одамни бутунлай кўздан қочириб қўйди. Профессор ғойиб бўлган эди.

Иван Николаевич эсанкираб қолди, лекин бу ҳол кўпга чўзилмади, чунки бирдан унинг кўнглига, профессор албатта 13-уйнинг, муқаррар 7-квартирасига кирган бўлиши керак, деган фикр келди.

Иван Николаевич шу 13-уйнинг подъездига ўқдай отилиб кириб, иккинчи қаватга учиб чиқди, дарҳол кўзлаган квартирасини топиб, бетоқатлик билан қўнғироқ тугмасини босди. Сал вақт ўтмай эшикни беш ёшлар чамасидаги бир қизалоқ очди, лекин келган амакидан ҳеч нима сўрамай, шу заҳоти орқасига ўтирилди-ю, қайсиам бир хонага кириб кетди.

Қора ис босган баланд шифт остида бурчакка ўрнатилган кичкинагина лампочка билан хирагина ёритилган ҳайҳотдай, мутлақо қаровсиз бу даҳлизда сиртига темир қопланган баҳайбат кути турар, деворга шиналари олинган велосипед осилган, вешалка тоқчасида ётган қалпоқнинг узун қулоғи осилиб турарди. Бу ердаги хоналардан бирида радиоаппаратдан бир эркакнинг жарангдор ва серзарда овоз билан қичқириб шеър ўқиётгани эшитиларди.

Иван Николаевич бу нотаниш вазиятда асло саросимага тушмай: «У, албатта, ваннахонага яширинган бўлиши керак», деган мулоҳаза билан тўғри йўлак то-

мон отилди. Йўлак қоп-қоронғи эди. Иван деворга урилиб бораркан, бир эшик остидаги тирқишдан тушиб турган хирагина ёруғга кўзи тушди, пайпаслаб эшикнинг бандини топди-да, уни куч билан ўзига тортди. Эшикнинг илғаги чиқиб кетиб, Иван чинданам ваннахонага кириб қолди, шунда у, омадим бор экан, деб кўнглидан ўтказди.

Бироқ омад Иван кутганчалик кулиб боқмади! Унинг димоғига нам илиқ ҳаво урилди, сўнг у колонкада милт-милт ёнаётган чўғ ёруғида бу ерда деворга осилган каттакон тоғорани ва сири кўчиб, ҳаммаёғи қора доғ бўлиб кетган ваннани кўрди. Ваннада бошдан-оёқ совун кўпигига бурканган, қўлига мочалка ушлаган яланғоч бир бир аёл турарди. У узоқни кўролмайдиган кўзларини сузиб Иванга қаради, лекин бу жаҳаннамона қоронғида уни танимади шекилли, шўх оҳангда, паст овоз билан деди:

— Кирюшка! Айниманг! Нима, эсингизни едингизми?.. Ҳадемай Фёдор Иванович келиб қолади. Чиқиб кетинг ҳозироқ! — шундай деб у Иванга мочалка силкиди.

Турган гапки, англашилмовчилик юз берган эди, бунинг сабабчиси Иван Николаевич эди, албатта. Лекин у ўз айбига иқрор бўлишни истамасди ва таъна билан: «Вой, бузуғ-э!..» дедию шу заҳоти негадир ошхонага кириб қолди. Бу ерда ҳеч зог йўқ эди, ўнтача примус плита устида, қоронғида гунг турарди. Йиллаб чанги артилмаган дераза ойнасидан тушган ой шуъласи чанг ва исда қолиб тамоман унутилган санам осилган бурчакни гира-шира ёритиб турарди, санам рамкаси орқасидан бир жуфт никоҳ шамининг учи чиқиб турарди. Бу катга санам остига кичкина — қоғоз санам қадаб кўйилган эди.

Иван орқа эшиқдан чиқиб кетиш олдидан битта шам билан қоғоз санамни оливодди, аммо бу рафтори билан нима мақсадни кўзлаганини ҳеч ким айта олмас эди. У алланималар деб гўлдираб бегона квартирани тарк этаркан, ҳозиргина ваннахонада ўзи шоҳид бўлган ҳодисани эслаб хижолат бўлди-ю, ўша сурбет Кирюша ким бўлдикин, анави жирканч қулоқчин қалпоқ ўшаники эмасикин, деб бейхатиёр кўнглидан ўтказа бошлади.

Шоир ҳувиллаган, беқут тор кўчага чиққач, қочокни қидириб атрофга кўз югуртирди, аммо у ҳеч

ерда кўринмасди. Шунда Иван ўзига ўзи қатъият билан деди:

— Турган гапки, у Москва дарёсида! Олга!

Иван Николаевичдан, нима учун сиз профессорни айнан Москва дарёсида деб ўйлаясиз, деб сўралса яхши бўларди-я, аммо ҳамма бало шунда эдики, бу саволни берадиган одамнинг ўзи йўқ эди. Манфур тор кўча ҳувиллаб ётарди.

Орадан хиёлгина вақт ўтар-ўтмас Иван Николаевични Москва дарёси соҳилидаги тош зинада кўриш мумкин эди.

У дарҳол кийим-бошини ечиб, йиртиқ оқ кўйлак ва титилиб кетган, ипсиз, бир жуфт ботинка олдида кўлбола папирос чекиб ўтирган, соқоли хушсурат одамга топширди. Шундан сўнг у кўзларини силкиб терини қотирди-да, сувга кала ташлади. Сув шу қадар совуқ эдики, Иваннинг дами қайтиб кетди, ҳатто энди сув бетига сузиб чиқолмасам керак, деган фикр ҳам кўнглидан лип этиб ўтди. Лекин, хайрият, сузиб чиқди ва пишқириб, кўзлари қинидан чиққудек чақчайганча, ҳансираб нефть ҳиди келиб турган қоп-қора сув бетиде соҳилдаги чироқлар томон суза бошлади.

Сувнинг совуқлигидан дийдираган Иван соҳилдаги пиллапоярлардан боя кийимини ечиб қолдирган соқоли одам олдига чиқа бошлади, қараса, нафақат кийимларини, шунингдек, соқолли одамнинг ўзини ҳам ўғирлаб кетишипти. Айнан ўша кийим ечилган ерда эркакларнинг йўл-йўл ички иштоли, йиртиқ узун кўйлак, шам, кичкина қоғоз санам ва бир кути гугурт қолган эди. Иван мушт дўлайтириб заиф ғазаб билан кимгадир пўписа қилди-да, сўнг шу ташландиқ кийимни кия бошлади.

Ҳозир уни икки мулоҳаза: биринчидан, ҳаммаша ўз бинида олиб юрадиган МАССОЛИТ гувоҳномасининг бойиб бўлгани, иккинчидан, шу аҳволда Москва кўчаларидан ўтса бўлармикин, деган мулоҳаза безовта қила бошлаганди. Нима бўлгандаям ички иштон-да... Сирасини олганда, кимнинг нима иши бор-а... ивиқилиб бирон қор-қол бўлиб, унга халал бермаса бўлгани.

Иван, шояд ёзлик шимга ўхшаб кўринса, деган ниётда иштон почасидаги тугмаларни узиб ташлади, кўлига кичкина иконани, шам ва гугуртни олиб, йўлга гунгаркан, ўзига-ўзи деди:

— Грибоедовга! Шак-шубҳасиз у ўша ерда.

Шаҳар оқшомги ҳаёт оғушида эди. Платформаларни шатакка олган юк машиналари кўча чангитиб, занжирларни шарақлатиб ўтишар, платформаларга ортилган қоплар устида қандайдир эркаклар чалқанча тушиб ётардилар. Ҳамма ерда деразалар ланг очиқ эди. Шу деразаларнинг ҳар биттасидан тўқ-сарик абажурли чироқ ёниб тургани кўринар ва ҳамма деразалар, ҳамма эшиклар, дарвозахоналару томлардан, подвалу чордоқлардан, ҳамма-ҳамма ҳовлидан «Евгений Онегин» операсида ижро этиладиган полонез бўғиқ эшитиларди.

Иван Николаевич бекорга хавотирланмаган экан: ўтган ҳам, кетган ҳам ўгирилиб уни кузатиб қоларди. Натижада у катта кўчаларни тарк этиб, жинкўчалардан юришни маъқул кўрдики, бу ёқлардаги одамларнинг унча хиралик қилмаслигига, шимга ҳеч ўхшагиси келмаётган ички иштон кийган, ялангоёқ одамни тўхтатиб, суриштирадиган киши учрамаслигига кўпроқ ишонса бўларди.

Иван ҳам шунга амал қилиб, Арбатнинг ўргимчак ини сингари ҳар томонга таралган тор кўчаларига шўнғида ва дам ўтмай атрофга кўрқа-писа кўз қирини ташлаб, орқасига ўгирилиб қараб, гоҳида уйларнинг йўлакларига яшириниб, светофорлар қўйилган чорраҳалардан, элчихона биноларининг муҳташам дарвозаларидан ўзини узоқроқ олиб, деворлар ёқалаб юриб кетди.

Лекин у қаерда бўлмасин, оркестр жўрлигида Татьянага муҳаббат изҳор қилиб ария ижро этаётган салобатли йўғон овоз уни таъқиб қилиб, негадир қаттиқ изтиробга соларди.

Бешинчи боб

БУ ГРИБОЕДОВДА БЎЛГАН ЭДИ

Сарғиш рангга бўялган бу икки қаватли қадимий уй айланма хиёбон ёқасига, атрофи чўян панжара билан ўралган, дарахтлари мажмағил боғ этагига жойлашган эди. Уй олдидаги мўъжазгина майдонча асфальтланган бўлиб, қишда бу ерга қор тоғ қилиб уйилиб, тепасига курак ботириб қўйилар, ёз пайтида

эса бу саҳн каноп соябон остида ёзлик рестораннынг энг муҳташам бўлимига айланарди.

Бу уй «Грибоедов уйи» деб аталарди, бунга сабаб, гўё бир вақтлар адибнинг, яъни Александр Сергеевич Грибоедовнинг холаси шу уй соҳибаси бўлган эмиш. Лекин чиңданам шундай бўлганми, йўқми — аниқ айтолмаймиз. Аслида, Грибоедовнинг уй соҳибаси бўлган ҳеч қандай холаси йўқ эди билишимча... Лекин шунга қарамай, бу уйни шу ном билан атардилар. Шунисиям борки, агар москвалик бир ёлғончининг гапига ишонсак, бу уйнинг иккинчи қаватидаги серустун доира залда машҳур ёзувчи юмшоқ диванда ястаниб ўтирган ўша холасига ўзининг «Ақллилик балоси» асаридан парча ҳам ўқиган эмиш. Лекин ким билсин, ўқиган бўлса ўқигандир ҳам, муҳими бу эмас!

Муҳими шуки, ҳозирги пайтда бу уйнинг соҳиби ўша МАССОЛИТ эдики, бахти қаро Михаил Александрович Берлиоз Патриарх кўли бўйига боргунга қадар шу ташкилотга бошчилик қилар эди.

МАССОЛИТ аъзоларининг шарофати билан бу уйни ҳеч ким «Грибоедов» деб атамас, балки ҳамма қисқагина қилиб «Грибоедов» дерди: «Кеча мен Грибоедовда икки соат хонама-хона сандироқлаб юрдим». «Хўш, қалай?» «Ялтага бир ойлик путёвка ундирдим». «Боплабсан!» Ёки: «Берлиознинг олдида бор, бугун у тўртдан олтигача Грибоедовда қабул қилади...» ва ҳоказолар.

МАССОЛИТ Грибоедовга жуда қулай ва яхши жойлашган эди. Грибоедовга кириб келган ҳар бир одам биринчи навбатда беихтиёр ҳар хил спорт тўғаракларининг эълонлари билан, шунингдек, иккинчи қаватга олиб чиқадиган зина деворларига осилган МАССОЛИТ аъзоларининг группа-группа ва якка-якка бўлиб тушган фотосуратлари билан танишарди.

Иккинчи қаватдаги биринчи хона эшигига йирик ҳарфлар билан «Балиқ ови ва дала ҳовли секцияси» деб ёзилган бўлиб, ёзув остига қармоққа илинган то-вонбалиқнинг расми чизилган эди.

2 рақамли хона эшигига хийла ғализ гап ёзилган эди: «Бир кунлик ижодий путёвка. М. В. Подложнаяга мурожаат қилинсин».

Ундан кейинги эшикдаги ёзув қисқа бўлса ҳам мутлақо тушуниб бўлмасди: «Перелигино». «Грибое-

дов»га тасодифан кириб қолган одам шу ёзувдан кейин адиб холасининг ёнғоқ ёғочидан ясалган эшикларига қоқилган турли-туман ёзувларни кўриб ҳангманг бўлиб қоларди: «Қовоз олмоқчи бўлганларни Поклёвкина навбатга ёзади», «Касса», «Скетч ёзувчилар учун хусусий ҳақ тўланади»...

Пастда, бинога кираверишдан бошланган узундан-узун навбатда турганларни ёқалаб борган одам: «Уй-жой масаласи» деб ёзилган, одамлар тўхтовсиз кириб-чиқиб турган эшикка бориб тўхтарди.

Уй-жой масаласи кўриладиган хонадан кейин фоят ҳашаматли плакат кўзга ташланарди, бу плакатда баланд қоя, унинг чўққисиди елкасига милтиқ илиб, от чоптириб кетаётган чакмонли суворий тасвирланган эди. Ундан пастроқда — пальмалар соясидаги пешайвонда қўлига авторучка ушлаган кокилдор бир йигит жудаям ўткир кўзларини олисолис фазога тикиб ўтирарди. Бу тасвир остига шундай сўзлар ёзилган эди: «Икки ҳафтадан (ҳикоя, новелла) бир йилгача (роман, трилогия) тўлақонли ижодий отпускалар берилади. Ялта, Совуқ Сув, Боровое, Цихидзири, Махинжаури, Ленинград (Қишқи сарой)». Бу эшик олдида ҳам навбатда турганлар бор эди, лекин жудаям кўп эмас, тахминан юз элликтача келарди.

Бу ердан ўтиб, Грибоедов уйининг серҳашамат муъошишларидан, пасту баланд йўлакларидан борган одам: «МАССОЛИТ Правлениеси», «Кассалар № 2, 3, 4, 5», «Редакцион коллегия», «МАССОЛИТ раиси», «Бильярдхона» деб ёзилган эшиклардан ўтар, шунингдек, МАССОЛИТнинг турли-туман кўшимча идораларни, ниҳоят, юқорида номи зикр этилган хола буюк жияшининг комедиясини ҳузур билан тинглаган ўша серустун зални кўрарди.

«Грибоедов»га кирган ҳар бир одам, агар унда зиғирча фаҳм-фаросат бўлса, МАССОЛИТ аъзоларининг қандай бахтиёр ҳаёт кечиришини бир қарашда фаҳмлаб оларди, фаҳмларди-ю, шу заҳоти унинг ичинини ҳасад мушук бўлиб тимдаларди. Шу заҳоти у, туғилганимда нега менга ҳам ёзувчилик истеъдодини ато этмадинг, дегандек аччиқ таъна тўла кўзларини кўкка тикарди, зеро, МАССОЛИТ аъзосининг бутун Москва танийдиган, хушҳид, асл нав чарм қопланган зарҳал ҳошияли жигарранг билетига муяссар бўлиш-

ни, турган гапки, ўшал ёзувчилик истеъдодисиз орзу ҳам қилиб бўлмасди.

Қани, ҳасадни ёқлаб ким бир оғиз сўз айта олади? Ҳасад энг разил ҳиссиёт тоифасидандир, лекин шунга қарамай, Грибоедовга келган меҳмоннинг аҳволига тушуниш керак. Чунки у юқори қаватда кўрган нарсалар ҳали дарёдан томчи. Уйнинг биринчи қаватини бутунича ресторан ишғол этган эди. Яна — ресторанмисан, ресторан! Виждонан гапириладиган бўлса, бутун Москвада энг яхши ресторан ҳисобланарди у. Грибоедов наинки қуббали шифтларига айсорона ёлли нафармон отларнинг тасвири солинган иккита улкан залга жойлашгани билан, наинки бу ердаги ҳар бир столчага шол рўмол соявонли чироқлар ўрнатилгани билан, наинки унга кириш ҳар қандай ўткинчига насиб бўлавермагани билан, шунингдек, бу ерда тайёрланадиган овқатларнинг сифати билан ҳам Москвадаги ҳар қандай манаман деган ресторани бир чўқишда қочирарди, бунинг устига, бу ерда таомлар кишига малол келмайдиган баҳода тортиларди.

Шунга кўра Грибоедовнинг чўян панжараси ёнида мазкур китоб муаллифларининг қулоғига чалинган куйидаги ҳаққоний суҳбатнинг ҳеч ажабланарли ери йўқ бўлса керак:

— Бутун қаерда кечлик қиласан, Амвросий?

— Қаерда бўларди, албатта шу ерда-да, азизим Фока! Арчибальд Арчибальдович бугун кечликка порция-порция қилиб тайёрланган анатюрель¹ олабуға балиқлари бўлади деб шипшиди менга. Қулинг ўргилсин нарса-да ўзиям!

— Яшашнинг йўлини биласан-да, Амвросий! — хўрсиниб қўйиб деди абгор кийинган, бўйнига хўпоз тонган, чўндек ориқ Фока юзлари дўмбоқ, лаблари дўрдоқ, сочи олтинранг, барваста қомат шоир Амвросийга.

— Айтарли ҳеч қандай йўлни билмайман, — деди эъғироз билан Амвросий, — фақат одамлардай яшашни хоҳлайман, холос...

— Уйдаям пиширса бўлади-ку, ўша овқатни, — деб шипиллади Фока.

¹Анатюрель (фр.) — табиий, ҳақиқий.

— Саломатликлари керак, — деб дўрилади Амвросий, — уйда ўша анатюрель олабуға балигини хотининг умумий ошхонада кастрюлда пиширадими? Қойил-е! Ҳи-ҳи-ҳи!.. Оревуар, Фока! — шундан кейин Амвросий қўшиқ хиргойи қилганча соябон остидаги ёзлик ресторанга йўл олди...

Етар, китобхон, мавзудан чиқиб кетдик! Қани, яна изимдан олға!

Ўша Берлиоз ҳалок бўлган куни кечқурун соат ўн яримда Грибоедовнинг юқори қаватида фақат битта хона ёритилган бўлиб, у ерда мажлисга тўпланган ўн икки нафар адабиётчи Михаил Александровичнинг келишини кутиб, зерикиб ўтирарди.

МАССОЛИТ Правлениеси хонасида стулларда, столларда, ҳатто икки дераза раҳида ўтирганлар ҳавонинг димлигидан қийналардилар. Очиқ деразадан қилт этган шабада кирмас эди. Москва кун бўйи асфальт сингдирган ҳароратни қайтарар, тунда ҳам ҳавонинг тафти пасаймаслиги кўриниб турарди.

Ўйнинг подвалига жойлашган ошхонадан пиёз ҳиди келди, шунда хонада ўтирганларнинг томоғи қақраб, ҳаммалари тажанг бўлиб, аччиқлана бошлашди.

Дурустгина кийинган, ювош табиат, кўзлари зийрак ва айни пайтда бежо беллетрист Бескудников ёнидан соатини чиқарди. Соат мили ўн бирга бориб қолган эди. Бескудников циферблатга чертиб қўйиб, уни шоир Двубратскийга кўрсатди, у стол чеккасида таги резина сариқ туфли кийган оёқларини ликилла-тиб ўтирарди.

— Вой-бў-ў, — деб гўлдиради Двубратский.

— Йигитчамиз Клязьмада ушланиб қолган-ов, — деди дўриллаган овоз билан Настасья Лукинишна Непременова. Бу адиба москвалик бир савдогарнинг етимчаси бўлиб, «Штурман Жорж» тахалуси билан денгиз жанги ҳақида ҳикоялар ёзарди.

— Ахир бу инсофдан эмас-да! — деб дангал гапирди таниқли скетчлар¹ муаллифи Загринов. — Ҳозир мен ҳам, бу ерда димиқиб ўтиргандан кўра, ўз балконимда мазза қилиб чой ичиб ўтирган бўлардим. Ахир мажлис соат ўнга чақирилган эмасмиди?

¹ Скетч — кичик ҳажмдаги ҳажвий пьеса.

— Ҳозир Клязьма кўп сўлим жой бўлган-да, — деб ҳамкасбларини васвасага солди Штурман Жорж, чунки Клязьма бўйидаги адабиётчилар посёлкаси Перелигинода дам олишни ҳамма ёзувчилар бирдай орзу қилишини у яхши биларди. — Ҳозир у ерда булбуллар сайёраётган бўлиши керак. Негаки, мен ҳамиша, айниқса, баҳор пайтида, шаҳар ташқарисида яхшироқ ижод қиламан.

— Мен ўша жаннатга бетоб хотинимни юбориш учун уч йилдан бери пул тўлайман, аммо ҳанузгача ҳеч нарсанинг дарағи йўқ, — деди аламли фикрини новелланавис Иероним Поприхин.

— Бахти кулган боради у ерга, — деди тўнғилаб дераза раҳида ўтирган танқидчи Абабков.

Штурман Жоржнинг мунчоқдек кўзларида шо-диёна ўт чақнади-ю, дўриллаган овозини хиёл майинлаштириб деди:

— Ҳасад қилиш керак эмас, ўртоқлар. Бор-йўғи йигирма иккита дала ҳовли бор, яна еттитаси қуриляпти, биз, МАССОЛИТ аъзолари эса уч мингтамингиз..

— Уч минг бир юз ўн бир киши, — деб лўқма ташлади кимдир бурчақдан.

— Ана, кўрдингларми, — давом этди Штурман, — илож қанча? Табиийки, дала ҳовлиларни орамизда энг истеъдодли бўлганлар олган...

— Генераллар! — дангал аралашди бу ғийбатга сценарист Глухарёв.

Бескудников ясама эснаб, хонадан чиқди.

— Перелигинода бир ўзи беш хонали уйни эгаллаган, — деди унинг орқасидан Глухарёв.

— Лаврович бўлса, бир ўзи олти хонали уйда турипти, — чирқилади Денискин. — Емакхонасининг деворлари эман ёғоч билан сирланган!

— Э, нималарни гапиряпсиз ўзи, — тўнғилади Абабков, — соат ўн бир ярим бўлди.

Ғала-ғовур кўтарилди, исёнга ўхшаш нарса бошлаётган эди. Ўша лаънати Перелигинога телсфон қилишди, Лавровичнинг дарё бўйига кетганини эшитиб, таъблари тирриқ бўлди. Кейин таваккал қилиб, қўшимча 930 номер орқали нафис адабиёт комиссиясига қўнғироқ қилишди, турган гапки, ҳеч ким трубкани олмади.

— Ўзи қўнғироқ қилса бўларди-ку! — деб чинқиритди Денискин, Глухарёв ва Квант.

Лекин улар бекорга жиғибийрон бўлишарди: Михаил Александрович ҳеч ёққа телефон қила олмасди. Чунки яқингинада Михаил Александрович бўлган шахс энди Грибоедовдан анча узоқда, минг шамлик лампалар билан ёритилган улкан бир залда, устига рух тулука қопланган учта столда бўлак-бўлак бўлиб ётарди.

Биринчи столда — қўли синган, қўкрак қафаси мажақланган, ҳаммаёғида қон қотиб қолган яланғоч жасад, иккинчи столда — олд тишлари синиб, оғзи ўпирилган, очиқ қолган нурсиз кўзлари чироқларнинг ўткир шуъласига мутлақо парво қилмай бақрайган калла, учинчи столда эса бир тўп бўлиб ёғималоқ увалдар ётарди.

Бошсиз жасад тепасида суд медицинаси профессори, патологоанатом билан унинг прозектори*, тергов органи вакиллари ва Михаил Александрович Берлиознинг МАССОЛИТ бўйича муовини — адабиётшунос Желдибинлар (уни телефон орқали бемор хотини қошидан чақиртиришган эди) тўпланишган эди.

Желдибинни олгани борган машинада тергов вакиллари ўтиришарди, уларнинг ҳаммаси биринчи навбатда марҳумнинг квартирасига боришди (вақт ярим кечага яқинлашиб қолган эди), у ерда марҳумнинг қорозлари сурғучланди, шундан кейин ҳаммалари ўликхонага жўнадилар.

Мана энди улар мурда тепасида туриб, қандай қилинса маъқулроқ бўларкин: узилган бошни танага тикиб қўйсакмикин ё марҳумнинг жасадини тоиятигача қора мато билан ёпиб (бошинигина очиқ қолдириб), Грибоедов залига қўйсакмикин, деб маслаҳатлашишарди.

Ҳа, Михаил Александрович ҳақиқатан ҳам ҳеч қачон қўнғироқ қила олмас эди, бинобарин, Денискин, Глухарёву Кванту Бескудниковлар бекорга жиғибийрон бўлиб кабинетни бошларига кўтаришган эди. Бу ўн иккита адабиётчининг ҳаммаси роса ярим кечада пастга, ресторанга тушишди. Бу ерда улар яна Михаил Александровични ранж билан тилга олишди: турган гапки, пешайвондаги столларнинг ҳаммаси энди банд эди, оқибат улар фоят мухташам, аммо ниҳоятда дим залда овқатланишга мажбур бўлишди.

Роса ярим кечада биринчи залда нимадир бирдан гумбурлаб, жаранглаб, сочилиб кетгандай бўлди. Шу

заҳоти чийилдоқ эркак овози музыкага жўр бўлиб: «Аллилуйя!» — деб жон-жаҳди билан чинқириб куйлай бошлади. Довруғи кетган Грибоедов жазиб иш бошлаган эди. Терлаган чехралар гўё ёришиб кетгандай, гўё шифтдаги от тасвирларига жон киргандай, чироқларнинг шуъласи кучайгандай бўлди, шунда иккала залдаги, ундан сўнг пешайвондаги хўрандаларнинг бирдан жазаваси тутиб, рақсга туша бошладилар.

Глухарёв шоира Тамара Полумесяц билан танца қила бошлади, Квант рақсга тушди, романнавис Жуколов сариқ кўйлак кийган бир кино артистка билан танцага тушди. Драгунский ҳам, Чердакчи ҳам, гумбаздай келадиган адиба Штурман Жоржни кучиб олган жиккак Денискин ҳам танца тушишди, оқ бўз шим кийган номаълум бир шахс маҳкам кучиб олган гўзал меъмор аёл Семейкина-Галл ҳам танца тушарди. «Кунда-шунда» хўрандалар ҳам, таклиф этилган меҳмонлар ҳам, москваликлару четдан келганлар ҳам рақс туша бошлашди: кронштадтлик ёзувчи Иоганн, Ростовдан келган, бутун юзига қип-қизил темиратки тошган қандайдир (режиссёр бўлса керак) Витя Куфтик деган шахс, МАССОЛИТда поэзия бўлимининг энг машҳур намояндалари, яъни Павианов, Богохульский, Сладкий, Шпичкин ва Адельфина Буздяклар ҳам рақс тушишарди, сочларини бокс фасони бўйича олтирган, елкаларига модага мослашиб пахта кўйдирган касби номаълум ёшлар ҳам рақс тушишарди.

Қора терга ботган официантлар бошлари узра шиво тўлдирилган кружкаларни кўтариб ўтарканлар, нафрат аралаш ҳирқироқ овоз билан қичқиришарди: «Ўзр, гражданин!» Чийилдоқ хонанда энди куйламас, «Аллилуйя!» — деб ув тортарди. Жаздаги мис зилларнинг гумбури идиш-товоқларнинг шақир-шуқурини ҳам босиб кетганди....

Шу аснода бирдан бир стол узра: «Берлиоз!» — деган садо парвоз этди. Бирдан, аллакимдан қаттиқ мушт оғандек, жаз шалвираб, сўнг гунг бўлиб қолди. «Нима, нима, нима бўпти, нима?!!» «Берлиоз!!!» Одамлар ўринларидан туриб кетишди, бақариқ-чақариқлар янгради... Михаил Александрович ҳақидаги шумхабар ҳаммани оғир қайғуга солиб қўйганди. Кимдир куйиб-нишиб, ҳозироқ, шу ернинг ўзида коллектив номидан қандайдир телеграмма ёзиб, зуддик билан жўпатиш керак, деб чинқирарди.

Лекин қанақа телеграмма, қаёққа юбориш керак, деган савол туғилади. Уни юборишдан нима фойда? Дарҳақиқат, уни қаёққа юбориш керак? Ундан кейин, телеграмма қандай мазмунда бўлмасин, мажақланган энсаси ҳозир прозекторнинг резина қўлқоп кийган қўли остида эзғилинаётган, бўйинини эса профессор игна билан тешиб тикаётган жасақ учун унинг нима ҳожати бор дейсиз? У ҳалок бўлган, энди ҳеч қандай телеграмма керак эмас унга. У адои тамом бўлди, телеграфни банд қилмайлик.

Ҳа, ҳалок бўлди у, ҳалок бўлди... Лекин бизлар тирикмиз-ку.

Ҳа, оғир қайғу худди улкан тўлқин каби тошган эди, анча вақтгача кўпириб турган бу тўлқин охири пасая бошлади ва энди айримлар ўз столига — аввалига ўғринча, кейин ошкора — қайта бошлашди, арақ ичиб, газак қилишди. Дарҳақиқат, де-воляй усулида тайёрланган товуқ котлетларини қолдирса увол бўлмайдами? Хўш, нима ёрдамимиз тегади Михаил Александровичга? Оч қолганимизми? Ахир, бизлар тирикмиз-ку!

Турган гап, роялнинг қопқоғини қулфлаб қўйишди, бир нечта журналист таъзиянома ёзгани ўз редакциясига жўнаб кетди. Желдибиннинг ўликхонадан келганини хабар қилишди. У марҳумнинг иккинчи қаватдаги кабинетида ўтирганмиш. Бир зумда Берлиознинг ўрнига шуни қўйишади, деган овоз тарқалди. Желдибин ўн иккита правление аъзосининг ҳаммасини ресторандан чақиртириб олди, сўнг Берлиознинг кабинетида шошинч равишда бошланган мажлисда Грибоевнинг устунли залини мотам маросимига ҳозирлаш, маросимнинг бошланиш пайти ва шу кўнгилсиз воқеага даҳлдор бўлган бошқа зарурий масалалар ҳақида муҳокама юрита бошлашди.

Рестораннинг яна одатдаги тунги ҳаёти бошланиб кетди, бу ҳаёт то ресторан ёпилгунча, яъни тонгги соат тўртгача давом этиши мумкин эди, агар хўрандаларни Берлиознинг ҳалокати ҳақидаги хабардан ҳам кўпроқ ҳайратга солган мутлақо кутилмаган антиқа бир воқеа юз бермаганда.

Биринчи бўли Грибоедов уйининг дарвозаси олдида йўловчиларни кутиб турган извошчилар безовта бўла бошлашди. Улардан қайси бириям ўриндиқдан туриб, қичқириб юборди:

— Ё тавба! Анавини қаранглар!

Шу пайт чўян панжара олдида қаёқдандир пайдо бўлган олов «милт» этиб ёниб, пешайвон томон яқинлаша бошлади. Столлар атрофида ўтирган хўрандалар ўринларидан туриб, ўша томонга тикилиб қарай бошлашди ва ўша милтиллаган олов билан бирга оппоқ бир шарпанинг ҳам ресторан томонга яқинлашаётганини кўришди. У шундоққина гул сўриси тагига келганда хўрандаларнинг бари қўлларида вилкаларга илинган стерлядь балиғи билан кўзларини бақрайтирганча ўтирган ўринларида серрайиб қолдилар. Шу маҳал папирос чекиш мақсадида ресторан гардеробхонасидан ҳовлига чиққан эшикоғаси папиросни товони билан эзғилади-ю, шарпанинг ресторанга киришига йўл қўймаслик учун у томон юра бошлади, лекин кейин, негадир, бу аҳдидан қайтиб, таққа тўхтаб қолди-да, овсарона тиржайди.

Оқибат шарпа гул сўриси остидан ўтиб, бемалол ровонга қадам қўйди. Ана шундагина бу шарпанинг ҳеч қандай шарпа эмас, балки таниқли шоир Иван Николаевич Бездомний эканига ҳамма шоҳид бўлди.

У ялангоёқ, эгнига йиртилиб дабдала бўлган оқибат ранг узун кўйлак ва йўл-йўл оқ иштон кийган эди; кўйлагининг кўксига инглиз тўғноғичи билан номаълум авлиёнинг тасвири туширилган (тасвир ҳам ўчиб кетган эди) қоғоз иконани қадаб олганди. Иван Николаевичнинг қўлида ёниқ никоҳ шами бор эди. Унинг ўнг ёноғи шилинган эди. Шу ҳодиса оқибатида ровонда вужудга келган сукунатнинг нечоғлиқ теранлигини ўлчаш мутлақо маҳол эди. Бир официантнинг қўлидаги қийшиқ ушланган кружкадан пиво жилдираб оқарди.

Шоир шамни боши узра кўтариб, баланд овоз билан деди:

— Салом, дўстлар! — шундан кейин у яқинроқда турган столнинг тагига мўралаб қаради-да, қайғули оҳангда деди: — Йўқ, бу ердаям йўқ у!

Шу чоқ бир эркак ва бир аёлнинг овози эшитилди:

— Тамом бўпти. Телба бўлиб қолипти, — деди дўриллаган эркак овози раҳмсиз оҳангда.

— Бу аҳволда уни милиция қандай тутиб олмади экан кўчада? — деди қайсиям бир аёл кўрқув оҳангида.

Иван Николаевич бу гапни эшитиб, жавоб қилди:

— Ҳа, икки марта: Скатертний билан Броннаяда мени ушламоқчи бўлишди, лекин мен девордан ошиб қочиб қолдим, мана, юзим шилиниб кетди! — Шундан кейин Иван Николаевич шамни балад кўтарганча қичқирди: — Биродари адиблар! (Унинг ҳирқироқ овози ўтқирлашган ва қизғинлашган эди.) Ҳаммангиз гапимга қулоқ солингиз! У пайдо бўлди! Дарҳол уни тутишлар, акс ҳолда кўп оғир фалокатларга сабабчи бўлади!

— Нима? Нима? Нима деди у? Ким пайдо бўлипти? — дея шов-шув кўтаришди одамлар чор ёқдан.

— Консултант! — жавоб қилди Иван. — Ана ўша консултант ҳозир Патриарх кўли яқинида Миша Берлиозни ўлдирди.

Шу пайт ички залдан оломон гурра ёпирилиб чиқиб, Иваннинг шами атрофида жипслана бошлади.

— Кечирасиз, аниқроқ гапирсангиз, — деган мулойим овоз оҳиста эшитилди Иван Николаевичнинг қулоғи остида. — Айтинг-чи, қандай ўлдирди ўзи? Ким ўлдирди?

— Ажнабий консултант, профессор ва жосус! — атрофга аланглаганча жавоб берди Иван.

— Фамилияси нима унинг? — деб Иваннинг қулоғи олдида пичирлашди.

— Ҳамма бало шунда-да! — алам билан чинқириб юборди Иван. — Кошқийди фамилиясини билсам! Унинг ташрифномасида ёзилган фамилиясини яхши кўролмай қолдим... Фақат фамилиясининг бош ҳарфи эсимда: «Ве». «В»дан бошланарди фамилияси! Қанақа фамилия «В» билан бошланиши мумкин? — Иван пешанасини чангаллаганча ўзига ўзи савол берди ва бирдан гўлдирай бошлади: — Ве, ве, ве! Ва... Во... Ваш-перми? Вагнерми? Вайнерми? Вегнерми? Винтермикин? — Иван пешанасини астойдил тириштирганидан бошидаги сочи у ёқ-бу ёққа силжий бошлади.

— Вульфдир? — аянчли оҳангда чийиллади бир аёл.

Иваннинг аччиғи чиқиб кетди.

— Эси наст! — деб бақирди у чийиллаган аёлни кўзи билан ахтараркан. — Вульфнинг нима дахли бор бунга? Вульфда ҳеч қандай айб йўқ! Во, во... Йўқ! Ҳеч эслолмаяшман! Гап бундай, граждандар: ҳозир сиз миссияга телефон қилинг, профессорни тутиш учун пулемёт ўрнатилган бешта мотоциклет юборишин. Яна

шуниям айтишларки, у ёлғиз эмас: ёнида кўзига ши-наси дарз кетган пенсне таққан, катак шим кийган бир найнов билан тўнғиздай семиз бир қора мушук ҳам бор. Унгача мен Грибоедовни тинтиб чиқаман... Кўнглим сезпти, у шу ерда!

Иван қаттиқ безовталаниб, қўлидаги шамнинг му-миши ўз устига сачратганча атрофидаги одамларни туртиб, столларнинг остига мўралай бошлади. Шу пайт: «Доктор!» — деган овоз эшитилди-ю, Иваннинг рўпарасида бир одамнинг мугуз кўзойнак таққан, соқол-мўйлови қирилган, мулойим, гўштор юзи пай-до бўлди.

— Ўртоқ Бездомний, — тантанавор оҳангда гап бошлади шу одам, — тинчланинг! Сиз ҳаммамиз учун азиз бўлган Михаил Александровичнинг... йўқ, аниқроғи, Миша Берлиознинг ўлиmidан қаттиқ хафа бўлгансиз. Бизлар буни жуда яхши тушуниб турибмиз. Сиз дам олишингиз керак. Ҳозир ўртоқлар сизни олиб бориб ўринга ётқизишади, бир оз мизғиб, қайғуни унутасиз...

— Сен, — деб Иван тишларини иржайтирганча унинг сўзини бўлди, — профессорни зудлик билан ту-гиш кераклигини тушунасанми ўзи? Қасқоғи бемаъ-ни маслаҳатларинг билан мени алаҳситявсан-а шу топда! Овсар!

— Ўртоқ Бездомний, мени кечирасиз. — деди боя-ғи одам чўғдек қизариб орқасига тисариларкан ва бу валвага аралашганидан пушаймон бўлиб.

— Йўқ, ҳаммани кечирсам ҳам, сени кечирмай-ман, — нафрат билан оҳиста деди Иван Николаевич.

Унинг асабдан афти бужмайди, ўнг қўлидаги шам-ни тез чап қўлига олиб, раҳмдиллик қилган бу одам-нинг қулоғи остига тарсаки туширди.

Шундан кейин ҳамма Иванга ташланди. Шам ўчди, тарсаки еган одамнинг кўзойнаги ерга тушиб, бир зумда мажақланди. Иван ҳағтоки хиёбонда юрган одамларга ҳам эшитиладиган, ҳаммани васвасага сола-диган даҳшатли жанговар наъра тортиб, ўзини химоя қила бошлади. Столлардан тушиб синган идишлар жа-ранги, аёлларнинг чинқиргани эшитилди.

Официантлар шоирнинг қўл-оёғини сочиқлар би-лан боғлаётган пайтда, гардеробхонада ресторан хўжайини билан эшикоғаси ўртасида шундай гап борди.

— Унинг ички иштонда келганини кўрувдингми? — совуққина сўради хўжайин.

— Ахир, Арчибальд Арчибальдович, — даф-даф қалтираб жавоб қилди швейцар, — у киши МАССОЛИТ аъзоси бўлсалар, қандай киритмайман?

— Унинг ички иштонда келганини кўрувдингми, деяпман? — деб такрорлади хўжайин.

— Ахир ўзингиз ўйланг, Арчибальд Арчибальдович, — дерди лавлагидай қизарган эшикоғаси, — мен нима ҳам қила олардим? Тўғри, тушунаман, ровонда хонимлар ўтирипти...

— Хонимларнинг бунга дахли йўқ, уларга барибир, — дерди хўжайин кўзлари билан эшикоғасини еб юборгудай бўлиб, — лекин милицияга барибир эмас! Ички кийимдаги одам Москва кўчаларида фақат битта вазиятда юриши мумкин — агар уни милиция кузатиб бораётган бўлса ва фақат милиция бўлимига кузатиб бораётган бўлса! Лекин сен, агар эшикоғаси экансан, шуни билишинг керакки, бундай одамни кўрган заҳотинг, бир зум ҳам ўйлаб ўтирмай, ҳуштак чалишинг керак эди. Эшитяпсанми гапимни?

Эси оғиб қолган эшикоғаси ровон ёқда бир ниманинг гумбураб кетганини, идишларнинг чил-чил сингани ва аёлларнинг чинқирганини эшитди.

— Хўш, энди сени нима қилишим керак, а? — сўради хўжайин.

Эшикоғасининг ранги қув ўчиб кетди, кўзлари хиралашди... тиззалари қалтирай бошлади. Лекин энди хўжайиннинг унга раҳми келиб, кўзларидаги алангани ўчирди.

— Билиб қўй, Николай! Бу охирги марта кечиришим. Бунақа эшикоғаси ресторанимизга текинга ҳам керак эмас. Сен черковга бориб, қоровулликка ёллан. — Шу танбехдан кейин у худди командирлардек тез ва аниқ-аниқ буйруқ бера бошлади: — Буфетдан Пантелейни чақир. Милиционерга хабар қилсин. Протокол ёзинглар. Машина чақиртир. Психиатрия шифохонасига жўнатинглар. — Сўнг илова қилди: — Чал ҳуштагингни!

Яна чорак соатдан кейин, наинки ресторандаги, шунингдек, бутун хиёбондаги ва деразалари ресторан боғига очиладиган уйлардаги одамлар Пантелей, эшикоғаси, милиционер, официант ҳамда шоир Рюхиннинг Грибоедов дарвозасидан худди чақалоққа

ўхшатиб йўргакланган бир ёш йигитни кўтариб чиқишаётганини кўриб, ҳангу манг бўлиб қолишди: йўргакланган йигит хўнг-хўнг йиғлар, нуқул Рюхинни пойлаб, афтига тупураркан, йиғидан энтика-энтика бақирарди:

— Аблах!

Юк машинасининг баджаҳл қиёфали шофёри моторни юргиза бошлади. Машина ёнида турган учар извошчи оч-бинафшаранг тизгин билан отининг сағрисига уриб, уни тезларкан:

— Мана чопқир от! Жиннихонага биз оборамизда! — деб қичқирарди.

Атрофда оломон юз берган ҳодиса ҳақида шанғилларди; хуллас, бу жирканч, разил, васвасага солувчи, қабих галва юк машинаси шўрлик Иван Николаевични, милиционерни, Пантелей ва Рюхинларни Грибоедов дарвозасидан узоқлатиб олиб кетгандан кейингина барҳам еди.

Олтинчи боб

ШИЗОФРЕНИЯ ДЕГАНЛАРИ ТЎҒРИ ЧИҚДИ

Москва яқинида, дарё бўйида кейинги пайтларда курилиб, довруғи кетган психиатрик шифохонанинг қабулхонасига оқ халат кийган чўққисоқол одам кириб келганида вақт тунги соат бир ярим эди. Учта санитар диванда ўтирган Иван Николаевичдан кўз узмай шай туришарди. Қаттиқ ҳаяжонланган шоир Рюхин ҳам шу ерда эди. Иван Николаевичнинг оёқ-қўли боғлаб келинган сочиқлар энди шу диванда бир тўп бўлиб уюлиб ётарди.

Рюхин кирган одамни кўрди-ю ранги оқариб кетди, томоқ қириб қўйиб, кўрқа-писа деди:

— Салом, доктор.

Доктор Рюхиннинг саломига бош эгиб жавоб қилди, лекин бош эгаркан, унга эмас, Иван Николаевичга қаради.

Шоир қошларини уйиб, тумшайганча қилт этмай ўтирарди, ҳатто врач кириб келганида ҳам унга қиёбоқмади.

Рюхин Иван Николаевич томонга ҳадиксираб кўз

қирини ташларкан, негадир худди бир сирни очаётгандай пичирлаб деди:

— Мана, доктор, бу киши — таниқли шоир Иван Бездомний... мана, бир кўриб қўйсангиз... руҳий кассалликка чалинмаганмикин деб кўрқяпмиз...

— Кўп ичармиди? — гижир тишлари орасидан сўради доктор.

— Йўқ, ичарди-ю, лекин жудаям ҳалигиндақа, кўп ичмасди...

— Суварак, каламуш, шайтонваччаларни ёки мишиқи итларни тутиш билан шуғуланмасмиди?

— Йўқ, — сесканиб кетиб жавоб қилди Рюхин, — уни кечаям, бугун эрталаб ҳам кўрувдим. Соппа-соғ эди...

— Нега ички иштонда? Ётган ерида қўлга олдингларми?

— У ресторанга шу алпозда кириб борди, доктор...

— Иҳи, иҳи, — деди доктор қаноат ҳосил қилиб, — нега юзи шилинган? Биров билан уришдимиз?

— Девордан йиқилиб тушипти, кейин ресторанда бир одамни урди... яна баъзи бировларни...

— Ҳа, тушунарли, тушунарли, — деди доктор, сўнг Иван томонга ўгирилиб деди: — Салом!

— Салом, зараркунанда! — жаҳл билан баралла жавоб қилди Иван.

Рюхин жудаям қаттиқ хижолат бўлганидан мулоқим табиат докторга бошини кўтариб қарашга журъат эта олмади. Лекин доктор ҳеч ҳам хафа бўлмади, чаққонлик билан кўзойнагини кўзидан олди-да, халатининг этагини кўтариб, шимининг орқа чўнтагига солиб қўйди, сўнг Иванга савол берди:

— Ёшингиз нечада?

— Борларинг-э, жин урсин ҳаммаларингни! — деб дағдаға қилди Иван ва юзини тескари ўтириб олди.

— Нега аччиғингиз чиқяпти? Ахир сизни рапжита-диган гап айтмадим-ку!

— Ёшим йигирма учда, — асабийлашиб гапира бошлади Иван. — Ҳаммаларингнинг устингдан шикоят қиламан. Айниқса, сенинг устингдан, мараз! — деди у Рюхинга алоҳида юзланиб.

— Хўш, нима деб шикоят қилмоқчисиз?

— Мени, соппа-соғ одамни тутиб, жиннихонага зўрлик билан судраб келганингизни ёзаман! — ғазабланиб деди Иван.

Шунда Рюхин Иваннинг юзига тикилиб қаради-ю, юраги орқасига тортиб кетди: унинг кўзларида телба-ликдан асар ҳам йўқ эди. Грибоедовда хира бўлиб кўринган унинг кўзлари, энди яна аввалги ҳолига қайтиб, порлаб турарди.

«Ё тавба! — деб кўнглидан ўтказди чўчиб кетган Рюхин, — ахир у соппа-соғ-ку! Бу қандай бемаънилик? Нимага олиб келдик ўзи уни бу ерга? Мутлақо соппа-соғ, фақат башараси шилинган, холос...».

— Сиз, — деб бамайлихотир гап бошлади врач оёғи ялтироқ оқ курсига ўтираркан, — жиннихонада эмас, шифохонадасиз, бу ерда сизни, агар зарурат бўлмаса, ҳеч ким ушлаб турмайди.

Иван Николаевич унга шубҳа билан кўз қирини ташлади, лекин шундаям ғўлдираб деди:

— Худога шукур! Ҳайрият, битта соғ одам бор экан шунча овсарлар орасида, аммо уларнинг ичида фирт овсари — ношуд ва уқувсиз Сашка, албатта!

— Ким экан ўша ношуд Сашка? — деб сўради врач.

— Анали-да, Рюхин! — жавоб қилди Иван исқирт бармоғи билан Рюхинга ишора қилиб.

У ғазабдан чўғдек қизариб кетди.

«Миннатдор бўлиш ўрнига! — ўкинч билан ўйлади у, — яхшиликка ёмонлик деб шунни айтадилар-да! Фирт аблаҳ экан!».

Иван Николаевич шу топда Рюхиннинг авра-астарини ағдариб фош қилмоқчи бўлди шекилли:

— У табиатан фирт қулоқнинг ўзгинаси, — деб гапида давом этди, — қулоқ бўлгандаям пролетар ниқоби билан жуда пухта ниқобланган қулоқ. Сиз унинг тумшайган башарасига қаранг-у, ёзган шеърлари билан муқояса қилиб кўринг! Ҳе-ҳе-ҳе... лекин сиз унинг диалга назар ташланг — нималарни хаёл қилаётганини билсангиз... ҳайратга келасиз! — Шундай деб туриб Иван Николаевич хунук кулиб юборди.

Чўғдек қизариб кетган Рюхин оғир пафас олар ва нуқул: дўст деб бағримга босганим илон бўлиб чиқди, мен ашаддий душманимга гамхўрлик қилган эканман, деб ўйларди. Яна энг чатоқ томони: уни ҳеч нима қилиб бўлмасди: ахир руҳий касал билан олиша олмайсан-ку?!

— Ўзи нима учун сизни бу ерга олиб келишди? — деб сўради врач Бездомнийнинг фош қилувчи гапини диққат билан тинглаб бўлгач.

— Э, минг лаънат бу ҳафтафаҳмларга! Тутиб олиб, аллақандай латта-путталар билан қўл-оёғимни боғлашди-ю, юк машинасига ортиб олиб келаверишди!

— Яна бир савол: нима учун ресторанга ички кийимда бордингиз?

— Бунинг ҳеч ҳайрон бўладиган ери йўқ, — жавоб қилди Иван. — Москва дарёсига чўмилгани борувдим, кийимларимни ўмариб кетишипти, ўрнига шу рўдапони ташлаб кетишипти! Ахир Москва кўчаларидан қип-яланғоч ўтолмасдим-ку? Бориға барака деб кийиб олдим, чунки ресторанга шошаётувдим, Грибоедовга.

Врач, тушунмадим, дегандек Рюхинга қаради, у ўшшайганча гўлдираб тушунтирди:

— Рестораннинг номи шунақа.

— Аҳа, — деди врач, — нимага шошилгандингиз? Бирон иш юзасидан учрашувингиз бормиди?

— Консультантни қидириб юрибман, — жавоб қилди Иван Николаевич ва безовталаниб олазarak бўлди.

— Қанақа консультантни?

— Сиз Берлиозни биласизми? — сўради Иван маънадор оҳангда.

— Ҳалиги... композиторними?

Иваннинг таъби тирриқ бўлди.

— Қанақа композитор? Э, ҳа, йўқ! йўқ! Композитор — Миша Берлиоз билан фамилиядош!

Рюхиннинг гапиришдан ҳафсаласи пир бўлган эди, аммо изоҳ беришига тўғри келди.

— МАССОЛИТ секретари Берлиозни бугун кечқурун Патриарх кўли яқинида трамвай босиб кетди.

— Билмаган нарсангни гапирма! — деди Иван Рюхиндан аччиғланиб, — сен эмас, мен шоҳидман бунга! У Мишани атайлаб трамвайга рўпара қилди!

— Итариб юбордимми?

— Нега энди «итариб юбораркан?» — деди одамларнинг бефаросатлигидан аччиғи чиққан Иван, — унинг учун итарворишнинг ҳеч ҳожати йўқ! Унинг қўлидан шунақанги найранглар келадики, эҳтиёт бўлмасанг, ҳолинг хароб! У Берлиознинг трамвай тасига тушишини олдиңдан айтиб берган эди!

— Сиздан бошқа яна ҳеч ким кўрдими ўша консультантни?

— Ҳамма бало шунда-да, мен билан Берлиоздан бошқа ҳеч ким кўргани йўқ уни.

— Ҳм. Хўш, ўша қотилни қўлга олиш учун қандай чоралар кўрдингиз? — шундай деб туриб врач бир чеккада, стол ёнида ўтирган, оқ халат кийган аёл томонга ўтирилди. Аёл бир варақ қоғоз олиб, унинг бўш графаларини ёзув билан тўлдира бошлади.

— Мен кўрган чорами? Ошхонадан шам олиб олдим...

— Манавиними? — деб сўради врач аёл олдида столда қоғоз икона билан ёнма-ён ётган, майишиб кетган шам бўлагини кўрсатиб.

— Ҳа, шуни, кейин...

— Икона нимага керак бўлиб қолди?

— Дарвоқе, икона... — Иван қизариб кетди, — ҳаммаданам шу икона кўпроқ чўчитиб юборди уни, — Иван яна бармоғи билан Рюхинга ишора қилди. — Гап шундаки, ўша консультант, очигини айтадиган бўлсак... инс-жинслар билан топишган... уни осонликча қўлга олиб бўлмайди.

Санитарлар негадир Ивандан кўзларини узмаганча қўлларини ёнларига тушириб роз туришарди.

— Ҳа, шунақа, — деб гапида давом этди Иван, — жинлар билан топишган. Бу далилни асло рад қилиб бўлмайди. У Понтий Пилат билан шахсан суҳбатлашган экан. Э, бунақа ҳайрон бўлиб қараманг менга! Гапим рост! Ҳаммасини ўз кўзи билан кўришти — ровонни ҳам, пальмаларни ҳам. Хуллас, у Понтий Пилатнинг ҳузурнда бўлган, бунга мен кафилман.

— Хўш, хўш...

— Қисқаси, мен қоғоз иконани кўкрагимга қадади-му уни қувиб кетдим...

Шу пайт бирдан соат иккига жом чалди.

— Ўҳ-ҳў! — деб юборди Иван дивандан тураркан, — соат икки бўлипти-ю, мен бўлсам сизлар билан валақлашиб ўтирибман! Кечирасиз, телефон қаерда?

— Телефонга ўтказиб юборинглар, — деб буюрди врач санитарларга.

Иван бора солиб трубкани қўлига олди, бу пайт санитар аёл Рюхиндан оҳиста сўради:

— Уйланганми?

— Бўйдоқ, — қўрқа-писа жавоб қилди Рюхин.

— Касабачилар уюшмаси аъзосими?

— Ҳа.

— Милициями? — деб бақирди бу пайт Иван трубкага, — милициями? Ўртоқ навбатчи, дарҳол буйруқ беринг, ажнабий консультантни тутиш учун пулемёт ўрнатилган бешта мотоциклет юборишин. Нима? Келиб мени олиб кетинг, ўзим сизлар билан бораман... Менми? Шоир Бездомнийман, жиннихонадан гапиряшман... Манзилинглар қанақа? — пичирлаб сўради у доктордан телефон трубкасини кафти билан босиб туриб, кейин яна трубкага қичқириб гапира бошлади: — Эшитяпсизми? Алло!.. Ярамаслар! — бирдан бақирди юборди Иван ва трубкани деворга улоқтирди. Кейин у врач томонга ўгирилди-да, унга қўлини чўзиб, қуруқона «хайр» дедию кетмоқчи бўлди.

— Кечирасиз, қаёққа кетмоқчисиз шу ички кийимда? — деди врач Иваннинг кўзларига тикилганча, — вақт ярим кечадан оққан бўлса... Сиз ўзингизни нохуш сезяпсиз, яхшиси, шу ерда қолиб дам олинг!

— Ўтказиб юборинг, — деди Иван эшик олдини ғов бўлиб тўсиб турган санитарларга. — Йўл берасизларми, ё йўқми? — даҳшат билан бақирди шоир.

Рюхинни титроқ босди, аёл олдидаги кнопкани босган эди, ойнаванд стол устида ялтироқ қутича билан ампула пайдо бўлди.

— Ҳали шунақами? — деди Иван ваҳшиёна кўзлари аланг-жаланг бўлиб, — ҳа, яхши! Хайр бўлмаса... — у парда билан тўсилган деразага калла қўйди. «Гурс» этган товуш эшитилди, парда орқасидаги деразанинг синмайдиган ойнаси унинг калласи зарбига дош берган эди, шу замоноқ Иван санитарларнинг қўлига тушди. У жонҳолатда хириллар, санитарларни тишламоқчи бўлар, бақирарди:

— Ҳали деразангизга шунақа ойна қошлаб олибсиз-да!.. Қўйвор! Қўйвор деяпман!

Врачнинг қўлида шприц ялт этиб кетди, аёл бир ҳамлада Иваннинг увода енгини йиртди-ю, унинг қўлига ғайримуаннас куч билан ёпишди. Эфир ҳиди тарқалди. Иван тўрт кишининг қўлида ҳолсизланди, эпчил врач эса шу фурсатдан фойдаланиб, Иваннинг қўлига укол қилди. Уни яна бир неча сония ушлаб туриб, сўнг диванга ўтказишди.

— Бандитлар! — бақирди Иван дивандан сапчиб тураркан, лекин уни яна жойига ўтказиб қўйишди. Шу заҳоти у яна «дик» сакраб турди, аммо энди ўзи қайтиб жойига ўтирди. У жим қолди, олазарак бўлиб

атрофга қаради, кейин бирдан эснади, сўнг қаҳр билан тиржайди.

— Ахири ҳибсга олдинглар-а, — деди у, яна эснади, кутилмаганда ёнбошлаб, бошини ёстиққа қўяркан, худди гўдак боладек юзини муштумига қўйди, сўнг кўзи уйқуга кетаркан, энди қаҳрсиз гўлдирди:

— Ҳа, жуда соз... ҳали бу қилмишингизга минг пушаймон бўласиз. Мен огоҳлантирдим, у ёғига билганингизни қилинг! Мени эса ҳозир ҳаммадан ҳам кўпроқ Понтий Пилат қизиқтиради... Пилат... — шундан кейин у кўзини юмди.

— Ваннага туширинг, юз ўн еттинчи алоҳида хонага ётқизиб, соқчи қўйинг, — деб фармойиш берди врач кўзойнагини тақаркан. Рюхин яна сесканиб кетди, оппоқ эшик товушсиз очилиб, тунги яшил чироқлар билан ёритилган коридор кўринди. Шу коридордан резина филдиракларга ўрнатилган аравача чиқиб келди, санитарлар жимиб қолган Иванни аравачага олиб ётқизишган эди, у яна коридор томон филдираб, эшик унинг орқасидан ёпилди.

— Доктор, — деди пичирлаб ҳайратда қолган Рюхин, — демак, у чинданам бетоб экан-да?

— О, албатта, — жавоб қилди врач.

— Нима бўлипти ўзи унга? — кўрқа-писа сўради Рюхин.

Чарчаган врач Рюхинга қараб қўйиб, ланжлик билан деди:

— Ҳаракат ва нутқ аъзолари асабийлашган... алаҳсираш ҳолати... назаримда, мураккаб ҳол... Шизофрения бўлса керак. Бунинг устига яна ичкилик касофати...

Рюхин докторнинг бу гапидан, Иван Николаевичнинг аҳволи чатоқ, деган маънонигина англади холос, сўнг хўрсиниб қўйиб сўради:

— Нега у ҳадеб аллақандай консультантни гапириб ётипти?

— Биронта одамни учратган-у, у одам унинг бузилган хаёлотига қаттиқ таъсир кўрсатган. Ёки кўзига бирон шарпа кўринган бўлиши ҳам мумкин...

Бир неча дақиқадан кейин бояги юк машинаси Рюхинни яна Москвага олиб кетди. Тонг ёриша бошлаган эди, шу боис катта йўлдаги ҳали ўчирилмаган чироқлар шуъласи энди нокарак ва нохуш бўлиб туюларди. Ҳайдовчи бу туннинг зое кетганидан вижиниб,

машинани жон-жаҳди билан учириб бораркан, муюлишларда машина филдираклари йўл ёқасигача сурилиб борарди.

Мана, ўрмон ҳам «ғув» этиб ўтиб, орқада қолиб кетди, дарё ҳам алақаёқларга четлаб кетди, энди юк машинаси йўлда; устига қоровулхоналар ўрнатилган қандайдир узундан-узун деворлару саржин қилиб терилган ўтинлар, жуда дароз симёғочлару шода-шода валтаклар тизилган қандайдир мачталар, тоғ-тоғ уйилган шағаллару сатҳини ариқлар тарам-тарам қилиб қирққан далалар ёқалаб ўтиб борарди. Хуллас, мана, ҳозир анави муюлишдан ўтиш билан Москва бошланиши ва дарҳол машинани ўз оғушига олажаги сезила бошлаган эди.

Машина Рюхинни силкитавериш, коптокдек отавериш тинкасини қуритган эди. У босиб ўтирган ғўла ҳадеб тагидан чиқиб кетишга жаҳд қиларди. Сал олдинроқ троллейбусда жўнаб кетишган милиционер билан Пантелей ташлаб кетган сочиқлар кузовнинг у бошидан-бу бошига тинимсиз сирпаниб бориб-келиб турарди. Рюхин уларни йиғиштириб олмоқчи ҳам бўлди, лекин бирдан хуноби чиқиб: «Э, падарига лаънат! Нима, мен аҳмоқманми?...» — деб тўнғиллади-да, уларни тепиб юбориб, у томонга бошқа қарамай қўйди.

Унинг руҳи тушиб кетган эди. Рюхин бу гурбатхонанинг ўз хотирасида машъум из қолдирганини энди аниқ ҳис эта бошлади. У ўзини изтиробга солаётган нарса нима эканлигини англашга уринарди. Дарвоқе, нима у? Хотирасига канадек ёпишиб олган яшил чироклар билан ёритилган коридорми? Ё дунёда эсдан айрилишдек бахтиқаролик йўқ деган фикрми? Ҳа, ҳа, шу фикр ҳам, албатта. Лекин ахир, бутун башариёт шундай фикрлайди-ку. Йўқ, яна қандайдир бошқа туйғу мавжуд. Нима экан у? Ҳа-а, билди — алам. Ҳа, ҳа, Бездомнийнинг унга, юзингда кўзинг борми демай, тикка айтган аламли сўзлари. Ҳамма бало у гапнинг аламли бўлганида ҳам эмас, балки ҳаққонийлигида эди.

Шоир энди теварак-атрофга кўз ташламас, оёқ остига — дириллаб турган исқирт полга тикилганча, бир нималарни ғўлдирар, ич-этини еб нола чекарди.

Дарвоқе, шеъроят... У — ўтгиз икки ёшда! Хўш, бўёнига қандай ҳаёт кечиради? — Бундан кейин ҳам у йилига бир нечтадан шеър ёзиб туради. — То қаригунчами? — Ҳа, то қаригунча ёзаверади. — Хўш, ни-

мага эришади шу шеърлари билан? Шухратгами? «Фирт бемаънилик! Ҳеч бўлмаса, ўзингни ўзинг алдамасанг-чи. Ёмон шеър ёзган шоир ҳеч қачон шухрат қозонолмайди. Нега шеърларим ёмон? Ҳақиқатни, ҳақиқатни гапирди! — дерди Рюхин ўзига ўзи шафқатсиз таъна қилиб. — Ёзганларимнинг биронта-сига ҳам ишонмайман!..»

Асаб торлари ниҳоятда таранг тортилган шоир бир чайқалиб кетди, оёғи остидаги пол дириллашдан тўхтади. Рюхин бошини кўтариб, алақачон Москвага кириб келганини, тонг отиб, осмондаги булутлар заррин ранга кира бошлаганини кўрди. У ўтирган юк машинаси хиёбонга бурилиш ерида қатор тизилган машиналар орқасига бориб тўхтаган, ундан салгина нарида постаментга ўрнатилган металл одам бошини хиёл эгиб, хиёбон томонга тикилиб турарди.

Тоби қоча бошлаган шоирнинг миясига қандайдир аломат фикрлар ёпирилиб келди. «Мана, омадлилик намунаси...» — шундай деб Рюхин ўрнидан туриб қаддини ростлади ва негадир ҳеч кимга тегмай қимир этмай турган чўян одамга ҳамла қилиб қўлини кўтарди, — у ўз ҳаётида қандай ҳаракат қилган бўлмасин, қандай воқеаларни бошидан кечирган бўлмасин, ҳаммаси унинг учун фойда бўлган, ҳаммаси унинг шон-шухратини кўтаришга сабаб бўлган! Лекин нима иш кўрсатди ўзи у? Ҳеч ақлим бовар қилмаяпти... Хўш, бирон диққатга сазовор маъно борми бу сўзларда: «Қўл билан тиклаб бўлмас...» Тушунмайман!.. Омади бор экан, толели экан! — деб бирдан зарда билан хулоса чиқарди ва машинанинг жойидан жилганини ҳис қилди, — анави оқгвардиячи отиб, сон суягини мажақлаб ташлади-ю, уни боқий қилди-қўйди...»

Туриб қолган машиналар юра бошлади. Бутунлай тоби қочиб, ҳагто кексайиб қолган шоир яна икки минутдан кейин Грибоедов айвонига кириб борди. Айвон бўшаб қолган эди. Бурчақда қандайдир улфатлар туришга шайланишар, зал ўртасида бошига дўппи кийган, қўлида қадах ушлаган таниш конферансье шитирлаб юрарди.

Бир қучоқ сочиқ кўтариб кирган Рюхин Арчибальд Арчибальдович томонидан очик юз билан қарши олинди-ю, шу заҳоти лаънати латта-путталардан озод қилинди. Агар Рюхин касалхонада, сўнг юк машинасида қайтаётганида кўп азият чекмаганида эди, шифохо-

нада бўлган воқеаларни турли уйдирма ва лофлар билан бойитиб мароқ билан ҳикоя қилган бўларди. Лекин ҳозир бу нарса унинг кўнглига сизмас, бундан ташқари, Рюхинда кузатувчанлик қобилиятидан асар ҳам йўқлигига қарамай, юк машинасида чеккан йўл азобидан кейин, ресторан хўжайинининг юзига энди биринчи марта тикилиб қаради, гарчи Арчибальд Арчибальдович Бездомнийнинг аҳволини суриштираётган, ҳатто «вой бечора-е!» — деб ачинаётгандай бўлса ҳам, аслида Бездомнийнинг тақдири уни мутлақо қизиқтирмаётгани, унга тарикча ҳам ачинмаётганини Рюхин биринчи марта аниқ ҳис қила бошлади. «Қоёйилман! Тўғри қиласан!» — деб ўйлади Рюхин ҳаёсизларча ва ғажиб ташлагудек адоват билан, сўнг шизофрения ҳақида гапиришдан тўхтаб, илтимос қилди:

— Арчибальд Арчибальдович, қиттай арақ ичсам девдим...

Ресторан соҳиби сохта мурувват билан пичирлади:

— Тушундим... ҳозир... — у официантга имо қилди.

Энди чорак соатдан кейин Рюхин бутун залда ёлғиз ўзи букчайиб олиб балиқ ер, дам-бадам рюмка тўлдириб арақ ичаркан, ўз ҳаётида энди ҳеч нимани ўзгартириб бўлмаслигини, фақат унутиш мумкинлигини тушунар, эътироф этарди.

Ўзгалар маишат билан машғул бўлган бир пайтда, шоирнинг бу туни ҳайф кетган, энди уни қайтариш мумкин эмаслигини у тушунарди. Тун ўтиб кетганини англаш учун осмонга бир назар ташлашнинг ўзи кифоя эди. Официантлар шошқалоқлик билан дастурхонларни йиғиштиришарди. Айвон олдида изғиб юрган мушуклар алақачон юзларини ювиб олишган эди. Шоирни аёвсиз уйқу боса бошлади.

Еттинчи боб

БЕХОСИЯТ КВАРТИРА

Агар эртаси куни эрталаб Стёпа Лиходеевга: «Стёпа! Агар ҳозироқ ўрнингдан турмасанг, сени отиб ташлашади!» — деб айтишса, у мажолсиз овоз билан эшитилар-эшитилмас шундай деган бўларди: «Майли, отаверинглар, нима қилсанглар қилаверинглар, лекин турмайман».

Ўрнидан туриш уёқда турсин, кўз очишга ҳам мажоли йўқдай эди, чунки агар у кўзини очса, шу заҳоти чақмоқ чақилиб, бошини тилка-тилка қилиб мажақлаб юбораётгандай бўларди. Унинг миясида улкан бир кўнғироқ тинмай бонг чалаётгандай, кўз косалари ва қовоқлари оралигидан ям-яшил ялтироқ гардишли жигарранг доғлар сузиб ўтаётгандай бўлар, бунинг устига-устак, кўнгли муттасил беҳузур бўлардики, бу беҳузурлик, келиб-келиб мияга хира пашшадек ўрнашиб қолган қандайдир патефон овозидан вужудга келаётгандек туюларди.

Стёпа кеча юз берган воқеанинг бирон лавҳасини эслашга уриниб кўрди, лекин фақат бир нарса эсига тушди, холос: чамаси, кеча у қаердадир қўлида салфетка билан қандайдир бир хонимни ўпишга интилиб, эртага роппа-роса туш пайтида уйингизга меҳмон бўлиб бораман, деб ваъда қилганди. Хоним: «Йўқ, йўқ, мен уйда бўламан!» — деб рад жавоби берар, Стёпа эса ўз аҳдида қаттиқ туриб олиб: «Мен барибир боравераман!» — дерди.

Стёпа хонимнинг кимлигини ҳам, ҳозир соат неча бўлганини ҳам, бугун қайси ойнинг қайси куни эканлигини ҳам мутлақо била олмасди, энг ёмони: у ўзининг қаерда ётганини ҳам билмасди. У ҳеч бўлмаганда, ўзининг қаердалигини аниқламоқчи бўлиб, зилдай оғир чап қовоғини зўр-базўр кўтарди. Фира-ширада кўзига бир нима ялт этиб кўрингандай бўлди. Стёпа ниҳоят унинг тошойна эканлигини, ўзининг эса ўз ётоқхонасида каравотда, яъни бир вақтлар заргар бевасиники бўлган каравотда чалқанча ётганини билди. Бирдан унинг миясида шундай қаттиқ санчиқ турдики, у кўзини юмиб инграб юборди.

Изоҳ: Варьете театрининг директори Стёпа Лиходеев Садовая кўчасида «п» шаклида тушган олти қаватли уйда марҳум Берлиоз билан бир квартирада турарди — бугун эрталаб у кўзини очиб, ўзини шу ерда кўрди.

Шуни айтиш керакки, бу — 50-квартира ҳақида кўпдан бери, ёмон деб бўлмаса ҳам, жуда аломат гаплар юрар эди. Бундан икки йил муқаддам бу квартира заргар де Фужеренинг бевасига тегишли эди. Эллика кирган, уддабурон муҳтарама Анна Францевна де Фужере хоним бу квартирадаги беш хонадан учтасини икки оилага ижарага қўйган эди: биринчи ижарагир-

нинг фамилияси Беломут эди шекилли, иккинчисининг фамилияси — сақланмаган.

Шундай қилиб, бундан икки йил олдин бу квартирада жуда ғаройиб воқеалар юз бера бошлади: бу ерда яшовчи одамлар бирма-бир дом-дараксиз ғойиб бўла бошлашди.

Дам олиш кунларидан бирида бу квартирага бир милиционер келиб, иккинчи ижарагирни (унинг фамилияси сақланмаган) даҳлизга чақиради-да, алақандай қовоғига имзо чекиш учун бир зумга милиция бўлимига кириб чиқишни таклиф қилади унга. Ижарагир Анна Францевнанинг садоқатли уй ходимаси Анфисага, биров телефон қилгудек бўлса, ўн минутда қайтиб келаман, деб тайинлаб, оппоқ қўлқоп кийган хушмуомала милиционер билан чиқиб кетади. Лекин у наинки ўн минутдан кейин, балки бутунлай қайтиб келмайди. Энг ҳайрон қоладиган томони шундаки, у билан бирга милиционер ҳам бедарак йўқолади.

Художўй, аниқроқ қилиб айтганда — жуда иримчи бўлган Анфиса таъби тирриқ бўлиб турган Анна Францевнага ўз тахминини шартта айтади-қўяди:

— Бу фирт жодугарликнинг ўзи. Ижарагирниям, милиционерниям ким ўғирлаб кетганини мен яхши биламан, фақат ҳозир, қош қорайганда гапирсам хосияти ёмон бўлади..

Маълумки, жодугарлик бошланмасин, бир бошланса борми, ҳеч унинг кети узилмайди. Иккинчи ижарагир, эсингизда бўлса, душанба куни ғойиб бўлган эди, чоршанба куни эса Беломут ҳам; худди ер ютгандай, дом-дараксиз йўқолди-қолди, фақат бошқача вазиятда. Эрталаб, ҳар кунги одат бўйича, уни ишга олиб кетгани машина келди, уни олиб кетди-ю, лекин ҳеч кимни қайтариб олиб келмади, машинанинг ўзи ҳам бошқа қайтиб келмади.

Беломут хонимнинг бошига тушган қайғу ва фожиани таърифлашга тил лол. Аммо, таассуфки, қайғу ҳам, фожиа ҳам узоқ чўзилмади. Анна Францевна Анфиса билан шошилинич бир иш юзасидан дала ҳовлисига бориб, қайтиб келган куни тундаёқ граждanka Беломут квартирадан ғойиб бўлди. Бу ҳали ҳаммаси эмас: эр-хотин Беломутлар эгаллаган иккита хонанинг эшиклари муҳрланган эди.

Икки кунни бир амаллаб ўтказишди. Шу ўтган вақт ичида ҳамиша уйқусизликдан изтироб чеккан Анна

Францевна, учинчи кун деганда шошилинич равишда яна дала ҳовлисига жўнаб кетди... Унинг шу кетганча бошқа қайтиб келмаганини айтмаса ҳам бўлар!

Бутун квартирада ёлғиз ўзи қолган, йиғлайвериб хун бўлиб кетган Анфиса кечаси соат иккиларда уйқуга ётди. Шундан кейин унга нима бўлгани бизга мавҳум, лекин бошқа квартираларда турувчи одамларнинг гапига қараганда, 50-квартирада кечаси билан қандайдир тарақ-туруқ овозлар эшитилганмиш, то тонг отгунча унинг деразаларида электр чироқлари ўчмаганмиш. Эрталаб эса Анфисанинг ҳам ғойиб бўлгани маълум бўлипти!

Ғойиб бўлган одамлар ва қарғиш теккан квартира ҳақида анча вақтгача ҳар хил бўлмағур миш-мишлар тарқалиб юрди, масалан, ўша жиккаккина художўй Анфиса гўё ўзининг тахтакачсимон кўксида чарм далтачада Анна Францевнага тегишли йиғирма беш дона йирик-йирик дур олиб юрганмиш. Гўё Анна Францевна серкатнов бўлиб қолган ўша дала ҳовлидаги ўтинхонада ҳам ўша дурлар қабилдаги қандайдир беҳисоб жавоҳирот, шунингдек, подшо замонидан қолган олтин тангалару... яна шу сингари бошқа бойликлар ўз-ўзидан топилганмиш. Лекин кўрмаган нарсамизга кафолат беролмаймиз.

Ҳарна бўлгандай, бу квартира атиги бир ҳафтагина муҳрланиб бўш қолди, кейин унга марҳум Берлиоз ўз хотини билан ва шу Стёпа (у ҳам хотини билан) кўчиб киришган эди. Турган гапки, бу машъум квартирага кўчиб киришлари билан уларнинг ҳам бошига ғайритабиий савдолар туша бошлади. Яъни бир ой ичида иккала хотин ҳам ғойиб бўлди. Лекин энди булар дом-дараксиз йўқолишмаганди. Берлиознинг хотинини гўё Харьковда қандайдир бир балстмейстер билан кўришганмиш. Стёпанинг хотинини эса гўё Божедомкада кўришганмиш, негаки, миш-мишларга қараганда Варьете директори Стёпа ўзининг беҳисоб танишбилишлари орқали иш қилиб, Садовая кўчасида қорангни кўрмасам бўлгани, деган шарт билан хотинига бир хона тўғрилабди.

Шундай қилиб, Стёпа ингради. У уй ходимаси Груняни чақириб, ундан пирамидон сўрамоқчи бўлди, лекин бу иши ғирт бемаънилик бўлишига, хайрият, ақли етди... Чунки Груняда ҳеч қандай пирамидон йўқ эди,

албатта. Кейин Берлиозни ёрдамга чақирмоқчи бўлиб кўрди, икки марта зўрға: «Миша... Миша...» — деб ингради, лекин, ўзингиз яхши тушунасиз, ҳеч қандай жавоб бўлмади. Квартира сув қуйгандек жим-жит эди.

Стёпа оёқ бармоқларини қимирлатиб кўриб, пайпогини ечмай ётганлигини билди, у эғнида шими бор ё йўқлигини аниқлаш учун титроқ қўлини ёнбошига юборди, лекин ҳеч нимани аниқлай олмади.

Нихоят, у ўзининг ёлғиз ва қаровсиз эканлигини, ҳеч ким унга ёрдам қилмаслигини билгач, қанчалик қийналиб бўлса ҳам, ўрнидан туришга аҳд қилди.

Стёпа ёпишиб қолган қовоқларини зўр-базўр очиб, тошойнада сочлари ҳар томонга тарвақайлаган, ҳаммаёғини тук босиб кетган, башараси шишиб, кўзлари юмилиб қолган, эғнида исқирт кўйлақ, ички иштон, бўйнида галстук, оёғида пайпоқ бўлган бир одамнинг аксини кўрди.

У ўзини тошойнада шундай қиёфада кўрган эди, кўзгу ёнида эса эғнига қора либос, бошига қора берет кийган нотаниш бир одам турарди.

Стёпа ўрнидан туриб ўтирди ва қон қуйилган кўзларини имкони борича каттароқ очиб нотаниш одамга тикилди.

Шу нотаниш одам ажнабийларга хос талаффуз билан бўғиқ ва вазмин овозда сукутни бузди:

— Салом, дунёда энг ёқимтой инсон Степан Богданович!

Стёпа бутун кучини ишга солиб, бир оз сукутдан сўнг зўрға:

— Нима истайсиз мендан? — деб гап бошлаган эди, ўз овозини таний олмай ҳанг-манг бўлиб қолди. «Нима» сўзи чийиллаб, «истайсиз» сўзи — дўриллаб чиқди, «мендан» сўзи эса ичида қолиб кетди.

Бегона одам дўстона жилмайиб қўйиб, қопқоғида уч бурчак шакли олмоси бўлган каттакон олтин соатини қўлига олди, соат ўн бир марта занг чалди.

— Соат ўн бир! — деди у. — Роса бир соатдан бери уйғонишингизни кутиб турибман, зеро, сиз мени уйингизда соат ўнда кутмоқчи эдингиз. Мана келдим!

Стёпа қўли билан пайпаслаб, каравот ёнида турган стулдан шимини топди ва:

— Афв эгасиз... — деб пичирлаб шимни кийволди, сўнг ҳирқироқ овоз билан сўради: — Илтимос, фамилиянгни айтсангиз!

У гапиришга қийналарди. Ҳар битта сўзни айтганида кимдир унинг миясига игна санчиб, уни жаҳаннам азобига солаётгандай бўларди:

— Ие! Ҳали фамилиямниям унутиб қўйдингизми? — деб бегона одам жилмайди.

— Кечирасиз... — деб хирилади карахтлиқнинг янги аломатлари вужудга келаётганини ҳис қила бошлаган Стёпа; унинг назарида, оёғи остидаги пол бирдан ғойиб бўлгандай ва шу топдаёқ жаҳаннам қаърига муккаси билан шўнғиб кетадигандек бўлиб туюлди.

— Азизим Степан Богданович, — деб гап бошлади сезгир меҳмон жилмайиб, — ҳеч қанақа пирамидон наф бермайди сизга. Сиз кўҳна таомилга амал қилдинг, яъни аччиқни аччиқ кесади қабилида иш қўлинг. Ҳозир сизни ҳушингизга келтирадиган ягона даво икки қултум арақ билан аччиқ ва қайноқ газак.

Стёпа айёр одам эди, шу боис, оғир бетоб бўлишига қарамай, баски аҳволимга шоҳид бўлишган экан, ҳаммасини тан олишим керак, деб мулоҳаза қилди.

— Очиғи, — деди у зўрға тили айланиб, — кеча мен қиттай...

— Бўлди, бўлди, ҳаммаси тушунарли! — деди меҳмон ва ўзи ўтирган кресло билан бирга бир четга сурилди.

Шунда Стёпа кичкинагина столчада ясатиғлик патнисни кўриб бақрайиб қолди: патнисда кесилган оқ нон, ликопчада қора икра, тарелкада қўзиқорин очори, яна кастриюлчадаям бир нима бор эди, буцдан ташқари, заргар бевасининг қориндор графинида арақ қўйилган эди. Ҳаммадан ҳам графиннинг совуқдан терлаганлиги Стёпани кўпроқ таажубда қолдирди. Лекин бунинг сабаби маълум эди: графин муз тўлдирилган чинни тоғорачага ўрнатилган эди. Қисқаси, дастурхон бадастир, озода қилиб тузалган эди.

Бегона одам Стёпа ҳайратининг авж олиб, энг юқори пардага чиқишига имкон бермай, эпчилик билан унга ярим қадах арақ қуйди.

— Ўзингиз-чи? — деб чийиллади Стёпа.

— Бажону дил!!

Стёпа қалтироқ қўли билан қадахни оғзига олиб борди, меҳмон эса ўз қадахдаги арақни бир қултум қилиб ютиб юборди. Стёпа икра кавшаб, газак қиларкан, қийналиб зўрға деди:

— Сиз-чи?.. Газақдан?

— Миннатдорман, мен ҳеч қачон газак қилмайман, — деди бегона одам ва қадахларга яна арақ қуйди. Кастриюлнинг қопқоғини очишди — унда томатга солинган сосиска бор эди.

Мана, охири Стёпанинг кўз олдини тўсган лаънати яшил ранг ғойиб бўлиб, тили калимага кела бошлади, энг муҳими, баъзи бир нарсалар унинг эсига тушди. Дарҳақиқат, воқеа куни кеча Сходняда, скетчнавис Хустовнинг дала ҳовлисида бўлган эди. Стёпани у ерга ўша Хустовнинг ўзи таксида олиб борган эди. Ҳатто ўша таксини «Метрополь» олдида қандай ёллашгани ҳам эсига тушди, улар билан бирга яна қандайдир бир актёр ҳам бормиди-е... патефон кўтариб олган. Ҳа, ҳа, тўғри, дала ҳовлида бўлган эди бу! Яна эсида, патефон овозига жўр бўлиб итлар ув тортишганди. Лекин Стёпа ўпмоқчи бўлган хоним мавҳумлигича қолди... Тавба, ким бўлдийкин-а... радиода ишлайди шекилли, эҳтимол ундаймасдир.

Шу тариқа кечаги кун оз-оздан ойдинлаша бошлади, лекин ҳозир Стёпани кўпроқ бугунги кун, хусусан, бу нотаниш одамнинг қандай қилиб у ётган хонага кириб қолгани, яна арақ билан газакнинг қаердан келгани қизиқтираётган эди. Ана шу масалани аниқлаб олса ёмон бўлмасди-да!

— Хўш, қалай, энди эслаган бўлсангиз керак фамилиямни?

Лекин Стёпа хижолат бўлиб тиржайди ва қўллари-ни ёйди.

— Афсус! Сезиб турибман, сиз арақдан кейин портвейн ичибсиз! Ахир бу яхши эмас-ку, тақсирим!

— Илтимос қиламан сиздан, шу гап ўртамизда қолса... — деди хушомад билан Стёпа.

— О, албатта, албатта! Лекин турган гапки, Хустов учун кафолат бера олмайман.

— Ие, сиз Хустовни танийсизми?

— Кеча сизнинг кабинетингизда кўзим тушган эди ўша нусхага. Унинг мараз, фитнесчи, мунофиқ ва лаганбардор эканлигини тушуниш учун бир марта унга кўз қирини ташлашнинг ўзи кифоя.

«Жуда тўғри гапирди!» — деб кўнглидан ўтказди Стёпа, Хустовга берилган бундай тўғри, аниқ ва лўнда таърифдан ҳайратга келиб.

Ҳа, кечаги кун бўлак-бўлак хотиралардан тикла-наётган эди, лекин шунда ҳам Варьете директори ҳамон безовта эди. Негаки, мана шу кечаги кун хотираларида улкан қора ўра мавжуд эди. Яъни мана шу берет кийган нотаниш одамни, нима деб ўйласангиз ҳам, Стёпа кеча ўз кабинетида мутлақо кўрмаган эди.

Стёпанинг мушкул аҳволга тушиб қолганини кўрган меҳмон жиддий тарзда:

— Сеҳргарлик профессори Воланд, — деб ўзини танитди ва юз берган воқеани бир бошдан ҳикоя қилиб берди.

Унинг гапига қараганда, у Москвага чет элдан кеча кундузи келган, келган заҳоти Стёпанинг ҳузурига бориб, Варьете театрида гастроль беришни таклиф қилган. Стёпа Москва областининг томошахоналар бўйича комиссиясига телефон қилиб, бу масалани келишиб олган (Стёпанинг қути учиб, кўзлари пириллай бошлади), профессор Воланд билан етти кунлик томошага тузилган шартномага имзо чеккан (Стёпанинг оғзи ланг очилиб қолди), томошанинг айрим тафсилотларини келишиб олиш учун Воландни бутун эрта-лаб соат ўнга уйига таклиф қилган... Мана, Воланд унинг ҳузурига!

У келиб уй ходимаси Груняни учратипти, ходима ўзининг кунда қатнаб ишлашини, ҳозиргина келиб турганини, Берлиознинг уйда йўқлигини айтиб, агар сиз, меҳмон, Степан Богдановични кўрмоқчи бўлсангиз, тўғри ётоқхонасига кираверинг, негаки Степан Богдановичнинг уйқуси жуда қаттиқ, уни уйғотишга қурбим етмайди, деб айтипти. Артист Степан Богдановичнинг қандай аҳволда ётганини кўрибди-ю, дарҳол Груняни шу ўртадаги гастрономдан арақ билан газак, аптекадан муз олиб келишга юборибди, энди мана...

— Унда ҳисоб-китоб қилайлик, — деб ғингшиди кайфияти бузилган Стёпа ва ҳамёнини ахтара бошлади.

— Бе, қўйсангиз-чи! — деди гастролёр бу тўғрида эшитишни ҳам истамай.

Демак, арақ билан газак тушунарли, лекин барибир Стёпа аянчли аҳволда эди: у шартнома тўғрисида мутлақо ҳеч нима эслай олмас, бу Воланд деганини кеча зинҳор-базинҳор кўрмаган эди. Тўғри, Хустов борган эди ҳузурига, лекин Воланд йўқ эди.

— Ижозатингиз билан шартномани бир кўрсам, — оҳиста илтимос қилди Стёпа.

— Марҳамат, бемалол...

Стёпа қоғозга қаради-ю, тарашадек қотиб қолди. Ҳаммаси тўғри эди. Биринчидан, Стёпанинг ўз қўли билан қўйган жимжимадор имзоси! Ҳужжатнинг ён томонига молия директори Римскийнинг, артист Воландга бўлғуси етти томошаси учун бериладиган ўтгиз беш минг сўм юзасидан ўн минг сўм аванс берилсин, деб ётиқ ҳарфлар билан ёзган дастхати. Бунинг устига устак: шу ерда Воланднинг ўша ўн минг сўмни олгани ҳақида тилхати бор эди!

«Нималар бўляпти ўзи?! — деб ўйлади бечора Стёпа, унинг боши айланиб кетди. Хотирасида даҳшатли ўпирилишлар пайдо бўлаётган эди! Лекин турган гапки, шартнома кўрсатилгандан кейин яна таажжубланиш одобдан бўлмасди. Стёпа меҳмонни бир дақиқага ёлғиз қолдирмоқчи бўлгани ҳақида узр сўради-ю, телефон қилгани пайпоқчан даҳлизга югуриб чиқиб кетди. Йўлакай у ошхона томонга қар а б

— Груня! — деб чақирди.

Лекин ҳеч қандай жавоб бўлмади. Шунда у Берлиознинг даҳлиз ёнидаги кабинети эшигига кўзи тушди, кўрдию донг қотиб қолди. Эшикнинг тутқичига боғланган канопада каттакон сурғуч муҳр осилган эди. «Ана холос! — деб бақирворди Стёпанинг миясида ўтирган кимдир. — Бир ками энди шу эди!» Шунда хаёл Стёпани алақаёқларга, аммо оқибати ҳалокаат билан якунланувчи бир томонга йўналган икки из устидан везиллатиб олиб кетди. Унинг миясидаги ўйлар шу қадар омихта бўлиб кетган эдики, ҳатто бунинг тасвирлаш ҳам маҳол. Қора берет, муздек арақ ва ақд бовар қилмайдиган шартномага даҳддор ишқаликлар етмагандай, эшикнинг муҳрлангани ортиқча! Яъни Берлиоз бирон айб қилиб қўйганга ўхшайди деб гапирсангиз, ҳеч ким ишонмайди, азбаройи худо, ҳеч ким ишонмайди! Лекин ана, эшиги муҳрланган! Тавба...

Аксига юриб, Стёпанинг миясида шу топда журнадада чоп қилдириш учун яқинда Михаил Александровичга тутқазган ўз мақоласи ҳақида энг нохуш фикрлар ғужгон ўйнай бошлади. Мақола ҳам, очиги, бемаъни эди! Ундан фойда ҳам йўқ эди, пули ҳам — қирмаган пул эди...

Мақола ҳақидаги ўйлари кетидан изма-из унинг Михаил Александрович билан қилган илмоқли суҳбатни эсига тушига (агар янглишмаса, бу йигирма тўртинчи апрель кечқурун шу ерда, емакхонада бўлган эди). Тўғри, ўша суҳбатни том маънода илмоқли, шубҳали деб бўлмасди албатта (Стёпа унақа суҳбатга асло аралашмаган бўларди), лекин кераксиз бир мавзудаги суҳбат эди. Бу суҳбатни кўзгамаса ҳам ҳеч нима бўлмасди, граждандар. Шак-шубҳасиз, агар эшик муҳрланмаганида, у суҳбатни мутлақо тутуриқсиз нарса деб ҳисоблаш мумкин эди, лекин муҳрлангандан кейин қандоқ бўларкин...

«Э, Берлиоз, Берлиоз! — деб кўнглидан ўтказди хуноби чиқа бошлаган Стёпа. — Ахир бу ҳеч ақлга сиғмайди-ку!»

Лекин узоқ вақт қайғуришга имкон бўлмади, Стёпа Варьетенинг молия директори Римскийнинг кабинетига кўнгирак қилди. Стёпа жуда қалтис аҳволга тушиб қолган эди: авваламбор Стёпанинг, шартномани ўз кўзи билан кўрганидан кейин ҳам ишонмай текшира бошлаганидан ажнабий артист ранжиши мумкин эди, ундан кейин, молия директори билан ҳам бу ҳақда гап бошлаш ниҳоятда мушкул эди. Дарҳақиқат, ахир ундан: «Айтинг-чи, кеча мен сеҳргарлик профессори билан ўттиз беш минг сўмга шартнома тузганмидим?» — деб сўрай олмасди-ку! Қандай тили борсин бундай деб сўрашга?

— Ҳа! — телефон трубкасида Римскийнинг дағал ва хунук овози эшитилди.

— Салом, Григорий Данилович, — оҳиста гап бошлади Стёпа, — Лиходеевман. Гап бундай... ҳм... ҳм... ҳалиги... э... артист Воланд келувди уйимга... Ҳалиги... сиздан сўрамоқчийдим, бугун кечқурунги спектакль масаласи қандай аҳволда?..

— Ҳа-а, сеҳргарми? — Римскийнинг овози эшитилди трубкада. — Афишаларни ҳозир олиб келишади.

— Аҳа, — заиф овоз билан деди Стёпа, — хўп, кўришгунча...

— Ўзингиз қачон келасиз? — сўради Римский.

— Ўрим соатда бораман, — жавоб қилди Стёпа ва трубкани илиб қўйиб, чўғдек қизиган бошини икки қўли билан сиқди. Вой, қандай кўнгилисизлик юз бераёзган экан-а! Хотирамга нима бўлди ўзи, граждандар? А?

Бироқ даҳлизда ортиқ туриб қолиш ноқулай эди, шу боис Стёпа дарҳол бундай режа тузди: қандай қилиб бўлмасин, ўзининг фаромушхотирлигини меҳмонга сездирмаслиги керак, ҳозир эса биринчи навбатда, ажнабий профессордан, бугун кечқурун Стёпанинг қўл остидаги Варьете театрида, хусусан, нималарни намоиш қилмоқчи эканлигини усталик билан суриштириб билиб олиши керак.

Шундай режа билан Стёпа телефон аппаратидан ўғрилди, ўғрилди-ю шу даҳлизда турган, ишەкмас Груня кўпдан чангини артмаган катта кўзгуда кўзига ишисе таққан, бўйи терақдай келадиган антиқа бир нусхани аниқ кўрди (о, қанийди ҳозир бу ерда Иван Николаевич бўлса! У бир қарашда таниган бўларди бу нусхани!). Нусха эса кўзгуда бир кўриндию ғойиб бўлди. Чўчиб кетган Стёпа даҳлизга янаям тикилиброқ қаради ва ҳаяжондан иккинчи марта гандираклаб кетди, чунки кўзгуда каттакон қора мушук юриб ўтиб, ғойиб бўлган эди.

Стёпанинг юраги орқасига тортиб, гандираклаб кетди.

«Нималар бўляпти ўзи? — ўйлади у. — Эсимдан оялман чоғи? Қаёқдан пайдо бўлди ўзи кўзгудаги акслар?!» — У даҳлизга кўз югуртириб чиқди ва кўрқиб кетиб бақариб юборди:

— Груня! Қанақа мушук санғиб юрипти бу ерда? Қаёқдан келиб қолди? У билан бирга яна аллаким ҳам юриптими?

— Асло безовта бўлманг, Степан Богданович, — деган овоз эшитилди, лекин бу Грунянинг эмас, балки ётоқхонада ўтирган меҳмоннинг овози эди, — у менинг мушугим. Ҳеч азият чекманг. Груня уйда йўқ, мен уни ватани Воронежга жўнатиб юбордим, негаки, шикоят қилишича, кўпдан бери унга отпуск бермаган экансиз.

Бу сўзлар шу қадар тасодифий ва тутуриқсиз эдики, Стёпа, янглиш эшитдим, деб фараз қилди. У тамомила эсанкираган ҳолда ётоқхона томон югурди-ю, хона эшигида донг қотиб қолди. Сочлари вимирлаб тиккая бошлади, пешонасида майда-майда тер томчилари пайдо бўлди.

Қай кўз билан кўрсинки, хонада меҳмон ёлғиз эмас, балки улфатлари ҳам бор эди. Иккинчи креслода, ҳозиргина даҳлизда «лип» этиб кўзига кўринган

ўша нусха ўтирарди. Энди у аниқ кўзга ташланарди: мўйлови патсимон, пенсненинг бир кўзидаги шиша ятиллар, иккинчи кўзида шиша йўқ эди. Бу ҳам ҳали баҳарнав: заргар бевасининг юшоқ курсисида учинчи бир жонзод, яъни — бир панжасига арақ тўлдирилган қадах, иккинчи панжасига зираворли кўзиқорин илинган санчқи ушлаган баҳайбат гавдали бир қора мушук бетакаллуф ялпайиб ўтирарди.

Бу хонадаги шундоқ ҳам хира ёнадиган чироқ Стёпанинг кўзи олдида сўна бошлади. «Одам мана шунақа жинни бўларкан-да!» — деб ўйлади у эшик кесакидан ушлаб.

— Назаримда, сал ҳайрон бўлганга ўхшайсизми, азизим Степан Богданович? — деб сўради Воланд тишлари тинмай такиллаётган Стёпадан. — Ҳолбуки, бунинг ҳеч ажабланадиган ери йўқ. Булар менинг мулозимларим.

Бу пайт мушук арақни ичиб юборди, Стёпанинг кесаки ушлаган қўли сирпаниб туша бошлади.

— Хуллас, мулозимларимга жой керак, — деб гапиради Воланд, — бинобарин, ичимизда кимдир бу квартирада ортиқча. Менинг фикримча, ўша ортиқча одам — айнан сизсиз!

— Шулар, шулар! — деди такага ўхшаб маъраб катак шимли дароз одам Стёпа ҳақида кўплик соңда гапираркан. — Умуман, улар кейинги пайтда кўп ифлослик қила бошладилар. Ичкиликбозлик, хотинбозлик билан шуғулланияптилар, ўз мавқеларидан фойдаланиб ишларига қўл урмай қўйдилар, тўғриси, қўлларидан ҳеч қанақа иш келмайди ўзи, чунки зиммаларига юкланган ишга тариқча ҳам тушунмайдилар. Раҳбарларни лақиллатиб келмоқдалар!

— Давлат машинасини бекордан-бекорга зир югуртиради! — деди кўзиқорин кавшаб ўтирган мушук ҳам чақмачақарлик қилиб.

Шунда квартирада тўртинчи ва охириги мўъжиза содир бўлди-ю, сирғалиб тушиб ерга ўтириб қолган Стёпа жонсиз қўли билан кесакини тимдалай бошлади.

Котелок шляпа кийган, сўйлоқ тишлари оғздан чиқиб, шундоқ ҳам ўта жирканч башарасини баттар бадбашара қилиб юборган, пак-пакана бўлишига қарамай, елкалари ниҳоятда кенг, сочи рангидаги бир малла махлуқ тўғри тошойна кўзгусидан чиқиб келди.

— Мен, — деб гапга аралашди бу малла, — бунинг қандай қилиб директор бўлиб қолганига ҳеч тушунолмаяман, — у гапирган сари кўпроқ манқаланарди, — мен қандай архиерей бўлсам, у ҳам шундай директор!

— Сен архиерейга ўхшамайсан, Азазелло, — деди мушук тарелкасига сосиска олиб соларкан.

— Менам шунини айтяпман-да, — деди малла пинғилаб ва Воланд томонга ўгирилиб эҳтиром билан илова қилди: — Рухсат этинг, мессир, уни Москвадан бирон олис хилватгоҳга улоқтириб юборай?

Мушук тукларини ҳурпайтириб:

— Пишт! — деб бақирди.

Шунда ётоқхона Стёпа атрофида гир-гир айлана бошлади-ю, у боши билан кесакига урилди ва ҳушидан кетаркан: «Ўляпман...» — деб кўнглидан ўтказди.

Лекин у ўлгани йўқ. Кўзини хиёлгина очиб, ўзини тошга ўхшаш қандайдир бир нарса устида кўрди. Унинг атрофида нимадир шовулларди. Кейин у кўзларини катта очиб, шовуллаётган денгизни кўрди, шовуллағандаям тўлқинлар шундоққона унинг оёғи остига келиб чил-чил уриларди, қисқаси, у тўлқин қайтаргичнинг энг четига ўтирар, пойида денгиз мавжланар, орқасида эса дўнглиқда гўзал шаҳар қад кўтарган эди.

Бундай ҳолларда ўзини қандай тутишни билмаган Стёпа оёқлари дағ-дағ қалтираб тўлқин қайтаргич бўйлаб қирғоқ томон йўл олди.

Йўлида бир одам турарди, у папирос чекар ва дамбадам денгизга тупурарди. У одам Стёпага ўқрайиб қараб, тупуришдан тўхтади. Шунда Стёпа қовун туширди: шу нотаниш кашанда қаршисида тиз чўкиб, бундай деди:

— Ёлбориб сўрайман сиздан: бу қайси шаҳар ўзи?

— Қойил-е! — деди бешафқат кашанда.

— Мен маст эмасман, — деди ҳирқироқ овоз билан Стёпа. — Мен бетобман, менга бир нима бўлди, касал бўлиб қолдим... Қаердаман? Бу қайси шаҳар?..

— Ялта-ку...

Стёпа оҳиста хўрсинди, ёнбошига қулаб тушди-ю, боши офтобда қизиган тошга урилди.

Саккизинчи боб

ПРОФЕССОР БИЛАН ШОИР ЎРТАСИДА ДАҲАНАКИ ЖАНГ

Стёпа Ялтада хушидан кетган пайтда, яъни соат ўн бир яримларда, узоқ давом этган қаттиқ уйқудан уйғонган Иван Николаевич Бездомний ахийри хушига келди. У анчагача, деворлари оппоқ, алақандай ялтироқ металдан ясалган ажойиб тунги столи бор, деразасига оқ дарпарда осилган (дарпарда ортида қуёш порлаб тургани сезиларди) бу нотаниш хонага қандай қилиб келиб қолганини ўйлаб ётди.

Иван бошини бир силкитиб, энди оғримаётганлигини ҳис қилди-ю, шу заҳоти шифохонада ётганлигини эслади. Эслади-ю, кетма-кет эсига Берлиознинг ўлими тушди, лекин бу хотира энди уни кечагичалик қаттиқ изтиробга солмади. Мириқиб ухлаган Иван Николаевич энди ўзини анча босиб олган, мулоҳазалари ҳам равланган эди. У чиннидай тоза, юмшоқ ва оромбахш пружинали каравотда анча вақтгача қимир этмай ётди, шунда кўзи ёнбошидаги кўнгироқ тугмасига тушди. Керак бўлса-бўлмаса, ҳар нарсага қўл ураверадиган қитмир Иван тугмани босди. У бирон ниманинг чалинишини ёки бирон кишининг кириб келишини кутган эди, лекин бутунлай бошқача ҳол юз берди. Иван ётган каравотнинг оёқ томонида сирланган цилиндр чироқ ёниб, унда: «Сув» деган ёзув пайдо бўлди. Бир оздан кейин цилиндр айлана бошлади ва охири унда: «Няня» деган ёзув пайдо бўлди. Турган гапки, бу антиқа цилиндр Иваннинг оғзини очириб қўйди. Кейин «Няня» ёзуви «Докторни чақиринг» деган ёзув билан алмашди.

— Ҳм... — деб қўйди Иван, энди буюғига нима қилишини билолмай. Лекин шу чоқ тасодифан иши ўнгидан келиб қолди: «Фельдшер аёл» деган сўз чиқиши билан у тугмани иккинчи марта босди. Цилиндр оҳиста жингиллаб, айланишдан тўхтади, чироғи ўчди ва хонага топ-тоза оқ халат кийган, миққидакки-на, истараси иссиқ бир аёл кирди.

— Хайрли кун! — деб саломлашди у Иван билан.

Иван жавоб қайтармади, чунки ҳозирги вазиятда бундай саломлашни ўринсиз деб топди. Рост-да ахир, соппа-соғ одамни шифохонага тикиб қўйишса,

яна бунинг устига, ўзларини гўё савоб иш қилгандай тутишса — бунинг нимаси хайрли?

Бу аснода аёл чеҳрасидаги мулойим жилвани сақлаган ҳолда, бир тугмани босиб, дераза пардасини юқорига чиқариб юборди. Шунда то полгача тушиб борган жимжимадор, енгил панжара орқали хонага қуёш нури ёғилди. Панжара ортида балкон, ундан нарида эса илондай тўлганиб оқаётган дарё, дарёнинг нариги соҳилида — шимолда мавжланиб турган қарағайзор кўринди.

— Ваннага марҳамат қилинг, — деди аёл, сўнг унинг бир қўл ҳаракати билан ички девор четга сурилди-ю, ваннахона ва жуда чиройли жиҳозланган хожатхона пайдо бўлди.

Гарчи Иван бу аёл билан гаплашмасликка аҳд қилган бўлса ҳам, ярақлаган жўмрақдан ваннага шариллаб сув оқаётганини кўриб, тилини тия олмай, киноя билан деди:

— Буни қара-я! Худди «Метрополь» дейсан!

— Э, йўқ, — фахрланиб деди аёл, — ундан ҳам яхшироқ. Бу ердаги ускуна-жиҳозлар чет элда ҳам топилмайди. Атайин шифохонамизни кўргани олимлару врачлар келиб туришади. Бу ерда ҳар кунни чет эллик туристлар бўлишади.

Иван «чет эллик туристлар» сўзини эшитган ҳамон-ноқ кечаги консультантни эслади. Кайфи бузилиб, хўмрайганча сўради:

— Чет эллик туристлар... Мунча яхши кўрмасангизлар ўша чет эллик туристларни? Мен сизга айтсам, улар расида ҳар хил одамлар бўлади. Масалан, кеча мен битта шунақаси билан танишдимки, асти қўяверасиз!

Шундай деб туриб, сал бўлмаса Понтий Пилат ҳақида гапириб юборай деди-ю, лекин гапини бу аёл учун ҳеч қандай ҳожати йўқлигини, барибир ундан ҳеч қандай ёрдам кутиб бўлмаслигини тушуниб, тилини тийди.

Чўмилтирилган Иван Николаевичга ваннадан чиққан эркак киши учун зарур бўлган ҳамма нарса: доримолланган қўйлак, ички иштон, пайпоқ берилди. Булардан ташқари, яна бояги аёл шкаф эшигини очиб, қўли билан ишора қилиб сўради:

— Устингизга нима кийишни хоҳлайсиз — халатми ё пижамами?

Бу янги ётоққа зўрлаб жойлаштирилган Иван аёлнинг андишасизлигидан ҳанг-манг бўлиб, индамай бармоғи билан қип-қизил пахмоқ пижамага ишора қилди.

Шундан кейин Иван Николаевични бўм-бўш, сокин коридордан бошлаб бориб, жудаям каттакон бир кабинетга олиб кирдилар. Ҳайратомуз жиҳозланган бу бинодаги ҳамма нарсага истехзо билан қарашга аҳд қилган Иван кабинетига кирган ҳаманоқ унга «ошхона-фабрика» деб ном қўйди.

Бунинг сабаби бор эди. Бу ерда анча-мунча шкафлар, никелланган ялтироқ асбоблар қўйилган ойнаванд шкафчалар тизилиб турарди. Ниҳоятда мураккаб мосламали креслолар, соябони ялтироқ қандайдир япасқи чироқлар, сон-саноксиз шиша идишлар, газ билан ёнувчи горелкалару электр симларию мутлақо нота ниш бўлган ускуналар бор эди бу кабинетда.

Бу ерда оқ халат кийган уч киши (икки аёл ва бир эркак) Иван билан шуғуллана бошлади. Биринчи навбатда, Ивандан баъзи нарсаларни сўраб билиб олиш мақсадида уни бурчақдаги стол олдига бошлаб боришди. Иван вазиятни мулоҳаза қила бошлади. Унинг учун ухта йўл бор эди. Биринчи йўл: мана шу лампалару оҳанжамали буюмларга ташланиб, ҳаммасини чил-чил синдириб, бу ерда уни ноҳақ ушлаб туришганига шу тарзда норозилик билдириш эди — бу усул уни қаттиқ васвасага солаётган эди. Бироқ бугунги Иван кечаги Ивандан анчагина фарқ қиларди, шунга кўра бу биринчи йўл унга анча шубҳали кўринди: худо кўрсатмасин, тагин анавилар қутурган жинни деган хаёлга боришса-я. Шунинг учун Иван биринчи йўлни рад этди. Иккинчи йўл ҳам бор эди: ҳозироқ консултант ва Понтий Пилат ҳақида ҳикоя қилиш керак. Аммо кечаги тажрибадан маълум бўлдики, ё унинг гапларига ишонишмаяпти, ё бўлмаса ҳикоясини тескари маънода тушунишяпти. Шунинг учун Иван бу йўлдан ҳам воз кечиб, учинчи йўлни, яъни мағрурона сукут сақлаб, «ўз қобилигига ўралиб олишни» маъқул кўрди.

Аммо бу аҳдини тўла амалга ошира олмади, хоҳдасам-хоҳдамаса, бир қатор саволларга узоқ-юлуқ бўлса ҳам жавоб беришига тўғри келди.

Оқибат, Ивандан унинг ўтмиши ҳақида, ҳаттоки тахминан ўн беш йил бурун қизилча касали билан қай фаслда ва қандай оғриганигача суриштириб билиб

олишди. Иваннинг жавобларидан анкетанинг бутун бир саҳифаси тўлиб, иккинчи саҳифага ўтилди, энди оқ халат кийган аёл Иваннинг қариндош-уруғлари тўғрисида суриштира бошлади. Хуллас, тутуриқсиз эзмалик бошланди: қариндошлардан кимлар ўлган, қачон ва нимадан ўлган, ичармиди, таносил касали билан оғримаганмиди, ҳоказо ва ҳоказо саволлар. Саволлар тугагач, кеча Патриарх кўлида содир бўлган воқеани сўзлаб беришни илтимос қилишди, лекин унча зўрлашмади, Понтий Пилат тўғрисида айтган гапига ажабланишмади ҳам.

Шундан кейин Иван аёлдан қутулиб, эркак ихтиёрига ўтди, у Иван билан бошқача усулда мулоқот қилди, ундан ҳеч нима тўғрисида сўрамади. У Иваннинг ҳароратини ўлчади, томирини кўрди, алақандай чироқ шуъласини йўналтириб, кўзларини текширди. Кейин бу эркакка бошқа аёл ёрдамга келди ва Иваннинг икки кураги орасига бир нима билан оғриқсиз укол қилишди, кўкрагига болғачанинг дастаси билан алақандай белгилар чизишди, болғача билан унинг тиззаларига уриб кўришган эди, оёғи дик-дик сакраб кетди, бармоғидан қон олишди, тирсагига укол қилишди, кўлларига қандайдир резина ҳалқалар кийдиришди.

Иван буларнинг ҳаммасини аччиқ истехзо билан кузатаркан, ҳеч курақда турмайдиغان ишлар содир бўлгани ҳақида ўйларди. Тавба! Одамларни анави бегона консултантнинг хатарли найрангларидан огоҳлантирмоқчи, уни шахсан ўзи қўлга туширмоқчи эди, аммо бунинг ўрнига ўзи алақандай сирли кабинетга тушиб, Вологдада яшовчи пианиста Фёдор амакиси ҳақида қаёқдаги тутуриқсиз гапларни ҳикоя қилиб ўтирипти. Ўтакетган бемаънилик!

Ниҳоят Иваннинг кетишига ижозат беришди. Унигина ўз хонасига кузатиб қўйишди, сўнг нонуштага бир чинчка қаҳва, иккита илитилган тухум ва мой суртилган оқ нон беришди.

Иван овқатнинг ҳаммасини еб, ичиб бўлиб, бу наҳқаманинг энг катта раҳбарини кутишга, ўша раҳбарнинг эътиборини қозонишга, ундан адолат талаб қилишга аҳд қилди.

Дарҳақиқат, нонуштадан кейин хиёл ўтар-ўтмас кутган катта бошлиқ билан учрашди. Иван жойлашган хонанинг эниги бирдан очилиб, оқ халат кий-

ган одамлар кириб келишди. Ҳаммадан олдинда соқоли ҳафсала билан олинган, қирқ беш ёшлардаги хушсурат, аммо кўзлари жудаям ўткир, мулойим табиат бир одам келарди. Қолганларнинг ҳаммаси унга сипориш қилишар, эъозлашарди, шу боис унинг бу хонага ташрифиди тантанавор бўлди. «Нақ Понтий Пилат!» — деб кўнглидан ўтказди Иван.

Ҳа, шубҳасиз, бу одам раҳбар эди. У курсига ўтирди, қолганлар тик тураверишди.

— Доктор Стравинский, — деб ўзини танитди курсига ўтирган киши ва Иваннинг чеҳрасига дўстона боқди.

— Мана, Александр Николаевич, — деди соқоли саришта кузалган бир одам паст овоз билан ва Иваннинг ҳаммаёғи ёзиб тўлдирилган анкетасини бошлиққа узатди.

«Бирпасда шунча нарса ёзиб ташлашипти-я! — деб ўйлади Иван. Бошлиқ эса қоғозга ёзилган таниш сўзларга кўз югуртириб чиқаркан: «Иҳи, иҳи...» деб қўйди ва атрофида турганлар билан ҳамма ҳам тушунавермайдиган тилда бир-икки оғиз фикр алмашди.

«Лотин тилида ҳам Пилатга ўхшаб гапиряпти...» — маънос ўйлади Иван. Шу чоқ қулоғига чалинган бир сўз уни сескантириб юборди. Бу — кеча Патриарх кўли бўйида лаънати ажнабий айтган, бугун эса бу ерда профессор Стравинский такрорлаган «шизофрения» сўзи эди.

«Билган экан!» — ҳаяжон билан кўнглидан ўтказди Иван.

Афтидан, бу Стравинский ҳамма фикрга қўшилишни ва ҳамроҳлари айтган ҳар бир сўздан мамнун бўлиб, шу мамнунлигини «жуда соз, жуда соз» деган сўзлар билан ифодалашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган бўлса керак.

— Жуда соз! — деди Стравинский кўлидаги варақни кимгадир қайтараркан. Сўнг Иванга юзланди: — Сиз — шоирсиз-а?

— Ҳа, шоирман, — хомуш жавоб қилди Иван, у умрида биринчи марта шеърятга нисбатан қалбида қандайдир мубҳам нафрат уйғонганини ҳис қилди-ю, эсига тушган ўз шеърлари негадир унга ёқимсиз бўлиб туюла бошлади.

У ўз навбатида афтини буриштириб Стравинскийдан сўради:

— Сиз — профессорсиз-а?

Стравинский бу саволга такаллуф билан бош эгиб жавоб қилди.

— Бу ернинг энг каттаси ҳам сизсиз-а? — деб давом этди Иван.

Стравинский бу гал ҳам бош эгиб жавоб қилди.

— Мен сиз билан гаплашиб олишим керак, — деди Иван Николаевич маънодор қилиб.

— Мен ҳам шу мақсадда келдим, — жавоб қилди Стравинский.

— Хуллас, гап бундай, — деб гапира бошлади Иван, энди гапириш навбати ўзига келганини ҳис қилиб, — мени бу ерда жиннига чиқариб қўйишди, ҳеч ким гапимни эшитишни истамаяпти!..

— Аксинча, биз диққат-эътибор билан эшитмоқчимиз гапларингизни, — деди Стравинский жиддий ва таскин берувчи оҳангда, — ундан кейин сизни жинни деб ҳисоблашларига асло йўл қўймаймиз.

— Ундай бўлса, эшитинг: кеча кечқурун Патриарх кўли бўйида мен бир шубҳали шахс билан учрашдим, ажнабийлигиниям, ажнабий эмаслигиниям билиб бўлмайдиган ўша одам Понтий Пилатни ўз кўзи билан кўрипти.

Профессорни кузатиб келганлар шоирнинг гапларини қимир этмай тинглашарди.

— Пилатни-я? У қайси — Исо пайғамбар замонида яшаган Пилатми?

— Ҳа, ўша.

— Аҳа, — деди Стравинский, — анави Берлиозни бўлса, трамвай босиб кетди денг?

— Ҳа, балли, айнан шу Берлиозни кеча Патриарх кўли яқинида трамвай босиб кетганини ўз кўзим билан кўрдим, шуниси қизиқки, анави шубҳали гражданин...

— Понтий Пилатнинг танишими? — сўради Стравинский: чамаси у жуда идрокли одам эди.

— Ҳа, худди ўша, — тасдиқлади Иван, Стравинскийни кузатаркан, — ана шу одам. Аннущка писта мойини тўкиб юборди, деб башорат қилди... Берлиоз бўлса, худди ўша мой тўкилган ерда тойиб кетди! Хўш, бунга нима дейсиз? — деб маънодор савол берди Иван, бу сўзлари билан у кучли таассурот уйғотмоқчи бўлган эди.

Агарда руҳан соғлом одам бўлсангиз, бунга: «Йўқ, асло», деб жавоб қиласиз. Сиз бу ердан кетишни истайсизми? Марҳамат. Лекин айтинг-чи, бу ердан тўғри қаёққа борасиз?

— Қаёққа бўларди, милицияга-да, — Иван бир оз тарадудланиб тургач, профессорнинг тикилиб боқишидан хиёл довдираб жавоб қилди.

— Тўғри шу ердан-а?

— Иҳи.

— Олдин уйингизга кириб чиқмайсизми? — шу заҳоти лўқма ташлади Стравинский.

— Вақт тигиз ўзи. То мен уйга кириб чиққунимча, у қорасини кўрсатмай ғойиб бўлиши мумкин!

— Шундай денг. Хўш, милицияга бориб, биринчи навбатда нима дейсиз?

— Понтий Пилат ҳақида гапираман, — жавоб қилди Иван Николаевич, шунда унинг кўз олди хиралашгандай бўлди.

— Хў-ўш, жуда соз! — деди таслим бўлган Стравинский, сўнг соқоли одамга юзланиб буюрди: — Фёдор Васильевич, марҳамат қилиб гражданин Бездомнийнинг шаҳарга чиқишига ижозат беринг. Лекин бу хона банд қилинмасин, ўрни ҳам йиғиштирилмасин. Чунки гражданин Бездомний икки соатдан кейин яна шу ерда бўлади. Ҳай, начора, — деб у шоирга ўтирилди, — сизга муваффақият тиламайман, негаки, муваффақият қозонишингизга зиғирча ҳам ишонмайман. Ҳадемай кўришгунимизча хайр! — У ўрнидан турди, қолганлар ҳам қимирлаб қолишди.

— Яна қайтиб келишимга қандай асосингиз бор? — хавотирланиб сўради Иван.

Стравинский айнан шу саволни кутаётган бўлса керак, дарҳол яна ўрнига ўтириб, гапира бошлади:

— Асос шуки, сиз ички иштонда милиция идорасига бориб, Понтий Пилат билан шахсан таниш бўлган одамни учратдим, деб айтишингиз билан, ўза заҳоти сизни физиллатиб бу ерга олиб келишади-ю, яна ўзингизни айнан шу хонада кўрасиз.

— Ички иштоннинг бунга нима дахли бор? — сўради Иван эсанкираб атрофга назар ташларкан.

— Энг муҳим сабаб — Понтий Пилат. Лекин ички иштон ҳам катта аҳамиятга эга. Зеро, кетадиган бўлсангиз, эгнингиздаги давлат кийимини ечиб олиб, сизга ўз кийимингизни берамиз. Маълумки, сизни бу

ерга ички иштонда олиб келишган. Ҳолбуки, мен шама қилиб айтган бўлишимга қарамай уйингизга киришни хаёлингизга ҳам келтирмадингиз. Кейин навбат Пилатга келади-ю... иш пишади-қўяди!

Шу чоғ бирдан Иван Николаевич ўзини жуда ғалати ҳис қила бошлади. Унинг иродаси дарз кетгандай бўлди, ўзининг заиф эканлигини, ўзгалар маслаҳатига муҳтожлигини ҳис қила бошлади.

— Бўлмаса, нима қилай? — деб сўради у энди журъатсизлик билан.

— Бу бошқа гап! — деди Стравинский. — Бу ўринли савол. Энди сизга аслида нима бўлганлигини мен гапириб бераман. Кеча, кимдир Понтий Пилат ва бошқа нарсалар ҳақидаги ҳикоялари билан сизни қаттиқ чўчитиб, дилингни оғритган. Оқибат, сиз тажант бўлиб, асабингиз бузилиб, шаҳар кезиб Понтий Пилат ҳақида гапира бошлагансиз. Турган гапки, сизни жинни деб ҳисоблашган. Бу кечинмалардан халос бўлишингиз учун ҳозир ягона йўл — мутлақо хотиржамликдир. Бинобарин, сиз албатта шу ерда қолишингиз керак.

— Ахир уни қўлга олиш керак-ку! — деди Иван энди ёлворувчи оҳангда.

— Яхши, лекин бунинг учун ўзингиз югуришингиз шартми? Яхшиси, сиз ўша одам ҳақидаги шубҳаларингизни, унинг айбларини ёзма равишда баён қилиб беринг. Баёнотингизни тегишли жойга осонгина жўнатишимиз мумкин. Мабодо, ўша одам ҳақиқатан ҳам, сиз айтгандек, жиноятчи бўлиб чиқса, бу нарса хиёл вақт ўтмай аниқланади. Лекин фақат битта шарт бор: бошингизни кўпам қотирманг, Понтий Пилат ҳақида мумкин қадар камроқ ўйланг. Одамлар нималарни ўйлаб топмайди! Ҳаммасигаям ишонавериш керак эмас.

— Тушундим! — деди Иван қатъий оҳангда. — Илтимос, менга қоғоз билан қалам беришсин.

— Қоғоз билан калта қалам беринг, — буюрди Стравинский семиз хотинга, сўнг Иванга бундай деди: — Лекин маслаҳатим, бугун ёзманг.

— Йўқ, йўқ, шу бутуноқ, албатта шу бугун ёзман, — ҳаяжонланиб қичқирворди Иван.

— Ҳа, яхши. Фақат миянгни кўп қотирманг. Бугун яхши чиқмаса, эртага чиқади.

— У кетиб қолади-ку!

— Асло, — қатъий эътироз билдирди Стравинский, — ҳеч қаяққа кетмайди, қафолат бераман. Ёдингизда бўлсин, бу ерда сизга ҳар жиҳатдан ёрдам беришади, шу ёрдамсиз ишимиз олға жилмайди. Гапимни эшитяпсизми? — бирдан ўз саволига урғу қўйиб деди Стравинский ва Иван Николаевичнинг иккала қўлидан ушлаб олди. Унинг қўлларини қўйиб юбормаган ҳолда, Иваннинг кўзларига узоқ вақт тикиларкан, такрорлади: — Сизга бу ерда ёрдам беришади... Гапимни эшитяпсизми?.. Сизга бу ерда ёрдам беришади... Рухингиз енгилашади. Бу ер тинч, ҳаммаёқ осуда... Сизга бу ерда ёрдам кўрсатишади...

Иван Николаевич кутилмаганда эснади, чехраси мулойимлашди.

— Ҳа, ҳа, — деди у оҳиста.

— Ана, жуда соз! — Стравинский ўз одати бўйича суҳбатга яқун ясаб, ўрнидан турди. — Хайр, кўришгунча! — у Иваннинг қўлини сиқди, эшиқдан чиқа туриб, соқолли одамга ўтирилиб деди: — Дарвоқе, килородни қўллаб кўринг... яна ванна ҳам.

Яна бир зумдан кейин Иваннинг хонасида Стравинский ҳам, унинг ҳамроҳлари ҳам қолмаган эди. Деразага тутилган тўрнинг орқасида, дарёнинг нариги томонида баҳор либосини кийган қарағайзор чошғоқ офтобида шўх мавжланар, ундан берирокда эса дарё офтобда товланарди.

Тўққизинчи боб

КОРОВЪЁВНИНГ НАЙРАНГЛАРИ

Москванинг Садовая кўчасидаги марҳум Берлиоз яшаган 302-бис уй бошқармасининг раиси Никонор Иванович Босой чоршанбадан пайшанбага ўтган тундан бошлаб жуда серташвиш бўлиб қолган эди.

Китобхонининг хабари бор, бу уйга ярим кечада Желдибин ишгирокидаги комиссия келиб, Никонор Ивановични чақиртирган, унга Берлиознинг ҳалок бўлганини хабар қилиб, у билан бирга 50-квартирага йўл олган эди.

Улар марҳумнинг қўлёзма ва буюмларини муҳрлашган пайтда, келиб-кетувчи уй ходимаси Груня ҳам, енгилтак Степан Богданович ҳам квартирада йўқ

эди. Комиссия, марҳумнинг қўлёзмаларини таҳлил қилиш учун ўзи билан олиб кетажagini, унинг турар жойи, яъни учта хона (заргар бевасига қарашли собиқ кабинет, меҳмонхона ва емакхона) уй бошқармаси ихтиёрига ўтишини, марҳумнинг буюмлари эса то ворислар топилмагунча, мазкур турар жойда сақланиши шартлигини Никонор Ивановичга маълум қилган эди.

Берлиознинг ҳалок бўлгани ҳақидаги овоза бутун уй аҳлига яшин тезлигида тарқалди, оқибат, пайшанба куни эрталабки соат еттиданок Босойга телефон қила бошлашди, кейин эса марҳумнинг квартирасига даъвогарлик мазмунидаги аризаларни кўтариб кела бошлашди. Қисқаси, Никонор Иванович атиги икки соат мобайнида бундай аризалардан ўттиз иккитасини қабул қилди.

Мазкур аризаларда ёлборишлар ҳам, туҳмат ҳам, гийбат ҳам, ҳатто квартирани ўз ҳисобига ремонт қилиб олишга ваъда берувчилару бандитлар билан битта квартирада тиқилишиб яшашга ортиқ бардош қилмаслиги ҳақида ёзилган аризалар ҳам бор эди. Бу аризалар ичида 31-квартирада чучвара ўғрилаб камзул чўнтагига солувчилар ҳақида бадиий жиҳатдан ниҳоятда баркамол битта ариза, иккита ўз жонига қасд қилмоқчи бўлган ва битта хуфий ҳомиладорлигини тан олган ариза ҳам бор эди.

Никонор Ивановични квартирасидан даҳлизга чақириб олишар, енгидан ушлаб, бир нималарни қўлоғига шипшишар, кўз қисишар, «хўп» деяқолинг, сизни хурсанд қиламиз, деб ваъдалар беришарди.

Бу азоб кундуз соат ўн иккидан ошгунга қадар давом этди, кейин тоқати тоқ бўлган Никонор Иванович квартирасини тарк этиб, дарвоза ёнидаги идорага қочиб чиқиб кетди, лекин одамлар у ерда ҳам уни тинч қўйишмади, шунда у идорадан ҳам қочиб кетди. Никонор Иванович орқасидан изма-из келаётган арзгўйларни бир амаллаб чалғитиб, асфальт ётқизилган ҳовли орқали ўтиб, олтинчи подъезднинг эшигига кириб кетди ва ўша бадном 50-квартира жойлашган бешинчи қаватга кўтарилди.

Семириб кетган Никонор Иванович квартира эшиги олдида бир оз тўхтаб нафасини ростлагач, қўнғироқ тугмасини босди, аммо ҳеч ким эшикни очмади. У яна қайта-қайта қўнғироқ қилди, тўнғиллаб сўкина бошлади. Лекин ҳамон эшик очилмасди. Никонор

Ивановичнинг ортиқ сабри чидамай, чўнтагидан уй бошқармасига тегишли бир шода дубликат калитларни олди-да, шартта эшикни очиб ичкарига кирди.

— Ҳой, ходима, қаёқдасан? — деб бақирди Никонор Иванович нимқоронғи даҳлизда туриб. — Отинг нимаиди? Груня шекилли? Бормисан ўзи? Садо берсанг-чи!

Ҳеч ким садо бермади.

Шунда Никонор Иванович кабинет эшигидаги сурғучни бузиб, портфелидан буклама метрни олди-да, кабинетга қадам қўйди.

Қадам қўйишга қўйди-ю, аммо остонада ҳайратдан донг қотиб туриб қолди, ҳатто эти жунжикиб ҳам кетди.

Марҳумнинг столи ортида эгнига катак камзул, бошига жокейлар шапкаси кийган, кўзига пенсне таққан ориқ ва жуда новча бир гражданин... хуллас, ўша одам ўтирарди.

— Сиз ким бўласиз, гражданин? — қўрқа-писа сўради Никонор Иванович.

— Ие! Никонор Иванович-ку, — деди бу кутилмаган меҳмон таканики сингари қалтироқ овоз билан шанвиллаб, сўнг сакраб туриб кетиб, раиснинг қўлини мажбуран қўлига олди-да, сиқиб кўриша бошлади. Бу саломлашув Никонор Ивановичнинг кўнглини асло кўтармади.

— Мени кечирасиз, — шубҳали оҳангда гап бошлади у, — сиз ким бўласиз? Сиз — расмий шахсмисиз?

— Бе, қўйсангиз-чи, Никонор Иванович! — деди номаълум одам дилкашлик билан. — Расмий шахс нимаю норасмий шахс нима? Буларнинг ҳаммаси мазкур предметга қайси нуқтаи назардан қарашга боғлиқ. Ҳамма нарса, Никонор Иванович, шартли ва қалтисдир. Бугун мен норасмий шахсдирман, аммо эртага бирдан расмий бўлиб олишим ҳам мумкин! Баъзида бунинг акси ҳам бўлади, Никонор Иванович. Бўлгандай, биракай бўлади!

Бу мулоҳаза уй бошқармаси раисини мутлақо қониқтирмади. Ҳар бир нарсадан гумонсираш ўзи бу одамнинг қонида бор эди, шунга кўра маҳмадоналик қилаётган бу гражданин — албатта норасмий шахс, аниқроғи, биронта танбал бўлиши керак, деб хулоса чиқарди.

— Ахир кимсиз ўзи? Фамилиянгиз нима? — деб раис яна ҳам дағалроқ оҳангда сўради, ҳатто у нота-ниш одамнинг тепасига бостириб ҳам борди.

— Фамилиям, — деди нотаниш гражданин раиснинг дағдағасига асло парво қилмай, — ҳай, айтайлик ана, Коровьёв. Бир оз тамадди қилиб олмайдиларми, Никонор Иванович? Ҳеч тортинманг! А?

— Мени кечирасиз, — деди Никонор Иванович энди қаҳри қайнаб, — тамаддига бало борми! (Кўнглисиз бўлса ҳам, шуни эътироф этиш керакки, Никонор Иванович ўзи табиатан хийла кўрс одам эди). Марҳумнинг хонасига кириш ман қилинади! Сиз нима қилиясиз бу ерда?

— Марҳамат, Никонор Иванович, ўтиринг, — деб шангилларди гражданин раиснинг дўқига парво ҳам қилмай, сўнг хушомад қилиб, уни креслога таклиф қила бошлади.

Лекин Никонор Иванович тамоман дарғазаб бўлиб, креслога ўтирмади ва:

— Кимсиз ахир ўзингиз? — деб бақирди.

— Ҳай, эшитинг бўлмаса: мен мазкур квартирада истиқомат қилувчи бир ажнабий шахснинг таржимониман, — тушунтирди ўзини Коровьёв деб тапитган шахс малларанг исқирт ботинкасининг пошнасини ерга «дўқ» этиб уриб.

Никонор Ивановичнинг оғзи ланг очилиб қолди. Бу квартирада қандайдир хорижий шахснинг, боз устига, ўз таржимони билан туриши унинг учун мутлақо кутилмаган ҳол эди, шу боис у изоҳ талаб қилди.

Таржимон бажону дил изоҳлаб берди. Маълум бўлишича, Варьете директори Степан Богданович Лиходеев ажнабий артист жаноб Воландни тахминан бир ҳафта давом этувчи гастроллари пайтида ўзининг квартирасида яшаб туришга лутфан таклиф қилган ва бу ҳақда кеча Никонор Ивановичга хат ёзиб, ундан то ўзи (яъни Лиходеев) Ялтага бориб дам олиб келгунча, ажнабий артистни шу квартирага вақтинчалик прописка қилишни илтимос қилган экан.

— У менга ҳеч қанақа хат ёзгани йўқ, — ҳайрон қолиб деди раис.

— Сиз портфелингизни кавлаб кўринг, Никонор Иванович, — деди Коровьёв мулойим оҳангда.

Никонор Иванович кифтини бир учириб, портфелини очди-ю, у ерда ётган Лиходеевнинг хатини кўрди.

— Тавба, қандай қилиб хотирамдан кўтарилипти-я, — Никонор Иванович очилган конвертга маъносиз тикилганча ғўлдирарди.

— Э, Никонор Иванович, бундан ҳам қиёмат воқеалар бўлади ҳаётда! — деб шанғиллади Коровьёв. — Паришонхотирлик, ҳа, паришонхотирлик, яна, чарчагансиз, қон босимингиз кўтарилган, қадрдон дўстимиз Никонор Иванович! Мен ўзим ҳам ўлгудек паришонхотирман. Бир вақт топиб, дилкашлик қилганимизда ўз бошимдан кечирганим айрим воқеаларни сизга ҳикоя қилиб бераман, кулавериб ичагингиз узилади!

— Лиходеев қачон кетаркан Ялтага?

— О, у алақачон кетиб бўлди! — деб чийиллади таржимон. — У, менга сизга айтсам, ҳозир сафарда! Хуллас, қаердалигини шайтон ҳам билмайди! — шундай деб у иккала қўлини худди шамол тегирмонининг парраklarига ўхшатиб айлантира бошлади.

Никонор Иванович ажнабий жаноб билан шахсан учрашмоғи шартлигини айтган эди, лекин таржимондан рад жавобини олди: ҳеч мумкин эмас. Банд. Мушук билан машқ қиляпти.

— Агар хоҳласангиз, мушукни кўрсатишим мумкин, — деб таклиф қилди Коровьёв.

Бу сафар энди таклифни Никонор Иванович рад этди, лекин шу пайт таржимон раисга ниҳоятда қизиқарли бир таклифни баён қилди.

Жаноб Воланд меҳмонхонада туришни мутлақо ёқтирмаслиги ва кенг жойда эркин яшашга одатланганлиги сабабли уй бошқармаси бир ҳаффага, яъни Воланднинг Москвадаги гастроллари пайтида бутун квартирани, яъни марҳумнинг ҳам хоналарини қўшиб, ижарага бермасмикин?

— Ахир энди марҳум учун барибир-ку, — бўғиқ овоз билан пичирлади Коровьёв, — ўзингиз ҳам тушуниб турибсиз, Никонор Иванович, энди унга бу квартиранинг ҳеч ҳожати йўқ, шундай эмасми?

Бу таклифдан бир оз ҳайрон бўлган Никонор Иванович, ажнабий шахслар хусусий квартирада эмас, балки «Метрополь» меҳмонхонасида туришлари керак, деган мазмунда эътироз билдирди.

— Айтяпман-ку сизга, ўлгудек инжиқ! — пичирлади Коровьёв. — Ҳеч хоҳламайди! Ёқтирмайди сира меҳмонхонада туришни! Мана бундай тўйганман бу

интуристлардан! — ими-жимиди зорланди Коровьёв томирлари бўртиб чиққан бўйнига бармоғини олиб бориб. — Ишонасизми, жонимдан тўйдириб юборишди! Келишади-да... ё худди исковуч итвачча сингари жосуслик қилишади, ё сурункасига инжиқлик қилавериб қонингга ташна қилиб юборишади: ундоқ эмас — бундоқ, уни ёқтирмайман, бунисининг кераги йўқ!.. Лекин сизнинг уй бошқармангиз, Никонор Иванович, бу битимдан фақат фойдаю соф даромад кўради. У пулни аямайди. — Коровьёв атрофга кўз ташлаб олиб, раиснинг қулоғига пичирлади: — Миллионер у!

Таржимоннинг бу таклифиди аниқ амалий маъно мавжуд эди, у маъно ниҳоятда салобатли эди-ю, аммо таржимоннинг ўзи гапириш тарзи билан ҳам, кийим-боши, кўзидаги ҳеч нимага яроқсиз пенсени билан ҳам мутлақо бачкана одам бўлиб кўринаётган эди. Шунга кўра раиснинг кўнглини қандайдир бир шубҳа кемирарди, аммо шундай бўлса ҳам таклифни қабул қилмоқчи бўлди. Гап шундаки, уй бошқармасида етишмовчилик жудаям катта эди. Кузга бориб уйни буғ билан иситиш учун нефть харид қилиш керак эди, бироқ бунинг учун шимилдириқ ҳам йўқ эди. Мана, интурист берадиган пул билан мушкулни осон қилса бўлади. Шунга қарамай, ишбилармон ва эҳтиёткор Никонор Иванович бу масалани олдин интурист бюроси билан келишиб олиши кераклигини изҳор қилди.

— Тушунаман, — деб чийиллади Коровьёв, — келишмай бўларканми, албатта келишиб олинг. Мана сизга телефон номери, Никонор Иванович, ҳозирнинг ўзида гаплашиб, келишиб олинг. Пул масаласига келсак, ҳеч тортинманг, — пичирлаб илова қилди у раисни телефон турган даҳлизга етакларкан, — шулардан дурустроқ ундирмасангиз, кимдан ундирасиз! Сиз унинг Ниццадаги вилласини кўрсангиз — қиёмат! Келаси йили ёзда чет элга борганингизда атайлаб уникига кириб ўтинг — кўриб оғзингиз очилиб қолади!

Интурист бюроси билан бўладиган битим телефон орқали бир зумда ҳал бўла қолдики, бу ҳол ҳам раисни ҳайратга солди. Маълум бўлишича, у ердигилар жаноб Воланднинг Лиходеевга қарашли хусусий квартирада турмоқчи бўлганидан хабардор эканлар, бинобарин бунга ҳеч қандай монелик қилишмади.

— Ана, қойил бўлди! — бақирди Коровьёв.

Унинг шанғи овозидан хийла эсанкираб қолган

раис, уй бошқармаси 50-квартирани артист Воландга бир ҳафта муддатга ижарага беришга рози... эканлигини айтиб, у ёғига бир оз ийманиб тўхталиб қолди-да, сўнг деди: — Кунига беш юз сўмдан.

Шунда Коровьёв раисни тамоман эсини оғдириб қўйди. У зилдай оғир мушукнинг енгил сакраётгани эшитилиб турган ётоқхона томонга ўғринча кўз қисиб ишора қилди-да, ҳирқироқ овоз билан деди:

— Демак, бир ҳафтага уч ярим минг бўлади — шундайми?

Никонор Иванович Коровьёвдан: «Оббо Никонор Иванович-э, иштаҳангиз зўр-у!» — деган маломатни кутган эди, бироқ у тамомила бошқа гапни айтди.

— Э, шуям пул бўптими? Беш минг сўранг, беради.

Никонор Иванович паришон тиржайганча марҳумнинг столи оддига бориб қолганини ўзи ҳам пайқамасди, бу пайт Коровьёв ғайритабиий уддабурронлик ва эпчиллик билан бир зумда икки нусхада шартнома тайёрлаб ташлади. Шундан кейин ётоқхонага ғизллаб кириб чиқди — шартноманинг иккала нусхасига ҳам чет элик артист катта-катта қилиб имзо чеккан эди. Бу шартномага раис ҳам қўл қўйди. Шунда Коровьёв ундан беш минг олгани ҳақида Никонор Ивановичдан тилхат сўради...

— Ҳарфлар билан ёзинг, ҳарфлар билан, Никонор Иванович!.. Беш минг сўм деб... — сўнг бу жиддий битимга мутлақо ёт бўлган бачкана сўзларни айтиб: — Эйн, цвей, дрей! — беш даста яп-янги пулни раиснинг олдига ташлади.

Шунда Коровьёвнинг: «Ердан топсанг — санаб ол», «ҳисобли дўст айрилмас» ва ҳоказо мутойиба ва қочирик гаплари жўрлигида пул бирма-бир санаб чиқилди.

Раис пулларни санаб бўлгач, Коровьёвдан вақтинчалик прописка қилиш учун ажнабий артистнинг паспортини сўради, сўнг паспортини ҳам, шартномани ҳам, пулни ҳам портфелига солди-да, Коровьёвдан қимтинибгина контрамарка¹ сўради...

— Бундан осон иш йўқ! — деб шанғиллади Коровьёв. — Сизга қанча билет керак, Никонор Иванович, ўн иккита етадими, ўн бештами?

Довдираб қолган раис, ўзи билан рафиқаси Пела-

гея Антоновнага фақат бир жуфтгина контрамарка етади деб тушунтирди.

Коровьёв шу заҳоти блокнот олиб, чаққонлик билан биринчи қатордан икки кишилик контрамарка ёзиб, уни чап қўли билан Никонор Ивановичга тутқазаркан, ўнг қўлидаги қалинлиги бир даста шалдироқ пулни эпчиллик билан унинг чўнтагига солиб қўйди. Никонор Иванович пулга кўз қирини ташладию чўғдек қизариб кетиб, таржимоннинг қўлини ўзидан итара бошлади.

— Бу мумкин эмас... — деб ғўлдиради у.

— Қўлимни қайтарманг, — деб пичирлади Коровьёв унинг қулоғига, — бизда мумкин эмас, аммо чет эликларда мумкин. Сиз уни ранжитиб қўясиз, Никонор Иванович, бу яхши эмас. Ахир хизмат қилдингиз...

— Жиноят ҳисобланади-ку, — эшитилар-эшитилмас пичирлади раис кўзлари олазарак бўлиб.

— Ахир гувоҳлар йўқ-ку! — пичирлади Коровьёв унинг иккинчи қулоғига. — Ўзингиз айтинг, қани гувоҳ? Бе, қўйсангиз-чи!

Шу пайт, кейинчалик раиснинг тасдиқлашича, мўъжиза содир бўлди: ўша бир даста пул ўзидан-ўзи унинг портфелига шўнғиб кириб кетди. Кейин негадир бирдан тинкаси қуриган, ҳатто беҳол раис ўзини зина бошида қўрди. Унинг миясида турли-туман хаёллар ғужғон ўйнарди. Бу хаёллар ичида Ниццадаги вилла ҳам, ўргатилган мушук ҳам бор эди, яна у, хайрият гувоҳлар йўқ эди, деб ўйлаб туриб, бирдан контрамарка учун Пелагея Антоновна хурсанд бўлади, деб кўнглидан ўтказди. Булар пойинтар-сойинтар фикрлар эдию, аммо умуман, хуш ёқарди. Лекин шунга қарамай, раис қалбининг энг теран бир ерида қандайдир игна мудом санчиб турарди. Бу безовталиқ игнаси эди. Бундан ташқари, шу ерда, зина бошидаёқ бирдан раиснинг миясида: «Ие, эшик сурғучланган бўлса, таржимон кабинетга қандай кириб қолди экан?! Нега буни у, яъни Никонор Иванович, ундан сўрамади?» — деган фикрдан хуши оғиб қолаёзди. Раис анча вақтгача зинанинг пиллапояларига бақрайиб туриб қолди, лекин ахийри бунга парво қилмасликка ва бу жумбоқли савол билан бошини қотириб ўтирмасликка қарор қилди...

Раис квартирадан чиққан ҳамонюк, ётоқхонадан дўриллаган овоз эшитилди:

¹ Контрамарка — театр ё концертга кириш учун пулсиз бериладиган рухсатнома.

— Менга ёқмади бу Никонор Иванович. У пихини ёрган қаллоб, учига чиққан муттаҳам. Уни иккинчи бу ерга келмайдиган қилиб юбориш мумкин эмасми?

— Мессир, сиз буйруқ берсангиз бўлди!.. — қаердандир Коровьевнинг овози эшитилди — лекин энди овози қалтирамас, балки жарангдор ва равон эди.

Кейин шу оннинг ўзида бу лаънати таржимон даҳлизда пайдо бўлди, телефон номерини териб, энди негадир йиғлоқи овоз билан гапира бошлади:

— Алло! Сизга шуни маълум қилишни ўз бурчим деб биланман: Садовая кўчасидаги номер уч юз иккинчи бис уй бошқармасининг раиси Никонор Иванович Босой валютафурушлик қилади. Аини шу пайтда унинг номер ўттиз бешинчи квартирасида, ҳожатхонадаги вентиляция туйнугида газета қоғозга ўралган тўрт юз доллар яширилган. Бу гапираётган — юқорида айтилган уйнинг номер ўн биринчи квартирасида истиқомат қилувчи Тимофей Квасцовман. Лекин менинг номимни сир тутишингизни ўтиниб сўрайман. Зеро, юқорида номи зикр этилган раиснинг қасос олишидан кўрқаман.

Шундай деб трубкани осиб қўйди аблаҳ.

Шундан кейин 50-квартирада нималар бўлгани маълум эмас, лекин Никонор Ивановичникида не ҳол юз бергани бизга маълум. Раис ўз квартирасида ҳожатхонага кириб, ичидан эшикнинг иллагини солиб қўйди, сўнг портфелидан таржимон зўрлаб қистирган бир даста пулни олди-да, уни санаб тўрт юз сўм эканлигини билди. Никонор Иванович шу пулни газета парчасига ўраб, вентиляция туйнугига тиқиб қўйди.

Яна беш минутдан кейин раис ўзининг мўъжазгина емакхонасида стол ортида ўтирарди. Унинг умр йўлдоши саришталик билан тўғралиб, устига кўк пиёз қалин қилиб сепилган бир тарелка селёдкани ошхонадан олиб чиқди. Никонор Иванович бир рюмка арақ қуйиб, ичиб юборди, иккинчи рюмкани қуйиб, унияи ичди-да, санчқисига биракайига уч бўлак селёдкани илди... Худди шу пайт эшик қўнғироғи чалинди, Пелагея Антоновна аини пайтда буғи чиқиб турган кастрюлни емакхонага кўтариб кирдики, унга бир назар ташлашнинг ўзида ичида нима борлигини, оловранг қуюқ карам шўрва ичида жаҳонда энг тотли нарса — илик борлигини ҳис этиш қийин эмас эди.

Никонор Иванович сўлагини ютиб, худди кўшпакдек ириллади.

— Э, падарларингга лаънат! Тинчгина овқатланганим қўйишмайди. Ҳеч кимни қўйма, мен йўқман, йўқман. Квартира масаласида бўлса, айт, бошши қотиришмасин. Бир ҳафтадан кейин мажлис бўлади.

Никонор Ивановичнинг хотини даҳлизга физиллаб чиқиб кетди, ўзи эса ўт уфурувчи кўлни эслатувчи карам шўрвадан чўмич билан узунасига дарз кетган илик суягини сузиб олди. Худди шу пайт емакхонага икки киши кирди, улар билан кирган Пелагея Антоновнанинг ранги негадир қув ўчган эди. Бу граждандарга кўзи тушиши билан Никонор Иванович ҳам оқариб кетди ва ўрнидан турди.

— Ҳожатхона қаерда? — қийшиқ ёқали оқ қўйлак кийган биринчи гражданин ташвишли оҳангда сўради.

Овқат столида бир нарса «тўқ» этиб кетди (Никонор Ивановичнинг қўлидан чўмич тушиб кетган эди).

— Буёқда, буёқда, — деди бидирлаб Пелагея Антоновна.

Келганлар дарҳол йўлак томонга отилишди.

— Нима гап ўзи? — тортинибгина сўради Никонор Иванович келганлар орқасидан эргашаркан. — Бизнинг квартирамизда ҳеч қандай шубҳали нарса бўлиши мумкин эмас... Кечирасиз... ҳужжатларингиз...

Биринчи гражданин кета туриб Никонор Ивановичга ҳужжати кўрсатди, иккинчи гражданин эса аини шу топда ҳожатхонада, курсига чиқиб, вентиляция туйнугига қўлини тиққан эди. Никонор Ивановичнинг кўз олди қоронғилашди. Газетани очишган эди, унда сўмлар эмас, балки алақандай чолнинг тасвири туширилган, кўк бўлиб кўк, яшил бўлиб яшил бўлмаган нотаниш пуллар чиқди. Лекин буларнинг ҳаммаси Никонор Ивановичнинг кўзига гира-шира кўринди, чунки унинг кўз олдини қандайдир доғлар қоплаган эди.

— Вентиляция туйнугида долларлар, — ўйчанлик билан деди биринчи гражданин ва Никонор Ивановичдан мулойим оҳангда сўради: — Пакет сизникими?

— Йўқ! — деб жавоб қилди Никонор Иванович кўрқинчли овоз билан. — Душманларнинг иши бу!

— Шупақа ҳам бўлади, — деб қўшилишди биринчи гражданин, сўнг яна мулойимлик билан илова қилди: — Бўпти, қолганини ҳам топшириш керак.

ЯЛТАДАН ХАБАРЛАР

— Менда ҳеч нима йўқ! Йўқ, азбаройи худо, қўлимга ҳам ушламаганман бунақа нарсани! — жон-жаҳди билан чирқиллади раис.

У кийим жавони олдига югуриб бориб, унинг галадонини тарақлатиб тортиб олди, у ерда ётган портфелни олиб очаркан, бир-бирига қовушмаган гапларни бақира бошлади:

— Мана шартнома... аблаҳ таржимон солиб қўйган... Коровьёв... пенсне таққан!

У портфелни очиб, ичига қаради, кейин унга қўлни тикдию ранги кўкариб кетди, қўлидаги портфель карам шўрвага тушиб кетди. Портфелда ҳеч нима: Стёпанинг хати ҳам, шартнома ҳам, ажнабий артистнинг паспорти ҳам, пул ҳам, контрамарка ҳам йўқ эди. Хуллас, буклама метрдан бошқа ҳеч вақо қолмаган эди.

— Ўртоқлар! — жазаваси тутиб бақирворди раис.— Тутинглар уларни! Бизнинг уйга инсу жинслар жойлашиб олипти!

Худди шу маҳал Пелагея Антонованинг кўзига нима кўринди билмаймиз-у, лекин у бирдан қўлларини бир-бирига уриб чинқирди:

— Вой, Иванич, тавба қил! Гуноҳинг енгиллашади!

Кўзларига қон қуйилган Никоно́р Иванович хотинининг бошида мушт дўлайтирди ва:

— Падар қусур овсар! — деб хириллади.

Шундан кейин у заифлашиб, стулга ўтирди, чамаси, тақдирга тан бермоқчи бўлди.

Бу маҳал синчковлик дардига чалинган Тимофей Кондратьевич Квасцов раис квартирасининг остонасида туриб, эшикнинг калит тешигига гоҳ мўралар, гоҳ кулоқ тутар эди.

Яна беш минутдан кейин унинг бу пайтда ҳовлида бўлган жами аҳолиси раиснинг икки киши кузатувида тўғри дарвоза томон йўл олганини кўрди. Уларнинг гапига қараганда, Никоно́р Ивановичнинг ранги доқадек оқарган, худди маст кишидай гандираклаб, бир нималарни гўлдираб ўтиб кетганмиш.

Яна бир соатдан кейин номаълум бир гражданин ўн биринчи квартирага кириб келди, бу пайт Тимофей Кондратьевич қўшниларига раисни қандай қилиб илинтиришганини ҳузур қилиб, оғиз кўширириб ҳикоя қиларди. Келган одам Тимофей Кондратьевични бармоғи билан ошхонадан даҳлизга имлади, унга бир нималар деди, сўнг у билан бирга ғойиб бўлди.

Никоно́р Иванович бахтсизликка учраган пайтда, 302-бис уйга яқин ерда, ўша Садовая кўчасидаги Варьете театрининг молия директори Римскийнинг кабинетида икки киши: Римскийнинг ўзи билан Варьете администратори Варенуха бор эди.

Театрнинг иккинчи қаватидаги бу каттакон кабинетнинг икки деразаси Садовая кўчасига, ёзув столи ортида ўтирган молия директорининг орқасидаги учинчи дераза Варьетенинг ёзги боғига очилардики, бу боғда яхна ичимликлари бўлган буфет, тир ҳамда очиқ эстрада сахнаси бор эди. Кабинетдаги жиҳозлар: ёзув столи, деворга осилган бир даста эски афишалар, устида бир графин сув турган столча, тўртта кресло ва қандайдир бир манзаранинг чанг босган эски макети ўрнатилган бурчақдаги таглиқдан иборат эди.

Яна, турган гапки, булардан ташқари, ёзув столининг ёнида, Римскийнинг чап биқинида жойдан-жойга кўп кўчирилавериб сирлари кўчиб кетган темир касса ҳам бор эди.

Стол ортида ўтирган Римскийнинг бугун эрталабдан авзои бузуқ эди, лекин Варенуха, бунинг акси ўлароқ, жуда кайфи чоғ, керагидан ортиқ серфайрат кўринарди. Аммо у шу ғайратини нимага сарфлашни билолмай гаранг эди.

Ҳозир эса Варенуха контрамарка сўрайвериб ҳоли-жонига қўймаётган одамлардан қочиб бу ерга беркиниб олган эди. Бундай ҳоллар театрда янги программа бошланган пайтларда айниқса кўпроқ авж оларди. Бугун эса худди ўшанақанги кун эди.

Телефон жириглаши билан у тез трубкани олиб, ёлгон гапира бошларди:

— Ким? Варенухами? У йўқ. Театрдан чиқиб кетди.

— Илтмос, Лиходеевга яна телефон қилиб кўр, — дерди Римский хуноб бўлиб.

— Ахир йўқ у уйида. Карповни юборувдим. Квартирада ҳеч ким йўқ, деб келди.

— Бу қанақа бемаънигарчилик ўзи, — гижиниб дерди Римский, ҳисоблаш машинасини шақиллатиб ишлатаркан.

Шу пайт эшик очилиб, ҳозиргина чоп қилинган қўшимча афишаларни бир кучоқ қилиб кўтариб капельдинер кирди. Яшил қоғозга йирик-йирик қизил ҳарфлар билан қуйидаги сўзлар ёзилган эди:

**Бугун ва ҳар куни Варьете театрида
программадан ташқари профессор Воланд
сеҳргарлик сеанслари кўрсатади
ва фош этади**

Варенуха афишани макет устига ёйиб узокдан туриб уни томоша қилди ва капельдинерга, дарҳол ҳаммасини ёпиштиргани юборинг, деб буюрди.

— Яхши афиша, дарров кўзга ташланади, — деди у капельдинер орқасидан.

— Лекин менга ҳеч ҳам ёқмаяпти бу майнавозчилик, — деб тўнгиллади Римский мугуз гардишли кўзойнаги орқали афишага ўқрайиб қараркан. — Кейин, умуман, уни саҳнага қўйишга ким рухсат берди ўзи, ҳайронман!

— Йўқ, Григорий Данилович, аксинча, бу ниҳоятда нозик нарса. Бунинг энг қизиқ моҳияти — сеҳрни фош қилиш пайти.

— Билмадим, билмадим, менимча, унда ҳеч қандай моҳият йўқ, доим шунақа тутуриқсиз нарсаларни топиб юради у! Ҳеч бўлмаса, кўрсатмадиям ўша сеҳргарини. Сен ўзинг уни кўрдингми? Қай гўрдан топди ўзи уни, жин урсин!

Маълум бўлишича, Варенуха ҳам Римскийга ўхшаб, сеҳргарни кўрмаган экан. Кеча Стёпа молия директорининг оддига, қўлида шартноманинг хомаки нухаси билан (Римскийнинг таъбирича, «ўпқасини қўлтиқлаб») югуриб келишти-ю, дарҳол оққа кўчириб, пул беришни буюрилти. Сеҳргар эса пулни олиптию гоийб бўлипти, уни Стёпадан бошқа ҳеч ким кўрмайтям.

Римский ёнидан соатини олиб қаради, иккидан беш минут ўтганини кўрдию фифони фалак бўлди. Ахир бу нима деган гап! Лиходеев тахминан соат ўн бирларда телефон қилиб, ярим соатда етиб бораман, деган эди. Лекин у театрғаям келгани йўқ, уйдаям йўқ!

— Ахир менинг ишларим тўхтаб қолди! — дерди гижиниб Римский, имзо чекилмаган бир тўп қоғозга бармоғи билан ниқтаркан.

— Тагин уния, Берлиозга ўхшаб трамвай босиб кетган бўлса-я? — дерди Варенуха, телефон трубкасини қулоғига тутиб тураркан, ваҳоланки трубкадан паққос узун-узун умидсизлик сигнали эшитилиб турарди.

— Кошкийди... — эшитилар-эшитилмас гижиниб деди Римский.

Худди шу маҳал кабинетга формали камзул, фуражка, қора юбка ва оёғига тапочка кийган бир аёл кириб келди. У камарига осилган кичкина сумкасидан чорбурчак оқ қоғоз билан дафтар олди-да, сўради:

— Варьете шу ерми? Сизларга ўта шошилич телеграмма. Қўл қўйинг.

Варенуха аёлнинг дафтарига қандайдир ажи-бужи имзо чекди, аёл чиқиб кетиб, эшик ёпилгандан кейингина у чорбурчак қоғозни очди.

У телеграммани ўқиб чиқиб, ҳайратдан кўзлари пир-пир уча бошлади-ю, уни Римскийга узатди.

Телеграммада қуйидаги сўзлар ёзилган эди: «Ялтадан Москвага. Варьете. Бугун ўн биру ўттизда жиноий қидирув бўлимига тунги кўйлак, шим кийган сарпойчан, қўнғир соч бир телба келиб, ўзини Варьете директори Лиходеев деб танитди. Директор Лиходеевнинг қаердалиги ҳақида Ялта жиноий қидирув бўлимига шошилич телеграмма юборинг».

— Ана холос, пишди гилос! — деб юборди Римский ва илова қилиб деди: — Энди шу етмай турувди!

— Сохта Дмитрий, — деди Варенуха ва телефон трубкасини олиб гапира бошлади: — Телеграфми? Варьете ҳисобидан. Ўта шошилич телеграмма... Эшитяпсизми?... «Ялта, жиноий қидирув бўлими... Директор Лиходеев Москвада. Молия директори Римский»...

Шундан кейин Варенуха Ялтадан олинган маълумотга қарамай, яна Стёпани телефон орқали ҳамма-ҳамма ердан ахтара бошлади, аммо турган гапки, уни ҳеч ердан топмади. Варенуха қўлидан телефон трубкасини қўймаганча, яна қаерга қўнғироқ қилсам экан деб бош қотириб турган эди, яна боя биринчи телеграммани олиб келган аёл кириб келиб, Варенухага янги конвертча тутқазди.

Варенуха уни шоша-пиша очди-ю, ўқиб чиқиб хуштак чалиб юборди.

— Яна нима бало? — сўради Римский асабдан бир сапчиб тушиб.

Варенуха телеграммани индамай молия директори-га узатди, у қуйидаги сўзларни ўқиди: «Ишонишин-гизни ўтиниб сўрайман. Воланднинг гипнози билан Ялтага ташландим. Жиноий қидирув бўлимига шахси-ятимни тасдиқловчи шошилинич телеграмма юборинг. Лиходеев».

Римский билан Варенуха бошлари бир-бирига тек-кудай бўлиб, телеграммани қайтадан ўқий бошлашди, ўқиб чиқиб, чурқ этмай бир-бирларига тикилиб қолишди.

— Гражданлар! — деди аёл аччиғи чиқиб. — Олдин имзо чекинг, кейин, хоҳлаганингизча дим ўйнайверинг! Ахир мен шошилинич телеграммалар тарқатаман.

Варенуха кўзини телеграммадан узмасди, дафтарга қинғир-қийшиқ қилиб имзо чекди, аёл ҳам чиқиб кетди.

— Ахир сен у билан телефонда соат ўн бирларда гаплашганмидинг? — деди администратор мутлақо хайратланиб.

— Фирт майнавозчилик бу! — деб бақириб юборди Римский. — Гаплашдимми, гаплашмадимми, барибир, у ҳозир Ялтада бўлиши мумкин эмас! Вожаб!

— У маст... — деди Варенуха.

— Ким маст? — сўради Римский, сўнг яна икков-лари бир-бирларига тикилиб қолишди.

Ялтадан телеграмма юборган бирон қаллоб ёки телба одам бўлиши мумкин — бунга ҳеч шубҳа йўқ эди; лекин бошқа нарса бошни қотираётган эди: ўша ялталик фирибгар, куни кеча Москвага келган Воландни қаердан таниркин? Шунингдек, у билан Лиходеев ўртасидаги муносабатни қаёқдан била қолдйркин?

— «Гипноз билан...» — деб такрорлади Варенуха телеграммадаги сўзларни, — лекин у қаёқдан биларкин Воландни? — У кўзларини пирпиратиб туриб бирдан қатъият билан чинқириб юборди: — Э йўқ, фирт сафсата бу! Ишонмайман, ишонмайман!

— Қаерда турипти ўзи ўша лаънати Воланд? — сўради Римский.

Варенуха дарҳол интурист бюросига қўнғироқ

қилди ва шу заҳоти, Воланднинг Лиходеев квартирасида жойлашганлигини хабар қилиб, Римскийнинг оғзини очириб қўйди. Шундан кейин у Лиходеев квартирасига қўнғироқ қилиб, трубкадан эшити-лаётган узун-узун сигналга узоқ вақт қулоқ солиб турди. Қаердадир жуда олисда оғир қўшиқ ижро этаётган мунгли бир овоз телефон сигнаliga омихта бўлиб эшитиларди, шунда Варенуха, телефон тар-моғига радио уланиб қолипти, деб кўнглидан ўтказди...

— Ҳеч ким жавоб бермаяпти, — деди Варенуха трубкани иларкан, — балки қўнғироқ қилсаммикан...

У гапни тугатолмади. Остонада яна ўша аёл пайдо бўлди ва икковлари: Римский ҳам, Варенуха ҳам аёлга пешвоз туришди, у эса сумкачасидан, бу гал оқ эмас, қандайдир одмиранг қоғоз олди.

— Буниси энди жуда қиёмат бўлди, — деди Варенуха гижиниб, шоша-пиша хонадан чиқиб кетаётган аёлниг орқасидан кузатиб қоларкан. Биринчи нав-батда қоғоз Римскийга тегди.

Фотоқоғозга сурати туширилган қора ҳарфлар билан ёзилган қуйидаги хатни аниқ ўқиса бўларди:

«Менинг дастхатим, имзоим кимлигимни исбот-лайди. Имзоимни тасдиқлаб шошилинич телеграмма юборинг, Воланд орқасидан махфий кузатув олиб бо-ринг. Лиходеев».

Варенуха театрлардаги йигирма йиллик фаолияти пайтида кўп фаройиб воқеаларнинг шоҳиди бўлган эди, лекин ҳозир ақл-заковатидан жудо бўлаётгандай ҳис қилди ўзини, шунга кўра қуйидаги одмигина ва ўта бемаъни жумладан ўзга ҳеч нима дея олмади:

— Бундай бўлиши мумкин эмас!

Лекин Римский бошқача йўл тутди. У ўрнидан ту-риб бориб, эшикни очди, курсида ўтирган курьер аёлга:

— Почталъондан бошқа ҳеч кимни киритманг! — деб бақирди-да, эшикни ичидан қулфлаб олди.

Сўнг ёзув столининг валадонидан бир даста қоғоз олиб, ундаги Стёпанинг дастхатлари ва имзоларини фотограммадаги ёзув ва имзо билан қиёс қила бошла-ди. Варенуха столга кўкрагини бериб ётиб олиб, Рим-скийнинг юзига қайноқ нафас қайтарарди.

— Бу дастхат уники, — деди ниҳоят қатъият билан молия директори, Варенуха эса худди акс садодек так-рорлади:

— Уники..

Администратор Римскийнинг юзига қаради, қарадио унда содир бўлган ўзгаришдан серрайиб қолди. Шундоқ ҳам чўпдай ориқ бўлган молия директори, гўё янаям озиб, ҳатто қариб қолгандай, мугуз гардишли кўзойнак таққан кўзларининг аввалги ўқрайиб қараши йўқолиб, улардан наинки ҳаяжон, ҳаттоки ҳасрат пайдо бўлгандек туюлди.

Одам ниҳоятда қаттиқ ҳайратланган дамда ўзини қандай тутса, Варенуха ҳам ўзини шундай тутди. У кабинетнинг у бошидан бу бошига зир югурди, икки марта, хочга тортилган Исодек қулочини ёзди, графиндаги сарғиш сувдан бир стаканини бирваракайига ичиб юборди-да, ниҳоят шундай деди:

— Тушунмайман! Ту-шун-май-ман!

Римский эса деразага тикилганча, астойдил бош қотириб нимадир ўйларди. Молия директорининг аҳволи жуда овир эди. Ҳозироқ, шу ернинг ўзида бу ғайритабиий ҳодиса учун табиий изоҳ, кашф этиш талаб қилинаётган эди.

У кўзларини қисганча, Стёпанинг бугун соат ўн бир яримларда тунги кўйлақда, сарпойчан ҳолда қандайдир ўта тез учувчи афсонавий самолётга чиқаётганини, кейин эса шу Стёпанинг ўзини айнаи ўша пайтнинг ўзида — соат ўн бир яримда Ялта аэродромида пайпоқчан турганини кўз олдига келтириб кўрди... Жин урсин, ғирт бемаънилик бу!

Балки бугун Стёпанинг квартирасида туриб у билан гаплашган одам Стёпа эмасдир? Йўқ, Стёпанинг овози эди! Стёпанинг овозини ҳеч ким Римскийчалик яхши танимади! Боринг, ана бугунги телефонда гапирган Стёпа эмас ҳам дейлик, ахир куни кеча оқшомга яқин Стёпа ўз кабинетидан чиқиб, тўғри мана шу кабинетга анави тутуриқсиз шартномани кўтариб кириб, ўзининг енгилтаклиги билан молия директорининг зардасини қайнатган эди-ку. Ахир театрда ҳеч кимга ҳеч нима демасдан, қандай қилиб жўнаб ё учиб кетиши мумкин? Агар кеча кечқурун учиб кетганида ҳам, Ялтага бугун тушгача етиб боролмаган бўларди. Ё етиб оларми-ди, а?

— Ялтагача неча километр? — сўради Римский.

Варенуха зир югуришдан тўхтаб, бақриб берди:

— Ҳа, ўйладим! Буниям ўйладим! Темир йўл билан

Севастополгача бир ярим минг километрча келади. Ялтагача яна саксон километр қўш. Лекин самолётда камроқ бўлади, албатта..

Ҳм... Ҳа... Поезд ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Хўш, унда қандай бориб қолди? Қирувчи самолётдами? Ким ҳам қирувчи самолётга чиқарарди сарпойчан Стёпани? Нима учун? Балким у Ялтага учиб боргандан кейин этигини ечгандир? Яна: Нима учун? Кейин, этиги бўлганида ҳам уни қирувчи самолётга чиқармаган бўлардилар! Шошманг, қирувчи самолётнинг бунга нима даҳли бор ўзи? Ахир, аниқ қилиб ёзилган-ку: жиноий қидирув бўлимига кундуз ўн биру ўттизда кириб келиди деб, лекин у Москвада телефон орқали гаплашганида соат... ие, қизиқ-ку... Шу чоғ Римскийнинг кўзи олдида ўз соатининг циферблати кўринди... У соат милларининг қай алфозда турганини эслай бошлади. Ё тавба! Эсига тушди: ўн бирдан йигирма минут ўтган эди. Бу қанақаси бўлди? Агар Стёпа телефондаги суҳбатдан кейин, аэродромга югуриб, у ерга, айтайлик, беш минутда етиб борган деб фараз қилинса (лекин сирасини олганда, бунга ҳам ҳеч ақл бовар қилмайди), унда самолёт беш минут ичида ҳам ҳавога кўтарилиб, ҳам минг километрдан кўпроқ масофани босиб ўтиб, Ялтага қўнган бўладими? Бундан чиқди, самолёт соатига ўн икки минг километрдан ҳам кўпроқ масофани учиб ўтаркан-да!!! Бу асло мумкин эмас, демак, Стёпа ҳам Ялтада эмас.

Хўш, яна қандай йўл қолди? Гипнозми? Одамзодни бирваракайига минг километр масофага улоқтириб юбора оладиган ҳеч қандай гипноз йўқ дунёда! Демак, Стёпа ўзини Ялтададек туйган! Ҳай, унга шундай туюлган бўлиши мумкин, лекин Ялта жиноий қидирув бўлимига ҳам шундай туюлган деб ўйлайсизми?! Э, аўқ, кечирасиз-у, бундай бўлиши мумкин эмас!.. Ахир телеграммалар ўша ёқдан келяптими?

Молия директорининг юзида даҳшат акс этган эди. Бу пайт ташқаридан эшик бандини бураб, торта бошланди, курьер аёлнинг жон-жаҳд билан чирқиллагани ишитилди:

— Мумкин эмас! Ўлдирсангиз ҳам киритмайман! Мажлис бўляпти!

Римский, баҳоли қудрат, ўзини қўлга олиб, телефон трубкасини кўтарди:

— Шошилинч Ялта билан уланг.

«Оқилона фикр», — деб кўнглидан ўтказди Варенуха.

Лекин Римский Ялта билан гаплаша олмади. У трубкани илиб, деди:

— Аксига юриб, линия шикастланган.

Негадир линиянинг шикастлангани уни, айниқса, қаттиқ ранжитди, ҳаттоки ўйлантириб ҳам қўйди. У бир оз ўйга толиб тургач, бир қўли билан яна трубкани олди, иккинчи қўли билан эса трубкага айтаётган сўзини ёза бошлади:

— Ўта шошилич телеграмма қабул қилинг. Варьете. Ҳа. Ялта. Жиноий қидирув бўлимига. Ҳа. «Бугун соат ўн бир яримларда Лиходеев Москвада мен билан телефон орқали гаплашди, нуқта. Шундан кейин хизмат жойига келмади ва уни телефон орқали ахтариб топа олмашмиз, нуқта. Дастхатни тасдиқлайман, нуқта. Зикр этилган артистни кузатиш чорасини кўряпман. Молия директори Римский».

«Жуда маънили фикр!» — деб ўйлади Варенуха, лекин ўйини охирига етказмай, миясидан бошқа сўзлар «лип» этиб ўтди. «Бемаънилик! У Ялтада бўлиши мумкин эмас!»

Бу пайт Римский бундай қилди: ҳамма олинган телеграммаларни, уларга қўшиб ўз телеграммасининг нусхасини яхшилаб тахтлаб пакетга солди, пакетни конвертга солиб, уни елимлади, конверт устига бир неча сўз ёзиб, уни Варенухага тутқазаркан, деди:

— Сен, Иван Савельевич, ҳозироқ шаҳсан ўзинг олиб бориб бер. Ўзлари бош қотириб кўришсин.

«Мана бу ҳақиқатан ҳам бамаъни фикр бўлди!» — деб ўйлади Варенуха ва конвертга портфелига солиб қўйди. Кейин, у ҳар эҳтимолга қарши, Стёпанинг телефони номерини яна бир марта териб кўриб, бир оз қулоқ солиб турди-да, бирдан хурсанд бўлиб сирли тарзда кўзини қиса бошлади. Римский ҳушёр тортиб бўйнини чўзди.

— Артист Воланд керак эди! — мулойимлик билан деди Варенуха.

— У киши бандлар, — деб жавоб қилди трубкада бир қалтироқ овоз, — ким сўраяпти?

— Варьете администратори Варенуха.

— Иван Савельевич? — шодланиб қичқириб юбор-

ди трубкадаги овоз. — Бениҳоя хурсандман овозингизни эшитганимдан! Саломатлигингиз қалай?

— Мерси, — жавоб қилди ҳайрон қолган Варенуха, — ким бу гапирётган?

— Унинг ёрдамчиси, ёрдамчи ва таржимони Корольёвман, — деб жавради трубкадаги овоз, — каминга хизматингизга тайёрман, эъзозли Иван Савельевич! Нима ишингиз бўлса, ҳеч тортинмай менга айтаваринг. Қулоғим сизда!

— Кечирасиз, Степан Богданович Лиходеев ҳозир уйда йўқми?

— Афсуски, йўқлар! Йўқлар! — шанғиллади трубка.

— Кетганлар.

— Қаёққа?

— Шаҳар ташқарисига, машинада сайр қилгани..

— Қа... қаёққа? Са... сайрга?.. Қачон қайтиб келади.

— Бир оз тоза ҳавода дам оламану қайтиб келаман, деб айтдилар!

— Тушунарли... — деди эсанкираб қолган Варенуха. — Мерси. Илтимос, мосёе Воландга айтиб қўйсанингиз, у киши бугун саҳнага учинчи бўлимда чиқадилар.

— Айтаман. Бўлмасам-чи. Албатта. Шошилич тарзда. Шак-шубҳасиз. Айтаман, — трубкадан узук-узук жавоб келди.

— Хўп, омон бўлинг, — деди ажабланган Варенуха.

— Менинг энг самимий, энг оташин саломимни ва истакларимни қабул қилгайсиз! — дерди трубка. — Сизга муваффақиятлар! Омад, бахт-саодат тилайман. Саломат бўлинг!

— Ҳаммаси равшан! Айтувдим-ку! — деб бақирди администратор жигибийрони чиқиб. — Ҳеч қанақа Ялта-палта йўқ; шаҳар ташқарисига сайрга кетипти!

— Агар шу рост бўлса, — деди ғазабдан ранги доқдек оқариб кетган молия директори, — бундай тўнғизликни нима деб аташни ҳам билмайман!

Шу пайт администратор сапчиб туриб кетиб шундай шанғиллаб бақирвордики, Римский сесканиб кетди:

— Бўлди! Эсимга тушди! Пушкинода «Ялта» деган чебурекхона очилган! Ҳаммаси тушунарли! Стёпа ўша ёққа борган, молдай ичиб олиб, энди ўша ердан телеграмма юбориб ётипти!

— Бу энди фирт бемаънилик, — деди Римский

асабдан ёноғи пир-пир учиб, азбаройи ғазабланганидан кўзларида ўт чақнаркан, — ҳали шошмай турсин, бу сайр унга жуда қимматга тушади, — шундай деб туриб у бирдан тўхтаб қолди ва тарадудланиб илова қилди: — Ие, жиноий қидирув нима бўлади...

— Э, сафсата у! Унинг одатдаги найранги, — деб Римский сўзини бўлди қизиққон администратор ва сўради: — Пакетни элтиб бераверайми?

— Албатта, — деди Римский.

Шу пайт эшик очилиб, яна ўша аёл кириб келди... «Ўша!» — деб ўйлади Римский негадир маъюслик билан. Икковлари ҳам почтачи аёлга пешвоз туришди.

Бу галги телеграммада қуйидаги сўзлар ёзилган эди:

«Тасдиқлаганингиз учун раҳмат. Жиноий қидирув бўлими адресига мен учун шошилиш беш юз юборинг, эртага Москвага учаман. Лиходеев».

— Жинни бўлиб қолишти... — деди Варенуха зўр-базўр.

Римский эса калитни шарақлатиб, темир касса яшигини очди-да, ундан беш юз сўм пулни санаб олиб, қўнғироқ чалиб курьерни чақирди, пулни унинг қўлига тутқазиб, телеграфга юборди.

— Эсинг жойидами, Григорий Данилович? — деди Варенуха ўз кўзларига ишонмай. — Менимча, пул юбориб бекор қиляпсан.

— Бекор бўлса, қайтиб келади, — деди Римский секингина, — лекин бу маишатбозлиги учун у ҳали роса адабини ейди, — сўнг Варенуханинг портфелига ишора қилиб қўшиб қўйди: — Сен борақол, Иван Савельевич, фурсат ғанимат.

Шундан кейин Варенуха қўлида портфели билан кабинетдан ўқдай отилиб чиқиб кетди.

У пастки қаватга тушиб, касса олдида турнақатор тизилишиб навбатда турган одамларни кўрди, кассир аёлдан, яқин бир соат ичида биттаям билет қолмаслигини, чунки қўшимча афишани ўқиган одамлар гала-гала бўлиб келаётганини эшитди-да, кассир аёлга ложа ва партердан ўттизта энг яхши жойни сотмай, чегириб олиб қўйишни буюрди, сўнг физилаб чиқиб, контрамарка сўраб хиралик қилувчиларнинг кўзини шамғалат қилиб, шу заҳоти кепкасини олгани ўз кабинетига шўнғиди. Лекин у кабинетга кириши билан телефон жиринглаб қолди.

— Эшитаман! — деди бақириб Варенуха.

— Иван Савельевичми? — деб сўради телефонда ниҳоятда ёқимсиз пинғиллаган овоз.

— Ҳозир у театрда йўқ! — деб Варенуха чинқирган эдиямки, телефондаги овоз унинг сўзини бўлди:

— Майнавозчиликни қўйинг, Иван Савельевич, гапимни эшитинг. Қўлингиздаги телеграммаларни ҳеч қаёққа олиб ҳам борманг, ҳеч кимга кўрсатманг ҳам.

— Ким ўзи бу гапиряпкан? — деб бақирди Варенуха. — Ҳазилни бас қилинг, гражданин! Ҳозирнинг ўзида кимлигингизни аниқлаймиз! Номерингиз?

— Варенуха, — деди яна ўша хунук овоз, — сен ўзи рус тилини тушунасанми? Телеграммаларни ҳеч қаёққа олиб борма.

— Ие, ҳали шунақа шилқимсиз? — бақирди администратор ғазабланиб. — Шошмай туринг ҳали! Бу қилмишингиз учун адабингизни беришади, — у яна бир нималар деб дағдаға қилди-да, бирдан жим бўлиб қолди, чунки трубкада уни энди ҳеч ким эшитмаётган эди.

Шу чоқ, мўъжаз кабинетга бирдан қоронғи туша бошлади. Варенуха кабинетдан ўқдай отилиб чиқиб, эшикни «қарс» этиб ёпди-да, ён томондаги йўлақдан ёзлик боғ томон югурди.

Администратор асабийлашган ва қаттиқ ҳаяжонда эди. Чунки у, бояги суллоҳона қўнғироқ қилган безорилар албатта бирон ножўя найранг кўрсатишади-ю, ўша найранглари Лиходеевнинг ғойиб бўлишига алоқадор бўлади, деб ўйлаган эди. Шу боис, ўша ёвуз ниятли одамларни фош қилиш истаги администраторни тинч қўймас, энг қизиқ томони шундаки, қандайдир қўнғилли бир воқеа содир бўлишини олдиндан ҳис қила бошлаган эди у. Одатда, бирон ерга жуда муҳим хабар етказиб, бутун жамиятнинг диққат-эътиборига мушарраф бўлишга интилган одамда туғилади бундай ҳиссиёт.

Боғда бирдан қаттиқ шамол туриб, администраторнинг йўлини тўсмоқчи, уни огоҳлантирмоқчи бўлгандай, кўзларига қум пурқади. Иккинчи қаватда бир дераза ойнаси сингудек бўлиб қарсиллаб ёпилди, заранг ва жўка дарахтларининг қир учлари безовта шувиллади. Қош қорайиб, сал салқин тушди. Администратор кўзларини ишқалаб момақадирокдан дарак берувчи ости зарранг булут Москва узра пастлаб

сузаётганини кўрди. Олисдан дағал қалдираган овоз эшитилди.

Варенуха қанчалик шошаётган бўлмасин, ёзлик ҳожатхонага бирров кириб, монтернинг электр лампасига сим тўр кийдирган ё кийдирмаганини текшириш истагидан воз кеча олмади.

У тир ёнидан югуриб ўтиб, қуюқ ўсган сирень буталари орасига кирди, ҳаворанг бўёқ билан бўялган ҳожатхона шу ерда жойлашган эди. Монтер саришта одам экан, эркаклар бўлимида, шифтга ўрнатилган лампа сим тўр билан тўсилган эди, лекин администраторни бу ерда бошқа нарса ранжитган эди: момақалдироқ олдидан кун хийла қоронғилашган бўлишига қарамай, ҳожатхона деворларига кўмир ва қалам билан ёзиб ташланган ҳар хил бемаъни гапларни бемалол ўқиса бўларди.

— Оббо, ахир бу қанақа... — деб администратор энди гап бошлаган эди ҳамки, бирдан орқасидан кимнингдир хуриллаган овози эшитилди:

— Сизмисиз бу, Иван Савельевич?

Варенуха сесканиб кетди, орқасига ўгирилиб, афти мушукникига ўхшаб кетувчи бир бақалоқ одамни кўрди.

— Ҳа, мен, нимаиди? — вижиниб жавоб қилди Варенуха.

— Ғоят, бағоят хурсандман, — деди мушуксимон бақалоқ одам миёвлагандай бўлиб, сўнг бирдан қулоқкашлаб туриб унинг қулоқ-чаккасига шундай тарсаки туширдик, администраторнинг бошидан кепкаси учиб кетиб, ўтирғич қавагига тушиб ғойиб бўлди.

Бақалоқ одамнинг зарбасидан бутун ҳожатхона пириллаб ёнган чироқдан бир зумга ёришиб кетди ва момақалдироқ гумбурлаб унга жўр бўлди. Кейин яна бир бор чақмоқ чақди ва администраторнинг рўпарасида сочлари нақ оловдек малла, бир кўзига оқ тушган, оғзидан сўйлоқ тиши чиқиб турган, елкалари паҳлавонона, аммо ўзи кичкинагина яна бир жонзод пайдо бўлди. Мана шу иккинчи жонзод, чамаси, чапақай бўлса керак, администраторнинг иккинчи чаккасида «шавла» қайнатди. Бу зарбага жўр бўлиб яна осмонда момақалдироқ гумбурлади, ҳожатхонанинг тахта томига шатир-шугир жала қуя бошлади.

— Нима қияпсизлар, ўртоқл... — дея пичирлади эси оғиб қолган администратор, лекин шу заҳоти,

жамоатчилик ҳожатхонасида бегуноҳ одамга ҳужум қилган безориларни «ўртоқлар» деб аташ тўғри келмаслигини тушуниб хириллади: — гражда... — лекин уларнинг бу номга ҳам муносиб эмасликларини фаҳмлади, айна шу пайт икки безоридан бирининг учинчи даҳшатли зарбасига дуч келдию бурнидан лахта-лахта бўлиб оқаётган қон кўйлагини бўяди.

— Портфелинга нима бор, ярамас? — деб чийиллади мушукнамо одам. — Телеграммаларми? Уларни ҳеч қаёққа олиб борма деб телефонда сени огоҳлантиришмабмиди? Огоҳлантиришувдими деб сўраяпман сендан!

— Огоҳ... огоҳлаш... лантиришувди... — деб энтика-энтика жавоб қилди администратор.

— Шунга қарамай югуриб қопсан-да? Бер буёққа портфелни, газанда! — боя телефонда эшитилган манқа овоз билан бақирди иккинчи махлуқ ва Варенуханинг титроқ қўлларидан портфелни тортиб олди.

Кейин икковлари администраторни икки томондан қўлтиқлаб олиб, уни боғдан судраб чиқишди-ю, Садовая кўчаси бўйлаб ғизиллатиб олиб кетишди. Момақалдироқ тобора кучлироқ гумбурлаб, дарё бўлиб оқаётган ёмғир суви канализация ўпқонларига гувиллаб, шовуллаб тушар, ҳаммаёқда сув сатҳида «чуварга қайнар», тўлқинлар пайдо бўлар, томга ёққан ёмғир суви тарновларга сизмай, улар ёнидан шариллаб оқиб тушар, дарвозалар остидан кўпикланган ёмғир суви селдек оқиб чиқарди. Садовая кўчасида биронта ҳам тирик жон қолмаган эди, бинобарин, Иван Савельевични ҳеч ким халос эта олмасди. Чақмоқ чаққандагина лип-лип кўзга ташланган безорилар лойқа сув оқимларидан ҳатлаб, чалажон администраторни бир зумда 302-бис уйига етқизиб келишди-ю, лип этиб бостирмага киришди. Бу ерда иккита ялангоёқ аёл, туфли ва пайпоқларини қўлларига ечиб олганча деворга суқилиб туришарди. Кейин, безорилар олтинчи подъезд эшиги томон югуришди. Ҳушидан деярли кетиб бўлган Варенуха бешинчи қаватга олиб чиқилиб, (тёпа Лиходеёвнинг унга яхши таниш бўлган квартирасининг нимқоронғи даҳлизига улоқтирилди.

Бу ерда икки босқинчи ғойиб бўлиб, улар ўрнида малласоч, кўзлари фосфордек ярақловчи қип-яланғоч бир қиз пайдо бўлди.

Варенуха бошига тушган фалокатлар ичида энг

даҳшатлиси шу эканлигини фаҳмлади, қаттиқ ингра-
дию девор томон тисарилди. Қиз эса администратор
олдига юзма-юз келиб, иккала қўлини унинг елкасига
ташлади. Варенуханинг сочлари даҳшатдан тикка тур-
ди, чунки у шалаббо бўлган совуқ кўйлаги орқали ҳам
қизнинг муз сингари совуқ кафтларини ҳис этган эди.

— Кел, сени бир ўпай, — мулоим овоз билан де-
ди қиз ва унинг пирпираган кўзлари Варенуханинг
кўзларига яқинлашди. Шунда Варенуха ҳушидан кет-
дию қиз бўсасини ҳис этмади.

Ўн биринчи боб

ИККИ ИВАН

Дарёнинг нариги соҳилидаги, бундан бир соатгина
бурун май қуёши шуъласига фарқ бўлиб турган
қарағайзор энди хиралашиб, чаплашиб, охири ғойиб
бўлди.

Дераза ташқарисида шаррос қуяётган ёмғир си-
дирга пардага ўхшаб туюларди. Осмонда дам-бадам
олов иплар порлаб, само торс-торс ёрилар, бемор
ётган хона липилловчи кўрқинчли шуълага фарқ
бўларди.

Иван кўпириб, қайнаб оқаётган лойқа дарёга ти-
килганча ўз каравотида товушсиз йиғлаб ўтирарди.
Ҳар гал момақалдиқроқ гумбурлаганида у аянчли
чинқирар, қўллари билан юзини қоплаб оларди. У
ёзиб ташлаган варақлар ерда сочилиб ётарди; мо-
мақалдиқроқ арафасида хонага ҳувилаб эсиб кирган
шамол уларни ҳар томонга учириб юборган эди.

Шоирнинг даҳшатли консультант тўғрисида ариза
ёзишга уринишлари ҳеч қандай самара бермади. У се-
миз фельдшер аёлдан (унинг исми-шарифи Прасковья
Фёдоровна эди) қоғоз билан калтагина қалам олган
заҳоти ишчан одамлардек кафтларини бир-бирига
ишқалаб шоша-пиша столча ёнига ўтирган эди. У ав-
валига ғайрати жўшиб, хатни шундай бошлади:

«Милицияга. МАССОЛИТ аъзоси Иван Николае-
вич Бездомнийдан. Ариза. Кеча кечқурун мен марҳум
М. А. Берлиоз билан Патриарх кўлига борган эдим...»

Лекин шоирнинг фикри шу заҳотиёқ, асосан
«марҳум» деган сўз туфайли чувалашиб кетди. Ари-

за бошидан бетутуриқ бўлиб чиқаётган эди: бу
қанақаси ўзи — марҳум... билан борган эдим?
Марҳумлар юрмайди! Тўғри-да, яна жиннига йўйиб
юришса-я!

Иван Николаевич шу хаёлга бориб, ёзганини туза-
та бошлади. Энди бундай бўлиб чиқди: «... кейинроқ
оламдан ўтган М. А. Берлиоз билан...» Бу ҳам муал-
лифни қониқтирмади. Учинчи марта таҳрир қилишга
тўғри келди, лекин униси аввалги иккитасидан ҳам
баттар бўлиб чиқди: «...Трамвай босиб кетган Берлиоз
билан...» — яна, бунинг устига анави ҳеч ким билмай-
диган адаш фамилияли композиторнинг шоир мияси-
га хира пашшадек ёпишиб олгани ортиқча, шунинг
учун: «... композитордан бошқа Берлиоз...» — деб
кўйишга тўғри келди.

Иван бу икки Берлиоз билан қийналиб кетиб, ҳам-
ма ёзганларини чизиб ташлади. Ўқувчи диққатини
бошланишдан ўзига тортиб олиш учун жуда таъсирли,
кучли сўзлардан бошламоқчи бўлди-ю, трамвайга
чиққан мушук ҳақида ёзиб, шундан кейин узилган
калла эпизодига ўтди. Узилган бош ва консультант-
нинг башорати унинг миясида Понтий Пилат ҳақидаги
фикрларни уйғотди, шунда Иван, яна ҳам ишончлироқ
бўлиши учун прокуратор ҳақида эшитганларини ба-
тафсил баён қилишга аҳд қилди.

Иван тиришқоқлик билан ишларкан, ёзганларини
чизиб ташлар, янги сўзлар киритар, ҳаттоки Понтий
Пилатнинг, ундан кейин орқа оёқларида турган му-
шукнинг расмини ҳам чизишга уриниб кўрди. Бироқ
расмлар ҳам ёрдам бермади — шоирнинг аризаси то-
бора чигалаша, ғализлаша борди.

Қирралари жимирловчи мудҳиш булут яқинлашиб
келиб, қарағайзор устини буркаган ва кучли шамол
турган пайтда Иван ўзининг ҳолсизланганини, ариза
ёзишни эпломаслигини ҳис қилди-ю, шамол учириб
юборган варақларини ердан йиғиштириб ҳам ўтирмай,
алам билан товушсиз йиғлай бошлади.

Момақалдиқроқ пайтида оққўнғил фельдшер аёл
Прасковья Фёдоровна шоирдан хабар олгани кирди,
кирдю унинг йиғлаб ўтирганини кўриб кўрқиб кетди
ва чақмоқдан бемор чўчимасин деб дарпардани ёпди,
ерда сочилиб ётган варақларни йиғиштириб, физилла-
ганча врач ҳузурига югурди.

Врач келиб, Иваннинг кўлига укол қилди, сўнг: эн-

ди бошқа йиғламайсиз, ҳозир ҳаммаси ўтиб кетади, ўзгаради, унут бўлади, деб унга таскин берди.

Врач тўғри айтган экан. Ҳадемай дарё ортидаги ўрмон аввалги қиёфасига кирди. Аввалги беғубор ҳолига қайтган мусаффо осмон остида ўрмондаги ҳар бир дарахт яққол кўзга ташлана бошлади, дарё ҳам тинч оқа бошлади. Укол қилишган заҳоти ғусса ҳам шоирни тарк эта бошлади, мана энди у ўз каравотида осмонга ёйилган камалакни бамайлихотир кузатиб ётарди.

Бу ҳол оқшомгача давом этди, у камалакнинг аста-секин ғойиб бўлганини ҳам, осмоннинг қути ўчиб, маҳзун бўлганини ҳам, ўрмоннинг қора тусга кирганини ҳам пайқамай қолди.

Иван қайноқ сут ичиб яна ўринга ётди, мулоҳазалари ўзгарганини ҳис қилиб, ўзи ҳам ҳайрон қолди. Шайтоннамо лаънати мушук ҳақидаги фикри майинлашди, узилган калла энди уни чўчитмас, шунга кўра, Иван буни хотирасидан фаромуш қилиб, энди, сирасини олганда, бу шифохонада ётиш ҳечам ёмон эмас, Стравинский бамаъни ва машҳур одам, у билан мулоқотда бўлиш ниҳоятда кўнгилли, бунинг устига момақалдирокдан кейин оқшом ҳавоси воятда тотли ва тароватли бўларкан, деб ўйлай бошлади.

Ҳасрат уйи пинакка кетди. Сокин йўлаклардаги сирланган оқ лампалар ўчиб, улар ўрнига, қоидага кўра ҳаворанг тунги чироқлар ёнди, эшиклар ортида йўлакка тўшалган резина пояндоз устида оҳиста юрган фельдшер аёлларнинг оёқ товушлари тобора камроқ эшитила бошлади.

Энди Иван ширин ором олиб ётаркан, гоҳ шифтдаги абажур остидан майин шуъла сочаётган чироққа, гоҳ қора ўрмон ортидан бош кўтариб чиқаётган ойга нигоҳ ташлаб, ўзи билан ўзи суҳбатлашарди.

— Ўзи нега бунча қаттиқ ҳаяжонландим-а Берлиозни трамвай босиб кетганига? — деб мулоҳаза қиларди шоир. — Шунгайм ота гўри қозихонами? Нима, у менинг етти туғиб бир қолганиммиди? Агар бу масалани яхшилаб таҳлил қилинадиган бўлса, мен, ҳатто дурустроқ ҳам билмас эканман марҳумни. Дарҳақиқат, унинг тўғрисида нима билардим? Ҳеч нарса, агар унинг боши кал, тили жуда бурро эканигини айтмасам. Ундан кейин, граждандар, — Иван кимларгадир мурожаат қилганча гапни давом эттир-

ди, — келинлар, бир нарсани ойдинлаштириб олайлик: қани, менга тушунтириб беринг-чи, нега энди мен анави бир кўзи ўлик ва қора шубҳали консультант, сеҳргар ва профессорга итдай ташландим ўзи? Шам ушлаб олиб ички иштонда уни орқасидан телбаларча қувишимнинг, ундан кейин, ресторанда кўрсатган бемаънигарчиликнинг нима кераги бор эди?

— Э, йўқ, йўқ, — деди аввалги Иван шоирнинг ёичида, ё боши узра турган янги Иванга қатъият билан, — ҳар қалай, профессор Берлиознинг боши узилажагини олдиндан башорат қилдими? Демак, нега ҳаяжонланмаслик керак экан?

— Масала бошқа ёқда, ўртоқлар! — деб эътироз билдирди янги Иван аввалги Иванга. — Бунинг тагида қандайдир бир палидлик борлиги ҳатто гўдакка ҳам аён. Ўша консультант юз фоиз фавқулодда ва сирли шахс. Лекин энг қизиқ томони ҳам шунда-да! У Понтий Пилат билан шахсан таниш бўлган экан, бундан ҳам антиқароқ яна нима бўлиши мумкин? Патриарх кўли бўйида ғирт аҳмоқона ғалва кўтаргандан кўра ундан мулойимлик билан Пилат ва маҳбус Ҳа-Ноцри тўғрисида батафсил сўзлаб беришни илтимос қилинса, тўғри бўлмасмиди?

Мен бўлсам бошимга қаёқдаги ғалвани ортириб юрибман! Тўғри, журнал муҳарририни трамвай босиб кетгани — муҳим ҳодиса, албатта! Лекин нима, шу билан журнал ёпилиб қолармиди? Ҳай, илож қанча: одамзод ўлмай қолмайди, ҳатто тасодифан ҳам ўлиши мумкин, деб жуда ҳақ гап айтилган. Ҳай, жойи жаннатда бўлсин! Нима қипти, ўрнига бошқа муҳаррир тайинланади, эҳтимол, буниси яна ҳам сўзамолроқ бўлар.

Янги Иван бир оз мудраб олгач, эски Ивандан сўради:

— Хўш, бу вазиятда мен ким бўлдим?

— Аҳмоқ! — деди кимдир дўриллаган овозда аниқ қилиб, лекин бу на янги, на аввалги Иваннинг овози эди, балки консультантнинг йўғон овозига жудаям ўхшаб кетарди.

Лекин Иван «аҳмоқ» деган сўздан негадир ҳеч ҳафа бўлмади балки ҳатто хуштаажжуб билан жилмайиб кўйди-ю, кўзи илиниб жим бўлиб қолди. Иван пинакка кетаркан, кўз олдида танаси фил оёғини эслатувчи пальма дарахти кўринди, мушук оҳиста ёнидан ўтиб

кетди — у кўрқинчли эмас, қувноқ кўринарди. Хуллас, Иванни эндигина уйқу элита бошлаган ҳам эдики, бирдан дераза панжараси товушсиз бир томонга сурилди ва балконда ўзини ой шуъласидан панага олишга уринаётган сирли бир шахс пайдо бўлди, у Иванга бармоғи билан пўписа қилди.

Иван асло кўрқмай каравотидан туриб, балконда бир эркак турганини кўрди. Бу эркак бармоғини лабига босиб пичирлади:

— Тссс!

Ўн иккинчи боб

СЕҲРГАРЛИК ВА УНИНГ ФОШ ЭТИЛИШИ

Бошига сариқ рангли тешик котелок-шляпа, эгнига катак шим, оёғига ялтироқ ботинка кийган, ноксимон бурни қип-қизил кичкинагина бир одам Варьете сахнасига икки филдиракли оддий велосипед миниб чиқди. У фокстрот садоси остида сахнани бир марта айлангач, бурғи чалиб зафар наърасини тортган эди, велосипед орқа филдирагига туриб олди. Кичкина одам битта филдиракда бир оз сахна айлангач, оёғини осмонга кўтариб, велосипедни қўли билан бошқара бошлади ва айна пайтда унинг олд филдирагини чиқариб олиб парда орқасига думалатиб юборди, сўнг велосипед тепкиларини қўли билан айлангирганча бир филдиракда юришни давом эттирди.

Шундан кейин эгнига трико ва ҳаммаёғига кумуш юлдузчалар ёпиштирилган юбка кийган, тўладан келган сариқ соч аёл бир филдиракли жудаям баланд велосипед миниб чиқиб, у ҳам сахнада айлана бошлади. Кичкина одам бу аёл билан тўқпаш келганида бошидаги котелок-шляпасини оёғи билан ечиб, чинқириб саломлашарди.

Ниҳоят, саккиз ёшлардаги афти қаримсиқ бир бола автомобилнинг каттакон гудоги осилган қўшфилдиракли жажжигина велосипед миниб чиқиб, катталар оёғи остида ўралашиб, физиллаб юра бошлади.

Уччала артист сахнада бир неча марта гир-гир айлангач, оркестрдаги барабаннинг ваҳимали садоси остида югуриб сахна лабига келишган эди, биринчи қаторда ўтирган томошабинлар «воҳ», деб ўтирган

ерларида орқага ташланишди, чунки одамларнинг назарида, уччала артист ҳам велосипедлари билан бирга оркестр жойлашган чуқурга йиқилиб тушаётгандай бўлиб туюлган эди.

Лекин артистлар, велосипедларининг олдинги филдираклари мусиқачилар устига қулагудек бўлган бир пайтда таққа тўхташди. Велосипедчилар «Ап!» дея қаттиқ қичқиришиб, ерга сакраб тушдилар, айна пайтда сариқ соч аёл томошабинларга ҳавойи бўса юборди, гўдак эса гудогини би-билатиб кулгили сигнал берди.

Гулдурос қарсақлар бинони ларзага келтирди, ҳаворанг парда сахнанинг икки томонидан бир-бирига яқинлашиб келиб, велосипедчиларни кўздан яширди, эшиклар тепасидаги «чиқиш» деб ёзилган яшил чироқлар ўчди, гумбаз остидаги оппоқ шарсимон чироқлар ўргимчак инини эслатувчи гимнастика дорлари оралигидан қуёшдек чарақлаб ёнди. Танаффус бошланган эди, шу танаффусдан сўнг томошанинг охириги бўлими бошланиши керак.

Велосипедчи Жуллилар оиласи намоиш қилган мўъжизага мутлақо қизиқмаган ягона одам Григорий Данилович Римский бўлди. У ёлғиз ўзи юпқа лабларини тишлаб кабинетда ўтираркан, чеҳраси дам-бадам асабдан тиришарди. Лиходеевнинг ғайритабиий тарзда ғойиб бўлгани етмагандай, энди ҳеч қутилмаганда администратор Варенуханинг йўқолиб қолгани ортиқча бўлди.

Римский унинг қаёққа кетганини биларди, аммо у шу кетганича... қайтиб келмади! Римский елкасини учириб-учириб қўяркан, ўзича пичирлади:

— Ахир қайси гуноҳим учун?!

Молия директоридек ишбилармон одам учун Варенуха кетган ерга қўнғироқ қилиб, унга нима бўлганини сўраб билишдан осон иш бўлмаса ҳам, таажжубки, у то кечки соат ўнгача ўзини бу нарсага мажбур қила олмади.

Соат ўнга борганда Римский ўзини ўзи мажбур қилиб, ниҳоят телефон трубкасини қулоғига тутди, тутди-ю телефоннинг гунг бўлиб қолганини билди. Курьер бинодаги бошқа телефонлар ҳам ишламаётганини хабар қилди. Албатта, кўнгилсиз, аммо унчалик ғайритабиий бўлмаган бу ҳол молия директорини, негадир, тамомила ҳангу мангу қилиб қўйди, лекин айна

пайтда хурсанд ҳам қилди: у қўнғироқ қилиш заруратидан фориг бўлган эди.

Танаффусдан дарак берувчи қизил чироқ молия директорининг боши узра эндигина лип-лип ёна бошлаган эди, курьер кириб ажнабий артистнинг келганини хабар қилди. Негадир молия директори бу хабардан бир сесканиб тушди ва ўрнидан туриб, қовоғидан қор ёғгудек ўшшайганча, гастролёрни кутиб олгани парда орқасига йўл олди, чунки уни кутиб олиш учун Римскийдан бошқа ҳеч ким қолмаган эди.

Бир гуруҳ синчков одамлар: эгнига зарварақ шоҳи тўн кийиб, салла ўраган кўзбойлоқчилар, тўқима оқ куртқа кийган коньки учувчию упа сепиб афтини оқартирган баёнчи ва гримчилар йўлақда уймаллашиб туришаркан, ҳар хил ваз жабилан каттакон гримхонага мўралашарди.

Эгнига бичими ғоят антиқа ва ниҳоятда узун фрак кийиб, юзига фақат кўзларинигина беркитувчи қораниқоб таққан машҳур артист ҳаммани ҳайратда қолдирди. Лекин бу сеҳргарнинг икки ҳамроҳи янада аломатроқ кўринди. Булар: эгнига катак камзул кийиб, кўзига шишаси дарз кетган пенсне таққан дароз одам билан хўппасемиз қора мушук эди — мушук гримхонага орқа оёқларида юриб кирди, бориб бемалол диванга ўтирди ва кўзларини сузиб грим столи ёнидаги яланғоч чироқчаларни кузата бошлади.

Римский ўзини жилмайишга мажбур қилиб (аммо у захарханда иршайди), диванда, мушукнинг ёнида гунг бўлиб ўтирган сеҳргар билан таъзим қилиб саломлашди. Қўл сиқиб кўришиш бўлмади. Лекин катак камзулли найнов: «Камина у кишининг ёрданчисиман», деб ўзини танитди молия директорига. Бу вазиятдан молия директори яна нохуш таажжубланди: ахир шартномада ёрдамчи ҳақида ҳеч қандай сўз бўлмаган эди-ку.

Григорий Данилович, худди томдан тараша тушгандай, дабдурустдан пайдо бўлиб қолган бу катак камзулга мажбуран юзланиб, қуруққина сўради:

— Аппаратларингиз қаерда?

— О самовий олмосимиз, эъзозли жаноб директор, — қалтироқ овоз билан жавоб қилди сеҳргар ёрданчиси, — бизнинг аппаратларимиз, ҳамиша ўзимиз билан бирга. Мана у! Эйн, цвей, дрей! — Шундай деб у Римскийнинг кўзи олдида ғадир бармоқларини

айлантириб турди-да, бирдан унинг тугмалари қадалган камзули ичидаги нимчасининг чўнтагига солиниб, занжир билан тугма тешигига илинган олтин соатини занжири билан бирга мушукнинг қулоғи орқасидан олди.

Римский беихтиёр қўлини қорнига қўйди, бу мўъжизанинг шоҳиди бўлганлар ҳанг-манг бўлиб қолишди, эшик тирқишидан мўралаб турган гримчи эса мамнун бўлиб томоқ қириб қўйди.

— Сизнинг соатингизми? Марҳамат, олинг, — сурбетларча тиражйиб деди ёрдамчи ва эсанкираб қолган Римскийга унинг буюмини исқирт кафтида узатди.

— Бунақа одам билан трамвайга чиқсанг уйинг куяди, — деб қувноқ оҳангда пичирлади баёнчи гримчининг қулоғига.

Лекин мушук соат воқеасидан ҳам антиқароқ найранг кўрсатди. У тўсатдан ўрнидан турди, орқа оёқларида юриб, устига кўзгу ўрнатилган столча олдига борди, олд оёқлари билан графин қопқоғини олиб, стаканга сув қуйди, сувни ичиб бўлиб, яна қопқоқни ёпди-да, грим латтаси билан мўйловини артди.

Энди одамлар, оғизлари ланг очилганча, тиллари калимага келмай, серрайиб қолишди, гримчи эса завқ билан пичирлади:

— О, қойилман!

Шу чоқ кўнғироқ учинчи марта ваҳима билан чалинди ва жуда қизиқарли номерларни кўриш ниятида бўлган одамлар гримхонадан нари кета бошладди.

Яна бир дақиқадан кейин томоша залидаги шарсимон чироқлар ўчди, сахна олдидаги чироқлар ёниб, парда этагига қизғиш шуъла тушди, шунда эгница эскирган кўйлак,ғижимланган фрак кийган, соқол-мўйлови олинган, худди гўдакдек хушчақчақ, тўладан келган бир одам парда олдида пайдо бўлди. Бу бутун Москвага доврўғи кетган конференсье Жорж Бенгальский эди.

— Шундай қилиб, граждaнлар, — деб гап бошлади Бенгальский, гўдакларга хос жилва билан, — ҳозир сахнага чиқиш навбати... — шундай деб туриб Бенгальский ўз нутқини бўлди ва бошқача оҳангда гап-ра бошлади: — Бугун, учинчи бўлимда томошабинлар янаям кўпайган кўринади залда. Бугун бу ерга шаҳарнинг ярми йиғилган! Яқинда мен бир оғайнимни учра-

тиб, унга: «Нега театримизга бормаи қўйдинг? Кеча шаҳарнинг ярми йиғилди бизда», — деган эдим, у: «Мен шаҳарнинг иккинчи ярмида тураман!» — деб жавоб қилди. — Бенгальский гурра кулги кўтарилишини кутиб бир оз пауза қилди, лекин ҳеч ким қулмагач, гапини давом эттирди: — ... Шундай қилиб, ҳозир машҳур ажнабий артист мосье Воланд сеҳргарлик сеансини сизларга намойиш қилади! Лекин сиз билан биз яхши тушунамизки, — шу ерга келганда Бенгальский донишмадонда жилмайди, — сеҳргарлик ўзи дунёда йўқ нарса, у бидъат, холос, лекин маэстро Воланд кўзбойлоқчилик техникасини мукаммал ўзлаштирганки, бу нарса сеҳргарлик сеансининг энг қизиқарли қисмида, яъни сеҳргарлик техникасини фош этиш пайтида сизларга ойдинлашади, аммо бизлар техника ва унинг фош этилиши тарафдори бўлганимиз сабабли жаноб Воландни сахнага таклиф қиламиз!

Бенгальский шу тутуриқсиз нутқини жавраб бўлиб, икки кафтини бир-бирига чалиштирганча, парда оралиғига тиқиб силкий бошлаган эди, парда оҳиста шириллаб икки томонга очилди.

Сеҳргарнинг ўз дароз ёрдамчиси ҳамда орқа оёқларида юрвчи мушуги билан сахнага чиқиб келиши халққа жуда манзур бўлди.

— Менга кресло қўйинг, — деб буюрди Воланд секингина, шу заҳотиёқ сахнада қаёқдандир кресло пайдо бўлди-ю, сеҳргар унга бориб ўтирди, — айтчи менга, азизим Фагот, — деб юзланди Воланд катaк камзулли масхарабозга (чамаси, унинг «Коровьёв»дан бошқа ҳам исми бор бўлса керак), — сен нима дейсан, Москва нуфузи табиатида анча ўзгариш содир бўлган-а?

Сеҳргар креслонинг осмондан тушганини кўриб донг қотиб қолган оломонга қаради.

— Худди шундай, мессир, — оҳиста жавоб қилди Фагот-Коровьёв.

— Гапинг тўғри. Шаҳар аҳолиси зоҳиран жуда ўзгариб кетипти, айна пайтда, менимча, шаҳарнинг ўзи ҳам. Кийим-бошлар тўғрисида-ку гапирмаса ҳам бўлади, лекин мен... ҳалиги... нимаиди... трамвай, автомобиларни назарда тутяпман.

— Автобусларниям, — илтифот билан илова қилди Фагот.

Халқ, бу суҳбат — сеҳргарликнинг муқаддимаси бўлса керак, деб ўйлаб, уни диққат билан тингларди. Саҳна орқасида артистлар, саҳна ишчилари гиж-гиж бўлиб кетган эди, уларнинг башаралари орасида Римскийнинг бўздай оқарган тажанг юзи ҳам кўзга ташланарди.

Саҳна ёнига туриб олган Бенгальскийнинг чехрасида таажжуб аломатлари пайдо бўлди. У бир қошини хиёл чимирди-да, паузадан фойдаланиб гапира бошлади:

— Хориждан келган артист, техника жиҳатидан ривожланган Москвамизга, шунингдек, Москва аҳолисига таҳсин ўқимоқда, — шундай деб Бенгальский икки марта: олдин партердагиларга, кейин галереяга қараб, жилмайди.

Воланд, Фагот ва мушук конференсье томонга ўтирдилар.

— Нима, мен таҳсин ўқидимми? — сўради сеҳргар Фаготдан.

— Асло, мессир, сиз ҳеч кимга ҳеч қандай таҳсин ўқимадингиз, — деб жавоб қилди у.

— Бўлмаса, нима деб жавраяпти манави одам?

— У шунчаки ёлғон гапирди! — бутун театр эшитадиган янгроқ овоз билан деди каттак камзулли ёрдамчи ва Бенгальскийга ўгирилиб илова қилди: — Табриклайман сизни, ёлғончи гражданин!

Галереяда кулги кўтарилди, Бенгальский бир сесканиб, кўзларини чақчайтирди.

— Лекин мени кўпроқ қизиқтирган ғоятда муҳим масала, албатта, автобуслар, телефонлар ва ҳоказолар.

— Аппаратлар! — дея эслатди каттак камзул.

— Жудаям тўғри, миннатдорман, — деб йўғон овоз билан охиста гапида давом этди сеҳргар, — ... аппаратлар эмас, балки шаҳар аҳолисининг дохилан қанчалик ўзгарганлигидир!

— Ҳа, бу ниҳоятда муҳим масала, тақсир.

Саҳна орқасида турганлар бир-бирларига қараб қўйиб, таажжубда елка қиса бошладилар. Бенгальский лавлагидай қизариб, Римский доқадай оқариб кетди. Лекин шу маҳал сеҳргар бошланиб келаётган ҳаяжонни ҳис қилди шекилли, бундай деди:

— Дарвоқе, азизим Фагот, гапга берилиб кетиб, буюқда халқни зериктириб қўйибмиз-у. Қани, бошланишига биронта одмироқ ҳунарингни кўрсатчи бизга..

Зал енгил тин олиб, бир қўзғалиб қўйди. Фагот билан мушук рампа ёқалаб икки томонга кетишди. Фагот бармоқларини шақиллатганча:

— У, тўрт! — деб шўх қичқирди-да, ҳаводан бир даста қарта илиб олди, сўнг уни чийлаб туриб, узун лента қилиб мушукка узатди. Мушук уни илиб олиб, худди шу тарзда Фаготга қайтарди. Атлас қарта илондек вишиллади, Фагот оғзини худди полапондек очганча, бир даста қартани битта-биттадан ютиб юборди.

Шундан кейин мушук орқа ўнг оёғини судраб туриб, залга таъзим қилди ва гулдурос олқишга сазовор бўлди.

— Қойил! Бунақаси бўлмаган! — деб завқ билан қичқирдишарди саҳна орқасида турганлар.

Фагот эса бармоғи билан партерга ишора қилиб деди:

— Энди, ҳурматли граждандар, ҳалиги қарта еттинчи қаторда ўтирган гражданин Парчевскийнинг чўнтагида, гражданка Зельковага алимент тўлаш ҳақида суддан келган чақириқ қоғози билан битта уч сўмлик пул орасида.

Партерда ўтирганлар гимирлаб, ўринларидан тура бошлашди. Ниҳоят, шу пайт таажжубдан қулоғигача қизариб кетган бир гражданин (унинг фамилияси ҳақиқатан ҳам Парчевский экан) ҳамёнидан қарта дастасини олиб, уни нима қилишни билмай, дам-бадам боши узра кўтара бошлади.

— Ўзингизга эсдалик бўлиб қолақолсин! — деб қичқирди Фагот. — Ахир сиз кеча кечқурун овқат пайтида, агар покер ўйини бўлмаганда Москвада бир кун ҳам яшай олмасдим, деб бекорга айтмовдингиз-ку.

— Алмисоқдан қолган найранг, — деди кимдир галереядан, — анави партердаги ўзларининг шериги бўлиши керак.

— Сиз шундай фикрдамисиз? — деб бақирди Фагот, галереяга кўзини сузиб қараркан. — Ундай бўлса, сиз ҳам бизга шериксиз, негаки қарта ҳозир сизнинг чўнтагингизда!

Галереяда ҳаракат бошланди, сўнг хурсанд бўлган овоз эшитилди:

— Тўғри! Шунда экан! Шу ерда, шу ерда... Тўхта! Ие, червон пуллар-ку!

Партердагилар галерея томонга бошларини ўғиришди. У ерда бир гражданин ўз киссасидан банк усулида боғланиб, устига «бир минг сўм» деб ёзилган бир даста пул топиб ҳанг-манг бўлиб қолган эди.

Атрофида ўтирганлар унинг устига ёпирилишди, у эса пуллар ростакаммикин ё сеҳрли қоғозлармикин деб даста пул устидаги қоғозни тирноғи билан йиртишга уринарди.

— Азбаройи худо, ростакам пул! Червон пуллар! — деб қичқиришди галереядан қувончли овозлар.

— Мен билан ҳам шунақа ўйин ўйнанг, — деб кулди партернинг ўргаларида ўтирган бир бақалоқ одам.

— Авек плезир! — деди Фагот. — Нега энди фақат сиз билан? Ҳамма фаол иштирок этади бу ўйинда! — кейин команда бера бошлади: — Ҳамма юқорига қарасин!.. Бир! — шу чоқ унинг қўлида пистолет пайдо бўлди, сўнг: — Икки! — деб қичқирди. Пистолетнинг оғзи осмонга қаради. — Уч! — деб қичқирган эди, ўт чақнаб, «пақ» этган овоз эшитилди-ю, гумбаз остидан, ҳар ёққа тортилган сим ва арқон дорлар орасидан залга оқ қоғозлар ёға бошлади.

Қоғозлар гир-гир айланиб учар, баъзилари галереяга, баъзилари оркестр жойлашган ерга, ҳатто саҳнага ҳам учиб тушар эди. Бир неча сониядан кейин томошабинлар устига пул лайлакқордек гупиллаб ёға бошлади, одамлар туриб кетиб, пулларни илиб ола бошладилар.

Юзлаб қўллар ҳавога кўтарилди, томошабинлар ўзлари илиб олган қоғоз пулларни чароғон саҳна томонга қараб, кўзларига яқин олиб боришар, уларда ҳақиқий сувли белгилар борлигига, яъни пулларнинг ростакам эканлигига ишонч ҳосил қилишарди. Пулларнинг ҳиди ҳам ҳеч қандай шубҳа уйғотмасди: бу — фақат эндигина босмадан чиққан пулларгагина хос бўлган жозибали ҳид эди. Бутун театрни авалига шодлик, сўнг ҳайрат туйғуси қамраб олди. Ҳаммаёқдан: «Червонлар, ҳақиқий червон пуллар», — деган сўзлар, «вой, вой-бў» — деган ундовлар ва қувноқ кулги гувиллаб эшитиларди. Баъзи бировлар креслолар остига тушган пулларни қидириб қаторлар орасида эмаклай ҳам бошлаган эди. Кўпчилик ўтирғичлар устига чиқиб олиб, ҳар томонга шох ташлаб, пирпирак бўлиб учиб тушаётган қоғоз пулларни илишга ҳаракат қиларди.

Милиционерлар борган сари кўпроқ ҳайратга кела бошлашди, артистлар эса энди парда орқасидан бема-лол мўралай бошлашганди.

Бельэтаждан*: «Нега чанг соласан? Бу меники! Мен томонга учиб тушаётувди!» — деган овоз ва унга жавобан: «Туртма мени, агар мен сени туртсам, онангни кўрасан!» — деб бақирган бошқа овоз эшитилди. Сўнг бирдан шапалоқ овози келди. Шу заҳоти бельэтажда милиционер қалпоғи пайдо бўлиб, у ердан кимнидир олиб чиқиб кетишди.

Хуллас, одамларнинг ҳаяжони тобора ортиб борарди, агарда Фагот ҳавога бир пуфлаб пул ёғинини таққа тўхтатмаганида борми, охири нима бўлишини билиб бўлмасди.

Иккита ёш йигит маънодор ва шўх кўзларини уриштириб олиб, ўринларидан туришди-ю, тўппатўғри буфетга йўл олишди. Театр мисоли ари уяси эди, томошабинларнинг кўзлари асабий чақнарди. Ҳа, дарҳақиқат, бу машмашанинг оқибати нима бўлишини ҳеч ким айта олмас эди — агар Бенгальский ўзини қўлга олиб, жойидан кўзгалмаганида. У ўзини яхшилаб тутиб олишга уриниб, одати бўйича кафтларини бири-бирига ишқади ва овозини мумкин қадар жарангдор қилиб деди:

— Шундай қилиб, гражданлар, ҳозир сиз билан биз оммавий гипноз дейилувчи воқеанинг шоҳиди бўлдик. Бу — сеҳргарликда ҳеч қандай мўъжиза йўқлигини жуда аниқ исботловчи соф илмий тажриба. Энди маэстро Воланддан мазкур тажрибани фош қилишларини илтимос қиламиз. Ҳозир, гражданлар, сиз ана шу пул бўлиб кўринган қоғозларнинг қандай пайдо бўлган бўлса, шундай зумда ғойиб бўлишини ўз кўзингиз билан кўрасиз.

Шундай деб у чапак чала бошлади, лекин унга биронта ҳам одам жўр бўлмади, у чапак чалаётганида чехрасида ишончли табассум ўйнаган эди, аммо кўзларида ишончдан асар ҳам йўқ эди, унинг кўзлари кўпроқ илтижони ифодаларди.

Бенгальский нутқи халққа ёқмади. Бутун зал шундай теран сукутга толдики, уни фақат катак камзулли Фагот бузди.

— Буям яна, ҳали айтганимиздек, ёлғончилик намунаси, — деди у таканики сингари қалтироқ ва

шанғи овоз билан. — Бу қоғозлар, граждандар, ҳақиқий пуллардир!

— Браво! — деб бўқирди бир йўғон овоз юқоридан.

— Сирасини айтсам, бу одам, — деб Фагот Бенгальскийни кўрсатди, — жонимга тегди. Ҳамма нарсага тумшуғини тикяпти, қалбаки луқмалари билан сенсга пугур етказяпти! Нима қилсак бўларкин-а буни?

— Калласини олиш керак! — деди галереядан туриб кимдир ғазаб билан.

— Нима дедингиз? Лаббай? — Фагот шу заҳоти илиб кетди бу ярамас таклифни. — Калласини олиш керак? Доно фикр! Бегемот! — деб бақирди у мушукка. — Бажар! Эйн, цвей, дрей!

Шунда мутлақо кутилмаган ҳол юз берди. Қора мушукнинг туқлари тиккайди, у мудҳиш овоз билан миёвлади. Кейин гужанак бўлиб туриб тўғри Бенгальскийнинг кўксига қоплондек сапчиди-да, унинг бошига сакраб чиқди. Мушук хириллаганча момиқ панжалари билан конференсьенинг сийрак сочларини чангаллаб олди ва ваҳшиёна чинқирганча бошини икки марта бураб, йўғон бўйнидан узиб олди.

Театрдаги икки ярим минг одам бараварига чинқириб юборди. Бенгальский узилган бўйнидаги томирларидан қон тизиллаб отила бошлади, унинг манишкаси¹, фраки қонга бўялди. Залдан аёлларнинг жонҳолатда чинқирганлари эшитилди. Мушук узилган бошни Фаготга берди, у эса бошнинг сочидан ушлаб, уни халққа кўрсатди, шунда бош жон аччиғида бутун театрни бошга кўтариб бақирди:

— Доктор чақиринглар!

— Бундан кейин ҳам тутуриқсиз гапларни жаврайсанми? — дағдаға билан сўради Фагот йиғлаётган бошдан.

— Бошқа қилмайман! — деб хириллади бош.

— Худо ҳаққи, қийнаманг уни! — ложадан аёл кишининг ғоятда ўткир чинқириви эшитилди, сеҳрар шу овоз келган томонга юзини ўтирди.

— Хўш, граждандар, кечирамизми буни? — сўради Фагот залга юзланиб.

— Кечирилсин! Кечирилсин! — аввалига кўпроқ аёлларнинг айрим-айрим овозлари эшитилди, кейин эса эркаклар ҳам уларга жўр бўлиб баравар қичқира бошлашди.

— Сизнинг фикрингиз, мессир? — сўради Фагот ниқоб таққан сеҳрардан.

— Ҳай, нима ҳам деймиз, — ўйчанлик билан деди у, — булар — одамзод ахир. Пулни яхши кўришади, лекин ўзи ҳаммавақт шундай бўлган-ку... Бутун инсоният пулни яхши кўради, у нимадан ясалган бўлмасин — териданми, қоғозданми, бронзаданми, олтинданми — бари бир. Чунки улар енгилтак хилқатлардир... Ҳай, начора... уларнинг қалбларида баъзан шафқат туйғулари ҳам уйғониб қолади... оддий бандалар... умуман, қадимги одамларга ўхшаб кетишади булар ҳам... фақат уй-жой масаласи одамгарчиликдан чиқарибди! — Сўнг баланд овоз билан буюрди: — Бошини ўрнига жойлаштиринг.

Мушук яхшилаб мўлжалаб туриб бошни бўйинга қўндирди, оқибат, калла ҳеч қачон танасидан ажралмагандай, ўз ўрнига пухта жойлашди. Энг муҳими, бўйиннинг узилган ерида ҳеч қандай чандиқ изи қолмади. Мушук Бенгальскийнинг фраки ва манишкасини панжаси билан елпиган эди, улардаги қон доғидан асар ҳам қолмади, Фагот ерда ўтирган Бенгальскийни оёққа турғазди, фракнинг киссасига бир даста пул солиб қўйиб, уни саҳнадан чиқариб юбораркан, деди:

— Қани, туёғингизни шиқиллатинг! Қайтага сизсиз яхшироқ вақтичоғлик қиламиз.

Конференсье атрофга безрайиб қараб, гандираклаганча бир амаллаб ўт ўчирувчи постига етиб борди, лекин шу ерга етганда аҳволи оғирлашди. У аянчли чинқирди:

— Вой бошим, бошим!

Унинг олдига бошқалар қатори Римский ҳам юғриб борди. Конференсье йиғлар, қўллари билан ҳавода бир нимани ушламоқчи бўлар ва гўлдирарди:

— Бошимни беринглар! Бошимни қайтариб беринглар! Майли, квартирамни, суратларимни олинглар, фақат бошимни қайтариб берсанглар бўлгани!

Курьер врач чақиргани юғурди. Бенгальскийни гримхонадаги диванга ётқизмоқчи бўлишувди, у одамларни силади, тешиб тўполон қила бошлади. Извош чақиришга тўғри келди. Бахтиқаро конференсьени

¹ Манишка — қўйлакнинг фақат фрак остидан кийиладиган кўкрак қисми.

олиб кетишгандан кейин Римский яна сахна томон югуриб, у ерда янги мўъжизалар содир бўлаётганини кўрди. Ҳа, айтгандай, шу маҳалми ё бундан сал олдинроқми, ҳарҳолда сеҳргар ўзи ўтирган эски кресло билан бирга сахнадан ғойиб бўлган, аммо шуни айтиш керакки, Фагот сахнада намойиш қилаётган ғайриоддий нарсаларга маҳлиё халқ Воланднинг ғойиб бўлганини мутлақо пайқамagan эди.

Фагот эса жабрланган конференсьени чиқариб юборгач халққа шундай деган эди:

— Мана энди, анави хира пашшадан қутулганимиздан кейин, келинлар, аёллар магазинини очамиз!

Шу заҳотиёқ сахна сахнига эроний гиламлар ёйилди, икки биқинидан трубкасимон оч-яшил чироклар билан ёритилган катта-катта тошойналар ва улар оралиғида витриналар пайдо бўлди, шодиёна ҳайратга келган томошабинлар ва витриналарда Парижда тикилган турли ранг ва бичиқдаги аёллар кўйлақларини кўришди. Бу кўйлақлар битта витринага жойлашган бўлса, бошқаларида аёлларнинг ҳар хил: пат қадалган ва патсиз, тўқали ва тўқасиз юзлаб шляпалари, шунингдек, қора, оқ, сариқ рангдаги, чармдан, атласдан, майин чармдан тикилган, тасмали ва тугмали беҳисоб туфлилар пайдо бўлди. Шу туфлилар орасида қутичаларда чироқ шуъласида товланувчи биллур атир шишачалар. Кийик терисидан, духоба чармдан, шоҳидан тикилган тоғтоғ сумкачалар, улар орасида зарб қилинган, чўзинчоқ олтин виллофчаларда лаб бўёқлари.

Шу пайт қай гўрдандир пайдо бўлган, эгнига анжуманбоп қора либос кийган, бўйнидаги ғоят аломат чандиғи бўлмаса, чинакам соҳибжамол кўринувчи малласоч қиз витриналар олдида туриб, шу ернинг бекаси сифатида табассум қилди.

Фагот ширингина жилмайиб, париждача фасондаги бу кўйлақлару пойабзални фирма, сиз — аёлларнинг кийилган, эски кўйлақларингиз, пойабзалларингизга айирбошлайди, деб эълон қилди. Сумкачалар, атир ва бошқа буюмлар тўғрисида ҳам шундай айирбошлаш бўлишини илова қилди..

Шу пайт мушук орқа оёқларини бир-бирига уриб, айни чоғда олдинги оёқлари билан эшикоғасига хос ҳаракат қилди.

Қиз эса анчагина мужмал, аммо партердаги

аёлларнинг чеҳрасига қараганда кишини васвасага солувчи бир қўшиқни чучук тил билан хириллаб, аммо ширин қилиб куйлади:

— Херлэн, Шанель номер беш, Мицуко, Нарсис Нуар, анжуман кўйлак, коктейль кўйлак...

Фагот эгилиб-букилар, мушук таъзим қилар, қиз ойнаванд витриналарни очарди.

— Марҳамат! — деб шанғилларди Фагот. — Ҳеч тортинмасдан, такаллуфсиз келаверинлар!

Халқ безовта бўла бошлади, лекин ҳозирча сахнага чиқишга ҳеч ким журъат этмади. Бироқ мана, қорачадан келган бир аёл партернинг ўнинчи қаторидан турди ва ҳеч қанақа гап-сўзга парво қилмайдиган одамдек жилмайиб, ён томондаги зиначадан сахнага чиқди.

— Браво! — деб қичқирди Фагот. — Энг биринчи меҳмонни қутлайман! Бегемот, кресло! Пойабзалдан бошлаймиз, мадам.

Аёл креслога ўтирди. Фагот шу заҳоти аёлнинг оёғи остига, гиламга олам-жаҳон туфлиларни тўкиб ташлади.

Қорасоч аёл ўнг оёғидаги туфлини ечиб, оч бинафша ранг туфлини кийиб кўрди, гиламда туриб, пошнасини босиб кўрди.

— Оёғимни сиқмасмикин? — ўйчанлик билан сўради аёл.

Бунга жавобан Фагот ранжиб деди:

— Йўғ-э, нима деяпсиз? — мушук ҳам хафа бўлиб миёвлаб қўйди.

— Мен олдим шу туфлини, мосье, — деди қорасоч аёл виқор билан ва иккинчи оёғига ҳам туфли кия бошлади.

Аёлнинг эски туфлилари парда орқасига отиб юборилди, унинг ўзи ҳам малласоч қиз ва Фаготнинг кузатувида ўша томонга йўл олди; Фагот елкасига бир нечта модала кўйлақларни ташлаб олган эди. Мушук югуриб-елиб кўмаклашар, савлатлироқ бўлсин учун бўйнига сантиметр осиб олган эди.

Яна бир дақиқадан кейин қорасоч аёл парда орқасидан шундай антиқа кўйлақда чиқиб келдики, буни кўриб бутун партер бирваракайига хўрсинб юборди. Энди ниҳоятда дилбар бўлиб кетган доворак аёл тошойна қаршисида туриб, яланғоч елкаларини учирди, энсасидаги сочиға оҳиста қўлини теккизиб

қўйди ва ўзининг орқа томонини кўзгуда кўриш мақсадида буралиб қарай бошлади.

— Фирмамиз ушбунга эсдалик учун қабул қилишнингизни сўрайди, — деди Фагот ва қорасоч аёлга атир шиша ўрнатилган қопқоғи очик қутича узатди.

— Мерси, — деди аёл виқор билан ва зинадан тушиб партер сари юра бошлади. У борар экан, йўл-йўлакай томошабинлар ўринларидан туриб, қутичани ушлаб кўришарди.

Шу пайт бирдан ўпқон очилди-ю, залнинг ҳаммаёғидан аёллар саҳна томон оқа бошладилар. Оломоннинг ҳаяжонли ғовур-ғувури, кулгиси ва оҳу воҳлари орасидан бир эркакнинг: «Саҳнага чиқишингга йўл қўймайман!» — деган овози ва аёл кишининг унга: «Золим ва мешчан эр, қўлимни қайирманг!» — деб чинқиргани эшитилди. Аёллар парда орқасига ўтишар, у ерда ўз либосларини қолдириб, янгисини кийиб чиқишарди. Заррин оёқли курсиларда қатор тизилишиб ўтириб, оёқларига лойик туфлиларни кийиб кўришарди. Фагот тиз чўкиб олиб, қўлидаги шохдан ясалган қошиқ билан аёлларга кўмаклашар, ҳаллослаганча кучоқ-кучоқ сумкачалар ва туфлиларни витринадан курсилар турган ерга олиб келар, қайтариб олиб кетарди, бўйнида чандиғи бор ойимқиз эса гоҳ пайдо бўлар, гоҳ яна ғойиб бўларди, энди у бора-бора буткул французча жаврай бошлаган эди, аммо эшг қизиғи шундаки, ҳамма аёллар, ҳаттоки битта ҳам французча сўзни билмайдиган аёллар ҳам, унинг сўзларини энди гапи тугамасданоқ тушуниб олардилар.

Аёллар орасида суқилиб саҳнага чиқиб олган бир эркак ҳаммани ҳайрон қолдирди. У хотини грипп бўлиб уйда ётганини, шу сабабли ўзи орқали хотинига бирон нима бериб юборишларини сўради. Бу гражданин, ҳақиқатан ҳам хотини борлигини исботлаш учун, паспортини кўрсатишга ҳам тайёр эди. Ғамхўр эрнинг бу баёнотини халқ қаҳ-қаҳ уриб қарши олди, Фагот паспортсиз ҳам сизга ўзимга ишонгандай ишонман деб шанғиллади-да, эркакка икки жуфт ипак пайпоқ тутқазди, мушук эса сийловига бир қутичада лаб бўёқ берди.

Кечиккан аёллар саҳнага отилишар, айна пайтда бал кўйлақлари, аждар гулли пижамалар, сипо ташриф

либослари, бир қошга бостирилган шляпалар кийган бахтиёр аёллар саҳнадан тизилишиб тушиб келишарди.

Шу пайт Фагот, вақт кеч бўлгани сабабли яна бир дақиқадан кейин магазин эртага кечқурунгача ёпилади, деб эълон қилган эди, саҳнада ғайри тавсиф беса-ранжомлик бошланди. Аёллар оёқларига кийиб ҳам кўрмасдан туфлиларга апил-тапил чанг сола бошлашди. Бир аёл саҳна орқасига нақ бўрондек учиб кириб, эгнидаги кийимини шартта ечиб ташлади-ю, қўлига илинган биринчи либосга — парча-парча гулли шойи халатга чанг солди, бундан ташқари, яна икки шиша атирни ҳам илиб кетди.

Роса бир дақиқадан кейин пистолетдан ўқ узилиб, тошойналар ғойиб бўлди, витрина ва курсилар қаёққадир чўкди, гилам ҳам, дарпардалар ҳам ҳавода эриб йўқ бўлди. Энг охирида тоғ-тоғ бўлиб уйилиб ётган эски кўйлақлару пойабзаллар ғойиб бўлди ва саҳна яна аввалги бўм-бўш ҳувиллаган ҳолига кирди.

Ана шунда орага янги персонаж аралашди.

Иккинчи ложадан бир хушовоз эркакнинг ёқимли ва жарангдор овози эшитилди:

— Ҳар қалай, гражданин артист, ҳозирнинг ўзида фокусларингизнинг техникасини, айниқса қоғоз пул борасидаги фокусингизни томошабинларга фош қилишингизни истардик. Шунингдек, яна, конфет-рансьени саҳнага қайтарсангиз яхши бўларди. Унинг тақдири томошабинларни ҳаяжонга солмоқда.

Бу хушовоз томошабин бугунги томошанинги фахрий меҳмони, Москва театрлари акустика комиссиясининг раиси кимсан — Аркадий Апполонович Семплеяров эди.

Аркадий Апполонович ложада икки аёл билан ўтирарди: уларнинг бири — мода бўйича ва қимматли кийим кийган, анча ёшга бориб қолган, иккинчиси — одмигина кийинган ёш ва кўҳликкина эди. Кейинроқ протокол тузилган пайтда маълум бўлдики, биринчи аёл Аркадий Апполоновичнинг хотини, иккинчиси эса — унинг узоқ қариндоши бўлиб, у Саратовдан келган ва ҳозирги пайтда шу Семплеяровларнинг квартирасида яшаб турган келажаги порлоқ ёш актриса экан.

— Пардон! — деб жавоб қилди Фагот. — Мени авф этасиз, бунинг ҳеч қандай фош қиладиган томони йўқ, ҳаммаси тушунарли.

— Йўқ, кечирасиз! Фош этиш шарт. Шусиз бу ажойиб номерларингиз дилда оғир асорат қолдиради. Томошабин аҳли изох талаб қилади сиздан.

— Томоша аҳли, — деб сурбет масхарабоз Семплеяровнинг сўзини бўлди, — ҳеч нима талаб қилгани йўқ шекилли? Аммо, сизнинг мўътабар истагингизни эътиборга олиб, Аркадий Апполонович, майли, мен фош қиламан. Лекин ундан олдин яна битта кичкинагина номер кўрсатишга ижозат берсангиз!

— Бемалол, — жавоб қилди Аркадий Апполонович мурувват кўрсатиб, — аммо охирида албатта фош қилиш бўлсин.

— Бош устига, бош устига. Шундай қилиб, қани, саволимга жавоб беринг-чи, кеча кечкурун қаерда эдингиз, Аркадий Апполонович?

Мана шу ноўрин, ҳатто таҳқирона деса ҳам бўлади, саволни эшитган Аркадий Апполоновичнинг чеҳраси ўзгарди, ўзгаргандаям жуда ёмон ўзгариб кетди.

— Аркадий Апполонович кеча кечкурун акустика комиссиясининг мажлисида эди, — дея баёнот берди унинг хотини ўта такаббурлик билан, — аммо бунинг сеҳргарликка нима алоқаси бор, тушунмадим.

— Уй¹, мадам, — деб таъкидлади Фагот, — тушунмаётганингиз табиий ҳол. Мажлис масаласида сиз мутлақо гумроҳсиз. Аркадий Апполонович, ўша сиз айтган, аслида эса кеча бўлмаган, мажлисга жўнаб кетгач, Чистие пруди яқинидаги акустика комиссиясининг биноси олдида ўз шофёрига жавоб бериб юборган (бутун зал сув қуйгандек жим бўлиб қолди), ўзи эса автобусда Елоховская кўчасига, район сайёр театрининг артисткаси Милица Андреевна Покобать-коникига меҳмонга борган ва у ерда тўрт соатча меҳмон бўлиб қолган.

Шу теран сукутда кимнингдир изтиробли нидоси эшитилди:

— Вой! — Ў.

Аркадий Апполоновичнинг ёш қариндоши бирдан дўрилловчи даҳшатли овоз билан хахолаб юборди.

— Гап буёқда экан-да! — деди у, — ўзимам кўпдан шубҳа қилиб юрардим буни. Луиза роли нима сабабдан ўша ношудга берилгани мана энди ойдинлашди менга!

Шундай деб туриб у бирдан қўлидаги калта дастали бинафшаранг йўғон зонти билан Аркадий Апполоновичнинг бошига аямай туширди.

Яраңас Фагот, яъни Корovyёв эса бақирди:

— Мана, мухтарам граждaнлар, Аркадий Апполонович қўярда-қўймай талаб қилган фош қилиш ҳодисаларидан бири!

— Аркадий Апполоновичга қўл кўтаришга қандай ҳақдинг сиғди, манжалақи? — деб дағдаға қилди Аркадий Апполоновичнинг хотини маҳобатли қаддини тиклаб ўрнидан тураркан.

Қариндош жувон яна бир марта иблисона қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Бошқаларнинг ҳақди сиғмасаям, — деб жавоб қилди хахолаганча, — менинг ҳақдим сиғади қўл кўтаришга! — Шунда иккинчи марта «қарс» этган товуш эшитилди — аёлнинг зонти Аркадий Апполоновичнинг бошига урилиб коштокдек сакраган эди.

Шунда Семплеяровнинг хотини:

— Милиция! Қамоққа олинлар буни! — деб шундай даҳшатли шанғилладики, кўпчилик одамларнинг юраги «шув» этиб кетди.

Бунинг устига мушук ҳам сахна олдига отилиб чиқиб, бутун театрни бошига кўтариб бирдан одамзод овози билан бақирди:

— Сеанс тамом! Маэстро! Маршни дўндиринг!

Эс-хушини йўқотиб қўйган дирижёр ўзининг нима қилаётганини тушунмай, дирижёрлик чўпини силкиди ва оркестр қандайдир ғайритабиий бениҳоя одобсиз бир маршни чалмади, гумбурлатмади, балки мушукнинг разилона ибораси бўйича — дўндирди...

Лекин энг муҳими бу эмас, балки шу воқеалардан кейин Варьетеда қиёмат қойим бошлангани бўлди. Милиционерлар Семплеяровлар ўтирган ложа томон югуриб кетишди, томошатаблар ложа тўсиғидан ошиб ўтмоқчи бўлишар, мудҳиш қаҳқаҳа, ваҳшиёна бақириқлар ва буларнинг ҳаммасини босгудек бўлиб оркестрдаги мис зилнинг жаранги янграрди.

Худди шу пайтда сахна бирдан бўм-бўш бўлиб қолди, боя жилди эскирган креслода ўтирган сеҳргар шу кресло билан бирга қандай ғойиб бўлган бўлса, энди Фагот билан сурбет мушук Бегемотнинг бир дам солиши билан вужудга келган нарсалар ҳам шундай ғойиб бўлган эди.

¹ У й (фр.) — Ҳа, тўғри деган маънони билдиради.

ҚАҲРАМОННИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

Шундай қилиб, бегона одам Иванга бармоғи билан пўписа қилиб, пичирлади: «Тсс!»

Иван каравотдан оёғини тушириб ўтириб, унга тикилиб қаради. Ўттиз саккиз ёшлардаги соқол-мўйлови олинган, қора сочи пешанасига тушиб турган, қиррабурун, кўзлари бежо одам балкондан оҳиста мўралаётганди.

Бу ғалати меҳмон Иваннинг ёлғизлигига ишонч ҳосил қилгач, ташқарига бир оз қулоқ солиб турди-да, охири хонага киришга журъат этди. Шундагина Иван унинг касалхона кийимида эканлигини кўрди. У эгни-да ички кўйлак-иштон, сарпойчан оёғига туфли кийиб, елкасига қўнғирранг халат ташлаб олган эди.

Меҳмон Иванга кўз қисиб қўйиб, қўлидаги бир шода калитни чўнтагига солиб қўйди-да: «Ўтирсам майлими?» — деб сўради, Иван бош иргатиб рози бўлгач, креслога ўтирди.

— Бу ерга қандай кирдингиз? — Иван меҳмоннинг қоқ суяк бармоғи пўписасига риоя этиб, пичирлаб сўради. — Балкон панжараси қулфлоғлиқ эди-ку!

— Панжара-ку қулфлоғлиғ-а, — деди меҳмон, — лекин Прасковья Фёдоровна, гарчи кўп латофатли аёл бўлса ҳам, ўта паришонхотир. Бундан бир ой олдин унинг бир шода калитини ўғирлаб олганман, шундан бери биринчи қаватнинг гир айлана балконларига чиқишга, баъзан эса қўшниларим билан учрашиш имконига эга бўлдим.

— Баски балконга чиқа оларкансиз, қочиб кетишингиз ҳам мумкин-ку. Ё баландми жуда? — қизиқсиниб сўради Иван.

— Йўқ, — қатъий жавоб қилди меҳмон, — мен бу ердан қочиб кетолмайман — балкон баланд бўлгани учун эмас, борадиган ерим йўқлиги учун кетолмайман. — У бир оз сукутдан сўнг илова қилди: — Шундай қилиб, ётибмиз денг?

— Ётибмиз, — жавоб қилди Иван келган одамнинг ғоятда бежо, тимқора кўзларига тикилиб қараркан.

— Ҳа-я... — деди меҳмон бирдан безовталаниб. — Ҳарҳолда, сиз ашаддийлардан эмасдирсиз-а? Сўрашимнинг боиси, биласизми, мен шовқинни, жанжални,

қийноқни ва шунга ўхшаш нарсаларни сира ёқтирмайман. Айниқса, мен учун одамзоднинг қичқириви (хоҳ у изтироб, нафрат ё бошқа ҳолат қичқириви бўлсин, барибир) манфурдир. Кўнглимга таскин бериб, айтинг, сиз ашаддийлардан эмассиз-а?

— Кеча ресторанда биттасининг тумшугини бежаб қўйдим, — деб мардона тан олди янги қиёфага кира бошлаган шоир.

— Сабаб? — қатъий оҳангда сўради меҳмон.

— Очиғини айтсам, бесабаб, — деди Иван хижолат бўлиб.

— Уят, — дея койиди меҳмон ва илова қилди: — Ундан кейин, нега унақа беадаб гап қиласиз? «Тумшугини бежаб қўйдим». Одамда тумшукми ё юзми — маълум эмас-ку. Ҳар қалай, тумшуги эмас, юз бўлса керак. Бинобарин, мушт ишлатиш... Йўқ, сиз бутунлай ташланг бу ишингизни.

Меҳмон Иванга шу тарзда танбеҳ бериб бўлиб, сўради:

— Қасбингиз?

— Шоирман, — негадир истар-истамас бўйнига олди Иван.

Меҳмоннинг таъби тирриқ бўлди.

— Оббо, ҳеч омадим юрмади-юрмади-да! — деб юборди у, лекин шу заҳоти ҳушини йиғиб олиб, узр айтди ва сўради: — Фамилиянгиз нима?

— Бездомний.

— Эҳ, аттанг... — деди меҳмон афтини бужмай-тириб.

— Нима, шеърларим сизга ёқмайдами? — қизиқсиниб сўради Иван.

— Мутлақо ёқмайди.

— Қайси шеърларимни ўқигансиз?

— Ҳеч қанақа шеърингизни ўқимаганман! — деди меҳмон асабийлашиб.

— Бўлмаса нега ундай дедингиз?

— Десам, нима бўпти, — жавоб қилди меҳмон. — Нима, умримда шеър ўқимабманми? Эҳтимол... сизники истиснодир? Яхши, сўзингизга ишонишга тайёрман. Ўзингиз айта қолинг: шеърларингиз яхшими?

— Ғирт тутуриқсиз шеърлар! — бирдан дадил ва дилдан эътироф этди Иван.

— Бошқа ёзманг! — деб илтимос қилди меҳмон ёлворувчи оҳангда.

— Онт ичиб ваъда бераман! — тантанали оҳангда деди Иван.

Онтни қўл сиқишиб тасдиқлашди, шу пайт йўлакдан сассиз оёқ товуши ва ғўнғир-ғўнғир овозлар эшитилди.

— Тсс, — пичирлади меҳмон ва «лип» этиб балконга чиқиб, панжарани суриб ёпди.

Эшиқдан Прасковья Фёдоровна мўралаб, Ивандан ҳол-аҳвол сўради, сўнг ундан, қоронғида ухлашни хоҳлайсизми, ё ёруғдами, деб сўради. Иван чироқни ўчирмасликни илтимос қилди, шундан кейин Прасковья Ивановна беморга яхши туш кўришни тилаб, бу ердан узоқлашди. Ҳаммаёқ сукутга чўмди, шунда меҳмон яна хонага кирди.

— 119-хонага бақ-бақалоқ, икки юзи қип-қизил янги бир беморни ётқизишди, — деди у пичирлаб. — Қизик, у нуқул вентиляция туйнугига қўйилган аллақандай валюталар ҳақида, яна Садовая кўчасидаги ўзи яшаб турган уйни жинлар маскан қилиб олгани ҳақида лаби-лабига тегмай жавраб ётипти. Пушкинни бўралаб сўкяпти денг, кейин икки гапнинг бирида: «Куролесов, бис-бис!» — деб бақириб қўяди денг.

У ҳаяжонланганидан бир сесканиб қўйди. Кейин кўнгли бир оз таскин топиб, курсига ўтирди-да: — Ҳай, ҳаволаси худога, — деб Иван билан бошлаган суҳбатини давом этдирди: — Хўш, бу ерга тушишингизга нима сабаб бўлди?

— Сабаб Понтий Пилат, — деди Иван ерга хомуш тикиларкан.

— Нима?! — эҳтиёткорликни ҳам унутиб бақириб юборди меҳмон ва дарҳол кафти билан оғзини тўсди. — Қандай гайритабиий ўхшашлик! Ўтинаман, ўтиниб сўрайман, бир бошдан айтиб беринг!

Иван негадир бу номаълум одамга эътиқод қилди ва кеча Патриарх кўли бўйида юз берган ҳодисани, аввалига чўчинқираб, тутила-тутила, сўнг эса дадил, равон ҳикоя қила бошлади. Ҳа, Иван Николаевич мана шу калит ўғирлаган мавҳум шахс тимсолида ниҳоят мурувватли тингловчини учратган эди! Меҳмон Иванни жиннига йўймади, унинг ҳикоясини ниҳоятда зўр қизиқиш билан тингларкан, бора-бора баёнидан ҳайратга келди. У дам-бадам шундай хитоблар билан Иваннинг сўзини бўларди:

— Хўш, хўш! У ёғи-чи, у ёғини айтинг, ўтинаман

сиздан. Фақат, авлиёю анбиёлар ҳаққи, ҳеч нимани тушириб қолдирмай, муфассал ҳикоя қилинг!

Иван ҳам муфассал ҳикоя қиларди, зеро унга шу тарзда ҳикоя қилиш қулайроқ эди, мана, ниҳоят у Понтий Пилатнинг алвонранг астарли оқ ридода балконга чиққан ерига етди.

Шунда меҳмон худди ибодат қилаётгандай кафтини кафтига қўйиб пичирлади:

— О, тўғри топган эканман! О, ҳаммаси тўғри чиқяпти!

Меҳмон Берлиознинг мудҳиш ўлими таърифини эшитгач, кўзларида жаҳолат учқуни чақнади ва шундай мубҳам гап қилди:

— Фақат бир нарсага: ўша Берлиознинг ўрнида танқидчи Латунский ёки адабиётчи Мстислав Лаврович бўлмаганига таассуф қиламан, — сўнг қаттиқ гижиниб, товушсиз чинқирди: — Давом этинг!

Кондукторга кира ҳақи узатган мушук ҳақидаги ҳикоя меҳмоннинг кўнглини чоғ қилиб юборди, у ўз қиссахонлигидан завқланиб кетган Иваннинг, мўйлови остида танга пул тишлаган мушукни тасвираб, ўтирган ўрнида оҳиста сакрашини кузатаркан, ичаги узилгудек бўлиб товушсиз роса кулди.

— Шу тарзда бу ерга келиб қолдим, — деди Иван Грибоедовда юз берган воқеани сўзлаб бўлиб ва яна руҳи тушиб, ўшшайиб олди.

Меҳмон шўрлик шоирга ачиниб, унинг елкасига қўлини қўйганча деди:

— Бахтиқаро шоир! Аммо, азизим, ҳаммасига ўзингиз айбдорсиз. У билан бунчалик бетакалуф, ҳатто сурбетларча муомала қилмаслик керак эди. Мана энди азобини тортяпсиз. Ҳалиям осонгина қутулибсиз, шукур қилинг.

— Ахир ким ўзи у? — муштарини ҳаяжон билан силкиб сўради Иван.

Меҳмон унга тикилиб туриб саволига савол билан жавоб қилди:

— Айтсам, ҳаяжонланмайсизми? Бу ерда биз ҳаммамиз шубҳали одамлармиз... Доктор чақириш, укол қилдиришу яна шунга ўхшаган даҳмазалар бўлмайдами?

— Йўқ, бўлмайди! — деди Иван. — Айтақолинг, ким ўзи у?

— Ҳа, яхши, — жавоб қилди меҳмон ва ҳар бир

сўзини кескин ва дона-дона қилиб деди: — Кеча Патриарх кўли ёқасида сиз шайтон билан учрашгансиз.

Иван ваъдасининг устидан чиқиб, ҳаяжонланмади, лекин барибир таажжубдан донг қотиб қолди.

— Бу мумкин эмас! Шайтон йўқ нарса.

— Қизик экансиз-у! Ҳамма гапиргандай, сиз бундай демаслигингиз керак. Сиз, назаримда, биринчи бўлиб унинг азобига учраганлардансиз. Ўзингиз жиннихонада ўтирибсиз-у, нуқул уни йўқ деб айтяпсиз. Ҳайронман сизга!

Гангиб қолган Иван сукутга толди.

— Сиз уни тасвирлай бошлашингиз билан, — деб гапида давом этди меҳмон, — кеча ким билан суҳбат қуриш шарафига муяссар бўлганингизни пайқадим. Чинданам, мен Берлиозга ҳайрон бўляпман! Сиз-ку, маълум, рофил одамсиз, — шундай деб меҳмон яна кечирим сўради, — лекин Берлиоз, эшитишимча, дурустгина аллома бўлган экан-ку! Ўша профессорнинг энг дастлабки гаплариданоқ унинг кимлигига ҳеч шубҳам қолмади. Уни танимаслик асло мумкин эмас, дўстим! Аммо сиз... сиз мени яна бир бор кечиринг-у... мен ҳеч қачон янглишмайман: сиз оми одамсиз!

— Шак-шубҳасиз, — деб тасдиқлади ўзгара бошлаган Иван.

— Ҳа, балли... ахир ўзингиз унинг юз тузилишини тасвирлаб бердингиз... кўзининг икки хиллиги, қошлари! Мени афв этасиз-у, ҳали сиз эҳтимол ҳатто «Фауст» операсини ҳам кўрмагандирсиз?

Иван негадир жудаям қаттиқ хижолат бўлди, икки юзи чўғдек қизариб, Ялтада қайсиям санаторийга боргани ҳақида бир нималарни гўлдирай бошлади...

— Ана, кўрдингизми... нимасига ҳайрон бўламиз! Лекин Берлиоз, такрор айтаман, мени ҳайратга солди. У наинки ўқимишли, яна ниҳоятда қув одам. Лекин шуни эътироф этиш керакки, Воланд ундан ҳам қувроқ одамниям бир чўқишда қочиради.

— Нима?! — деб бақириб юборди Иван ҳам.

— Секин!

Иван «шап» этиб кафти билан ўз пешанасига урди ва хириллаб деди:

— Тушунаман, тушунаман. Унинг ташрифномасида «В» ҳарфи бор эди. Ана холос! — Эсанкираб қолган Иван панжара ортида, фазода сузаётган ойга тикил-

ганча анча вақт сукутга толиб ўтирди, сўнг яна гапга кирди: — Бундан чиқди, унинг Понтий Пилат ҳузурда бўлганлиги рост экан-да? Демак, у ўша замонда туғилган бўлиб чиқадими? Мени жиннига чиқариб ўтиришипти-я! — дерди Иван, нафрат билан эшик томонга ишора қиларкан. Меҳмоннинг лаби ёнида ҳасрат ажинлари пайдо бўлди.

— Ҳақиқатдан юз ўгириб бўлмайди, — деб меҳмон юзини булутлар оралаб сузаётган тунги ёритқич томонга ўтирди. — Сиз ҳам, мен ҳам — жиннилармиз, нима қиламиз бўйин товлаб! Қисқаси, у сизни тузовига илинтиргану сиз эсингиздан оғансиз, сабаб, бунинг учун, чамаси, айнан сиз муносиб бўлгансиз. Лекин сиз ҳикоя қилган нарсалар ҳақиқатан ҳам бўлган. Аммо ўша юз берган воқеалар бениҳоя ғайритабиийлиги сабабли ҳатто гениал психиатр Стравинский ҳам гапларингизга ишонмаган. У сизни кўрдими? (Иван бош ирғади.) Ўша ҳамсуҳбатингиз Пилат ҳузурда ҳам бўлган, Кант билан ҳам нонушта қилган, энди бўлса, мана, Москвагаям келипти.

— Ахир у бу ерда ҳамма нарсани остин-устин қилиб юборади-ку! Бир амаллаб уни тутиш керак-дир? — деб янги Иван вужудида қимтинибгина бўлса ҳам бош кўтарди эндиликда чалажон бўлиб қолган аввалги Иван.

— Мана, сиз уриниб кўрибсиз, шу ҳисса қўшганингиз кифоя, — деди меҳмон киноя билан. — Бошқаларга ҳам уринмасликни маслаҳат кўрардим. Кўнглингиз тўқ бўлсин, у ҳақиқатан ҳам ҳаммаёқни остин-устин қилиб юборади. Эҳ, аттанг! Минг-минг афсуски, у билан мен эмас, сиз учрашгансиз! Гарчи фурсат ўтган — бутун ниятлар ёниб кулга айланган бўлса ҳам, онт ичиб айтаманки, у билан учрашиш учун Прасковья Фёдоровнанинг бир шода калитини ҳам берардим, зеро, бошқа берадиган ҳеч вақоим йўқ. Мен қашшоқман!

— Нимага керак бўлиб қолди у сизга?

Меҳмон узоқ вақт кифтларини учуриб хомуш ўтирди ва ниҳоят яна гапира бошлади:

— Мен сизга айтсам, бу жуда антиқа ҳодиса — мен ҳам бу ерда худди сизга ўхшаб, ўша Понтий Пилат туфайли ётибман, — меҳмон атрофга қўрқа-писа кўз ташлаб деди: — Хуллас калом, мен ўтган йили Понтий ҳақида роман ёзган эдим.

— Сиз ёзувчимисиз? — ажабланиб сўради шоир.

Меҳмоннинг ранги қув ўчиб кетди, шоирга мушт дўлайтириб қўйиб, сўнг деди:

— Мен устаман, — у хўмрайиб халатининг чўнтагидан тамомила ёғ босиб кетган бир шапкача олди, унга сариқ ипак билан «М» ҳарфи¹ тикилган эди. У шапкачани бошига кийди ва уста эканлигини исботлаш мақсадида ҳам ёнламасига, ҳам юзма-юз туриб, ўзини Иванга кўрсатди. — Буни менга севгилим тикиб берган эди, — деб сирли равишда илова қилди у.

— Фамилиянгиз нима?

— Фамилиям йўқ энди, — маънос нафрат билан жавоб қилди бу галати меҳмон. — Мен фамилиямдан, шунингдек, барча ҳаётгий нарсалардан воз кечганман. Сўраманг фамилиямни.

— Бўлмаса, романингиз ҳақида гапириб беринг, — деди Иван мулойим оҳангда.

— Жоним билан. Ҳаётим, чинданам, унчалик оддий эмас, — деб ҳикоя қила бошлади меҳмон.

... У маълумоти бўйича тарихчи бўлиб, бундан икки йил муқаддам, Москва музейларидан бирида хизмат қилар, бундан ташқари таржимонлик билан ҳам шуғулланаркан.

— Қайси тилдан? — сўради Иван қизиқсиниб.

— Мен она тилимдан бошқа яна бешта тилни биламан, — жавоб қилди меҳмон, — инглиз, француз, немис, лотин ва юнон тилини. Кейин, яна италянча ҳам сал-пал ўқий оламан.

— Вой бў-ў! — пичирлади Иван ҳасад билан.

У сўққабош бўлиб яшаркан, ҳеч ерда ҳеч бир қариндоши, Москвада деярли биронта ҳам таниши йўқ экан. Буни қарангки, бир кун у заёмдан юз минг сўм ютипти.

— Қандай танг қолганимни бир тасаввур қилинг-а, — дерди пичирлаб қора шапкача кийган меҳмон, — кир солинган саватга қўл тиксам, кўлимга облигация илинди: уни газетага солиштирдиму ҳанг-манг бўлиб қолдим — номери газетадаги номер билан бир хил эди! Уни менга музейда беришган эди, — деб изоҳлади у.

Бу аломат меҳмон юз минг сўмлик ютуқни олгач, жуда кўп китоб сотиб олипти, Мясницкаядаги хонаси-ни ташлаб...

¹ «М» — «Мастер» («Уста») сўзининг биринчи ҳарфи.

— Ў, минг лаънат ўша ғурбатхонага! — дея хириллади меҳмон.

... Арбат яқинидаги бир тор кўчада хусусий тарзда иморат қурган одамнинг боғчасида турган кичкина уйнинг подвалидан икки хонани ижарага олган. Кейин ишдан бўшаб, Понтий Пилат ҳақида роман ёзишга киришган.

— Оҳ, у пайтлар — олтин давр эди, — деб пичирлади меҳмон кўзлари чақнаб, — алоҳида квартира денг, яна даҳлизиям бор, даҳлизда сув жўмраги, жўмрак остида чаноқ, — негадир, у айниқса шу сўзга ургу бериб, мағрурланиб гагирди, — кўча эшиқдан бошланган йўлка мўъжазгина деразаларимнинг шундоққина олдидан ўтарди. Рўпарада, тўрт қадамгина нарида, девор тагида настарин, жўка ва заранг дарахтлари ўсарди. Оҳ... оҳ... оҳ! Қишда мен деразадан одамларнинг қорда «ғарч-ғурч» юрган оёқларини кам кўрар, товушларини кам эшитар эдим. Печкамда муттасил ланғилаб олов ёниб турарди! Лекин бирдан баҳор кириб келди-ю, деразамнинг хира ойналари орқали мен аввалига яланғоч, сўнгра аста-аста яшил либос кия бошлаган настарин буталарини кўрдим. Ана шунда, яъни ўтган йили баҳорда юз минг сўмлик ютуқдан ҳам дилрабоқ воқеа содир бўлди. Ваҳоланки, фикримга кўшиларсиз, юз минг — бу жуда катта бойлик!

— Бу тўғри, — эътироф этди унинг гапини диққат билан тинглаётган Иван.

— Мен, деразани очиб мўъжазгина иккинчи хонамда ўтирдим, — меҳмон қўли билан ўлчаб кўрсата бошлади, — мана... бу ерда диван, рўпарасида иккинчи диван, диванлар оралиғида столча, унинг устида чиройли шамчирок, деразага яқин ерда китоблар, буёқда эса, кичкина ёзув столи, биринчи хонамда — у жудаям катта, ўн тўрт метр эди, — тоғ-тоғ китобу печка бор эди. Оҳ, жиҳозларим қандай зўр эди-я!

Настарин ҳиди гупиллаб кирарди! Миямнинг чарчоғи ҳам қолиб, ўзимни қушдай енгил ҳис қилардим, Пилат ҳақидаги романим ҳам шиғиллаганча охирлаб бораётган эди...

— Қизил астарли оқ ридо! Тушунаман! — деди Иван.

— Топдингиз! Пилат шиғиллаганча охирлаб, ҳа, охирлаб бораётган эди ва мен энди унинг: «... Иудея-

нинг бешинчи прокуратори, чавандоз Понтий Пилат», деган сўзлар билан яқунланишини билардим. Табиийки, мен сайр қилгани ҳам чиқиб турардим. Юз минг — ҳазилакам пул эмас, ўзимга жуда ажойиб кулранг костюм сотиб олган эдим. Ё бўлмаса, тушлик қилгани биронта арзон ресторанга йўл олардим. Арбатда ажойиб бир ресторан бор эди, ҳозирам бормикин, билмадим.

Шу ерга келганда, меҳмон кўзларини катта-катта очиб, ойга тикилганча ҳикоясини пичирлаб давом эттирди:

— У дилбар бир даста жирканч ва фожиали гул кўтариб кетаётган эди. Байталмоннинг оти нима балоям эди, ҳар нечук Москвада биринчи бўлиб шу гул пайдо бўлади негадир. Унинг қора тусдаги енгил пальтоси фонида бу гул кўзга яққол ташланарди. Ҳа, у сариқ гул кўтариб борарди! Бехосият ранг. У Тверская кўчасидан бориб, бир тор кўчага бурилди, бурила туриб орқасига ўтрилиб қаради. Тверская кўчасини биласиз-а? Бу кўчада одам доим гиж-гиж, аммо ишонтириб айтаманки, у шунча одам ичида фақат менга қаради, қарагандаям наинки ҳаяжон, ҳатто изтироб билан боқди. Шунда мени унинг ҳусни жамолдан ҳам кўра, кўзларидаги ҳеч кимнинг бошига тушмаган ғайритабиий ёлғизлик андуҳи ўзига ром қилганди!

Мен ҳам шу сариқ рангга қул бўлиб, тор кўчага бурилдим у жувоннинг орқасидан кетавердим. Биз бу қинғир ва диққинафас кўчадан (мен унинг бир томонида, у эса иккинчи томонида) чурқ этмай кетиб борардик. Буни қарангки, кўчада биронта тирик жон учрамаса-я. Мен у билан гаплашишим лозимлигини ҳис этиб қийналардим ва айни пайтда, унга чурқ этиб ҳам оғиз оча олмайдиганга ўхшайман, бунақада, у кетиб қолади-ю, уни бошқа кўриш менга насиб этмайди, деб ҳаяжонланардим.

Шунда, бир тасаввур қилинг-а, тўсатдан унинг ўзи гап бошлади:

— Гулларим ёқдим сизга?

Унинг хийла йўғон, аммо сал ҳирқироқ овозининг акс садоси, тентаклик бўлса ҳам айтай, назаримда, бу тор кўчадаги сарғиш ранг исқирт деворга урилиб қайтгандек бўлди. Мен шу заҳоти кўчанинг у кетаётган томонига ўтиб олиб, унга яқинлашдим-да:

— Йўқ, — деб жавоб қайтардим.

У менга таажжуб билан боқди, мен эсам бирдан ва мутлақо кутилмаганда бутун умр айнан шу аёлни севиб келганлигимни англадим. Ажаб савдолар, лаббай! Сиз, албатта, телба одам экан, дерсиз мени?

— Ҳеч нима демайман, — деди Иван ва: — Ўтинаман, давом этинг! — деб илова қилди.

Меҳмон ҳикоясини давом эттирди:

— Ҳа, у менга ҳайрон бўлиб қаради, сўнг кўзимдан кўзини узмай сўради:

— Сиз, умман, гулларни ёқтирмасангиз керак-а?

Унинг овозида адоват оҳангини ҳис қилгандай бўлдим. Мен у билан баравар қадам ташлашга уриниб ёнма-ён борарканман, ҳеч тортинмай ўзимни бемалол тутаятганимдан ўзим ҳайрон эдим.

— Йўқ, мен гулларни яхши кўраман, лекин бунақасинимас, — дедим.

— Қанақасини?

— Атиргулни хуш кўраман.

Шундай деганимга пушаймон бўлдим, негаки, у гуноҳкор одамдай жилмайди-да, гулини йўлка ёқасидаги ариққа ташлаб юборди. Мен бир оз ўзимни йўқотиб қўйдим-у, лекин гулни олиб, яна унга узатдим, лекин у жилмайганча гулларни яна улоқтирди, натижада уларни буёғига ўзим кўтариб бордим.

Шу зайлда биз бир оз вақт сукут сақлаб кетавердик, кейин у қўлимдан гулларни олиб, кўчага отиб юборди-да, қора қўлқоп кийган қўлини менинг қўлим остидан ўтказди-ю, бундан буёғига биз қўлтиқлашиб кета бошладик.

— Кейин, — деди Иван, — илтимос, бутун тафсилоти билан гапиринг.

— Кейинми? — такрорлади меҳмон, — кейин нима бўлганини ўзингиз ҳам тасаввур қилишингиз мумкин. — У кўзларида бехосдан пайдо бўлган ёшни ўнг енги билан шоша-пиша артиб, гапини давом эттирди: — Муҳаббат, оёқ остидан чиққан фалокатдай, лоп этиб пайдо бўлдию икковимизни баравар маҳв қилди.

Одатда яшин ё ханжар шундай маҳв қилади одамни!

Дарвоқе, у кейинчалик бу фикрни инкор қилиб, бизлар жуда кўпдан бери, бир-биримизни билмаган, ҳеч кўрмаган чоғимиздаёқ севишганмиз, деб тасдиқлаган эди, у пайтларда у бошқа одам билан турар-

ди, мен ҳам ўшанда... анави... билан яшардим... хаҳ... оти нимайди...

— Ким билан? — сўради Бездомний.

— Анави... хаҳ... нимайди оти... — деди меҳмон бармоқларини шиқиллатаркан.

— Сиз уйланганмидингиз?

— Ҳа-да, мана, шиқиллатяпман-ку... Ҳалиги... Варенькага, Манечкага... йўқ, Варенькага... йўл-йўл кўйлак кийган... музейда... хуллас, эсимда йўқ.

Қисқаси, у ўша куни кўчага атайлаб сариқ гул кўтариб чиққан экан, мен уни топиб олишим учун, бордию ўша куни бу учрашув юз бермаганида, у заҳар ичиб ўз жонига қасд қилган бўларкан, чунки унинг ҳаёти бемаъни ўтаётган экан.

Ҳа, муҳаббат бизни кўз юмиб-очгунча маҳв қилиб қўйган эди. Мен бунга ўша куниёқ, бир соатдан кейин, биз улкан шаҳарни пайқамай кесиб ўтиб, Кремль девори пойига, дарё бўйига бориб қолганимизда билган эдим.

Биз гўё жуда кўп йиллардан бери бир-бирини яхши билган ва куни кеча хайрлашган одамлардай суҳбатлашардик. Биз эртаси куниям шу ерда — Москва дарёси бўйида учрашишга аҳд қилдик, учрашдик ҳам. Май кўёши бизга ёғду сочарди. Кейин, орадан хиёл ҳам ўтмай, бу аёл менинг хуфиёна хотиним бўлди.

У ҳар куни меникига келарди, мен уни эрталабдан интизор бўлиб кута бошлардим. Шу интизорлик пайти одатда уйдаги буюмларнинг жойларини ўзгартиришим билан ифодаланарди. Унинг келишига ўн минут қолганида дераза олдига ўтириб, кўҳна кўча эшикнинг «гийк» этиб очилишини кутардим. Ё тавба: мен у билан учрашмасимдан олдин тумордеккина ҳовлимизга камдан-кам одам кирар, аниқроғи, ҳеч ким кирмасди, энди бўлса, назаримда, бутун шаҳар шу ҳовлимиз томон оқиб келаётгандай туюларди. Кўча эшик «тиқ» этса, юрагим «шиғ» этиб кетар, бир кўз олдингизга келтиринг-а, рўпарамда: дераза ташқарисида албатта кимнингдир исқирт этиги пайдо бўларди. Масалан, чархчининг. Ахир ўзингиз айтинг, уйимизда чархчининг кимга кераги бор? Нимани қайраймиз? Қанақа пичоқларни?

Менинг дилбарим кўча эшиқдан бир марта кирарди, аммо у киргунча юрагим камида ўн марта гупил-

лаб урарди. Гапим рост. Кейин, соат миллари қиём пайтини кўрсатиб, унинг келадиган вақти бўлганда ва қора майин теридан тикилган устки безаклари пўлат тўқалар билан тортилган унинг туфлилари деярли товуш чиқармай деразам қаршисида пайдо бўлгандаям юрагим «гуп-гуп» уришдан тўхтамасди.

Баъзан у иккинчи деразам олдида тўхтаб, туфлисининг учи билан ойнага уриб шўхлик қиларди. Мен шу заҳоти ўша дераза олдида пайдо бўлардим, лекин туфли ҳам, ёруғни тўсиб турган қора ипак кўйлак ҳам бойиб бўларди — мен шунда эшик очгани отилардим.

Ўртамиздаги муносабатни ҳеч ким билмасди, бунга имоним комил, ваҳоланки, бундай бўлиши мумкин эмас. Лекин унинг эри, танишларимиз гофил эдилар. Мен яшаб турган подвал тепасидаги кўҳна уйда истиқомат қилувчилар бундан хабардор эдилар, албатта, улар ҳузуримга қандайдир бир аёл келиб-кетиб турганини кўришарди, бироқ унинг кимлигини ҳам, исми-ни ҳам билишмасди.

Ушбу муҳаббат достонини бутун вужуди билан берилиб тинглаётган Иван:

— Ким эди ўзи у аёл? — деб сўради.

Меҳмон, буни ҳеч қачон, ҳеч кимга айтмайман, дегандек бош чайқади, сўнг ҳикоясини давом эттирди.

Унинг ҳикоясидан Иванга шулар маълум бўлди: уста билан нотаниш аёл бир-бирларини шунчалик қаттиқ севишганки, бири иккинчисисиз бир кун ҳам тура олишмаган. Энди Иван ҳовлидаги настарин дарахти ва девор туфайли ҳаминиш нимқоронғи бўлган подвалдаги икки хонани, у ердаги қизил ёғочдан ишланган, эскириб парти кетиб, шарти қолган мебеллару ёзув столи — бюрони, бюро устида турган ҳар ярим соатда занг чалувчи соатни, ниҳоят мойланган полдан ис босган шифтгача қалашиб кетган сон-саноксиз китобларни ҳам, печкани ҳам жуда аниқ тасаввур қила бошлаган эди.

Иванга яна шу нарса маълум бўлдики, меҳмони билан унинг хуфия хотини ўзаро алоқа боғлаган дастлабки кунлариёқ, бизнинг Тверская кўчаси билан тор кўча муюлишида бир-биримиз билан учрашишимиз тақдири азада пешонамизга ёзилган, бинобарин, биз умрбод бир-биримиз учун яратилганмиз, деган қарорга келган эканлар.

Меҳмоннинг ҳикоясидан ошиқ-маъшукларнинг

вақтни қандай ўтказганлари ҳам маълум бўлди. Аёл кела солиб, биринчи навбатда фартук тақар ва торгина даҳлизда (бечора бемор негадир фахрланиб тилга олган ўша жўмак билан чаноқ шу ерда эди) тахта стол устида керосинка ёқиб нонушта тайёрлар, сўнг биринчи хона ўртасида турган чўзинчоқ столда дастурхон тузарди. Май ойида момақалди роқ гумбурлаб, жала қуйган пайтларда, ёмғир суви севишганларнинг сўнгги маконини фарқ қилгудек хавф туғдириб нимкўр деразалар олдида дарвоза томон айқириб оққан пайтларда улар печка ёқиб қўрда картошка пиширишар эди. Бармоқларини кулга булғаб картошканин қора пўстини арчишганда ундан буғ чиқарди. Подвалда кулги янграрди, боғчадаги дарахтлар ёмғирдан кейин синган шохчаларини, оппоқ попилтирикларини ерга тўкарди. Момақалди роқ садолари тиниб, иссиқ ёз пайти келганда кўпдан орзу қилинган ва икковлари бирдай яхши кўрган атиргуллар гулдонда пайдо бўларди.

Ўзини уста деб атаган одам иш билан машғул бўлар, аёл эса бигиз тирноқли бармоқларини сочлари орасига ботириб ёзилган саҳифаларни қайта ўқиб, ўқиб бўлгач эса манави қалпоқчани тика бошларди. Баъзида у ерга чўккалаб жавоннинг пастки қаватидаги китобларнинг ёки стулга чиқиб олиб юқори қаватдаги юзлаб китобларнинг чанг босган шерозаларини латта билан артарди. У адибга шону-шуҳрат башорат қилиб, уни тезроқ ишлашга ундаркан, айна ўша пайтда уни уста деб атай бошлаган эди. У Иудеянинг бешинчи прокуратори ҳақидаги китобнинг ваъда қилинган охирги жумлаларини ўқишга мушарраф бўлиб, кўнглига ёққан айрим жумлаларни қироат билан баралла такрор-такрор ўқиркан, «бу роман — менин ҳаётимдир», деганди.

Роман август ойида ёзиб тутатилиб, қайсиям бир нотаниш машинисткага берилди, машинистка уни беш нусхада кўчирди. Мана, ниҳоят, хуфия макон тарк этилиб, ҳаёт майдонига чиқадиган кун ҳам келди.

— Ҳа, мен қўлимда романим билан ҳаёт майдонига чиқдим, лекин чиқдим у ҳаётим ниҳоясига етди, — деб пичирлади уста ва бошини ҳам қилди, сариқ ип билан «М» ҳарфи тикилган машғум қора қалпоқча узок вақт тебраниб турди. Кейин у ҳикоясини давом эттирди, лекин эндиги гаплари пойинтар-сойинтар

бўлиб чиқди. Меҳмоннинг бу гапларидан фақат бир нарсани англаш мумкин эди: унинг бошига ниҳоятда оғир бир фалокат тушган эди.

— Адабиёт оламига биринчи марта қадам қўйишим эди, аммо ҳозир, ҳаммаси адоий тамом бўлиб, ҳалокатга учраганим аниқ бўлгандан кейин мен уни мудҳиш ҳайрат билан эслайман! — деб уста тантанавор пичирларкан, қўлини кўтарди. — Ҳа, ниҳоятда ҳайратга солди у мени, ниҳоятда!

— Ким? — эшитилар-эшитилмас пичирлаб сўради Иван, ҳаяжонланган меҳмонининг сўзини бўлишдан кўрқиб.

— Муҳаррир-да, айтипман-ку, муҳарриб деб. Тўғри, у ўқишга ўқиб чиқди. Лекин менга милки пилла бўлиб, лунжи шишиб кетган одамга қарагандай қараркан, кўз қирини хонанинг бурчагига ташлаганча, кўнгли хижил бўлгандай, ҳатто ҳиринглаб ҳам қўйди. У қўлидаги манускрипти* ҳожатсиз вижимларкан ҳадеб томоқ қирарди. Берган саволлари менга аҳмоқона бўлиб туюлди. Чунки у роман тўғрисида ҳеч нима гапирмай, мендан: кимсиз, қаёқдан пайдо бўлдингиз, кўпдан бери қалам тебратиб турасизми, нега сиз ҳақингизда шу пайтгача ҳеч эшитмаганмиз, деб сўрай бошлади, ҳатто яна: бундай аломат мавзуда роман ёзишни сизга ким маслаҳат берди, деган савол ҳам бердики, менинг фикримча, бундан ортиқ аҳмоқона савол бўлмайди. Ахийри, саволлари жонимга тегиб кетгач, романимни чоп қиласизми ўзи, ё йўқми, деб дангал сўрадим.

Шунда у бесаранжом бўлиб, латгачайнарлик қилди, сўнг бу масалани шахсан ўзи ҳал қила олмаслигини, асарим билан муҳаррирлар ҳайъатининг ўзга аъзолари ҳам, яъни танқидчилардан Латунский билан Ариман ҳамда адабиётшунос Мстислав Лавровичлар танишиб чиқишлари кераклигини айтди. У, икки ҳафтадан кейин келинг, деб илтимос қилди.

Икки ҳафтадан кейин борган эдим, муттасил ёлгон гапираверганидан кўзлари филай бўлиб қолган бир қари қиз қабул қилди.

— Ҳа, у Лапшённикова, редакция котибаси, — деди жилмайиб Иван: меҳмон ғазабланиб таърифлаётган муҳит аҳли унга таниш эди.

— Бўлса бордир, — шарт сўзини бўлди меҳмон, — ҳуллас, шу аёл ҳаммаёғи доғ-дуғ ва анча вижимланган

романимни қайтариб берди. У кўзини кўзимдан олиб қочишга уриниб:

— Ҳозир редакциямиз икки йилга етадиган қўлёзмалар билан таъминланган, шунга кўра, романингизни чоп қилиш масаласи, менимча, бошқа кўрилмаса керак, — деди.

— Яна нималар эсимда қолувди-я? — деб гўлди-рарди уста, чаккаларини ишқаларкан. — Ҳа, қўлёзма ҳошиясига сочилган қип-қизил гулбарглар, яна маҳбубамнинг кўзлари эсимда. Ҳа, унинг кўзларини эслаб қолганман.

Меҳмоннинг ҳикоясида дудмаллик, аллақандай чала-чулпа гаплар кўпроқ учрай бошлади. У қиялаб ёган ёмғирни эслади, подвалдаги маконида бошидан кечирган мушкулотлар ҳақида, яна аллақайларга боргани тўғрисида гапирди. У, ўзини курашга даъват этган аёлни асло айбламаслиги, ҳа, ҳа, унда ҳеч гуноҳ йўқлиги ҳақида пичирлаб чинқирди!

— О, эсимда, эсимда газета орасида илова қилиб киритилган варақ, — деб гўлди-рарди меҳмон, газета варағининг тасвирини ҳавода икки бармоғи билан чи-зиб кўрсатаркан, шунда Иван меҳмоннинг чалкаш гапларидан фаҳмладикки, бошқа бир муҳаррир устанинг романидан каттагина парчани газетада босиб чиқаришти.

Унинг гапича, орадан икки кун ўтар-ўтмас, бошқа бир газета танқидчи Ариманнинг: «Муҳаррир қаноти остидаги душман», деган мақоласи пайдо бўлишти, бу мақолада ёзилишича, Иваннинг меҳмони муҳаррирнинг бепарволиги ва нодонлигидан фойдаланиб, матбуотда Иисус Христ маҳдиясини ёритишга уринганмиш.

— Ҳа, эсимда, эсимда! — деб чинқириб юборди Иван. — Лекин фамилиянгиз эсимдан чиқди!

— Такрор айтаман, фамилиямни қўяйлик, энди у йўқ, — деб жавоб қилди меҳмон. — Гап фамилияда эмас. Бир кундан кейин бошқа бир газетада Мстислав Лаврович имзоси билан бошқа мақола пайдо бўлди. Бу мақола муаллифи пилатчиликка, ҳамда уни матбуотда ёритмоқчи бўлган (яна ўша лаънати ибора!) диндор мусаввирга зарба беришни, бергандаям, аёвсиз зарба беришни тақлиф қилган эди.

Мен бу «пилатчилик» сўзидан донг қотиб қолиб, учинчи газетани варақладим. Бу газетада икки мақола

бор эди: бири — Латунскийники, иккинчисига эса «Н. Э.» деб имзо қўйилган эди. Мен сизга айтсам, Ариман билан Лавровичнинг мақолалари Латунский ёзган мақола олдида «қолва» эди. Латунский мақола-сига қўйилган сарлавҳанинг ўзи ҳам сизга кифоя: «Эски мазҳабнинг жангари намояндаси». Ўзим тўғримада ёзилган мақолаларни ўқишга шунчалик берилиб кетибманки, маҳбубамнинг (эшикни берки-тишни унутган эканман) кўлида жиққа ҳўл зонтик ва намиққан бир даста газета билан қандай тепамга ке-либ қолганини ҳам пайқабман. Унинг кўзларидан ўт чақнар, муздек совуқ қўллари қалтирар эди. Олдини-га у ўзини бағримга отиб, мени ўпаверди, ўпаверди... кейин, қўлини столга тап-тап урганча, ҳирқироқ овоз билан Латунскийни албатта заҳарлаб ўлдиражагини айтди.

Иван сал хижолат бўлиб томоқ қириб қўйди-ю, лекин ҳеч нима демади.

Ғам-андуҳ тўла кунлар бошланди. Роман ёзилиб бўлган, бошқа қиладиган иш йўқ эди, энди икковимиз печка олдига ёзилган гиламчада оловга тикилиб ўти-рардик, холос. Биз энди тез-тез видолашиб турардик. У сайр қилгани чиқиб кетадиган бўлди. Менинг ҳаётимда эса ғаройиб ҳоллар содир бўла бошлади, тўғри, бундай ҳоллар менда илгари ҳам тез-тез бўлиб турарди... Мен кутилмаганда бир дўст орттирдим. Ҳа, ҳа, ишонаверинг, умуман олганда менинг жуда бемаъ-ни одатим бор: одамлар билан тил топишишим қийин жуда, ҳеч кимга ишонмайман, сал нарсага шубҳалана-вераман. Лекин — қизиғи шундаки, шу одамовили-гимга қарамай, келиб-келиб, мутлақо фараз қилинма-ган, кутилмаган биронта одам, гарчи ташқи қиёфаси отни ҳуркитадиган тасқара бўлса ҳам, албатта дидим-га ўтириб қолади.

Хуллас, ўша машъум пайтларда бир кун боғчамиз-нинг кўча эшиги очилиб, ҳовлига бир одам кирди. Эсимда, кузнинг оромбахш кунларидан бири эди. Хотиним уйда йўқ эди. Келган одамнинг уй соҳибиди бирон иши бўлса керак, уникага кириб кетди, сўнг боғчага тушиб, мен билан ҳол-аҳвол сўрашди-да, бир зумда танишиб ҳам олди. У ўзини мухбир деб танит-ди. У менга шу қадар ёқиб қолдики, биласизми, ҳануз-гача баъзида уни эслаб, қўмсаб қўяман. Бора-бора у уйимга тез-тез келадиган бўлди. Маълум бўлишича, у

бўйдоқ экан, мендан сал нарироқда худди меникига ўхшаган мўъжазгина квартирада тураркан, аммо унга квартира торлик қилаётганмиш, ҳоказо ва ҳоказо. Не-гадир у мени уйига ҳеч таклиф қилмасди. Хотинимга у сира ҳам ёқмади. Аммо мен унинг ёнини олдим. Шунда хотиним:

— Билганингни қил, — деди, — лекин бу одам мен-да фақат нафрат уйғотяпти.

Мен кулиб юбордим. Дарвоқе, бу одам қай жиҳати билан мени ўзига ром қилган эди? Гап шундаки, ўз филофи ичида биронта фавқулодда хислати бўлмаган одамнинг, умуман, қизиғи йўқ. Лекин Алоизийнинг (ҳа-я, унутибман — янги танишимнинг исми-шарифи Алоизий Могарич эди) филофида шундай хислат мав-жуд эди. Алалхусус, Алоизийдек донишманд одамни илгари ҳеч ерда учратмаганман, аминманки, бундан кейин ҳам асло учратмайман. Агарда газетада босил-ган бирон мақоланинг маъносига тушунолмасам, Ало-изий уни бир зумда тушунтириб берар, тушунтирган-даям ҳеч қийналмасдан, осон ва раво тушунтирарди. Ҳаётини воқеалар ва масалаларни ҳам шундай осон изоҳлаб берарди у. Лекин ҳали бу ҳаммаси эмас эди. Алоизий адабиётга бўлган иштиёқи билан мени ўзига ром қилган эди. То унинг илтимосига кўра романимни бошидан-охиригача ўқиб бермагунимча ҳеч тинчима-ди у. Кейин эса роман тўғрисида мақтов гаплар айтди, лекин худди муҳаррирнинг романим тўғрисидаги му-лоҳазаларини ўз қулоғи билан эшитгандек, у ҳам ўша фикрларни айтиб, оғзимни очириб қўйди. Алоизий муҳаррирнинг мулоҳазаларини бекаму кўст такрорла-ганди. Бундан ташқари, нима сабабдан романим чоп қилинмаслигини ҳам ниҳоятда аниқ изоҳлаб бердики, бу фикрда ҳеч хато йўқлигини ўзим ҳам англай бош-лаган эдим. У, фалон бобингиз ўтмайди, деб гапнинг очиғини айтди-қўйди.

Лекин мақолаларнинг кети узилмасди. Энг даст-лабкилари устидан кулган эдим. Бироқ мақолалар со-ни кўпайган сари уларга нисбатан муносабатим ҳам ўзгара борди. Иккинчи босқич — ажабланиш босқичи бўлди. Бу мақолалар таҳдидона ва дадил ёзилган бўли-шига қарамай, уларнинг деярли ҳар бир сатрида ўта қалбакилик ва даргумонлик оҳанги сезилиб турарди. Менга, уларнинг муаллифлари ўзлари айтмоқчи бўлган гапларни эмас, бошқа фикрларни баён

қилаётгандай туюлар, уларнинг дарғазаблигига сабаб ҳам шу бўлса керак, деб ўйлардим у шу фикримдан ҳеч халос бўлолмасдим. Бундан кейин, мен сизга айтсам, учинчи босқич — қўрқув босқичи бошланди. Йўқ, йўқ, у мақолалар эмас, ишонинг, балки уларгаям, романим-гаям тааллуқди бўлмаган мутлақо бошқа нарсалар мени чўчита бошлади. Мана, масалан, қоронғилиқдан қўрқадиган бўлиб қолдим. Қисқаси, руҳий бетоблик босқичи бошланган эди. Кичкина хонамда уйқу олдидан чироқни ўчиришим билан, назаримда, гўё деразадан, гарчи у ёпиқ бўлса ҳам, қандайдир рўдапо узун-узун, совуқ пайпаслагичларини ўйнатиб кириб келаётгандай бўларди. Оқибат, кечалари чироқ ёруғида ухлайдиган бўлдим.

Махбубам жудаям ўзгариб кетди (турган гапки, рўдапо тўғрисида унга чурқ этмадим. Лекин у аҳволимнинг чатоқлашаётганини сеза бошлаган эди), озиб, ранги ўчиб, кулмай қўйди, романдан парча бостиришни маслаҳат бергани учун қайта-қайта узр сўрай бошлади мендан. Энди у ҳамма нарсани бошдан соқит қилиб, жанубга, Қора денгиз бўйига жўнашни, юз минг сўмлик ютуқдан қолган пулни сарфлаб, ўша ерда дам олишни маслаҳат бера бошлади менга.

Бу фикрида у қаттиқ туриб олди, мен эсам у билан тортишмаслик учун (Қора денгизга жўнаб кета олмаслигимни кўнглим сезаётган эди) шу яқин кунларда жўнаб кетишга ваъда бердим. Билетни унинг ўзи оладиган бўлди. Шунда мен ўн минг сўмча келадиган пулнинг ҳаммасини унинг қўлига тутқаздим.

— Нима қиламан шунча пулни? — деб ажабланди у.

Мен бўлсам, ўғирлатиб қўйишдан қўрқаман, шунинг учун, то жўнаб кетгунимча сенда тура турсин, деган мазмунда баҳона қилдим. У пулни олиб сумкачасига солди ва мени қайта-қайта ўпаркан, шундай деди:

— Сени шу аҳволда ёлғиз ташлаб кетганимдан ўлганим афзал, лекин на қилайки, мени кутишмоқда, заруратга тобе бўлмай иложим йўқ, аммо эртага албатта келаман. Ўтинаман сендан, ҳеч нимадан чўчима.

Бу октябрь ойининг ўрталарида, энди қош қорая бошлаган пайтда бўлган эди. У жўнаб кетди. Мен диванга ётиб, чироқни ҳам ёқмай ухлаб қолдим. Бир маҳал хонамга рўдапо кирганини туйиб уйғониб кетдим. Қоронғида пайпаслаб зўр-базўр чироқни ёқдим.

Чўнтак соатим тунги соат иккини кўрсатарди. Мен ётаётганимда сирқовланиб турувдим, энди бетоб бўлиб уйғондим. Назаримда, куз зулмати дераза ойнасини синдириб хонага қуйилди-ю, мен худди сиёҳга ўхшовчи шу зулматда фарқ бўлаётгандек ҳис қила бошладим ўзимни. Мен энди ўзини эплай олмайдиган ношуд одам бўлиб уйғонган эдим. Мен чинқириб юбордим, миямда бирон кимсанинг, чунончи юқори қаватда турувчи уй соҳибининг олдига паноҳ истаб чиқиш фикри туғилди. Худди телба одамдек ўзим билан ўзим кураша бошладим. Ниҳоят, печка олдига бориб, ичига қаланган ўтинни ёқиб юборишга қурбим етди. Ўтин шитирлаб ёниб, печка эшиги шарақлаб ёпилгандан кейингина ўзимни анча енгил тортгандай ҳис қилдим... Кейин даҳлизга югуриб чиқиб, у ерда ҳам чироқ ёқдим, бир шиша оқ вино топиб, тиқинини олдим у тўғри оғзидан ича бошладим. Натижасида қўрқув бир қадар сусайди — шу қадарки, уй соҳибининг ҳузурига югурмай, печка олдига қайтдим. Печка эшигини ланг очиб қўйиб (оловнинг тафти юз-қўлларимни куйдиргудек қиздира бошлади), пичирладим:

— Аҳволим оғирлашганини ҳис қилсанг-чи. Тезроқ қошимга келсанг-чи, кел, кел!

Лекин ҳеч ким келмади. Печкада олов гуриллаб ёнар, ёмғир деразани саваларди. Шунда энг сўнги фалокат содир бўлди. Мен стол ғаладонидан романимнинг машинкада кўчирилган салмоқли нусхаларию хомаки қўлёзмаларим билан тўлдирилган дафтарларни олиб, уларни ёқа бошладим. Бу ниҳоятда машаққатли иш, чунки ёзилган қоғозлар унча яхши ёнмайди. Шунинг учун, тирноқларимни синдириб бўлса ҳам, дафтарларни дабдала қилиб йиртиб, уларни палёнлар орасига тиккайтириб қўяр ва косов билан титкилардим. Ёнган қоғозларнинг кули баъзида олов устини босиб, мени хуноб қилар, лекин мен бўш келмасдим, натижада, романим кўп қаршилик қилиб бўлса ҳам, барибир нобуд бўла бошлади. Кўз олдимда таниш сўзлар пайдо бўлар, саҳифалар пастдан юқорига бир меъёрда сарғая борар, лекин шунда ҳам сўзлар кўри-ниб турарди. Улар қоғоз қорая бошлагандагина ғойиб бўлардилар, шунда мен косов билан кавлаб уларни йўқ қила бошлардим.

Худди шу пайт кимдир деразани оҳиста тирнади. Юрагим «шир» этиб кетди-ю, охириги дафтарни оловга

ташлаб, эшикни очгани югурдим. Ҳовлига очиладиган эшикка гишт пиллапоялардан чиқиш керак эди. Мен қоқила-суқила шу эшик тагига бориб оҳиста сўрадим:

— Ким у?

Таниш овоз — маҳбубамнинг овози жавоб берди:

— Менман.

Қандай қилиб эшик занжири билан илгагини туширдим — билмайман. У бошдан-оёқ шалаббо, ёноқлари ҳўл, сочлари паришон ҳолда остона ҳатлаб ичкари кирди-ю, дағ-дағ титраганча ўзини қучоғимга отди. Мен фақат битта сўзни такрорлай олдим холос:

— Сен... сен? — дедиму товушим чиқмай қолди, кейин икковимиз пастга отилдик. У даҳлизда пальтосини ечиб ташлади, сўнг биз биринчи хонага ўқдай отилиб кирдик. У оҳиста чинқириб юбориб, яланғоч қўлини шартта печкага тикди-да, энди остидан аланга ола бошлаган охирги даста қўлёмани тортиб олиб полга ташлади. Шу заҳоти бутун хона тутунга тўлди. Мен оёқларим билан тепиб оловни ўчирдим, у эса ўзини диванга отиб, ўпкаси тўлиб, юм-юм йиғлай бошлади.

У ахири тинчиди, мен гап бошладим:

— Кўрарга кўзим йўқ бу романни, мен қўрқаман. Бетобман. Мени даҳшат қамраб оляпти.

У ўрнидан туриб ўтириб, гапга кирди.

— Вой, худойим, касал бўлиб қопсан-у. Нега энди, нега ахир? Барибир сени дарддан фориг қиламан, сени қутқараман. Бу қандай бедодлик?

Мен унинг тутун ва йиғидан шишган кўзларини кўрдим, пешанамни силай бошлаган муздек қўлларини ҳис қилдим.

— Мен сени даволаб тузатаман, тузатаман, — деб ғўлдирарди у юзини елкамга қўйиб, — сен ҳали уни яна тиклайсан. Нега, нега бир нусхасини ўзим сақлаб қўймадим!

У дарғазаб қиёфада тишларини иржайтирди, яна алланамаларни гапирди. Кейин лабларини чирт юмиб олиб, куйган варақларни териб, текислай бошлади. Бу — роман ўргасидаги бир боб эди. У куйган варақларни авайлаб тахлаб қоғозга ўради-да, устидан лента билан боғлади. Унинг бутун хатти-ҳаракатида қатъият мавжуд эди, ўзини қўлга олиб олганлиги яққол кўриниб турарди. У вино сўраб, ичиб олди-да, кейин анча бамайлихотир гапира бошлади.

— Алдамчилик билан яшашнинг оқибати шунақа вой бўлади, — дерди у, — бўлди, энди ҳеч алдамайман. Ҳозироқ сен билан қолган бўлардим-у, лекин бу тарзда иш тутишни хоҳламайман. Уйдан тунда қочиб кетганимни у доим алам билан эслаб юришини истамайман. У менга ҳеч қачон, ҳеч қандай ёмонлик қилмаган. Уни ҳозир тўсатдан чақиртириб қолишди, заводлариди ёнғин бўлганмиш. Лекин у ҳадемай қайтиб келади. Мен у билан эртага гаплашаман, бошқа одамни севаман, деб айтаман унга, кейин бутунлай сенинг ёнингга келаман. Қани, айт, балки бундай қилишимни хоҳдамассан?

— О, бечорагинам, — дедим унга, — бундай қилишинга йўл қўймайман. Аҳволим яна мушкуллашади, шу боис сени ҳам мен билан бирга нобуд бўлишингни хоҳламайман.

— Фақат шу сабабми? — деб сўради у кўзларини кўзимга яқин олиб келиб.

— Фақат шу.

У бирдан руҳланиб кетди, бўйнимдан қучиб мени бағрига босганча деди:

— Унда мен ҳам сен билан бирга нобуд бўламан. Эрталаб қайтиб келаман.

Мана, ҳаётимда эслаб қолганим охирги манзара — қия очилган даҳлиз эшигидан тушган ёруғда унинг ҳилпираган соч толаси, бошидаги берет ва журъат тўла кўзлари. Яна остонада унинг қора қўланкасию қоғозга ўралган оқ тутунчак ҳам хотирамда қолган.

— Сени кузатиб қўйган бўлардим-у, лекин ёлғиз қайтиб келишга мажолим йўқ, қўрқаман.

— Қўрқма. Яна бир неча соат сабр қил. Эртага эрталаб ёнингга бўламан. — Бу унинг ҳаётимдаги охирги сўзлари бўлди.

— Тсс! — деб бемор бирдан ўз сўзини бўлди-ю, бармоғини кўгарди, — бугун ойдин тун жуда беором.

У балконга чиқиб кўздан ғойиб бўлди. Иван коридордан аравача гилдираб ўтганини, кимнингдир пиқиллаб йиғлагани ё заифгина чинқирганини эшитди.

Ҳаммаёқ тинчигандан кейин меҳмон яна қайтиб келди ва 120-хонага одам жойлаштирилганини хабар қилди. Олиб келинган одам нуқул бошимни қайтариб беринглар, деб ёлборармиш. Сухбатдошлар аввалига безовта бўлишиб жим ўтиришди, кейин кўнгиллари

жойига тушгач, бўлинган суҳбатни давом эттиришди. Меҳмон энди гапга оғиз жуфтлаган эди... лекин бугунги тун чинданам нотинч эди — ҳамон йўлақдан гўнғир-гўнғир овоз эшитиларди. Оқибат, меҳмон гапларини эшитилар-эшитилмас пичирлаб Иваннинг қулоғига айта бошладики, унинг:

— Маҳбубам жўнаб кетгандан кейин орадан чорак соат ўтгач деразамни тақиллатишди... — деган биринчи жумласидан бошқа ҳамма гапларини фақатгина шоир эшитди, холос.

Бемор шоирнинг қулоғига пичирлаб айтган гаплар, чамаси, уни қаттиқ изтиробга солаётган эди. Дам ўтмай унинг афти тиришар, кўзлари гоҳ таҳликали, гоҳ ғазаб билан боқарди. У энди балконда кўринмай қолган ой томонга қўли билан ишора қиларди. Ташқаридан келаётган товушлар бутунлай тингандан кейингина меҳмон Ивандан сал сурилиб ўтириб, хиёл баландроқ овоз билан гапини давом эттирди.

— Ҳа, кейинчалик, январнинг ўрталарида, тунда, мен ўз ҳовлимизда тугмалари узиб олинган ўша пальтомда совуқдан дийдираб турардим. Орқамда наставрин буталарини кўмиб юборган қор уюми, олдимда, оёғим остида — дарпарда тутилган, ғира-шира ёритилган деразаларим. Мен биринчи деразага энгашиб кулоқ сола бошладим — хоналаримдан патефон овози эшитиларди. Қулоғимга чалинган товуш фақат шу бўлди. Лекин ҳеч нима кўра олмадим. Яна бир оз туриб, боғча эшигидан тор кўчага чиқдим. Кучли изғирин кўтарилган эди. Оёғим остида ўралашган бир ит мени чўчитиб юборди, ўзимни ундан олиб қочиб, кўчанинг нариги бетига ўтдим. Доимий ҳамроҳим бўлиб қолган аёз ва қўрқув асабларимни барбод этиб, умидсизликка мубтало қилган эди. Борадиган ерим йўқ, энг осон йўли, тор кўчамиздан чиқиб, ўзимни трамвай тагига ташлаш эди. Ичи чироқлар билан ёритилган, ҳаммаёғини муз қоплаган бу яшиқларнинг совуқ из устида одамнинг ғашини келтирувчи гижирлашини олисдан эшитдим. Лекин, о азиз қўшним, ҳамма бало шундаки, қўрқув менинг ҳар бир ҳужайрамни маҳв этиб олган эди. Бинобарин, трамвайдан ҳам худди итдан қўрққандай қўрқардим. Ҳа, бу бинода менинг дардимдан оғир дард йўқ ҳеч кимда, гапимга ишонаверинг.

— Лекин сиз у аёлга хабар қилишингиз мумкин

эди-ку, — деди Иван бечора беморга ачиниб, — ундан кейин, пулингиз ҳам қолган эди-ку унда? Сақлаб қўйган бўлса керак, албатта?

— Сиз бунга ҳеч шубҳа қилманг, албатта сақлаб қўйган. Лекин сиз, назаримда, мени тушунмаяпсиз чоғи? Ёки, аниқроғи, бир вақтлардаги воқеани таърифлаш қобилиятимни йўқотган бўлсам керак. Сирасини олганда, мен унга кўпам ачинмайман, чунки унинг кераги бўлмайди энди менга. Агар қўлига, — меҳмон тунги зулматга илтифот билан тикилди, — жиннихонадан мактуб бориб тушса... Ахир бунақа адресдан қандай қилиб хат юбориб бўлади? Рухий касалдан? Ҳазил қиляпсиз, дўстим! Йўқ, уни бахтсиз қилайми? Қўлимдан келмайди бу.

Иван унга эътироз билдиролмади, лекин камсухан мезбон меҳмоннинг аҳволига ачинди, унга ҳамдард бўлди. У эса ўз хотираларидан изтироб чекиб, қора қалпоқча кийган бошини тинмай ирғатиб ўтираркан, дерди:

— Шўрпешона жувон. Лекин, у мени унутиб юборган бўлиши ҳам мумкин!

— Ҳали сиз тузалиб кетасиз... — қимтинибгина деди Иван.

— Дардим бедаво, — деб хотиржам жавоб қилди меҳмон, — Стравинский мени ҳаётга қайтаришга ваъда қиляпти, лекин мен унга ишонмайман. У инсонпарвар доктор, шунчаки тасалли бермоқчи менга. Лекин инкор қилмайман, ҳозир анча тузукман. Дарвоқе, нимага келиб тўхтагандим? Аёз, физилаб бораётган трамвайлар. Ўша пайтда, бу шифохонанинг очилганидан хабарим бор эди, шунинг учун бутун шаҳарни пиёда босиб ўтиб келдим бу ерга. Телбалик эди бу, албатта! Шаҳар ташқарисида мен совуқ қотиб ўлиб кетардим эҳтимол, лекин бир тасодиф жонимга оро кирди. Шаҳар қопқасидан тўрт километрча берида йўлда бир юк машинасини кўрдим, у бир нимаси бузилиб тўхтаб турган экан, мен шофёрдан илтимос қилган эдим, буни қарангки, у менга раҳм қилди. Машина ўзи шу ёққа келаётган экан. Мениям ўзи билан олиб келди. Бу сафар пайтида чап оёғимнинг бармоқларини совуқ олдардим, холос. Лекин, оёғимни даволаб тузатишди. Мана, сал кам тўрт ойдан бери шу ердаман. Биласизми, бу ер сира, сира ёмон эмас, менимча. Тўғри, улкан режаларга бош қотириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, бу

ерда. Мана, масалан, мен бутун ер куррасини айланиб чиқмоқчи бўлган эдим. Ҳай, начора, бу насиб қилмади. Энди, мана шу курранинг кичик бир бўлагини кўриб ўтирибман. Ўйлайманки, курранинг энг ноёб қисми эмас бу, аммо, тақрор айтаман, шунисигаям шукур. Мана, ёз кириб келяпти, Прасковья Фёдоровнанинг ваъда қилишича, балкониимизни печак гул буркаб олармиш. Калитлар имкониятимни оширди. Кечалари ой чиқади. Ие, ботиб кетибди! Салқин тушди. Тун ярим кечадан оғди. Мен борай энди.

— Айтинг-чи, Иешуа билан Пилатнинг тақдирини маъна бўлган эди, — деб сўради Иван, — шуни билмоқчиман, ўтинаман сиздан, сўзлаб берсангиз.

— Э, йўқ, йўқ, — деди меҳмон вижиниб кифтини учираркан, — романимни эсласам бутун вужудим қақшаб кетади. Анави Патриарх кўлида танишганингиз сеҳргар буни мендан яхшироқ сўзлаб бериши мумкин. Сухбат учун ташаккур. Хайр.

Иван эс-ҳушини йиғишга улгурмасдан панжара оҳишта «шиқ» этиб ёпилди-ю, меҳмон ғойиб бўлди.

Ўн тўртинчи боб

ХЎРОЗГА ТАСАННО!

Римскийнинг асаби ортиқ бардош беролмади, протоколни ёзиб бўлгунарларича ҳам қаноат қилмай, ўз кабинетига отилди. У столда уюлиб ётган сеҳрли пуллардан қизарган кўзларини узолмай ўтирарди. Мияси ғовлаб кетган эди. Ташқаридан одамлар ғовури бир маромда эшитиларди. Томошабинлар кўчага оқиб чиқа бошлаган эди. Молия директорининг ҳаддан зиёд динг бўлган қулоқларига бирдан милиция ҳуштагининг чуриллагани эшитилди. Турган гапки, ҳуштак ҳеч қачон ўз-ўзидан яхшиликка чурилламайди. Чуриллаш такрорланди, шунда бошқа ҳуштак унга ёрдамга келиб, қаттиқроқ ва чўзиброқ чуриллади, кейин шу ҳуштак овозига одамларнинг қаҳқаҳаси, ҳатто қийқириғи жўр бўлдики, молия директори, кўчада яна биронта маша, хунук воқеа содир бўлганини ва бу воқеанинг албатта анави жодугар билан ёрдамчилари бажарган машъум сеансга бевосита дахлдор эканигини фаҳмлади. Зийрак Римский янглишмаган эди, албатта.

У Садовая кўчасига очиладиган деразадан ташқарига қаради-ю, афти буришиб кетди ва пичирлаб эмас, аниқроғи, вишиллаб деди:

— Билувдим-а!

У кўча фонарларининг кучли ёруғида, ўз деразаси остида, пастда, йўлкада бир хонимнинг ички кўйлак ва бинафшаранг узун трусиқда турганини кўрди. Тўғри, хонимнинг бошида яна шляпа, кўлида шамсияси ҳам бор эди.

Тамомила эсанкираб қолганидан, гоҳ чўнкайиб ўтиришга, гоҳ физилаганча қаёққадир қочишга шайланган бу хонимнинг атрофини ўраб олган оломон ғавғо кўтарган, боя молия директорининг этини жимирлатиб юборган қаҳқаҳаю қийқириқларнинг ижрочиси ҳам шу оломон эди. Аёлнинг атрофида бир гражданин гирдикапалак бўлиб, энгидан авра пальтосини ечишга уринар, лекин қаттиқ ҳаяжонланганидан, кўлини ҳеч пальто энгидан чиқара олмасди.

Шу пайт бошқа ердан — чап томондаги эшиқдан ҳам қийқириқ ва ваҳшиёна қаҳқаҳа эшитилди-ю, Григорий Данилович ўша ёққа ўтирилиб, пуштиранг ички кўйлакда турган иккинчи бир хонимни кўрди. У ўзини панага олиш мақсадида йўлкага ўтиб, тезроқ Варьете дарвозасига кирмоқчи бўлди, лекин ичкаридан чиқаётган томошабинлар оқими унинг йўлига ғов бўлдики, малъун Фаготнинг фирмасидан панд еган, кийим-кечакка шайдолиги ва энгилтаклиги оқибатида шарманда бўлган шўрлик аёл энди фақат бир нарса ни — ер ёрилиб, тезроқ ерга кириб кетишни орзу қиларди. Милиционер ҳуштагини худди ҳавони пармалагандек чуриллатиб, бу бахти қаро аёл томон югурди, унинг орқасидан кепка кийган қандайдир хушчақчақ йигитлар эргашди. Шулар кўчани бошларига кўтариб қаҳқаҳ урган ва қийқирган эдилар.

Қотмадан келган, шопмўйлов олатасир бир извошчи қирчанғи отини учуриб келиб, биринчи ечинган аёл тепасида таққа тўхтади-да, оғзининг таноби қочиб, тиржайди.

Римский ўз бошига муштлаб, тупурди-да, деразадан нари кетди.

У кўчадан келаётган шовқинга қулоқ солиб бир оз ўтирди. Ҳуштаклар садоси ҳаммаёқни тутиб кетди, кейин пасая-пасая ахийри тиңди. Можаро ҳам жуда тез босилиб, Римскийни ҳайрон қолдирди.

Ортиқ қўл қовуштириб ўтириб бўлмасди, масъулиянинг аччиқ оғусини ичиш пайти етганди. Томошанинг учинчи бўлими пайтида телефон аппаратлари тизилган эди, демак қўнғироқ қилиб, содир бўлган воқеа ҳақида тегишли жойга хабар қилиш, ёрдам сўраш, ёлгон гапириш, ҳамма айбни Лиходеевга ағдариш, ўзини оқлашга ҳаракат қилиш керак эди ва ҳоказо. Ана холос — лаънати яна ишламаяпти! Хуноби чиққан молия директори икки марта трубкани олиб яна қўйиб қўйди. Шу пайт бирдан теран сукутга толган хонада аппарат жуда қаттиқ жаранглаб, молия директорини чўчитиб юборди, у қўрққанидан тахта бўлиб қолди. «Асабларим анча чатоқлашипти», — деб ўйлаб трубкани кўтарди. Лекин шу заҳоти уни қулоғидан узоклаштиридию ранги доқадек оқариб кетди. Трубкада аёл кишининг оҳиста ва айни пайтда шаҳватга даъват этувчи муғамбирона овози пичирлаб деди:

— Ҳеч қаерга қўнғироқ қилма, Римский, оқибати ёмон бўлади.

Шундай деб у трубкани қўйиб қўйди. Молия директорининг эти жимирлаб кетди, трубкани қўйиб, негадир ўз орқасидаги деразага ўтирилиб қаради. У эндигина яшил либос кия бошлаган заранг дарахтининг сийрак новдалари орасидан шаффоф булут парчаси орқасида сузаётган ойни кўрди. Римский, негадир, новдаларга маҳдиё бўлиб қолди, у тикилган сари вужудини қўрқув туйғуси кўпроқ қамраб ола бошлади.

Ниҳоят у ой мўралаб турган деразадан зўр-базўр юзини ўтириб, ўрнидан турди. Энди бирон ерга қўнғироқ қилиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди, молия директори энди фақат бир нарса тўғрисида — қандай қилиб тезроқ театрдан жўнаб кетиш ҳақида ўйларди.

У қулоқ солди: театр биноси сув қуйгандай жимжит. Римский бинонинг иккинчи қаватида анчадан бери ўзидан бўлак ҳеч ким йўқлигини тушунди, тушундию гўдакона кучли қўрқув туйғуси бутун вужудини бирдан маҳв этди. У ҳозир ёлғиз ўзи бўм-бўш йўлақлардан ўтиб бориб зинадан тушишини ўйларкан, бутун вужуди қалтираб кетди. У гишозчининг стол устида уюлиб ётган червонларини апири-шапир йиғиштириб портфелга солди, ўзига бир оз бўлса ҳам

далда бериш учун йўталиб қўйди. Лекин йўтали хирллаб чиқиб, зўрға эшитилди.

Шу маҳал унинг димоғига кабинетнинг эшиги остидаги тирқишдан бадбўй зах ҳиди урилгандай бўлди. Молия директорининг эти жимирлаб кетди. Бунинг устига, айни пайтда соат ярим кечага жом чала бошлади. Ҳаттоки шу соат занги ҳам молия директорини ларзага келтирди. Кейин эса, кимдир эшик қулфига калит тикиб оҳиста бурай бошлаганда-ку, юраги қинидан чиқиб кетаёзди. У нам ва совуқ қўллари билан портфелни маҳкам чангаллаб оларкан, қулф тешигидаги «қитир-қитир» яна бир оз давом этгудек бўлса, бу даҳшатга тоқат қила олмай, «дод» деб бақириб юборишини сезд.

Ниҳоят, эшик кимнингдир раъйига юриб очилди ва кабинетга Варенуха товушсиз кириб келди. Римский турган ерида креслога таппа ўтириб қолди, чунки оёқларида дармон қолмаган эди. У ўпқасини тўлдириб ҳаво олди-да, хушомадгўй одамга ўхшаб тиржайди ва оҳиста деди:

— Ё алҳазар! Қўрқитиб юбординг-ку мени!

Ҳа, бунақа қўққисдан пайдо бўлиш ҳар қандай одамни ҳам чўчитиб юборган бўларди, шунга қарамай, айни пайтда Варенуханинг келиши катта шодиёна эди. Ҳар қалай, бу чалкаш жумбоқнинг ҳеч бўлмаса битта учи топилади-ку.

— Қани, гапир тезроқ! Хўш, хўш! — дея хирллади Римский, шу топилаган жумбоқ учига ёпишиб олиб, — нима гап экан?

— Мени афв эт, — деб гўлдиради хонага кирган одам эшикни ёпаркан, — сени кетиб қолгандирсан деб ўйловдим.

Сўнг у кепкасини ечмай, кресло олдида борди-да, столнинг у томонига ўтирди.

Шуни айтиб ўтиш керакки, Варенуханинг жавоби сал ғалатиноқ бўлиб туюлди, шунда сезгирликда дунёдаги энг яхши сейсмик станциянинг сейсмографи билан ҳам беллашишга қодир бўлган молия директори хушёр торғди. Ие, бу қанақаси бўлди? Агарки, Варенуха молия директорини кабинетда йўқ деб фараз қилган экан, нега бу ерга келди? Ахир унинг ўз кабинети бор-ку. Бу — бир. Иккинчидан: Варенуха театр биносига қайси эшикдан кирганида ҳам, албатта тунги навбатчилардан биронтасига дуч келган бўларди,

уларга эса, Григорий Данилович ўз кабинетида бир оз ушланиб қолади, деб айтиб қўйилган эди.

Лекин молия директори бу гумонлар устида кўп бош қотириб ўтирмади. Кўнглига сиғмасди.

— Нега ахир қўнғироқ қилмадинг? Анави Ялта машмашасининг тагига етдингми?

— Ҳа, айтганим тўғри чиқди, — деб жавоб қилди администратор, худди оғриқ тиши безовта қилаётгандай тамшаниб, — уни Пушкинодаги ресторандан топишипти.

— Нима? Пушкинодан?! Москва ташқарисидаги Пушкинодан? Телеграммалар Ялтадан келувди-ку?!

— Э, Ялтага бало борми? Пушкинодаги телеграфчини ичириб маст қилибди-да, кейин иккалови майна-возчилик қила бошлапти, шу жумладан: «Ялта» белгиси билан телеграммалар ҳам юборишган.

— Ихти... ихти... Ҳа, яхши, яхши... — деб Римский гапирмади, балки куйлагандек бўлди. Кўзларида сарғиш ўт чақнади. Миясида, Стёпанинг шармандаларча ишдан олинишининг тантанавор манзараси гавдаланди. Озодлик! Молия директори ахирги Лиходеев тимсолидаги бало-офатдан озод бўлади! Балки Степан Богдановичга ишдан олинишдан ҳам баттарроқ жазо насиб этар... — Тафсилотини гапир! — деди Римский босмани столга гурс этиб уриб.

Варенуха ҳам тафсилотни гапира бошлади. У молия директори юборган ерга боришти, борган заҳоти уни қабул қилишиб, гапларини диққат билан тинглашипти. Турган гапки, Стёпа Ялтада, деган фикр ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмапти. Лиходеев Пушкинодаги «Ялта» ресторанида бўлиши керак, деган Варенуханинг тахминига ҳамма дарҳол қўшилипти.

— Ҳозир қаерда у? — деб администраторнинг сўзини бўлди ҳаяжонланаётган молия директори.

— Қаерда бўларди, — деди администратор истеҳзоли ишшайиб, — хушёрхонада-да, албатта.

— Қойи-ил! Баракалла, азамат!

Варенуха эса ҳикоясини давом эттирди. У гапирган сари Лиходеевнинг беҳаёлигу безориликлари молия директорининг кўзи олдида узун занжирнинг ҳалқаларидек тизилиб ўта бошлади, лекин занжирнинг навбатдаги ҳар бир ҳалқаси олдингиларидан баттарроқ манзараларни намоён қиларди. Мана, масалан, унинг Пушкино телеграфи олдидаги майсазорда ғирт

маст ҳолда телеграфчи билан қучоқлашиб, қандайдир саёқ гармончининг наъмасига рақс тушганини нима деб аташ мумкин? Ёки қандайдир аёлларни чинқиртириб қувганини олинг! Яна «Ялта»нинг ўзида буфетчи билан ёқалашмоқчи бўлипти! Ўша «Ялта»нинг ичида тўполон қилиб, кўп пиёзни ерга сочиб ташлапти! «Ай-Даниля» деган оқ мусалласнинг саккиз шишасини чил-чил қипти. Стёпани олиб кетишни хоҳламаган такси шофёрининг сётчигини уриб синдирипти. Унинг бу қабихдикларига чек қўймоқчи бўлган одамларга, қаматаман, деб дўқ қилганини айтмайсизми. Хуллас, ақл бовар қилмайдиган гаплар.

Стёпа Москванинг театр аҳли даврасида «отнинг қашқаси» бўлиб, унинг ғирт ғурбат эканлиги ҳаммага аён эди. Лекин шунга қарамай, администратор топиб келган миш-мишлар ҳаттоки шу Стёпа учун ҳам лоф эди. Ҳа, ўтакетган даражада лоф эди...

Римский ўткир кўзларини администраторнинг юзига худди еб қўйгудек бўлиб тикди, лекин бу кўзлар ҳикоя қанча кўп чўзилган сари, шунча маъюслаша борди. Администраторнинг қиссасидаги қабоҳатли тафсилотлар қанчалик ҳаётийроқ ва ёрқинроқ бўлган сари... молия директори унга шунча камроқ ишона бошлади. Варенуха Стёпанинг итдай қутуриб, уни Москвага олиб кетгани борган одамларга ҳам қаршилик кўрсатгани ҳақида ҳикоя қила бошлаганида молия директори ярим кечада қайтиб келган администраторнинг ҳамма гаплари ёлғонлигига батамом ишонди! Ҳа, гапларининг ҳаммаси — бошидан то охиригача ғирт ёлғон эди.

Варенуха Пушкинога бормаган, Стёпа ҳам Пушкинода йўқ эди. Маст телеграфчи ҳам бўлмаган, ресторанда шиша ҳам синдирилмаган, Стёпани ҳам ҳеч ким арқон билан боғламаган... — буларнинг ҳеч бири бўлмаган.

Римский администраторнинг айтаётганлари ғирт ёлғон деган қатъий фикрга келиши билан унинг оёқларидан бошланган қўрқув ҳисси бутун вужудини камраб олди, шунда безгак балчиғининг ҳиди бир эмас, икки марта яна ер юзалаб сузгандек туюлди унга. Молия директори креслода жуда ғалати йўсинда гужанак бўлиб ўтириб, худди чироқ шуъласидан кўзини олиб қочмоқчи бўлгандай юзини газета билан тўсиб, муттасил стол лампасининг ҳаворанг сояси па-

насида бўлишга уринган администратордан бир зум ҳам кўзини узмас экан, паққос: буларга қандай тушуниш керак? — деб бош қотирарди. Ахир, шундай бемаҳалда кириб келган администратор бутун бино сукутга толиб, ҳувиллаб ётган бўлишига қарамай, нега энди айёрона ёлғон гапиряптийкин? Шундай хаёлга борган молия директорининг қалбини, оқибат, мавҳум, аммо мудҳиш хатар ҳисси кемира бошлади. У Варенуханинг гапни чалғитаётганини ҳам, юзини газета билан тўсиб найранг қилаётганини ҳам гўё пайқамагандай бўлиб, унинг жаврашларига деярли қулоқ солмай, юзига астойдил тикилиб қарай бошлади. Варенуханинг юзида изоҳлаб бўлмайдиган қандайдир ўзгариш мавжуд эдики, бу — Пушкино саргузаштлари ҳақидаги уйдирмаларнинг нима сабабдан тўқилганидан ҳам мавҳумроқ эди, яъни ўша «қандайдир» деганимиз — администраторнинг ташқи қиёфаси ва сулуқатидаги ўзгачалик эди.

У юзини соя қилиш учун кепкасининг ўрдактумшуқ соябонини кўзларигача бостириб кийишга қанчалик уринмасин, қўлидаги газетани қанчалик ёйиб, айлантириб кўрмасин, — барибир, Римский унинг ўнг юзи, бурнининг ёни моматалоқ бўлганини кўриб олди. Бундан ташқари, одатда ҳамиша жўшқин табиат администратор ҳозир хаста одам каби бўздай оқариб кетган, бўйнига эса шу тунги дим ҳавода негадир эскириб кетган йўл-йўл шарф ўраб олган эди. Бу ўзгаришларга яна администраторнинг театрда бўлмаган шу қисқа вақт ичида тишлари орасидан ҳаво сўриб тамшанишдек хунук одат чиқарганини, овозининг жудаям ўзгариб, бўғиқ ва дағал бўлиб қолганини, кўзларида олазараклик ва кўрқув аломати пайдо бўлганини илова қиладиган бўлсак — Иван Савельевич Варенухани таниб бўлмай қопти, деб дадил айтиш мумкин.

Молия директорини яна алланима қаттиқ безовта қиларди, лекин у серташвиш миясини қанчалик қотириб кўрмасин, Варенухага қанчалик тикилиб қарамасин, ўша безовта қилаётган нарсанинг нималигини ҳеч фаҳмлай олмасди. У фақат бир нарсани — администраторнинг Римскийга жуда таниш бўлган креслода ўтиришда қандайдир ғайритабиийлик мавжудлигини, Варенуха билан креслонинг бир-бирига қовушмаётганлигини таъкидлаши мумкин эди.

— Хуллас, ахийри уни таппа тутиб машинага бошишди, — деб гўлдирарди Варенуха моматалоқ юзини кафти билан тўсиб газета оша мўраларкан.

Шунда Римский бирдан гўё бехосдан кафтини ёйганча қўлини узатди-да, айни пайтда, бармоқларини стол устида ўйнатиб туриб, электр қўнғироқ тугмасини босиб юборди ва... серрайиб қолди.

Бўм-бўш бинода қўнғироқ овози жаранглаб эшитилиши керак эди, албатта. Лекин эшитилмади, тугмача столга ботди-ю, аммо садо чиқмади. Тугма ўлик, қўнғироқ бузук эди.

Молия директорининг бу найрангини Варенуха пайқади, албатта, у кифтини учуриб, кўзларидан жаҳолат учқуни сочганча сўради:

— Нега қўнғироқ қилдинг?

— Қўлим тегиб кетди, — деди бўғиқ овоз билан Римский ва қўлини тортиб олди, сўнг ўз навбатида у ҳам ҳадиксираб сўради: — Юзингга нима қилди?

— Машина кескин бурилган эди, эшик бандига урилиб кетдим, — деб жавоб қилди Варенуха кўзини ундан олиб қочаркан.

«Гапи ёлғон!» — деб кўнглидан ўтказди молия директорини. Шундай хаёлга борди-ю, бирдан кўзлари косасидан чиқиб кетгудек чақчайиб, телбаларча боқди — у кресло суянчиғига тикилиб қолган эди.

Кресло орқасида, полда бир-бирини кесиб ўтган иккита соя ётарди, бири қуюқроқ ва қорароқ, иккинчиси хирагина, кулранг тусда эди. Кресло суянчиғининг ҳам, ўткир учли оёқларининг ҳам сояси полда яққол кўриниб турар, аммо Варенуханинг суянчиқ узра кўриниб турган бошининг, шунингдек, кресло пойидаги оёқларининг сояси кўринмасди.

«Ахир унинг сояси йўқ-ку!» — деб жонҳолатда доҳилан чинқириб юборди Римский. Вужуди дағ-дағ қалтирай бошлади.

Варенуха Римскийнинг телбаларча нигоҳини кузатаркан, кресло орқасига ўгринча назар ташладию мисси чиққанлигини тушуңди.

У креслодан туриб (молия директорини ҳам унга тақлид қилди), портфелини қўлида маҳкам ушлаганча столдан бир қадам орқага чекинди.

— Ҳа, пайқаб қолдинг-а, ярамас! Ҳамиша фаросатинг ўткир бўлган сени, — деди Варенуха молия директорига, юзингга кўзинг бор демай заҳарханда

қилиб, кейин дафъатан бир сакраб эшик олдиға борди-да, англиз кулфи тугмачасини чаққонлик билан пастга босди. Молия директори боққа очиладиган дераза томон чекинаркан, ялт этиб унга ўтирилди ва ой нурига ғарқ бўлган бу дераза ойнаға қапишган қип-яланғоч бир аёлнинг юзини ва дарчадан ичкарига тикқан яланғоч қўлини кўрди — бу қўл деразанинг пастки илгагини очишға уринарди. Юқори илгак туширилиб бўлган эди.

Римскийнинг назарида стол устидаги чироқ ўча бошлагандек, ёзув столи эса бир томонга оғаётгандек туюлди. Муздек совуқ, кучли тўлқин келиб унга урилгандай бўлди, аммо у бутун кучини сарфлаб ўзини тутди-ю йиқилмади. Унинг қолган кучи:

— Войдод... — деб бақиршишға эмас, пичирлашганина етди.

Варенуха эшикни кўриқларкан, диконглаб сакрар, сакрагандаям ҳавода узоқ-узоқ муаллақ чайқалиб турарди. У чангаксимон бармоқларини Римский томонга силтар, вишиллер, тамшанар, дераза орқасида турган яланғоч аёлға кўз қисарди.

Аёл эса бу пайт малласоч бошини шоша-пиша дарчадан тикиб, қўлини имкони борича чўзди, деразанинг пастки илгагини тирноқлари билан тирнаб, деразани силкита бошлади. Шунда унинг қўли худди резинкадек чўзила ва мурданики янглиф кўкара бошлади. Ниҳоят, бу мурданинг кўкарган бармоқлари илгакнинг учини чангаллаб уни ёнга бурди, дераза аста очила бошлади. Римский оҳиста чинқириб, деворга суянди ва портфелини қалқон қилиб олдинга сурди. Ажали етганини тушунган эди у.

Дераза ланг очилди, лекин хонага тунги салқин ҳаво ва жўка гуллари атри ўрнига зах ертўла ҳиди «гуп» этиб кирди. Мурда аёл деразада турарди. Римский унинг сийнасида ирий бошлаган доғларни аниқ кўрди.

Худди шу маҳал боғдан, тир орқасидаги пастак бинодан кутилмаганда хўрознинг шодиёна қичқириви эшитилдики, театр программаларида қатнашувчи паррандалар шу ерга жойлаштирилган эди. Бу ўргатилган даканг хўроз Москваға шарқ ёқдан тонг яқинлашиб келаётганини қичқириб хабар қилганди.

Аёлнинг чехраси ваҳшиёна ғазабдан буришиб,

хирқироқ овоз билан сўкинди, эшик олдида ҳавода муаллақ чайқалиб турган Варенуха эса чийиллаб юбориб, ерга «гурс» этиб тушди.

Хўроз яна қичқирган эди, аёл тишларини такиллатди, бошида малла соч толалари тиккайди. Хўроз учинчи бор қичқириви билан у орқасиға ўтирилди-ю, деразадан учиб чиқиб кетди. Унинг орқасидан Варенуха ҳам бир сакраб, ҳавода энига чўзилди ва худди муҳаббат тангриси Купидон янглиғ оҳиста сузиб, ёзув столи узра учиб ўтди-да, деразадан чиқиб кетди.

Ҳали яқингинада Римский деб ҳисобланган, энди эса сочида биронта ҳам қора тола қолмаган мўйсафид чол эшик олдиға югуриб борди, илгакни тушириб, эшикни очди ва қоп-қоронғи даҳлиздан физиллаганча югуриб кетди. Зинаға буриладиган ерда у кўрқувдан ихраб-сихраб включателни пайпаслаб топди-ю зинани ёритди. Бутун вужуди дағ-дағ титраётган чол зинада йиқилиб тушди, чунки назарида, устига Варенуха оҳиста босиб тушгандай бўлганди.

Пастга чолиб тушган Римский навбатчининг вестибюлдаги касса олдида студда ухлаб ўтирганини кўрди. У навбатчининг ёнидан оёқ учида ўғринча юриб ўтиб, асосий эшикдан кўчаға чиқди. Шундагина Римский бир оз энгил тортди. У шунчалик ҳушини йиғиб олган эдики, қўлини бошиға олиб бориб, ҳатто шляпаси кабинетида қолиб кетганини ҳам фаҳмлади.

Турган гапки, у шляпасини олгани қайтиб кирмади, балки ҳаллослаганча кенг кўчани кесиб ўтиб муюлишдаги кинотеатр томон чопди, ўша ерда таксининг хирагина қизғиш чироғи ёниб турганини узоқдан кўрган эди. У бир зумда ўша ерга этиб ҳам олди. Хайрият, машинани ҳеч ким илиб кетмабди.

— Ленинграднинг курьер поездиға, чой пули берман, — деди қария юрагини чангалланганча ҳансираб нафас оларкан.

— Гаражға кетяпман, — деди шофёр фикрини ва юзини тескари ўтирди.

Шунда Римский портфелидан битта эллик сўмлик нул чиқарди-да, машинанинг олдинги очиқ ойнасидан шофёрға узатди.

Яна бир лаҳзадан кейин шаддироқ машина Садовая халқа йўлидан куюндек елиб борарди. Пассажир орқа ўриндиқда дамо-дам лик-лик сакраб бораркан, шофёр

рўпарасидаги бир парча кўзгуда гоҳ унинг шодиёна кўзларини, гоҳ ўзининг телбаларча кўзини кўрарди.

Римский вокзал биноти олдида машинадан отилиб чиқди-ю, олдида оқ фартук тутиб, ҳаммолик нишони таққан биринчи дуч келган одамга қичқирди:

— Биринчи даражали вагон, битта билет, ўттиз сўм бераман, — деб портфелидан червонларни вижимлаб ола бошлади, — биринчи йўқ бўлса — иккинчи даражали, агар уям йўқ бўлса — борини олавер.

Нишон таққан одам порлаб турган электр соатга қараб қўйиб, Римскийнинг қўлидан червонларни юлқиб олди.

Яна беш минутдан кейин вокзалнинг ойнаванд гумбази остидан курьер поезда ўқдай отилиб чиқди ва зулат қўйнида ғойиб бўлди. Шу поезд билан бирга Римский ҳам дом-дараксиз йўқолди.

Ўн бешинчи боб

НИКОНОР ИВАНОВИЧНИНГ ТУШИ

Турган гапки, шифохонанинг 119-хонасига ётқизилган башараси қип-қизил, бақалоқ одам Никонор Иванович Босой эди.

Бироқ у профессор Стравинскийнинг ихтиёрига келмасдан олдин бошқа ерда ҳам бўлди.

Никонор Ивановичнинг хотирасида ўша бошқа ердан жуда оз нарса: фақат ёзув столию шкаф билан диван қолди.

Миясига қуйилган қондан ва қаттиқ ҳаяжонланганидан кўз олди хиралашган Никонор Иванович билан у ерда суҳбатлашишди, аммо суҳбат жуда қалати, пойинтар-сойинтар бўлиб чиқди, тўғрироғи, суҳбат чиқмади.

Никонор Ивановичга берилган биринчи савол бундай эди:

— Сиз — Садовая кўчасидаги уч юз иккинчи-бис уй комитетининг раиси Никонор Иванович Босойсиз, шундайми?

Бунга жавобан Никонор Иванович даҳшатли хоҳлаб, шундай жавоб қилди:

— Мен Никонорман, тўғри, Никонорман! Лекин қанақасига раис бўлай?

— Буни қандай тушуниш керак? — деб сўрашди Никонор Ивановичдан кўзларини қисганча.

— Айтмоқчиманки, — деб жавоб қилди у, — агар раис бўлганимда, бир қарашдаёқ унинг шайтон эканлигини фаҳмлаган бўлардим! Ахир ўзингиз ўйлаб кўринг! Пенснесининг ойнаги дарз кетган... уст-боши бир ҳолатда-ю... Ахир қанақасига хорижлик одамнинг таржимони бўлиши мумкин?

— Кимни гапиряпсиз ўзи? — деб сўрашди Никонор Ивановичдан.

— Коровьёвни-да! — деб чинқирди Никонор Иванович, — уйимизнинг эллигинчи квартирасини эгалаб олган у! Ёзинг! Коровьёв. Дарҳол қўлга олиш керак уни! Ёзинг! Олгинчи подъезд. У ўша ерда.

— Валютани қаердан олдинг? — деб мулоим оҳангда сўрашди Никонор Ивановичдан.

— Ҳақ таоло, қодир худо, — деб гапира бошлади Никонор Иванович, — ҳаммасини кўриб турипти, ўзимнинг борадиган ерим ҳам ўша ёқ. Ҳеч қачон кўлимга ушламаганман, валюта ўзи қанақа бўлишини тасаввур ҳам қилмаганман! Худо мени бадқирдорлигим учун ғазабига олмоқда, — деб ҳаяжон билан давом этди Никонор Иванович кўйлагининг тугмаларини гоҳ қадаб, гоҳ ечиб, гоҳ чўқиниб, — тўғри, олганман! Олганман, лекин ўзимизнинг совет пули билан олганман! Тўғри, пул олиб прописка қилганман, бўйнимга олмаман. Аммо котибимиз Пролежнев ҳам қолишмайди, у ҳам анойиларданмас! Очигини айтадиган бўлсак, уй бошқармасидагиларнинг ҳаммаси ўғри. Лекин валюта олмаганман!

— Майнавозчиликни бас қилиб, долларни вентиляция туйнугида қаёқдан пайдо бўлганини гапириб беринг! — деб Никонор Ивановичдан илтимос қилишган эди, у тиз чўкиб ўтириб, оғзини катта очди-да, худди паркет тахтасини ютиб юбормоқчи бўлгандай, ойнашди.

— Хоҳласангиз, — деб пўнғилади у, — олмаганман деб қасам ичиб, тупроқ ейишга ҳам тайёрман. Лекин Коровьёв — шайтон.

Ҳар қандай сабр-тоқатнинг ҳам чегараси бўлади, стол ортида ўтирганлар Никонор Ивановичга, бас олди, одамга ўхшаб гапиринг, деб қаттиқроқ гапира бошлашди.

Шунда Никонор Иванович ўрнидан сапчиб туриб

кетиб, ўша диван қўйилган хонани бошига кўтаргудек ваҳшиёна чинқирди:

— Ана у! Ана, шкаф орқасида турипти! Масхара қилиб куляпти! Пенснесиям ўша... Ушланглар уни! Исириқ тутатинглар!

Никонон Ивановичнинг ранги қув ўчиб кетди, у дағ-дағ титраганча бўшлиқни чўқинтирар, физиллаб эшик олдига бориб, яна орқасига қайтар, алақандай дуо сўзларини ифода билан ўқирди, ниҳоят, у мутлақо тутуриқсиз гапларни алжий бошлади.

Никонон Ивановичдан бирон бамаъни гап чиқмаслиги аён бўлди. Уни олиб чиқиб кетиб, алоҳида хонага жойлаштиришди, у сал тинчиди, аммо пиқиллаб йиғлаганча, тинмай ибодат қила бошлади.

Тўғри, Садовая кўчасигаям бориб келишди. 50-квартирага ҳам кириб чиқишди. Лекин у ерда ҳеч қанақа Коровьёвни учратишмади, алахусус, у уйда истиқомат қилувчилардан ҳеч ким Коровьёв деган одамни танимас ҳам, кўрмаган ҳам экан. Марҳум Берлиоз билан ҳозир Ялтага жўнаб кетган Лиходеев яшаб турган квартирада ҳеч зог йўқ эди, кабинетдаги шкафларга осилган сурғучли муҳрлар ўз жойида осилиб турарди. Шундан сўнг текширгани келганлар яна қайтиб кетишди, айна пайтда уй бошқармасининг котиби, руҳи тушиб гангиб қолган Пролежнев ҳам улар билан жўнаб кетди.

Кечкурун Никонон Ивановични Стравинскийнинг шифохонасига элиб қўйишди. У ерда бемор бетинч бўлиб, шу қадар қутурдики, натижада Стравинский рецепти бўйича унга укол қилишга тўғри келди. 119-хонага жойлаштирилган Никонон Иванович фақат вақт ярим кечадан ўтгандагина уйкута кетди, шунда ҳам уйку аралаш изтиробли инграб-инграб кўярди.

Лекин бора-бора уйқуси ҳаловатли бўла бошлади. Тўлғониши, инграшлари қолиб, енгил ва бир текисда нафас ола бошлади, шундан кейингина уни хонада холи қолдиришди.

Кейин Никонон Иванович туш кўрди, шубҳасиз, кўрган тушига бугун ўз бошидан кечирган воқеалар асос бўлган эди. Никонон Ивановичнинг туши қуйдагича бошланди: кўлига мис карнайлар ушлаган қандайдир одамлар жуда зўр тантана билан уни ярақлаган улкан бир эшик олдига олиб келишганмиш. Кейин шу эшик тагида ўша карнайчилар Никонон Иванович

шаънига табрик музыкаси — туш чалганмиш-у, қандайдир гулдурувчи йўғон овоз унинг боши узра шўх оҳангдан бундай деганмиш:

— Марҳабо, Никонон Иванович! Валюталарни топширинг.

Никонон Иванович жудаям ҳайрон бўлиб, бошини кўтариб, тепасида қоп-қора радиокарнайни кўрганмиш.

Кейин у негадир театр залида пайдо бўлиб қолипти, залнинг заррин шифтида биллур қандиллар порлаб турармиш, деворларда — кенкетлар¹. Ҳамма нарса ўз ўрнидамиш, унча катта бўлмаган, аммо қиммат театрда қандай бўлса, бу ер ҳам шундаймиш. Саҳна ҳам, олтин ранг ўн сўмликларнинг катталаштирилган тасвири ҳар ер-ҳар ерида худди юлдузлар сингари порлаб турган тўқ-қизил духоба парда ҳам, суфлёр будкаси ҳам, ҳаттоки томошабинлар ҳам бор эмиш.

Никонон Ивановични ҳайрон қолдирган нарса шу бўлибдики, ҳамма томошабинлар бир жинс вакили — эркаклармиш, бунинг устига, негадир, ҳаммалари соқоллимиш. Яна залда биронта ҳам стул йўқлиги, томошабинларнинг ярақлатиб артилган силиқ полда ўтиргани уни таажжубга солибди.

Никонон Иванович бу улкан нотаниш жамоа даврасида ўзини ўнғайсиз ҳис қилиб, бир оз вақт қимтиниб туришти-да, сўнг ҳамма қатори у ҳам хирсмирсдай келадиган бир малласоқол одам билан ҳаммаёғини тук босиб кетган рангпар бир гражданин ўртасига, паркет полга чордана қуриб ўтирипти. Лекин ҳеч ким бу янги томошабинга парво ҳам қилмапти.

Шу маҳал майин қўнғироқча садоси эшитилиб, залда чироқ ўчишти, парда очилиб, чароғон саҳнада кресло, устига олтин қўнғироқча қўйилган столча ва тўрда қора духоба парда кўриништи.

Ён томондан саҳнага соқол-мўйлови силлиқ олинган, сочининг ўртасидан фарқ очилган, эгнига смокинг кийган истараси иссиқ ёш бир артист чиқипти. Томошабинлар жонланишиб, саҳна томонга ўгирилипти. Шунда артист будка яқинига келиб туриб, қафтларини бир-бирига ишқаб:

¹ Кенкет — пилиги майдонидан пастга жойлашган қадимий чироқ.

— Ўтирибсизларми? — деб сўрапти майин баритон овоз билан ва жилмайиб залга қарапти.

— Ўтирибмиз, ўтирибмиз, — деб бараварига жавоб қилишипти залда чийиллаган ва дўриллаган овозлар.

— Ҳм... — депти ўйчанлик билан артист, — тавба, жонларингга тегмадими-а, ҳайронман? Ақли расо одамлар ҳозир баҳор офтобидан, илиқ ҳаводан баҳра олиб, кўчаларда сайр қилиб юришипти, сенлар бўлсанглар, бу ерда, қоқ ерда димиқиб ўтирибсанлар! Наҳот, программамиз шу қадар қизиқарли бўлса? Дарвоқе, ҳар кимнинг диди ҳар хил бўлади, — деб файласуфона якунлапти сўзини артист.

Кейин у овозининг тембрини ҳам, оҳангини ҳам ўзгартириб, янгроқ овоз билан шўх оҳангда эълон қилипти:

— Шундай қилиб, программамизнинг навбатдаги номерида уй бошқармасининг раиси ва парҳез ошхонаси мудирини Никонор Иванович Босой саҳнага чиқади. Сўраймиз, Никонор Иванович!

Артистнинг гапини зал гулдурас қарсақлар билан кутиб олипти. Ҳанг-манг бўлиб қолган Никонор Иванович бақрайиб қолипти, конференсье эса саҳна олдидаги чироқлардан кўзини кафти билан тўсиб, залда ўтирганлар орасидан уни ахтариб топшипти-да, мулойим жилмайиб, бармоғи билан уни саҳнага имлаб чақирипти. Шунда Никонор Иванович қандай қилиб саҳнага чиқиб қолганини ўзи билмай қолипти.

Унинг рўпарасидаги ва оёғи остидаги чироқларнинг ранг-баранг шуъалари кўзига тушган ҳаманоқ томошабин тўла зал зулмат қаърига чўкиб ғойиб бўлипти.

— Қани, Никонор Иванович, бир ўртак кўрсатингчи, — депти дилкашлик билан ёш артист, — валютани топширинг.

Бутун зал сукутда эмиш. Никонор Иванович бир хўрсиниб қўйиб, оҳиста гап бошлапти.

— Худо урсин, агар...

У айтмоқчи бўлган гапини айтиб улгурмасдан бутун зал қаҳру ғазаб билан шовқин сола бошлапти. Натижада Никонор Иванович эсанкираб жим бўлиб қолипти.

— Фаҳмимча, — деб гапира бошлапти программа ни бошқараётган артист, — сиз худони ўртага қўйиб,

«валютам йўқ» деб онт ичмоқчи бўлдингиз, шундайми? — У Никонор Ивановичга ҳамдардлик билан боқипти.

— Ҳа, шундай, йўқ, — деб жавоб қилипти Никонор Иванович.

— Ундай бўлса, — депти артист, — беадаблигим учун кечирасиз, сиз билан хотинингиздан ўзга ҳеч ким истиқомат қилмайдиган ўша квартиранинг ҳожатхонасидан топилган тўрт юз доллар қандай бориб қолипти у ерга?

— Сеҳр билан-да! — депти шунда кимдир қоронғи залдан ошқора киноя билан.

— Ҳа, шундай, сеҳр билан, — деб қўрқа-писа жавоб қилипти Никонор Иванович, лекин кимга жавоб қилганини: артистгами ё қоронғи залгами — билиб бўлмапти. Кейин у жавобини изоҳлапти: — Инс-жинс, яъни катак камзул кийган таржимон ташлаб кетган.

Залда яна дарғазаб шовқин кўтарилипти. Шовқин тингач эса артист гап бошлапти:

— Мана шунақа лафонтенона* масаллар ҳам ижро этилиб туради бу ерда! Тўрт юз долларни ташлаб кетишганмиш! Мана, сизлар ҳаммангиз валютафурушларсиз! Сизлар — мутахассисларсиз, қани айтингчи — шундай бўлишига ақл бовар қиладими?

— Биз валютафурушлармасмиз, — залнинг у ер-бу еридан битта-яримта овоз эшитилипти, — лекин чинданам бундай бўлиши мумкин эмас.

— Тўла-тўқис қўшиламан, — депти артист қатъий оҳангда, — бинобарин, сизларга саволим бор: масалан, нимани ташлаб кетишлари мумкин?

— Болани! — деб қичқирипти кимдир залдан.

— Мутлақо тўғри, — деб тасдиқлапти артист, — болани, юмалоқ хатни, прокламацияни, белгиланган вақтда портлайдиган бомбани, яна кўп нарсаларни ташлаб кетишлари мумкин, аммо тўрт юз доллар пулни ҳеч ким ташлаб кетмайди, зеро табиат ҳеч қачон яратмаган унақа аҳмоқни, — шундан кейин артист Никонор Ивановичга юзланиб, маъюс маломат билан илова қилипти: — сиз мени ранжитдингиз, Никонор Иванович! Сиздан жуда умидвор эдим. Қисқаси, номеримиз ўтмади.

Залда Никонор Ивановичга қарата хуштак чала бошлашипти.

— Учига чиққан валютафуруш у! — деб бақирди-

шармиш залдан, — мана шунақаларнинг касрига қолиб биз бегуноҳлар азоб чекаймиз!

— Койиманглар уни, — мулоим оҳангда депти конференсье, — ўзиям пушаймон бўляпти. — Сўнг у филт-филт ёш тўла кўм-кўк кўзларини Никоноор Ивановичга қаратиб, илова қилипти: — Майли, бора қолинг жойингизга, Никоноор Иванович!

Шундан кейин артист қўнғироқчани чалиб, баралла овоз билан эълон қилипти:

— Танаффус, аблаҳлар!

Ҳеч қутилмаганда бу нотаниш театр программасида қатнашиб, эси оғиб қолган Никоноор Иванович ўзини яна бояги поддаги ўрнида кўрипти. Энди унинг тушига бутун залнинг зим-зиё бўлгани, деворларда: «Валюталарни топширинг!» — деган қизил сўзлар ёна бошлагани кирипти. Кейин яна парда очилиб, конференсье:

— Саҳнага Сергей Герардович Дунчилни таклиф қиламан, — депти.

Дунчиль дегани элик ёшлардаги хушбичим, аммо жудаям иркит одам эмиш.

— Сергей Герардович, — деб юзланипти конференсье шу одамга, — мана, бир ярим ойдирки, қўлингизда қолган валюталарни топширишдан қатъиян бош тортиб бу ерда қийналиб ўтирибсиз, ҳолбуки, мамлакат уларга муҳтож, сизга эса уларнинг асло ҳожати йўқ, шунга қарамай, сиз қайсарлигингизни қўймайсиз. Ўзингиз зиёли одамсиз, ҳамма нарсага жуда яхши тушунасиз-у, шунга қарамай, менга ёрдам қилишни хоҳламайсиз.

— Таассуфки, ҳеч иложим йўқ, зеро менда бошқа валюта қолмаган, — деб бамайлихотир жавоб қилипти шунда Дунчиль.

— Ҳеч бўлмаса, бриллиантларингиз бордир? — деб сўрапти артист.

— Бриллиантлар ҳам йўқ.

Артист бошини ҳам қилганча бир оз ўйлаиб турипти-да, кейин бир марта чапак чалипти. Саҳнанинг ён томонидан мода бўйича кийинган, яъни ёқасиз пальто ва кичкинагина шляпа кийган ўрта ёшлардаги бир хоним чиқипти. У жуда ташвишли кўринармиш, Дунчиль бу хонимга совуққина қараб қўйипти.

— Ким бу аёл? — деб сўрапти артист Дунчилдан.

— У менинг хотиним, — деб виқор билан жавоб

қайтарипти Дунчиль ва хонимнинг узун бўйнига хиёл ранж билан тикилипти.

— Биз сизни, Дунчиль хоним, — деб юзланипти конференсье хонимга, — бир масала юзасидан безовта қилишга журъат этдик: биз сиздан, эрингизда яна валюта борми, деб сўрамоқчи эдик.

— Ўшанда у ҳаммасини топширган эди, — ҳаяжонланиб жавоб қилипти Дунчиль хоним.

— Яхши, — депти артист, — ҳай, ундай бўлса, яхши. Агар ҳаммасини топширган бўлса, начора, унда биз дарҳол Сергей Герардович билан видолашмоғимиз керак! Истасангиз, театрни тарк этишингиз мумкин, Сергей Герардович, — шундай деб артист шоҳона мурувват қилипти.

Дунчиль эса салобат ва виқор билан орқасига ўгирилиб, саҳна ичкарисини томон юра бошлапти.

— Яна бир минут сабр қилсангиз! — деб уни тўхтатишти шунда конференсье, — видолашимиз олдидан сизга программамизда яна бир номер кўрсатишга ижозат берсангиз, — шундай деб у яна чапак чалипти.

Тўрдаги қора парда сурилиб, саҳнага бал кўйлаги кийган ёшгина бир соҳибжамол қиз қўлида олтин патнис кўтариб чиқипти, патнисда конфет лентаси билан боғланган қалин бир даста пул ва бриллиант маржон ётганмишки, ундан саҳнанинг ҳар томонига дамо-дам яшил, сариқ, қизил учқунлар чатнармиш.

Дунчиль бир қадам орқасига тисарилибдию ранги доқадек оқариб кетипти. Зал чурқ этмай қолипти.

— Ўн саккиз минг долларни ва олтин пулда қирқ минг турадиган бу маржонни, — деб тантанавор эълон қилипти артист, — Сергей Герардович Харьков шаҳридаги ўз маъшуқаси — ҳозир сиз билан бир кўриш шарофига муяссар бўлган Ида Геркулановна Ворснинг квартирасида сақлаб келганки, аслида бебаҳо, аммо хусусий шахс қўлида бефойда бўлган бу улкан бойликни топишда бизга лутфан кўмаклашган Ида Геркулановнага мингдан-минг раҳмат айтамыз.

Соҳибжамол қиз жилмайган экан, тишлари ярақлаб кетипти, узун киприклари бир елпиниб қўйипти.

— Аммо сиз, — деб энди артист Дунчилга юзланипти, — гарчи сиртингиздан хушфазилат одам кўринсангиз ҳам, аслида очкўз бўри, бадфеъл ва учи-

га чиққан ёлгончи экансиз. Сиз шу бир ярим ой мобайнида аҳмоқона ўжарлигингиз билан ҳаммани қонига ташна қилдингиз. Уйингизга бораверинг энди, хотинингиз бошингизга соладиган жаҳаннам азоби — қилган жиноятингизга монанд жазо бўла қолсин.

Шунда Дунчиль бир чайқалиб, йиқилиб тушаёзган экан, кимдир раҳм қилиб, қўлтигидан олипти. Худди шу пайт олдларда «шир» этиб тушиб, сахнадагиларнинг барини кўздан яширипти.

Никонор Ивановичнинг назарида, зални ларзага келтирган гулдурас қарсақлардан қандил чироқлари «лик-лик» сакрай бошлагандай бўлипти. Олдинги қора парда юқорига кўтарилганда сахнада энди ёлғиз артистан бошқа ҳеч ким қолмаганмиш. Яна бошланган қарсақ садосини бўлиб, артист залга таъзим қилипти ва шундай гап бошлапти:

— Дастуримизда қатнашган бояги Дунчиль қиёфасида сиз оддий бир эшакни кўрдингиз. Ахир кеча мен, махфий тарзда валюта сақлаш — фирт бемаъниликдир, деб айтиш шарафига муяссар бўлган эдим-ку. Сизларни ишонтириб айтаманки, ҳеч ким, ҳеч қачон у валютадан фойдалана олмайди. Мисол учун ўша Дунчилни олайлик. У жуда катта маош олади, ҳеч нарсага муҳтож эмас. Унинг шоҳона квартираси, хотини, яна соҳибжамол ўйнаши ҳам бор. Буни қарангки, валюта билан қимматбаҳо тошларни ҳукуматга топшириб, ҳар қандай кўнгилсизликларни бошидан соқит қилиш, тинчгина, ҳаловатда яшаш ўрнига, бу манфаатпараст галварс охири ҳамманинг кўзи олдида ўз оёғи билан шармандалик ботқоғига ботди, сийловига яна ҳали уйда бошида таёқ синадиган бўлди. Хўш, қани, ким топширади? Хоҳловчилар йўқми? Ундай бўлса, навбатдаги номеримизда — программамизга махсус тақлиф қилинган истеъдодли ва таниқли драматик артист Савва Потапович Куролесов шоир Пушкиннинг «Хасис рицарь» фожиасидан парча ўқиб беради.

Номи зикр этилган Куролесов бир зум ҳам кутдирмай, сахнада пайдо бўлипти, бу эгнига фрак кийиб, оқ галстук боғлаган, сочи устарада олинган норғил ва семиз одам эмиш.

У афғини буриштириб, қовоқларини уйипти-да, олтин кўнғироқчага қиё боққанча ҳеч қандай муқаддимасиз, гайриоддий овоз билан шеър ўқий бошлапти:

— Ўйинқароқ йигит маккор фоҳиша қизнинг висолини интизорли кутгани каби...

Шундан бошлаб Куролесов ўзи тўғрисида кўп ёмон гапларни айтиб берипти. Никонор Иванович қайсиям бир бахти қаро бева хотиннинг ёмғир шаррос қуйиб турганда зор-зор йиғлаб Куролесовнинг қаршисида тиз чўккани, ammo шўрликнинг нолалари бераҳм артистнинг кўнглини юмшатмагани тўғрисида унинг ўз оғзидан эшитипти. Никонор Иванович то шу тушни кўргунига қадар шоир Пушкиннинг биронта ҳам асарини ўқимаган бўлса ҳам, унинг ўзини жуда яхши биларди, ҳатто унинг номини ҳар куни бир неча марталаб қуйидаги мазмунда тилга олиб турарди: «Квартира ҳақини сиз учун Пушкин тўлайдими?» ёки: «Нима, зинадаги лампочкани Пушкин илиб кетипти-ми, бўлмаса?» — «Балки сиз, нефть учун Пушкин пул тўлайди, деб ўйларсиз?»

Мана энди Никонор Иванович шоирнинг асарларидан бири билан танишиб, маъюс бўлиб қолипти, етимча болалари билан ёмғирда тиз чўкиб турган аёлни кўз олдида келтирипти-да, беихтиёр: «Аблаҳнинг ўзи экан-ку бу Куролесов!» — деб кўнглидан ўтказипти.

У эса тобора овозини баландлатиб тавба қилишда давом этаркан, бора-бора Никонор Ивановични гантиб қўйипти, чунки артист бирдан сахнада йўқ қандайдир одамга мурожаат қилиб, ўша йўқ одам тилидан ўзига-ўзи жавоб қайтара бошлабдики, шу гаплари пайтида у ўзини гоҳ «сиз»лаб, гоҳ «сен»лаб, ўзига-ўзи бир «жаноб», бир «барон», бир «ота», бир «ўғлим» деб муожаат қила бошлапти.

Никонор Иванович фақат бир нарсани — артистнинг: «Калитлар! Калитларим менинг!» — деб жонҳолатда чинқириб, ахийри машъум ўлим топганини тушунипти, чунки артист «гурс» йиқилиб, хирилланча бўйнидаги галстугини оҳиста еча бошлабди.

Куролесов ўлиб бўлгач, ўридан турипти, шимининг чангини қоқипти, сохта жилмайиб, таъзим қилипти-да, сийраккина қарсақ остида сахнадан чиқиб кетишти. Кейин конференсье бундай деб гап бошлапти:

— Сиз билан биз Савва Потаповичнинг моҳирона ижросида «Хасис рицарь» асарини тингладик. Ўша рицарь шўх илоҳалар учиб келиб атрофимда парвона

бўлишадия яна жуда кўп шунга ўхшаш кўнгил очувчи ҳоллар юз беради, деб умид қилган эди. Лекин, ҳозир ўзингиз кўрдингиз, ҳеч қандай илоҳалар ҳам учиб келмади, музалар ҳам уни мадҳ этмади, у ҳеч қандай кошона ҳам қура олмади, аксинча, жуда ёмон ўлим топди, валюта ва қимматбаҳо тошлар тўлдирилган ўз сандиғи устида юраги ёрилиб тўнғиз қавмида кетди. Билиб қўйинглар, валюталарни топширмасангиз сизларнинг ҳам бошингизга шундай фалокат, — балки ундан ҳам бешбаттари — тушиши мумкин.

Шунда ё Пушкиннинг назмий асари, ё конференсьенинг насрий нутқи кор қилган бўлса керак — залдан тортинчоқ бир овоз эшитилипти:

— Мен топшираман валютамни.

— Сизни лутфан саҳнага таклиф қиламан! — депти конференсье қоронғи залга тикилиб қараркан, мулойим овоз билан.

Шунда саҳнага паст бўйли, оқ-малла соч бир гражданин чиқишти, у уч ҳафталардан бери соқолини олмаган одамга ўхшармиш.

— Афв этасиз, фамилиянгиз? — деб сурапти конференсье.

— Канавкин Николай, — қимтинибгина жавоб қилипти у.

— Ҳа! Ғоят хурсандман, гражданин Канавкин, қулоғим сизда!

— Топшираман, — депти Канавкин секингина.

— Қанча?

— Минг доллару яна йигирмата ўн сўмлик олтин танга.

— Браво! Ҳаммаси-а?

Программани олиб бораётган артист Канавкиннинг кўзларига қаттиқ тикилиб қарапти, шунда Никонор Ивановичнинг назарида, артистнинг кўзларидан ҳатто шуъла отилиб чиқиб, худди рентген нурлари каби Канавкиннинг вужудини тешиб ўтгандай бўлипти. Залда ўтирганларнинг нафаслари ичига тушиб кетипти.

— Ишонаман! — депти ниҳоят артист ва кўз нурини ўчирипти, — ишонаман! Бу кўзлар аддамайди. Сизларга қайта-қайта айтяпманки, асосий хатоларингиз — инсон кўзи қудратини қадрига етмаётганингиздадир. Тушунинг ахир, тил ҳақиқатни яшириши мумкин, аммо кўз — ҳеч қачон! Масалан, сизга дабдурстдан бир савол беришди дейлик, лекин сиз бундан

ҳатто сесканмайсиз ҳам, бир зумда ўзингизни тутиб оласизу, ҳақиқатни яшириш учун нима деб жавоб қилишни биласиз, кейин қатъий ишонч билан жавоб қайтара бошларкансиз, юзингизда гапингизнинг ёлғонлигини сездирувчи биронта ҳам ишора кўринмайди, лекин таассуфки, берилган саволдан ҳаловатини йўқотган ҳақиқат бир лаҳзага қалбингиз тубидан кўзингизга «лип» этиб сакраб чиқадию, вассалом, иш тамом. Ҳақиқат фош бўлиб, тумшуфингиздан илинасиз!

Артист бу ғоят асосли нутқини дабдаба билан сўзлаб бўлиб, Канавкиндан мулойим оҳангда сўрапти:

— Қаерга яширгансиз?

— Пречистенадаги холамнинг уйига, Пороховникова фамилияси...

— Ҳа-а! Ие... шошманг-шошманг... Клавдия Ильичнаникигами?

— Ҳа.

— О, ҳа, ҳа, тўғри! Мўъжазгина иморат-а? Рўпарасида кичкинагина томорқасиям бормиди? Э, биламан, биламан у уйни! Хўш, у уйнинг қаерига тикиб ташлагансиз бойлигингизни?

— Ертўлада, Эйнем қутисига солиб қўйганман...

Артист «тавба» демоқчи бўлгандай, қўлларини бир-бирига урипти.

— Ҳеч кўрганмисиз ўзи бундай беъманигарчиликни? — деб чинқирипти у хуноб бўлиб. — Ахир у ерда пуллар нам тортиб, моғорлаб кетади-ку! Ахир қандай ишониб топшириш мумкин бунақаларга валютани? А? Худди гўдак болага ўхшашади-я, азбаройи худо!

Канавкиннинг ўзи ҳам, нопок йўл билан бойлик тўплаб, хатога йўл қўйганини энди тушуниб, пахмоқсоч бошини ҳам қилиб турганмиш.

— Пул, — деб гапида давом этипти артист, — холаларнинг каламуш кемириб расво қилиши мумкин бўлган ертўласида эмас, балки давлат банкида, жуда пухта қўриқланадиган махсус хоналарда сақланиши лозим! Уят сизга, Канавкин! Ахир, капкатта одамсиз-а.

Канавкин хижолатдан ўзини қўярга жой топа олмай, ҳадеб бармоғи билан камзулининг ҳошиясини тирнармиш.

— Ҳа, яхши, — депти артист жаҳлидан тушиб, — ўтган ишга салават... — Кейин қутилмаганда шундай

илова қилипти: — Ҳа, дарвоқе: бир боришнинг ўзида, ҳалиги... машинани икки марта овора қилиб ўтирмаслик учун... ўша холагизнинг ўзидаям бўлса керак? А?

Ишнинг бу қадар чаппасидан кетишини ҳеч кутмаган Канавкиннинг эти жимираб кетипти, бутун театр сукутга толипти.

— Ие, ҳа, Канавкин?! — депти конферансье мулойим таъна билан, — сизни одамларга мақтаб ўтирибман-а! Ана холос, нима ҳожати бор эди суллоҳлик қилишнинг! Яхши эмас, Канавкин! Ҳозиргина кўз ҳақида гапирган эдим-а. Ана, кўзингиздан кўриниб турипти холагиздаям борлиги. Айтинг-қўйинг-да, мунча қийнайсиз бизни?

— Бор! — депти Канавкин дангал қичқириб.

— Браво! — деб юборипти конферансье.

— Браво, — дейишипти одамлар бутун зални ларзага келтириб.

Зал тинчигач, конферансье Канавкинни табриклаб қўлини сиқипти, унинг шаҳарга, ўз уйига кетиши учун машина таклиф қилипти ва саҳна орқасида турган қайсиям бир одамга, айнан шу машинада Канавкиннинг холасиникига бориб, уни аёллар театридаги программага таклиф қилишни буюрипти.

— Ҳа-я, яна бир нарсани сўрамоқчи эдим — холагиз ўз бойлигини қаерга яширгани ҳақида сизга гапирмаганмиди? — деб сўрапти конферансье Канавкинга лутфан папирос таклиф қилиб, гугурт чақиб тутаркан. Канавкин папирос тутатаркан, маъюс жиламайиб қўйипти.

— Ишонаман, ишонаман, — депти артист хўрсиниб, — қурумсоқ кампир наинки жиянига — шайтонга ҳам айтмайди сирини. Ҳай, на чора, унинг қалбида одамгарчилик ҳиссини уйғотишга уриниб кўрамыз. Шояд унинг судхўрлик қалбида битта-яримта чиримаган тор қолган бўлса. Хўп, саломат бўлинг, Канавкин!

Шундан кейин бахтиёр Канавкин жўнаб кетипти. Артист, валюта топширишни хоҳлаганлар яна борми, деб сўраган экан, бироқ сукут жавоб бўлипти унга.

— Тенгасизлар, худо ҳаққи! — деб кифтларини учирипти артист. Шу пайт парда тушиб уни яширипти.

Чироқлар ўчиб, бир оз вақт ҳаммаёқ зулматга чўмгач, шу зулмат қўйнида жуда узоқдан бир тенор овознинг асаб билан куйлагани эшитилипти:

«Унда олтин тоғ-тоғ уюлган ва ҳаммаси менга буюрган!»

Кейин узоқ бир ердан икки марта қарсақбозлик эшитилипти.

— Аёллар театридаям битта оймча топширяпти, — деб бирдан тилга кирипти Никоно́р Ивановичнинг малласоч, пахмоқ соқол қўшниси ва бир хўрсиниб қўйиб илова қилипти: — Эҳ, агар фозларим бўлмаганда эди! Лианозовада, азизим, менинг уришқоқ фозларим бор. Менсиз қирилиб кетишмасайди, деб кўрқаман. Жангари қуш нозик бўлади, парвариш талаб қилади... Эҳ, фозларим бўлмаганда-ю!.. Пушкин билан мени авраб бўпсанлар, — шундай деб у яна хўрсиниб қўйипти.

Шу маҳал зал чароғон бўлиб ёришиб кетипти-ю, Никоно́р Ивановичнинг тушида энди ҳамма эшиклардан залга оқ қалпоқ кийиб, чўмич ушлаган ошпазлар кириб кела бошлапти. Ошпаз шогирдлари эса ёғоч бочқада суяқ ош билан ясси қутида кесилган қора нон олиб киришипти. Томошабинларга жон кирипти. Қувноқ ошпазлар томошабинларни оралаб юриб, уларнинг товоқларига суяқ ош сузишар, нон улашишармиш.

— Овқатланинглар-у, йигитлар, — деб кичқиришармиш улар, — кейин валюталарингизни топширинглар! Нима қиласизлар бу ерда бекорга вақтингларни ўтказиб? Нима, зормисизлар шу шилдир шўрвага? Ундан кўра, уйингизга бориб, керагича отиб олиб, мириқиб газак қилганларинг яхшимасми!

— Мана, масалан, сен бобой, нима қилиб ялпайиб ўтирибсан? — деб шахсан Никоно́р Ивановичга юзланипти бўйни хўрознинг тожи каби қип-қизил, хўппасемиз ошпаз унга биттагина карам барги сузиб юрган бир товоқ ёвғон шўрва узатаркан.

— Йўқ! Йўқ! Йўқ менда валюта! — жон-жаҳди билан бақирипти Никоно́р Иванович. — Тушуняпсанми, йўқ!

— Йўқ? — деб ўкирипти ошпаз дўрилаган овоз билан, сўнг: — Йўқ? — деб сўрапти у заифона мулозим овоз билан, кейин: — Йўқ, йўқ, — деб тасалли бера бошлапти у фельдшер аёл Прасковья Фёдоровна қиёфасига кириб.

Чунки уйқусида босинқираётган Никоно́р Ивано-

ҚАГА

вичнинг елкасига шу аёл оҳиста турта бошлаган эди. Шунда бирдан ошпазлар гумдон, театр ва унинг пардаси ғойиб бўлди. Никонор Иванович ёш тўла кўзини очиб, шифохонадаги ўз хонасини, маслаҳат беравериб ҳаммани безор қилган сурбет ошпазларни эмас, оқ халат кийган икки одамни, яъни доктор билан қўлида товоқ эмас, устига дока ёпилган шприцли тарелка ушлаган Прасковья Фёдоровнани кўрди.

— Ахир бу нима деган гап, — аччиқ алам билан дерди Никонор Иванович унга укол қилишаётган чоғда, — йўқ, ахир у менда йўқ! Пушкин берсин уларга валютани. Йўқ!

— Ҳа, йўқ, йўқ, — деб юпатарди уни саховатли Прасковья Фёдоровна, — йўқни йўндириб бўлармиди.

Никонор Иванович уколдан кейин анча енгил тортиб, энди ҳеч қандай туш кўрмай ухлаб кетди.

Лекин унинг бақириқлари оқибатида вужудга келган ваҳима 120-хонага ўтиб, у ерда ётган беморни уйғотиб юборди (бу бемор тура солиб, ўз бошини қидиришга тушди) ва 118-хонага кириб, номаълум устанинг қалбини фулғулага солди. У ҳасрат тўла кўзларини ойга тикаркан, ҳаётидаги кузнинг охирги надоматли оқшомини, подвалдаги хонаси эшиги остидан тушиб турган шуълани ва маҳбубасининг елпинган соч толаларини эслади.

Ваҳима 118-хонадан балкон оша Иваннинг хонасига учиб ўтди-ю, у уйғониб кетиб, йиғлаб юборди.

Лекин врач безовта бўла бошлаган бу нотавонларни бирпасда юпатди ва улар яна ухлаб кетишди. Ҳаммадан кейин, дарё узра тонг ёриша бошлаганда, Иван ҳам мизғиб кетди. Дори унинг бутун вужудини худди денгиз тўлқини кўмиб юборгандек қамраб олгач, у таскин топди. Жисми енгиллашди, боши эса мудроқнинг илиқ шабадасидан ҳаловат топди. У уйқуга кетаркан, қулоғига чалинган энг сўнгги саслар — ўрмондаги қушларнинг тонг олди чуғур-чуғури бўлди. Лекин ҳадемай уларнинг овози ўчиб, Иван туш кўра бошлади. Тушида Тақир Тепа узра қуёш энди мағрибга оға бошлаган ва унинг гир айланаси икки қаватлама ўраб олинган эди.

Тақир Тепа узра қуёш энди мағрибга оға бошлаган ва унинг гир айланаси икки қаватлама ўраб олинган эди.

Чошгоҳда прокураторнинг йўлини кесиб елиб ўтган отлиқ қўшин шаҳарнинг Хевра дарвозасига чиқди. Унинг учун кета-кетгунча йўл очиқ эди. Каппадокия пиёдалари тирбанд бўлиб кетган йўлни очиб, одамлар, хачирлару туяларни икки томонга сиқиб чиқарган, шу сабабли қўшин отларни бемалол чоптириб, оппоқ чанг қуюнини осмони фалакка ўрлатганча, Вифлеем йўли билан Яффа йўли бир-бирини кесиб ўтган чорраҳага чиққан эди. Кейин у шимоли-ғарбий йўлдан шамолдек елиб кетди. Бундан сал олдин, йўлнинг икки ёқасига ёйилган бояги Каппадокия пиёдалари уни Ершалаимга байрамга келаётган карвонлардан тозалашга улгурган эдилар. Зиёратчилар елкаларига ортмоқлаган сафар чодирларини майса устига ташлашиб, йўл ёқалаб тизилишган Каппадокия пиёдалари орқасида тўп-тўп бўлиб туришарди. Отлиқ қўшин бир қақиримча йўл босиб, шиддатли легионнинг иккинчи қоҳортасидан ҳам ўзиб кетди ва яна бир қақирим йўл босиб, Тақир Тепа пойига биринчи бўлиб етиб борди. Бу ерда қўшин отлардан тушди. Командир қўшинни взводларга бўлди, взводлар эса унча баланд бўлмаган бу тепанинг фақат Яффа йўлига тўғри бўлган озгина жойини очиқ қолдириб, қолган ҳамма этагини гир айлантириб ўраб олди.

Отлиқлардан кейин сал вақт ўтиши билан тепа этагига иккинчи қоҳорта ҳам етиб келиб, тепага бир поғона юқори кўтарилди ва у ҳам тепа атрофини гардишсимон ўраб олди.

Ниҳоят Марк Каламушкуш қўмондонлигидаги кентурия етиб келди. У йўлнинг икки четини ёқалаб турнақатор тизилиб келар, йўл ўртасида эса махфий соқчилар назорати остида аравада ўлимга маҳқум бўлган ва бўйинларига арамей ва юнон тилида «Қароқчи ва исёнчи» деб ёзилган оқ тахтачалар осилган учта маҳбус борарди. Бу арава орқасидан янги йўнилган тўсинли устунлар, арқонлар, белкураклар, челақлару болталар ортилган бошқа аравалар келарди.

Бу араваларда яна олти нафар жаллод ҳам бор эди. Аравалар орқасидан кентурион Марк, Ершалаим ибодатхоналари соқчиларининг сардори ҳамда боя шоҳ қасридаги қоронғи хонада Пилат билан қисқа муддатли суҳбат олиб борган қайтарма қалпоқли ридо кийган ўша одам от миниб боришарди. Бу маросим саф тортиб келаётган лашкар билан якунланиб, унинг орқасидан аломат томошани кўриш иштиёқида дўзах ўтидек жазирама кун тафтидан ҳам тап тортмаган икки мингга яқин бекорчи келарди.

Шаҳардан эргашиб чиққан бу томошатаалаблар сафига энди йўлда учраган синчков зиёратчилар ҳам қўшилишиб, ҳаммалари издиҳомга бемалол эргашиб келавердилар. Мана шу узундан-узун оломон то Тақир Тепага етиб боргунича жарчилар боя чошгоҳда Пилат шоҳсупада туриб айтган сўзларини чинқироқ овоз билан қайта-қайта такрорлаб бордилар.

Тепа этагини ўраб олган отлиқ қўшин ҳаммани юқорига, иккинчи қуршов томонга ўтказиб юборди, иккинчи кентурия эса тепа бошига фақат қатлга дахлдор одамларнигина ўтказиб, бутун оломонни жадалик билан тепанинг гир айланасига ёйиб юборди, натижада томошатаалаб оломон юқорига — пиёдалар занжири, пастда — отлиқлар тизмаси оралиғида қолди. Энди улар қатлини пиёдаларнинг сийрак тизмаси орасидан кузатиши мумкин эди.

Алқисса, машғум издиҳомнинг тепа бошига кўтарилганига, мана, уч соатдан кўпроқ вақт ўтди, гарчи қуёш энди Тақир Тепа устидан оға бошлаган бўлса ҳам, ҳануз унинг ҳарорати дош бериб бўлмайдиган даражада эдики, Тепани иккита ҳалқага олган суворийлар ҳам, навкарлар ҳам иссиқдан қаттиқ изтироб чекишар, даққинафасликдан хуноб бўлишар ва уч жиноятчини ичларида роса бўралаб сўкишиб, уларнинг тезроқ ўлишини астойдил истардилар.

Тепа этагида турган кичкина жуссали суворийлар командирининг пешанаси жиққа ҳўл, оппоқ кўйлаги қора терга ботган бўлиб, у биринчи взводнинг кўн челаги олдига дам-бадам борар, ундан ҳовучлаб сув ичар, бошидаги салласини ҳўлларди. Шу рафторидан у хиёл енгил тортиб, нари кетар ва яна юқорига ўрлаган тупроқ йўлнинг у четидан-бу четига тинмай танда қўяр эди. Унинг узун шопи бовичланган этигининг қўнжига «тап-тап» уриларди. Бу билан у ўз суворий-

ларига сабр-бардошли бўлишда намуна кўрсатмоқчи бўлар, аммо шундай бўлса ҳам, уларга раҳми келган ва найзалардан пирамидалар ҳосил қилиб, улар устига оқ плашларини ёпиб, соябон ясашга ижозат берган эди. Суриялик суворийлар мана шу чайлаларда шафқатсиз қиздираётган офтобдан жон сақлай бошлаган эдилар. Челақлар дам ўтмай бўшар ва взводларнинг навбатчилари галма-гал тепа этагидаги жарликдан сув таширдилар; бу жарликда кўримсиз тут дарахтларининг олачалпоқ соясида лойқа бир жилга бу дўзахона жазирамада умрининг сўнгги кунларини кечириб жилдираб оқарди. Ҳарорат тафтидан ювош бўлиб қолган отларни ушлаб турган суворийлар ҳам шу ерда беқарор соя илинжида зеркиб турардилар.

Аскарларнинг бу ерда ит азобида ўтиришларию маҳбусларни бўралаб сўкишлари бесабаб эмас эди. Чунки прокураторнинг қатл пайтида ўзи учун манфур бўлган Ершалаим шаҳрида тартибсизликлар юз беради деб ҳадиксираши, унинг бахтига ўринсиз бўлиб чиқди. Қатл бошланганига уч соатдан ошганида, ҳеч қутилмаганда, юқориги пиёдалар тизмаси билан тепа этагидаги отлиқлар тизмаси ўртасига жойлашган томошабинлардан биронтаси ҳам қолмади. Қуёшнинг қайноқ тиғи уларни жизгинак қилиб, ҳаммаларини Ершалаим томон қувган эди. Энди мана шу икки ҳалқа оралиғида бу тепага қандай келиб қолгани номаълум бўлган иккита эгасиз ит қолган эди, холос. Лекин жазирама иссиқ бу итларнинг ҳам силласини қуритган эди, шу боис улар бағриларини ерга бериб, тилларини осилтириб ҳансираб ётарканлар, қуёш тафтига парво қилмай, чўғдек қизиган тошлару ер бағирлаб ўсган аллақандай тиканли ўсимликлар оралаб зир югуриб юрган бу ердаги бирдан-бир жонзодлар — яшил калтакесакларга ҳам парво қилмасдилар.

Ўлимга ҳукм этилганларни бирон кимса на ҳаммаёғини лашкар босиб кетган Ершалаимнинг ўзида, на бу ерда — қўш ҳалқага олинган тепада қутқаришга уриниб кўрди, оқибат оломон шаҳарга қайтди, зеро ушбу қатл жараёнининг ҳеч бир қизиқарли жиҳати бўлмади, шаҳарда эса бу пайт бугун кечқурун кириб келадиган улуғ айём — пасха байрамига тайёргарлик бошланган эди.

Юқори ҳалқадаги рим пиёдалари пастдаги отлиқлардан ҳам кўпроқ изтироб чекишарди. Кентурион

Каламушкуш ўз аскарларига фақат дубулғаларини ечиб, бошларига ҳўлланган оқ белбоғ ёпишгагина ижозат берди, лекин уларни найзаларини қўлларидан қўйдирмай мудом тик ушлаб турди. Ўзи эса худди шунақа, лекин ҳўлланмаган қуруқ белбоғни бошига ёпиб олиб, ҳатто кўйлагига ёпиштирилган шер башарасини ифодаловчи кумуш қалқончаларни ҳам, оёғига боғланган зирҳни ҳам, белига осиб олган шамшир билан пичоқни ҳам ечмай, жаллодларга яқин ерда у ёқдан-бу ёққа юриб турарди. Гарчи қуёш ўткир тигини тўғри Каламушкушга қаратган бўлса ҳам, бу уни асло безовта қилмас, кўкрагидаги шер башараларига эса қараб бўлмасди, чунки улар офтоб шуъласида худди эриб биқирлаб қайнаётган кумушдек кўзни қамаштирарди.

Каламушкушнинг аживаси чиққан юзида на толиқиш, на норозилик аломатлари мавжуд эди, билъакс девқомат кентурион шу зайлда то кун ботгунча, сўнг тонг отгунча кейин яна кунбўйи — қисқаси қанча вақт керак бўлса шунча, қўлларини мис тўқали залвар камарига қўйиб, гоҳ қатл этилаётганлар боғланган устунларга, гоҳ тепа бошини ихота қилиб турган аскарларга доим бирдай хўмрайиб қараганча, оёғи остидан чиқиб қолган ва замонлар ўтиши билан оппоқ оқариб кетган одам суякларини ёки майда шағал тошларни ағдарма этигининг тумшуғи билан ҳар доимгидек бепарво тарзда тепиб ўтишга қодирдек кўринарди.

Қайтарма қалпоқли одам устунлардан сал нарироқда уч оёқли курсида қимир этмай бепарво ўтираркан, зерикканидан аҳён-аҳёнда қўлидаги чўп билан ер чизиб қум кавларди.

Энди тепани қуршаб олган икки ҳалқа орасида биронта ҳам одам қолмаганди, деган гапга келсак, бу унчалик тўғри эмас. Бу ерда битта одам қолган эди, лекин уни кўпчилик кўрмаган эди. У тепа бошига чиқадиган очиқ йўл томонда эмас (айнан шу томондан қатл манзарасини кузатиш қулай эди), балки унинг чиқишга ноқулай ва нотекис бўлган, кўп ерлари ўприлган, ёрилган шимолий ёнбағрига, қовжирай бошлаган анжир дарахти бир зов лабида худо қарғаган қақроқ ерга ёпишиб жон сақлаётган ерга жойлашган эди.

Қатл ишига дахли бўлмаган мана шу ягона томошабин қатл бошланган чоғдан, яъни салкам тўрт соатдан буён, деярли ҳеч соя бермайдиган шу анжир остида,

бир харсангтош устида ўтирарди. Тўғри, қатлини кузатиш учун у ноқулай жой танлаган эди. Лекин, ҳар қалай маҳкумлар боғланган устунлар, шунингдек, кентурионнинг кўксигаги ярақлаб турган иккита қалқонча ҳам аскарлар тизмаси орасидан унга яққол кўриниб турардики, одамлар кўзига ташланмасликка ва ҳеч кимни безовта қилмасликка уринган киши учун шу манзаранинг ўзи кифоя эди чамаси.

Лекин у бундан тўрт соатча бурун, яъни қатл бошланаётган чоғда тамомила бошқача ҳаракат қилиб, сал бўлмаса ўзини сездириб қўяётган эди, шунинг учун бўлса керак, энди ўз атворини ўзгартириб, хилватга чекинган эди.

Бу ерда у қатл маросими эндигина тепа бошига кўтарилиган пайтда пайдо бўлганди, унинг шошилиб келганлиги яққол сезилиб турар, оғир-оғир ҳансирарди. У тепаликка юриб эмас, югуриб чиқди, одамларни туртиб олдинга ўтди ва тепа бағирлаб ёйилган аскарлар тизмаси наинки унинг, бутун оломоннинг олдини тўсиб олганини кўриб, ўзини овсарликка солди, энг одми усулни қўллаб, вижинган аскарларнинг «ҳой-ҳой»лашига тушунмаётган одамдай, тўппа-тўғри қатл майдонига аскарлар сафини ёриб ўтмоқчи бўлди. Бу қилмиши учун у найзанинг тўмтоқ томони билан кўкрагига зарба еди ва оғриқ алаמידан эмас, умиди пучга чиққанидан чинқириб юбориб, орқага тисарилди. У жисмоний оғриқни ҳис қилмайдиган, мутлақо лоқайд одамдай хира кўзлари билан зарба урган легионерга бир қараб қўйди.

Сўнг кўкрагини чангаллаб «қув-қув» йўталганча, ҳаллослаб, тепани гир айланиб чиқди, у тепанинг шимол томонида қатл майдонига сездирмай ўтиб олса бўладиган бирон тирқиш топилса керак деб умид қилган эди. Аммо у кечиккан — ҳалқа ёпилган эди. Шунда оғир изтиробдан афти бужмайиб кетган бу одам аравалардан устун ва тўсинлар туширилайётган ерга ёриб ўтиш ниятидан воз кечди. Чунки бу уринишидан ҳеч наф чиқмас, билъакс ўзи қўлга тушиб қолиши мумкин эди, ваҳоланки, айнан шу бутун қўлга тушиш унинг режасига зид эди.

Шунга кўра у ўзини четга олиб, ўпқон бўйига борди, бу ер тинч, ҳеч ким унга халал бермасди.

Офтоб нуридан ва уйқусизликдан кўзлари йиринг-лашган бу қора соқол одам энди тош устида хомуш

ўтирарди. У гоҳ аслида зангори тусда бўлган-у, саргардонликда юравериб исқирт-кўкимтир тус олган у вада таллифини кўтариб, лойқа тер оқиб тушаётган кўкрагининг найза зарбидан мўматалоқ бўлган ерини очиб хўрсинар, гоҳ кўзларини азоб билан осмонга қаратиб ҳадемай зиёфат бўлишини сезиб самода қанотларини кенг ёзганча кўпдан бери чарх уриб айланаётган учта қузғунни кузатар, гоҳ умидсиз нигоҳини сарғайган ерга тикиб, оёғи остида чирий бошлаган ит бошчаноғи ва унинг атрофида зир югуриб юрган калтакесакларга тикилиб ўтирарди.

Бу одам шу қадар қаттиқ изтиробда эдики, баъзида у ўзи билан ўзи гаплаша бошларди.

— О, мен аҳмоқ! — деб гўлдиларди у тош устида руҳан азоб чекиб чайқалиб ўтираркан, — тентакман, овсар хотинман, кўрқоқман! Одам эмас, бир ўлимтикман!

У бошини ҳам қилиб жим қолар, кейин ёғоч обдонигаги илиб қолган сувдан ҳўплаб, яна тетикларди-да, гоҳ таллифи остига яширган пичоқни, гоҳ қаршисида, ерда чўпқалам билан сиёҳдон ёнида ётган бир парча пергаментни қўлига оларди.

Бу пергаментга ҳозир шундай сўзлар ёзилган эди:

«Дақиқалар ўтиб бормоқда, мен, Левий Матвей Тақир Тепадаман-у, аммо ўлимдан ҳамон дарак йўқ!»

Кейин яна:

«Қуёш оға бошлади, лекин ўлимдан дарак йўқ».

Энди Левий Матвей умидсизликка тушиб, ўткир чўпқалам билан қуйидаги сўзларни ёзди:

«Э худо! Намунча унга қаҳқорлик қилмасанг? Тезроқ жонини ол шўрликнинг».

Шуларни ёзиб бўлиб, кўз ёшсиз пиқиллаб йиғлади ва яна тирноқлари билан кўксини тирнаб жароҳатлай бошлади.

Левийнинг бундай нола-фиғон чекишига ўзи билан Иешуа икковининг бошига тушган мудҳиш бадбахтлик ҳамда Левийнинг ўзи йўл қўйган воят оғир хатолик сабаб бўлган эди. Ўтган куни Иешуа билан Левий Ершалаим яқинидаги Вифония қишлоғида бир деҳқоннинг меҳмони бўлишган эди. Чунки Иешуанинг ваъзалари мезбонга кўп манзур бўлган эди. Икковлари эрталабдан деҳқонга кўмаклашиб, унинг полизида ишлашди, чунки улар кечки салқинда Ершалаимга йўл олмақчи бўлган эдилар. Лекин туш пайтида бирдан Иешуа шо-

ша-пиша йўлга отланиб, шаҳарда зарур ишим бор деб, жўнаб кетди. Левий Матвейнинг биринчи хатоси мана шундан бошланган эди. Нега, нега ахир унинг ёлғиз ўзини қўйиб юборди!

Кечкурун эса Матвейнинг ўзи Ершалаимга бора олмади. Кутилмаганда у алақандай мудҳиш дардга чалиниб ётиб қолди. Унинг бутун вужуди титраб-қақшаб, аланга бўлиб ёна бошлади, тишлари такиллаб, дам-бадам сув сўрай бошлади. Бинобарин, у ҳеч қаёққа кета олмади. У деҳқоннинг пичанхонасида ўзини жул устига ташлаб, эртанги жума кунининг тонгигача оғир дарддан ҳушини йўқотиб ётди, лекин дард Левийга кеча кечкурун қандай кутилмаганда ёпишган бўлса, энди уни шундай тез қўйиб юборди. Гарчи у ҳали заиф, оёқлари бедармон бўлса ҳам, кўнгли қандайдир фалокат бўлишини сезиб беором бўлаверди, оқибат, полизчи билан хайрлашиб, Ершалаимга йўл олди. Шаҳарга келиб, гумони тўғри чиққанини билди. Фалокат юз берган эди. Прокуратор ҳукми эълон қилаётганида Левий оломон орасида туриб уни эшитган эди.

Ўлимга маҳкум бўлганларни қатл Тепасига олиб кетишгаётганда Левий Матвей Иешуага, ҳеч бўлмаса, ўзининг шу ерда, у билан бирга эканлигини, сўнги дақиқаларида дўстини ёлғиз қолдирмаганлигини ва унинг жонини тезроқ олишни худодан илтижо қилажagini бир амаллаб ими-жимиди билдириш учун легионлар тизмаси ёқалаб, оломон орасида югуриб борди. Аммо ўзининг жуда олисдаги манзилидан кўз узмаган Иешуа, турган гапки, Левийни кўрмади.

Лекин қатл маросими ярим чақиримча йўлни босиб ўтганда, оломоннинг сиқуви билан сурила-сурила турнақатор тизилиб бораётган легионерлар олдига бориб қолган Матвейнинг миясига бирдан энг оддий ва ғоят ажойиб фикр келдию табиатан қизиққон бўлган бу одам, нега энди шу фикр миямга илгарироқ келмади-я, деб ранжиб, ўзини роса бўралаб сўқди. Тизилиб бораётган аскарлар ораларида озми-кўнми масофа мавжуд эди. Агар эпчиллик қилиб, аниқ мўлжалга олиб иш кўрилса, икки легионер орасидан энгашиб ўтиб кетиш ва югуриб бориб аравага чиқиш мумкин эди. Ана унда Иешуа азобдан қутулган бўларди.

Иешуанинг кураклари орасига пичоқ санчиб, унга: «Иешуа! Мен ким, сенинг ягона, садоқатли шогирдинг

Матвей сени азобдан қутқариб, ўзим ҳам сен билан ўляпман!» — деб қичқириш учун бир лаҳза кифоя эди.

Агар худо яна бир зумлик эрк ато этса борми, Матвейнинг ўзи ҳам ўзига пичоқ уриб, устунга боғланиб азобда ўлишдан қутулиб қолиши мумкин. Лекин ҳозир бу нарса собиқ ўлпон йиғувчини кам қизиқтирарди. Қай тарзда жон бериш унинг учун аҳамиятсиз эди. У фақат бир нарсани — ўз умрида зиғирча ҳам ёмонлик қилмаган Иешуанинг қийноқсиз ўлишини хоҳларди.

Бу жуда яхши режа эди, аммо ёнида пичоғи йўқлиги чатоқ бўлди. Ундан кейин, ҳамёнида тийин ҳам пули йўқ эди.

Ўздан қаттиқ ранжиган Левий оломон орасини ёриб чиқиб, орқага — шаҳар томон югура кетди. Унинг чўғдек қизиган бошида фақат битта қайноқ фикр — шаҳардан, қандай қилиб бўлмасин, пичоқ топиб, яна қатл намойишига етиб олиш фикри лов-лов ёнарди.

У шаҳар томон оқиб бораётган одамлар ва карвонлар орасидан чаққонлик билан чопиб ўтиб, шаҳар қопқасига етиб олди ва шу ерда, чап томонда очиқ турган нон дўконини кўрди. Жазирама офтобда югуриб келганидан оғир ҳансирай бошлаган Левий бир оз нафасини ростлаб олгач, ўзини сипо тугиб, дўконга кириб борди, пештахта ортида турган дўкон бекаси билан саломлашди, кўзига негадир энг юқори тахтада турган бўлка нон яхши кўриниб кетиб, бекадан шу нонни олиб беришни илтимос қилди, лекин бека орқасига ўғрилган ҳамоноқ у пештахта устида ётган, ўзи учун сув билан ҳаводек зарур нарсани — устарадай ўткир, узун пичоқни товуш чиқармай, жуда чаққонлик билан олди-ю, дўкондан ўқдай отилиб чиқиб кетди. Бир неча дақиқадан кейин у яна Яффа йўлига чиқиб олган эди. Лекин намойишчилар кўринмасди. У чопиб кетди. Левий хачир миниб, яёв юриб Ершалаимга келаётган тўда-тўда одамларни ҳайрон қолдириб, аҳён-аҳёнда ўзини йўл ўртасига «таппа» отиб, нафасини бир оз ростлаб олиш учун қимир этмай тупроққа беланиб ётаркан, наинки юрагининг «гурс-гурс» тепишини, шунингдек, мияси ва қулоқларига ҳам қон томирлари қаттиқ-қаттиқ урилаётганини эшитарди. У шундай тарзда бир оз нафасини ростлагач, сакраб туриб яна чопа бошларди, лекин чопиш суръати тобора сустлаша бошлаган эди. Ниҳоят у

олиса офтоб шуъласида товланиб бораётган узундан-узун намоишни кўрди, лекин намоиш аҳди энди тепа этагига етиб олган эди.

— Э, худо... — деб ингради кечикаётганини сезган Левий. Ҳа, у кечиккан эди.

Қатл бошланганига тўрт соат бўлганида Левийнинг изтироби энг балан авжга мишиб, ғазаби қайнаб кетди. У тош устидан туриб, унинг фикрича, бекорга ўғирланган пичоқни ерга отди, обдонни оёғи билан босиб синдириб, ўзини сувдан маҳкум қилди, бошидаги рўмолни ечиб ташлаб, сийрак сочини чангаллаганча ўзини лаънатлай бошлади.

У маза-бемаза гаплар билан бўралаб сўкинар, итдай ириллар, қутурган нордек оғзидан кўпик сочар, аҳмоқ ўғилни дунёга келтирган ота-онасига лаънатлар ўқирди.

У шунча онт ичгани, сўкингани билан бу жазирама кунда ҳеч қандай ўзгариш юз бермаганини кўриб, қовжираган муштларини туғиб, осмонга, сояларни тобора узайтириб Ўрта ер денгизи ёққа оғиб бораётган қуёшга кўзларини қисиб қаради-да, худога илтижо қилиб, дарҳол мўъжиза яратишни — тезроқ Иешуанинг жонини олишини талаб қилди.

Аммо у кўзини очиб, агар кентурионнинг кўксидagi икки қалқончанинг энди порламай қўйганини ҳисобга олинмаса, ҳеч нима ўзгармаганини кўрди. Энди офтоб шуъласи Ершалаим томонга қаратилиб чормих қилинган қотилларнинг орқасига тушиб турарди. Шунда Левий:

— Лаънатлар бўлсин сенга, э худо! — деб бақириб юборди.

Кейин у хириллаб қолган овози билан худонинг адолатсизлигига шохид бўлгани ва шу боис энди унга мутлақ имон келтирмаслиги ҳақида фарёд қилди.

— Сен қарсан! — деб ирилларди Левий, — қар бўлмаганингда ноламни эшитган заҳотинг унинг жонини олган бўлур эдинг.

Шу таъналардан кейин Левий кўзларини қисганча, ҳозир осмондан чақмоқ тушиб, мен шаккокни маҳв этади, деб кута бошлади. Лекин бу ҳол юз бермади, шунда Левий ҳамон кўзларини катта очишга журъат этмай, самога қарата гоят аччиқ ва аламли сўзларни чинқаришда давом этди. У самодан буткул ҳафсаласи пир бўлгани ва дунёда бошқа худолар ва динлар ҳам

мавжудлиги ҳақида ҳайқирарди. Ҳа, бошқа худо Иешуа сингари инсоннинг устунга банд этилган ҳолда офтоб тиғида куйиб ўлишига ҳеч қачон йўл қўймаган бўларди.

— Мен янглишибман! — деб хирилларди буткул бўғилиб қолган овоз билан Левий, — сен ёвузлик худоси экансан! Ё кўзларингни ибодатхонадаги исриқдонлардан кўтарилган тутун сўқир қилиб, қулоқларинг дин пешволари чалган бурғу садосидан бошқа сасни эшитишга ожиз бўлиб қолганми? Сен қодир худо эмассан. Сен қора ният худосан. Лаънатлар ўқийман сенга, о қароқчиларнинг ҳомийси ва пуштипаноҳи бўлмиш худо!

Шу пайт собиқ ўлпон йиғувчининг юзига бир нима уфурди, оёғи остида нимадир шитирлаб кетди. Бояги уфурди яна такрорланди, шунда Левий кўзини очиб, ўз қарғишлари таъсириданми, ё ўзга бир сабабга кўра, атроф-муҳитда ўзгариш рўй берганини кўрди. Қуёш ҳар кун оқшом ботадиган ер — денгизга тушиб улгурмасдан войиб бўлипти. Фарб томондан таҳдидона кўпчиб тобора қуоқлашиб келаётган қора булут қуёшни ютиб юборган эди. Булутнинг қирғоқларида оқ кўпиклардан заррин хошия вужудга келган, унинг кўпчиган тимқора қорни сарғиш нур билан ёритилган эди. Булут худди ириллагандай гулдулар, пайти-пайти билан ундан ўтли иплар тортиларди. Ногоҳ эсиб келган кучли шамол зиёратчиларнинг Яффа йўли ёқасига ва қақраган Гион водийсига тиккан чайлалари узра тўзонли қуюн кўтарди. Левий, ҳали-замон Ершалаим устини бурқаб олишга шайланган қора булут бахтиқаро Иешуанинг қисматига бирон ўзгариш киритармикин, деб мулоҳаза қилишга уринаркан, жим бўлиб қолди. Кейин қора булутни бўлак-бўлак қилиб чақнаётган ўтли чизиқларни кузатаркан, чақмоқдан тезроқ Иешуа боғланган устунга келиб урилишни илтижо қила бошлади. У қора булут ҳали буткул бурқаб улгурмаган беғубор осмонга, момақалдиروقдан жон сақлаб энди қанот қоқиб уча бошлаган қузғунларга ўкинч билан тикиларкан, лаънат ўқишда жуда шошқалоқлик қилганини ўйлади. Худо унинг сўзини энди инобатга олмайди.

Левий нигоҳини тепа этагига қаратиб, у ерда сезиларли ўзгариш юз берганини кўрди. Тепа этагини айланма ихота қилган суворийлар югуриб-елишар,

ерга санчилган найзаларини суғириб, плашларини елкаларига ташлашар, жиловдорлар зулукдек қора отларни етаклаб, катта йўлга чоптириб чиқардиларки, буларнинг ҳаммаси юқоридан Левийнинг кўзига яққол ташланиб турарди. У юзини тўзонли шамолдан тўсиб, дам-бадам тушураркан, нима сабабдан отлиқлар жўнашга шайланишди экан, деб бош қотира бошлади. Сўнг нигоҳини юқорига қаратди-ю, қирми-зи ҳарбий плаш ёпинган бир одамнинг қатл майдончасига кўтарилганганини кўрди. Ана шунда азоб-фурсатининг ниҳояси яқинлашганини ҳис қилган собиқ ўлпон йиғувчининг юраги қувончдан «шув» этиб кетди.

Исёнчиларнинг изтироб чека бошлаганига тўрт соатдан кўпроқ вақт ўтганда тепага кўтарилган бу одам Ершалаимдан ўз хоснаварки кузатуvidан келган коҳорта кўмондони эди. Каламушқушнинг бир имоси билан аскарлар тизмаси сурилиб, трибунга йўл очди, кентурион эса, унга честь берди. Трибун эса Каламушқушни бир четга бошлаб, унга ниманидир шипшиди. Кентурион иккинчи марта унга честь бериб, устунлар пойида харсангошларда ўтирган жаллодлар томон йўл олди. Трибун — уч оёқли курсида ўтирган одамнинг истиқболи сари юрди, у ҳам тавозе билан трибунга пешвоз турди. Трибун унга ҳам паст овоз билан нимадир деди, шундан сўнг икковлари устунлар томон йўл олишди. Жоме посбонлари сардори ҳам уларга эргашди.

Каламушқуш устунлар тагида ётган, яқингинада жиноятчиларнинг либоси бўлган, аммо жаллодлар олишга ҳазар қилган исқирт увадаларга йирганиб кўз қирини ташлади-да, жаллодлардан иккитасини чақириб олиб:

— Мен билан юринглар! — деб буюрди.

Энг яқин турган устундан ҳирқироқ овоз билан айтилган маъносиз кўшиқ эшитиларди. Бу устунга боғланган Гестас устунга боғланганидан бери уч соат ўтганда пашша талаганидан ва офтоб тафтидан жинни бўлиб қолган эди, энди у узум тўғрисида қандайдир кўшиқни оҳиста хиргойи қиларди, лекин шундай бўлса ҳам салла ўралган бошини ахён-ахёнда бир чайқаб кўяр, шунда юзига ёпирилган пашшалар эринибгина «ғувв» кўтариларди-ю, шу заҳоти яна юзини буркаб оларди.

Иккинчи устунга осилган Дисмас бошқа икки жиноятчидан кўпроқ азоб чекарди, чунки ҳануз ҳушини йўқотмаган эди, шунга кўра, бошини бир маромда тез-тез чайқаб, қулоғини елкасига теккизишга уринарди.

Иешуа қолган икки маҳбусдан бахтиёрроқ эди. Қатл бошланган биринчи соатдаёқ у ўзини йўқота бошлаган, кейин эса салласи чувалаб кетган бошини осилтириб, бутунлай ҳушидан кетган эди. Шунинг учун пашшаю сўналар уни тамомила буркаб олган эдики, бу фимирловчи қора гала остида унинг юзи бутунлай кўринмай қолган эди. Унинг чови, қорни ва қўлтиқ тағларига ёпишиб олган семиз-семиз сўналар бечоранинг териси титилган сарғишранг баданини сўриб ётарди.

Қайтарма қалпоқли одамнинг ишораси билан икки жаллоднинг бири қўлига найза олди, иккинчиси устун остига челақда сув билан латта олиб келди. Биринчи жаллод Иешуанинг кўндаланг тўсинга арқон билан чандиб боғланган қўлларига найзаси билан галма-гал уриб кўйди. Унинг қовурғалари саналиб турган бадани бир сесканди. Жаллод найза учини унинг қорнидан юргизди. Иешуа бошини кўтарди, шунда пашшалар «ғув» этиб учишди ва осилган маҳбуснинг таниб бўлмайдиган даражада шишиб кетган юзи очилди, унинг кўзлари юмилиб қолган эди.

Ҳа-Ноцри ёпишиб қолган қовоқларини базўр очиб пастга қаради. Унинг ҳамиша порлоқ кўзлари энди хиралашган эди.

— Ҳа-Ноцри! — деди жаллод.

Ҳа-Ноцри шишиб кетган лабларини зўрға қимирлатиб, қароқчиларникига ўхшаган ҳирқироқ овоз билан жавоб қилди:

— Нима истайсан? Нега келдинг?

— Ич! — жаллод найза учига ўрнатилган латтани челақдаги сувга ботириб Иешуанинг оғзига олиб борди. Маҳбуснинг кўзлари шодликдан чарақлаб кетди, у латтани очкўзлик билан сўра бошлади. Қўшни устундан Дисмаснинг овози эшитилди:

— Адолатсизлик! Мен ҳам унга ўхшаган қароқчи-ман-ку.

Дисмас кучаниб кўрди, лекин қимирлай олмади, чунки ҳар бир қўли уч жойдан кўндаланг тўсинга арқон билан чандиб боғланган эди. У бошини Иешуа боғланган устунга қаратганча, қорнини ичига тортиди,

тирноқларини тўсин учига ботирди, кўзларида газаб учкунлари ёнди.

Майдончани чанг-тўзон буркади, қоронғилашди. Шамол тўзонни учириб кетгач, кентурион қичқирди:

— Иккинчи устундаги, ўчир унингни!

Дисмас жим бўлиб қолди. Иешуа ниҳоят латгани оғзидан қўйиб юборди, майин ва қатъий овоз билан гапиришга уринса ҳам, барибир буни эпломмай, хирллаб жаллодга деди:

— Унгаям ичир!

Зулмат қуюқлаша борди. Ершалаим сари эсаётган чанг-тўзон энди осмоннинг ярмини буркаб олган, энг олдинда қора обият ва ўтли чақмоқларни ортмоқлаган оппоқ булутлар кўпириб-тошиб борарди. Шундоққина тепа устида чақин чақиб, момақалдироқ гумбуради. Жаллод латгани найза учидан олди.

— Ҳимматли игемонга ҳамд айт! — деб тантанавор оҳангда пичирлади у ва Иешуанинг юрагига оҳиста найза учини ботирди. У қалтираб кетиб пичирлади:

— Игемон...

Қон унинг қорнидан оқиб туша бошлади, шунда у бир-икки марта жон талвасасида ияк қоқди-ю, сўнг боши «шилқ» этиб осилиб қолди. Момақалдироқ иккинчи марта гумбураганда жаллод Дисмасга сув ичира бошлади, кейин яна ўша:

— Игемонга ҳамд айт! — сўзини такрорлаб, уни ҳам ўлдирди.

Телба бўлиб қолган Гестас жаллодни ўз устунига тагида кўриши билан қўрқиб чинқириб юборди, лекин латта лабларига тегишли билан бир нима деб ириллади-да, уни маҳкам тишлаб олди. Бир неча сониядан кейин унинг ҳам боши «шилқ» осилиб қолди.

Қайтарма қалпоқли одам жаллод билан кентурион орқасидан изма-из борар, унинг орқасидан эса жоме соқчилари сардори эргашган эди. Қайтарма қалпоқли одам биринчи устун тагида тўхтаб, қонга бўялган Иешуани диққат билан кўздан кечирди, оппоқ қўли билан унинг товонини ушлаб кўриб ҳамроҳларига деди:

— Ўлган.

Қолган икки устун тагида ҳам шу нарса такрорланди.

Кейин трибун кентурионга имо қилди-да, орқасига ўйрилиб, жоме соқчилари сардори ва қайтарма қалпоқли одам билан биргаликда тепадан пастга туша

бошлади. Ҳаво ним қоронғи бўлди, қоп-қора осмонда чақмоқлар чақилди. Бирдан самодан ўт ёқилгандек бўлди ва кентурионнинг: «Ҳалқадаги аскарлар олинсин!» — деган буйруғини момақалдироқ садоси босиб кетди. Аскарлар суюниб кетиб, йўл-йўлакай бошларига дубулаларини кийишиб, пастга чопиб туша бошладилар. Ершалаимни бу пайт зулмат қамраб олган эди.

Кентурия аскарлари Тепанинг ярим белига етишганида бирдан шаррос жала қўйиб юборди. Ёмғир суви шу қадар кучли эдики, у селдек қутуриб аскарлар орқасидан қувиб етди. Текис йўлга тушиб олишга ошиққан аскарлар чалп-чалп лойда тийганиб, дам-бадам йиқилишарди. Текис йўлда эса ич-ичигача жиққа ҳўл бўлиб, Ершалаим сари кетаётган суворийлар шаррос қуяётган ёмғир пардаси орқали кўзга ташланардилар. Яна бир неча дақиқадан сўнг момақалдироқ, жала ва чақмоқ омихтаси буркаб олган тепада фақат битта одам қолган эди. У бежиз ўғирланмаган пичоқни силкитиб, ўйдим-чуқур жойлардан тийганиб, тўғри келган ҳар бир нарсага ёпишиб, кези келганда эмак-лаб устунлар сари шошиларди. У гоҳ қуюқ зулмат қўйнида ғойиб бўлар, гоҳ парпираган чақмоқ шуъласи остида кўзга яққол ташланарди.

Мана, ниҳоят у устунлар пойига етиб келиб, тўпигигача сувга ботган ҳолда, ёмғирда бўкиб, зил бўлиб кетган таллифини ечиб ташлади, қўйлакчан ҳолда Иешуанинг оёқларидан кучди. Аввало унинг болдирини боғлаган арқонни кесиб ташлади, сўнг пастки тўсинга оёғини қўйиб чикди-да, Иешуанинг жасадини қучоқлаб туриб унинг юқори тўсинга боғланган қўлларини бўшатди. Яланғоч ва жиққа ҳўл жасади Левийни ерга йиқитиб, устига босиб тушди. Левий шу заҳотиёқ уни елкасига ортмоқламоқчи бўлди-ю, лекин кўнглига бир фикр келиб, ниятидан қайтди. У қулочи керилган жасадини чалқанча ётганда ёмғир сувида қолдириб, балчиқда тийгангидан оёқлари ҳар томонга керила-керила, бошқа устунлар томон югурди. У устунлардаги арқонларни ҳам кесиб ташлаган эди, жасадлар ерга тушди...

Орадан бир неча дақиқа ўтгач, тепа бошида фақат шу икки жасади билан учта устун қўққайиб қолган эди. Жала жасадларни савалар, сел оқизиб ағдарарди.

Бу пайт тепа бошида Левий ҳам, Иешуанинг жасади ҳам қолмаган эди.

Ўн еттинчи боб

БЕҲАЛОВАТ КУН

Жума куни, яъни касофат сеанснинг эртаси эрта-лаб Варьетенинг барча мавжуд ходимлари — бухгалтер Василий Степанович Ласточкин, икки ҳисобчи, учта машинистка, иккала кассир, курьерлар, капельдинерлар* ва фаррош аёллар — хуллас, ходимларнинг бари ўз ишлари билан шуғулланмасдан, Садоваяга очиладиган деразаларга ўтириб олишиб, Варьете остонасида юз бераётган воқеани кузатишарди. Бу ерда кўп минг кишилиқ оломон икки қатор бўлиб навбатда турар, унинг охири Курдин майдонига етган эди. Оломоннинг энг олдида Москва театр муҳитига отнинг қашқасидек таниш бўлган чайқовчилардан йигирмата-часи турарди.

Навбатда турганлар ниҳоятда безовталаниб ўтган-кетганнинг диққатини ўзига тортар, кечаси сеҳргарлик сеанси ҳақида тарқалган ғаройиб ҳикояларни муҳокама қилар эди. Айнан шу ҳикоялар кеча спектаклда бўлмаган бухгалтер Василий Степановични қаттиқ эсанкиратиб қўйган эди. Капельдинерлар алланималарни, чунончи ўша машҳур сеанс тугагандан кейин баъзи бир аёлларнинг кўчада уятли киёфада чопиб юргани ва шунга ўхшаш ҳоказо воқеаларни ҳикоя қилишарди. Камтарин ва вазмин табиат Василий Степанович мана шу мўъжизалар тўғрисидаги олди-қочди гапларни эшитиб, анграйганча фақат кўзларини пирпиратарди-ю, қандай иш тутишни билмай боши қотарди, ҳолбуки, айнан шу Василий Степанович бирор тадбир ўйлаб топиши керак эди, чунки Варьетенинг барча ходимлари орасида энг юқори мартабадаги одам бўлиб энди шу қолган эди.

Эрталабки соат ўнга бориб, билетга талабгорлар шунчалик кўпайиб, ҳаммаёқни босиб кетдики, овозаси милицияга ҳам етиб бориб, кўз очиб-юмгунча вақт ўтмай, театр олдида ҳам пиёда, ҳам отлик нарядлар пайдо бўлди ва навбатда турганлар ўртасида озми-кўпми тартиб ўрнатди. Бироқ, бир километрга чўзилган бу одамлар тизмаси, гарчи энди тартибга келган бўлса ҳам, Садовая кўчасидан ўтган граждандарни ҳамон ҳайратга соларди.

Бу ташқаридаги аҳвол эди, лекин Варьетенинг ўзи-

да ҳам аҳвол жуда чағоқ эди. Эрта тонгдан бошлаб Лиходеевнинг ҳам, Римскийнинг ҳам кабинетидagi, бухгалтерияю кассадаги, Варенуханинг кабинетидagi телефонлар тўхтовсиз жиринглай бошлади. Аввалига Василий Степанович, кассир аёл бир амаллаб жавоб қилиб туришди, капельдинерлар ҳам бир нималарни гўлдираб жавоб қайтаришди, лекин кейин, бора-бора трубкани бутунлай кўтармай қўйишди, чунки, Варенуха, Римский қаерда, деган саволга жавоб қайтариш мутлақо мумкин эмас эди. Одинага, «Лиходеев ўз квартирасида», деган жавоб билан қутулмоқчи ҳам бўлишди, лекин шаҳардан телефон қилаётганлар: «Лиходеевникига қўнғироқ қилган эдик, уни Варьетеда деб айтишди», дейишарди.

Қаттиқ ҳаяжонланган бир хоним телефон қилиб, Римскийни талаб қила бошлади, унга: «Сиз Римскийнинг хотинига телефон қилинг», деб маслаҳат беришган эди, телефондаги аёл хўнграб йиғлаб юбориб: «Ўзим хотиниман, Римский ҳеч ерда йўқ», деб жавоб қилди. Ўта бемаънилиқ юз бераётган эди. Фаррош аёл молия директорининг кабинетини йиғиштиргани кириб, кабинетнинг эшиги ланг очиқ ётгани, чироқлар учирилмагани, боққа очиладиган деразанинг сингани, кресло ерда ағанаб ётгани-ю, аммо кабинетда ҳеч кимни кўрмаганини ҳаммага ёйиб бўлган эди.

Соат ўндан ошганда Варьетега Римская хоним отилиб кириб келди. У юм-юм йиғлар, қаттиқ кунонарди. Василий Степанович хонимга нима маслаҳат беришни ҳам билолмай, мутлақо эсанкираб қолди. Соат ўн яримга бориб милиция етиб келди. Милиция берган биринчи ва асосли савол бундай бўлди:

— Нима бўляпти ўзи театрингизда, граждандар? Нима гап?

Варьете командаси орқага тисарилиб, ранги қув учган, ташвишли Василий Степановични милицияга рўпара қилди. Шунда гапнинг очиғини айтиб, Варьетенинг директори, молия директори ва администраторидан иборат маъмурий ҳайъатининг номаълум томонга кетиб, ғойиб бўлганини, конферанснинг эса кечаги сеансдан кейин жиннихонага олиб кетилганини, хулласи калом, кечаси сеанснинг ғирт расво сеанс бўлганини эътироф этишга тўғри келди.

Йиғлайвериб хун бўлиб кетган Римская хонимни бир амаллаб юпатиб уйига жўнатишди, шундан кейин

молия директорининг кабинети ҳақида асосан фаррош аёлдан суриштира бошлашди. Хизматчилардан жой-жойларига бориб, иш билан машғул бўлишни илтимос қилишди, орадан сал вақт ўтар-ўтмас тергов хизмати ходимлари Варьетега қулоқлари чимирилган, кўзлари роят доно, мушаққор бир бўз итни етаклаб кириб келишди. Варьете ходимлари уни кўришган заҳоти, донғи кетган Фиштингуз деган ит шу бўлса керак, деган маънода ўзаро пичир-пичир гаплаша бошлашди. Ҳақиқатан ҳам, бу — ўша ит эди. Унинг хатти-ҳаракати ҳамманинг оғзини очириб қўйди. У молия директорининг кабинетига югуриб кирди-ю, сарғимтир хунук тишларини иршайтириб ириллай бошлади, кейин қорнини ерга бериб ётиб, кўзларида қандайдир ҳасрат ва айни пайтда ғазаб билан синган дераза томон эмаклаб бора бошлади. Ниҳоят у тетиклашиб, бирдан дераза тоқчасига сакраб чиқди ва чўзинчоқ тумшугини кўтариб, жаҳолат билан ваҳшиёна увлай бошлади. У деразадан тушишни хоҳламас, ирилларкан, бадани сесканар ва ҳадеб пастга сакрамоқчи бўларди.

Итни кабинетдан олиб чиқиб, вестибюлга қўйиб юборишди, у ердан ит катта эшик орқали кўчага югуриб чиқди ва орқасидан эргашганларни такси машиналари тўхтайдиган жойга бошлаб келди. Мана шу ерга келганда у из исини йўқотиб қўйди. Шундан кейин Фиштингузни олиб кетишди.

Терговчилар Варенуханинг кабинетига жойлашиб, кечаги сеанс вақтида юз берган воқеаларнинг шохиди бўлган Варьете ходимларини навбатма-навбат суҳбатга чақира бошлашди. Шунини айтиш керакки, терговчилар ҳар қадамда кутилмаган қийинчиликларга дуч келарди. Калаванинг учи дам ўтмай узилиб қолаверарди.

Афишалар бўлганмиди ўзи? Бўлган эди. Лекин тунда уларнинг устига бошқа афишаларни ёпиштириштипти, аксига юриб, биронта ҳам нусха қолмапти. Қаёқдан келиб қолди ўзи ўша жодугар? Ким билади дейсиз. Гапингизга қараганда, у билан шартномаям тузгансиз?

— Шунақа бўлиши керак, — деб жавоб қилди ҳаяжонланган Василий Степанович.

— Қани ўша шартнома?

— Йўқ, — деб жавоб қилди ранги докадек оқара

бошлаган бухгалтер қўлларини ёйганча. Дарҳақиқат, ўша шартнома на бухгалтерия папкаларида, на молия директориди, на Лиходеевда, на Варенухада бор эди.

Фамилияси нима экан ўша сеҳргарнинг? Василий Степанович билмасди, у кечаги сеансда йўқ эди. Кассельдинерлар ҳам билмади, билет сотувчи кассир аёл пешанасини тириштира-тириштира, ўйлай-ўйлай ахийри бундай деди:

— Во... Воланд шекилли.

Балки Воланд эмасдир? Эҳтимол Воланд эмасдир. Ким билсин, балки Фаланддир.

Суриштириб, ажнабийлар бюросининг на Воланд деган, шунингдек, на Фаланд исми сеҳргар ҳақида ҳеч нима эшитмаганини аниқлашди.

Курьер Карповнинг айтишича, ўша сеҳргар гўё Лиходеевнинг квартирасида истиқомат қилаётганмиш. Турган гапки, шу заҳоти у квартирага бориб келишди. Лекин у ерда ҳеч қанақа сеҳргарни учратишмади. Лиходеевнинг ўзини ҳам топишмади. Уй ходимаси Груня ҳам йўқ эди, унинг қаёққа гойиб бўлганини ҳеч ким билмасди. Бошқарма раиси Никонор Иванович йўқ, Пролежнев йўқ!

Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ҳол юз берган эди: театр маъмуриятининг барча раҳбарлари гойиб бўлган эди, кеча жуда ғалати, уятсиз сеанс бўлган, лекин уни ким уюштиргану кимнинг сўзи билан қилган — ҳеч ким билмасди.

Бу аснода касса очиладиган туш пайти ҳам яқинлашиб қолди. Аммо кассани очиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди, албатта! Шу заҳоти Варьетенинг эшигига: «Бугунги спектакль қолдирилди», деб ёзилган ваттатон картон осиб қўйишди. Навбатда турганлар орасида ғала-ғовур бошланди, лекин бир оз можаро таллашиб туришгач, узундан-узун навбат занжири парчаланиб барбод бўла бошлади, оқибат, орадан тахминан бир соат вақт ўтар-ўтмас, Садовая кўчасида навбат кутганлардан асар ҳам қолмади. Терговчилар узи ишини бошқа ерда давом эттириш учун жўнаб кетишди. Варьете ходимларини уй-уйига жўнатиб юборишди, театрда фақат навбатчиларни қолдиришиб, унинг эшикларини ёптиришди.

Бухгалтер Василий Степанович иккита ишни қудлик билан бажариши керак эди. Биринчидан, Тошошалар ва ўйин-кулгилар комиссиясига бориб, кеча

театрда юз берган воқеа ҳақида хабар қилиши, иккинчидан, томошахоналар молия шўъбасига бориб, кеча кассага тушган 21711 сўм пулни топшириши керак эди.

Ниҳоятда саришта ва интизомли Василий Степанович пулни газетага ўраб, устидан каноп билан боғлади-да, портфелига солди. Пул олиб юриш инструкциясини жуда пухта билган бу одам, турган гапки, автобус ё трамвай бекатига эмас, балки таксомотор бекатига йўл олди.

Бу ерда турган учта машинанинг шофёрлари қўлида қашпайган портфель билан шошиб келаётган пассажирни кўришган ҳамонқ, унга ғазаб билан ўқрайиб қарашди-да, шундоққина тумшуғи остидан одам олмай қочворишди.

Эсанкираб қолган бухгалтер, бунга қандай тушуниш керак, деб ўйлаб турган ерида анчагача серрайиб қолди.

Яна уч дақиқалардан кейин бекатга бўш машина келиб тўхтади, лекин шофёрнинг кўзи пассажирга тушди-ю, афти буришиб кетди.

— Машина бўшми? — дея йўталиб қўйди ҳануз саросимада бўлган Василий Степанович.

— Пулингизни кўрсатинг, — жаҳл билан жавоб қилди шофёр пассажир томонга қайрилиб ҳам қарамай.

Борган сари ҳайрати оша бошлаган бухгалтер қимматли портфелини қўлтиғига қистириб, ҳаменидан бир червон чиқарди-да, уни шофёрга кўрсатди.

— Бормайман! — деди у қисқагина қилиб.

— Мени кечирасиз... — деб бухгалтер гап бошлаган эди, шофёр унинг сўзини бўлди:

— Уч сўмликларингиз борми?

Тамомила гангиб қолган бухгалтер ҳаменидан иккита уч сўмлик чиқариб, шофёрга кўрсатди.

— Ўтиринг, — деб бақирди у ва счётчик байроқчасига «тап» этиб уриб, уни синдириб юбораёзди. — Кетдик.

— Қайтимга майдангиз йўқми дейман? — кўрқалпаса сўради бухгалтер.

— Киссам тўла қайтим! — деб бақирди шофёр, кўзгуда унинг қон қуйилган кўзлари кўринди, — шу бугуннинг ўзида мени уч марта гел қилиб кетишди. Битта мени эмас — бошқаларниям. Ярамас кира

ҳақида червон беради, денг. Мен унга тўрт сўм элик тийин... у итдан тарқаган қайтимни олиб машинадан тушади! Орадан беш минут ўтар-ўтмас қарасам: қўлимда червон эмас, нарзан шишасининг қоғози! — Шу ерга келганда шофёр уят сўзларни айтиб сўкинди. — Яна биттасини Зубовскаяга элиб қўйдим. Уям бир червон берди. Унга уч сўм қайтардим. Тушиб кетди! Кейин ҳаменимга қўл тиксам, у ердан асалари учиб чиқиб шартта бармоғимни чақиб олса бўладими! Вой... — деб шофёр яна уят сўзларни қалаштириб ташлади, — лекин червон йўқ. Кеча анави Варьетеда (сўкинади) қандайдир мараз кўзбойлоқчи червон пуллар сочиб томоша кўрсатганмиш (сўкинади).

Бухгалтер ўзини йўқотиб, ғужанак бўлиб олди ва «Варьете» деган сўзни энди эшитиб тургандек кўрсатди ўзини, лекин ичида: «Ана машмаша!..» — деб қўйди.

У ўзи кўзлаган ерга етиб келиб, кира ҳақини беғалва тўлади-да, бинога кирди ва мудир кабинети томон коридордан жадал юриб бораркан, бемаврид келганини пайқади. Томошалар комиссияси идорасида қандайдир безовталик ҳукмрон эди. Бошидаги рўмоли сирғалиб энсасига тушган, кўзлари бежо курьер аёл бухгалтер ёнидан югуриб ўтди.

— Йўқ у, йўқ, йўқ, тасадуқлар! — деб қичқирарди у алакимларга, — камзул-шими бор, аммо камзулда ҳеч вақо йўқ!

Аёл қайсиям эшикка кириб кетди, шу заҳоти унинг орқасидан идишларнинг чил-чил сингани эшитилди. Секретарь хонасидан комиссиянинг биринчи сектори мудир югуриб чиқди, бухгалтер уни яхши танирди, аммо у шу қадар асабий эдики, бухгалтерни танимади ва шу кетганча дом-дараксиз ғойиб бўлди.

Бу воқеалардан қаттиқ ларзага келган бухгалтер комиссия раиси кабинетининг даҳлизи бўлмиш котиба хонасига кирдию бутунлай донг қотиб қолди.

Эшиги ёпиқ кабинетдан дағдағали овоз эшитиларди. Бу, шубҳасиз, комиссия раиси Прохор Петровичнинг овози эди. «Битта-яримтасини роса тузлаяпти шекилли?» — деб кўнглидан ўтказди гангиб қолган бухгалтер ва атрофига кўз ташлаб бошқа бир манзаранинг шоҳиди бўлди: Прохор Петровичнинг шахсий котибаси — соҳибжамол Анна Ричардовна устига тери қопланган креслода оёқларини хонанинг нақ ўртаси-

гача узатиб юбориб, бошини орқа суянчиққа ташлаганча қўлида жиққа ҳўл рўмолча билан юм-юм йиғлаб ётарди.

Анна Ричардовнанинг бутун ияги лаб мойига бўялган, пуштиранг ёноқларидан эса эриган киприк бўёғи қоп-қора жилға бўлиб оқиб тушарди.

Анна Ричардовна хонага одам кирганини кўриб, сакраб ўридан турди, бухгалтерга ташланиб, камзули ёқасидан чангаллаб уни силкитаркан, чинқириб деди:

— Худога шукур! Битта бўлсаям топилиптию мард одам! Ҳамма қочиб кетди, хоинлар! Юринг унинг олдига, нима қилишга ҳайронман! — Кейин ўксиб-ўксиб йиғлаганча, бухгалтерни кабинетга судраб кирди.

Бухгалтер кабинетга кирди-ю, бирини навбатда қўлидан портфели тушиб кетди, миясидаги ўйлари тамомила остин-устун бўлиб кетди. Бунинг сабаби бор эди, албатта.

Устига салмоқли сиёҳдон қўйилган маҳобатли ёзув столи ортида қуруқ костюмнинг ўзи ўтирар ва сиёҳга ботирилмаган қуруқ перо билан қоғозга нималарнидир ёзарди. Костюм галстук таққан, унинг соат чўнтагидан ўзи ёзар ручка чиқиб турарди, аммо костюм ёқаси устидан на бўйин бор эди, на калла, шунингдек, костюм энгларидан ҳам қўл чиқмаган эди. Костюм ишга қаттиқ берилганлигидан, атрофида юз бераётган тўс-тўполонни мутлақо пайқамас эди. Костюм хонага кимдир кирганини эшитиб, креслога суянди, шунда унинг ёқаси узра Прохор Петровичнинг бухгалтерга жуда яхши таниш бўлган овози янгради:

— Нима гап? Эшикка ёзиб қўйилган-ку қабул қилмаслигим ҳақида.

Соҳибжамол котиба буни эшитиб чинқириб юборди ва куйиниб деди:

— Кўрдингизми? Кўряпсизми?! У йўқ! Йўқ! Қайтариб беринг! Топиб беринг уни!

Шу пайт кимдир кабинет эшигидан бошини тикди-ю, «вой» деб юбориб, жуфтакни ростлаб қолди. Бухгалтер тиззалари қалтираётганини ҳис қилиб стулга омонатгина ўтирди, лекин портфелини ердан кўтариб олишни унутмади. Анна Ричардовна бухгалтернинг камзулини қўйиб юбормай, унинг атрофида гирдиқапалак бўлар ва ҳадеб чинқирарди:

— Шайтонни тилга олиб сўкинганида, доим уни «ҳай-ҳай»лаб тўхтатардим! Мана оқибат, — шундай

деб гўзал котиба ёзув столи олдига пилдираб борди ва кўп йиғлаганидан хиёл пинғиллаган майин муסיқий овози билан деди:

— Проша! Қаердасиз?

— Мени «Проша» дейишга қандай ҳақдингиз сизди? — деди костюм виқор билан ва креслога яна-ям чуқурақ ботиб ўтирди.

— Танумаяпти! Мени танимади-я! Тушуняпсизми? — деб хўнграб юборди котиба.

— Кабинетда йиғи-сиғи қилманг! — деди энди жаҳл билан жиззаки костюм ва резолюция қўйиб имзо чекиш учун бир даста қоғозни енги билан ўз олдига сурди.

— Йўқ, мен бунга қаролмайман, йўқ, ҳеч қаролмайман! — деб чинқириб юборди Анна Ричардовна ва кабинетдан югуриб чиқиб кетди, унинг орқасидан бухгалтер ҳам ўқдай отилиб чиқди.

— Мен ўтиргандим, — деб ҳикоя қила бошлади ҳаяжондан қалт-қалт титраётган Анна Ричардовна, яна бухгалтернинг енгидан маҳкам ушлаб олиб, — бир пайт бир мушук кириб келди. Қоп-қора, ўзиям худди хирсдай келади. Турган гапки, мен унга «пишт!» — деб қичқирдим. У чиқиб кетди, лекин ўрнига аллақандай бақбақалоқ одам кирди, унияма башараси мушукникига ўхшарди. Кирди-да: «Бу қанақаси, гражданка, нега иш билан келганларни «пишт»лаб ҳайдайсиз?» — деди. Шундай дедию шилт этиб Прохор Петровичнинг олдига кириб кетди, мен ҳам орқасидан кирдим, албатта. «Нима қилиясиз, эсингизни еганмисиз?» — деб қичқирдим унга. У суллоҳ бўлса тўғри Прохор Петровичнинг олдига бориб, унинг рўпарасига, креслога ўтирди! Лекин Прохор Петрович... ўзингиз биласиз, у — жудаям оққўнғил одам-у, аммо ўлгудек тажанг. Аччиғи чиқиб кетди! Ҳа! Асаби чатоқ, чунки молдай ишлайди, ҳа, аччиғи чиқиб: «Нега берухсат кирдингиз бу ерга?» — деди. Анави суллоҳ бўлса, креслога ялпайиб ўтириб олиб, бунинг устига, тиржайиб нима деди денг: «Мен, деди, сиз билан иш юзасидан гаплашгани келдим», деди. Прохор Петрович бўлса, жаҳли чиқиб: «Бандман!» — деди. У бўлса уялмай-нетмай: «Сиз ҳеч нима билан банд эмассиз...» — деди-я. Тавба! Шундан кейин, турган гапки, Прохор Петрович тутақиб кетиб: «Бу ахир қандай бемаънигарчилик! Олиб кетинглаб уни, жин олсин мени!» — деб бақир-

ворди. Суллоҳ бўлса тиржайиб туриб, нима деди денг: «Жин олсинми? Бўпти, тўғрилаймиз!» — деди. Шунда бир нима тарақлаб кетди-ю, мен чинқириб юбориб, қарасам: анави мушукбашара суллоҳ йўқ, столда эса, ко... костюм... ўтирипти-и-и... Уу-ууу! — Анна Ричардовна оғзини паттойи ковушдек очиб ув тортиб йиғлай бошлади.

У йиғлаб-йиғлаб, нафасини ростлаб олди-да, кейин мутлақо куракда турмайдиган гапларни жаврай кетди:

— Ҳали қарасанг ёзяпти, ёзяпти, ёзяпти! Жинни бўлиб қолиш ҳеч гапмас! Телефондаям гаплашяпти! Костюм гаплашяпти! Ҳамма қочиб кетди — сичқоннинг ини минг танга!

Бухгалтер турган ерида фақат қалт-қалт титрарди. Лекин шу пайт унга омад кулиб боқди. Котиба хонасига икки нафар милиционер жиддий қиёфада бамайлихотир кириб келди. Соҳибжамол котиба уларни кўрдию бешбаттар ҳўнграб йиғлаганча, қўли билан кабинет эшигини кўрсата бошлади.

— Келинг, йиғини бас қилайлик, гражданка, — хотиржам оҳангда деди биринчи милиционер, бухгалтер эса ўзининг бу ерда ортиқча эканлигини билиб, хонадан отилиб чиқди ва яна бир дақиқадан сўнг тоза ҳаводан нафас ола бошлади. Мияси худди елвизак ўтган мўркон сингари ғувилларди, шу ғувиллаган товуш орасидан капельдинерларнинг кечаги томошада иштирок этган мушук ҳақидаги ҳикоялари узук-юлуқ бўлиб эшитиларди қулоғига. «Ана холос! Бу ўша мушукчамиз эмасмикин ҳали?»

Комиссия идорасида ўзи кўзлаган мақсадга эриша олмаган диёнатли Василий Степанович Ваганьковский тор кўчасига жойлашган унинг филиалига боришга қарор қилди. У ўз кўнглига таскин бериш мақсадида филиалгача пиёда юриб борди.

Томошалар комиссиясининг шаҳар филиали ҳовлининг тўридаги, вақт ўтиши билан сувоғи кўчган иморатга жойлашган бўлиб, у ўз вестибюлидаги порфир! устунлари билан машхур эди.

Лекин филиалга келган одамларни бугун устунлари эмас, балки шу устунлар пойида юз бераётган ғаройиб ҳодиса тонг қолдирган эди.

Бир неча киши кичик бир стол ортида юм-юм йиғлаб ўтирган ойимқизга донг қотиб қараб қолишган эди, ойимқиз шу столча устига ёйиб қўйилган томошалар ҳақидаги махсус адабиётнинг сотувчиси эди. Ойимқиз айнан ҳозир ҳеч кимга ҳеч қандай китоб сотмас, одамларнинг ҳол-аҳвол сўраб берган саволларига эса фақат қўл силтарди, холос, лекин худди шу маҳал тепадан ҳам, пастдан ҳам, ён томонлардан ҳам, хуллас филиалнинг ҳамма бўлимларидан, камида йигирматача телефон бараварига қаттиқ жиринглай бошлади.

Йиғлаб ўтирган ойимқиз бирдан сесканиб кетиб:

— Ана, яна бошланди! — деб чинқирди жазаваси гутиб ва дабдурустдан титроқ овоз билан куйлай бошлади:

Славное море священный Байкал...!

Шу пайт зина бошида пайдо бўлган курьер мушт тугиб кимгадир пўписа қилди ва ўзининг жилосиз, хира баритон овози билан ойимқизга жўр бўлди:

Славен корабль, омулевая бочка!..

Курьернинг овозига олис хоналардан бошқаларнинг ҳам овози қўшилиб, хор вужудга кела бошлади ва ниҳоят, бу қўшиқ филиалнинг ҳаммаёида янграй бошлади. Ҳисоблаш-текширув бўлими жойлашган энг яқин 6-хонадан келаётган овозлар орасида кимнингдир хиёл ҳирқироқ, аммо жуда кучли йўғон овози ажралиб турарди. Телефон аппаратларининг тобора кучая бошлаган қўнғироқлари бу хорга жўрлик қиларди.

Гей, Баргузин... пошевеливай вал!.. —

деб бўкирарди курьер зинада туриб.

Қизнинг кўз ёшлари маржон-маржон бўлиб оқар, у тишларини гижир қилишга уринар, лекин оғзи ўз-ўзидан очилиб, курьердан бир парда юқори товушда куйларди:

Молодцу быть недалечко!

¹ Порфир — вулқон пайтида вужудга келадиган тор жинси.

Бу машхур рус халқ қўшиғини таржима қилмай, оригинал ҳолда қолдиришни маъқул кўрдик (тарж.).

Филиалга иш билан келиб, лол бўлиб серрайиб қолган одамларни кўпроқ ҳайратга солган нарса шу эдики, хор қатнашчилари гарчи бинонинг турли томонларида бўлишса ҳам, гўё кўринмаётган дирижёрдан кўз узмай тургандай, жуда равон ва уйғун куйлашарди.

Ваганьковский тор кўчасидан ўтаётган одамлар ҳовлини ўраган панжара олдида тўхташиб, филиалда бўлаётган вақтичоғликдан ҳайрон бўлишарди.

Қўшиқнинг биринчи банди тугаши билан хор яна гўё дирижёр ишораси билан бирдан куйлашдан тўхтади. Курьер оҳиста сўкиниб, хонага кириб кетди. Шу маҳал филиалнинг ҳовли эшиги очилиб, оқ халат устидан авра пальто кийган бир гражданин билан милиционер кириб келди.

— Жон доктор, бирон иложини қилинг, — деб аzza-баzza чинқирди қиз.

Зина бошига филиал котиби отилиб чиқди, хижолатпазликдан бўлса керак, дудуқланиб деди:

— Биласизми, доктор, биз ҳаммамиз қандайдир оммавий гипноз таъсирига учраганга ўхшаймиз... Шунга кўра, албатта... — у гапини тугата олмади, сўзлар томоғига тиқилиб қолиб, бирдан тенор овоз билан куйлай бошлади:

Шилка и Нерчинск...

— Аҳмоқ! — деб чинқирди қиз, лекин кимни ҳақорат қилганини изоҳлашга улгуролмади, бунинг ўрнига ўзи ўша Шилка ва Нерчинск тўғрисида куйлашга мажбур бўлди.

— Ўзингизни қўлга олинг! Кўйлашни бас қилинг! — деди доктор котибга.

Холбуки котибнинг ўзи ҳам, кўринишидан қўшиқ айтмаслик учун кўп нарсадан воз кечишга тайёр эди, бироқ, нама қилсинки, қўшиқ айгишдан ўзини тўхта-та олмасди, шунга кўра у хорга қўшилиб банднинг охиригача ижро этиб кўчадан ўтганларнинг диққатини ўзига тортди.

Банд тугаши билан биринчи бўлиб сотувчи қиз врачдан валерианка олди, шундан сўнг врач бошқаларга ҳам валерианка ичириш учун котиб орқасидан югуриб кетди.

— Мени афв этасиз, яхши қиз, — деб Василий

Степанович сотувчи қизга юзланди, — филиалингизга кирмаганмиди қора мушук?..

— Яна қанақа мушук? — деб чийиллади жаҳд билан қиз, — битта эшшак ўтирипти филиалимизда, эшшак! — шундай деб туриб, яна илова қилди: — Майли, эшитсин! Ҳаммасини гапириб бераман, — шундан кейин у юз берган бутун воқеани сўзлаб берди.

Маълум бўлишича, шаҳар филиалининг «енгил томошалар ишини тамоман барбод қилган» (сотувчи қиз таъбири) мудир ҳар хил тўғарақлар очишга ишқибоз экан.

— Раҳбарларни шу йўл билан гўсхўр қилиб келяпти! — деб бақирди қиз.

Мудир шу бир йил мобайнида Лермонтовни ўрганиш, шахмат-шашка, пинг-понг ва чавандозлик тўғарақларини очибди. Ёз келса, ҳали яна эшшак эшиш ва альпинистлар тўғарақларини ҳам ташкил қилмоқчимиз.

— Мана, бугун эса тушлик танаффус пайтида... — деб ҳикоясини давом этгирди қиз, — мудир алақандай бир итвачча билан қўлтиқлашиб кириб келди... эгнида катак матодан шим, кўзига шишаси дарз кетган пенсне таққан... башараси — худди ҳозир гўрдан чиққанга ўхшайди!

Сотувчи қизнинг гапича, мудир у одамни ўша заҳоти, филиалнинг ошхонасидаёқ овқатланиб ўтирган ходимларга, хор тўғарақларини ташкил қилиш бўйича йирик мутахассис, деб таништирипти.

Бўлғуси альпинистларнинг қовоқлари осилиб тушган, албатта, лекин мудир ҳаммани бардам бўлишга ундабди, хор мутахассиси бўлса ҳам ҳазил, ҳам қочирик гаплар айтиб, қўшиқ ўрганиш учун арзимаган вақт керак бўлиши, ваҳоланки, унинг бир олам фойда келтириши ҳақида онт ичиб ишонтирипти.

Ҳар сафаргидай, сотувчи қизнинг айтишича, филиалнинг таниқли хушомадгўйлари Фанов билан Косарчуклар биринчи бўлиб отилиб чиқишиб, хор тўғарағига ёзилишга розилик беришипти. Шунда қолган хизматчилар ҳам қўшиқ айтишдан қочиб қутулиб бўлмаслигини тушунишиб, тўғарақка ёзилишган. Қўшиқни тушлик танаффус пайтида айтишга қарор қилишипти, чунки қолган вақтлар Лермонтов ва шашка билан банд экан. Мудир коллективга ўрناق кўрса-

тиш учун ўзининг тенор овози борлигини эълон қилипти, шундан кейин ҳамма нарса худди ёмон тушдек бошланиб кетипти. Катак шим кийган мутахассис — хормейстер:

— До-ми-соль-до! — деб бақирипти-да қўшиқ айтишдан қочиб шкаф орқасига яширинган уятчанларни тортиб чиқипти. Косарчукка эса, мусиқий ҳофизангиз ғоятда зўр, деб ғинший, инграй бошлапти ва, мен — қари кўшиқчи — регентнинг сўзини ерда қолдирманг, деб ёлбориб, камертонни жингиллатиб чертиб, «Славное море» қўшиғини бир гумбурлатиб оласиз энди, деб илтимос қилипти.

Гумбурлатиб олишипти. Олишгандаям жуда яхши олишипти. Катак шим кийган регент чинданам ўз ишини яхши билар экан. Биринчи бандни охирига етказишганда регент узр сўраб: «Менга бир дақиқага рухсат!» — дебди-ю... ғойиб бўлипти. Ҳамма уни, ҳозир, бир дақиқадан кейин қайтиб келади, деб ўйлаган. Лекин орадан ўн дақиқа вақт ўтса ҳам ундан дарак бўлмапти. Филиал ходимларининг кўнгли ёришиб кетипти — регент қочди, деб ўйлашган-да.

Лекин шу пайт бирдан ҳаммалари қўшиқнинг иккинчи бандини кўйлай бошлашипти, Косарчук уларга бош бўлипти: эҳтимол унинг мусиқий ҳофизаси унчалик зўрмасдир-у, аммо овози хийлагина ёқимли баянлаётган тенор экан. Қўшиқ тугапти. Регентдан дарак йўқ! Ҳамма жой-жойига тарқала бошлаган, лекин ўз ўринларига бориб улгуришмасдан, хоҳлашмасалар ҳам яна қўшиқ бошлашипти. Ҳеч ўзларини тўхтатиша олмапти. Икки-уч минут жим ўтиришармиш-да, яна баданглатишармиш. Бир зум жим ўтириб, яна баданглатишармиш! Ана шунда фалокат юз берганини тушунишипти. Мудир шарманда бўлганидан ўз кабинетига кириб, ичидан қулфлаб олипти.

Шу ерга келганда қизнинг ҳикояси узилди. Валерьянка ҳам кор қилмаган эди.

Яна чорак соатдан кейин Ваганьковский тор кўчасидаги панжара девор олдида учта юк машинаси келиб тўхтади, филиалнинг барча ходимлари мудир бошчилигида шу машиналарга чиқишди.

Биринчи машина бир чайқалиб дарвозадан тор кўчага чиқиши билан кузовда бир-бирларининг елкаларидан ушлаб зич турган хизматчилар оғизларини очишдию бутун кўчани бошларига кўтариб, оммавий

қўшиқни ижро эта бошладилар. Иккинчи юк машинаси, ундан кейин учинчи машинадагилар ҳам уларга жўр бўлишди. Ходимлар шу тарзда жўнаб кетишди. Кўча-кўйда ўз ишлари билан югуриб юрган одамлар юк машиналарига қиё боқиб қўйишаркан, ҳеч ажабланишмасди, чунки уларни шаҳар ташқарисига кетаётган экскурсиячилар деб ўйлашарди. Тўғри, улар чинданам шаҳар ташқарисига кетишаётган эди, аммо экскурсия эмас, балки профессор Стравинскийнинг шифохонасига йўл олишган эди.

Тамомила эси оғиб қолган бухгалтер ярим соатдан кейин томошахоналар секторининг молия бўлимига етиб борди, бу ерда у қўлидаги давлат сармоясидан тезроқ қутулиш ниятида эди. Унинг кўзи пишиб қолган эди, шунга кўра чўзинчоқ залга олдин эҳтиётлик билан аста мўралади — бу ерда олгин ҳарфлар ёзилган сирланган ойналар ортида хизматчилар ишлаб ўтиришарди. Бухгалтер бу ерда ҳеч қандай ваҳима ё бетартиблик аломатини кўрмади. Ботартиб идораларда бўлгани сингари бу ерда осойишталик ҳукм сурарди.

Василий Степанович: «Пул қабул қилинади», деб ёзилган ойнага бошини суқди, нотаниш бир хизматчи билан саломлашди ва мулойимлик билан кириб ордерни бланкини сўради.

— Нима қиласиз уни? — деб сўради хизматчи.

Бухгалтер таажжубланди.

— Пул топшироқчиман. Варьетеданман.

— Бир дақиқа сабр қилинг, — деди хизматчи ва туйнукни симтўр билан тўсди.

«Қизиқ!» — деб ўйлади бухгалтер. У тўғри ажабланаётган эди. Чунки бундай ҳолни умрида биринчи марта учратиши эди. Ҳамма билади: пул олиш қийин; бу ишда ҳамиша бирон ишқаллик топилиши мумкин. Лекин бухгалтер ўзининг ўттиз йиллик иш тажрибасида биронта одамнинг, хоҳ у адлия вакили, хоҳ хусусий шахс бўлсин, пул топширишда қийналганини кўрмаган эди.

Мана, ниҳоят симтўр очилиб, бухгалтер яна бошини ойнага тикди.

— Кўпми топширадиган пулингиз? — деб сўради хизматчи.

— Йигирма бир минг етти юз ўн бир сўм.

— Ўҳҳў! — деди хизматчи негадир киноявий оҳангда ва бухгалтерга яшил бланк узатди.

Бухгалтер ўзига ёд бўлиб кетган бланкни бир зумда тўлдириб, пул ўралган пакетнинг канодини еча бошлади. У пакетни ечдию бирдан кўзи жимирлаб кетди, қаттиқ изтиробда бир нима деб гўлдиради.

Унинг кўз олдига чет эл пуллари ётарди. Бу ерда пачка-пачка Канада долларлари, инглиз фунтлари, голланд гульденлари, Латвия латлари, эстон кронлари бор эди...

— Мана ўша Варьетедаги фирибгарлардан биттаси, — деган дағдағали овоз эшитилди гунг бўлиб қолган бухгалтернинг тепасида. Шу заҳоти Василий Степановични ҳибсга олишди.

Ўн саккизинчи боб

КЎНГИЛСИЗ ТАШРИФЛАР

Бизнинг тиришқоқ бухгалтер жасадсиз костюмга йўлиқшдан олдин таксомоторда бораётган пайтда, Москвага келган Киев поездининг юмшоқ ўринли 9-плацкарт вагонидан қўлига кичкинагина фибра¹ чамадон кўтарган хушхулқ бир одам ҳамма йўловчилар қатори перронга тушди. Бу йўловчи марҳум Берлиознинг Киевдаги собиқ Институт кўчасида истиқомат қилувчи поччаси экономист-плановик Максимилиан Андреевич Поплавский эди. Максимилиан Андреевичнинг Москвага келишига у ўтган куни кечқурун аламаҳалда қуйидаги мазмунда олган телеграмма сабаб бўлган эди:

«Мени ҳозиргина Патриарх кўлида трамвай босиб кетди. Дафн жума, кундуз учда. Етиб келинг. Берлиоз».

Максимилиан Андреевич Киевда ҳақли равишда энг донишманд кишилардан бири ҳисобланарди. Лекин бу тарздаги телеграмма энг ақлли одамни ҳам гангитиб қўйиши мумкин эди. Баски, одам ўзини трамвай босиб кетгани ҳақида телеграмма юборибдими, демак у ўлмаган. Лекин унда дафининг нима алоқаси бор бунга? Ё аҳволи жудаям оғиру тирик қолишига кўзи етмаяптимикин? Бу мумкин, лекин дафн пайтининг аниқлиги ўта ғайриоддий ҳол эди — ахир у ўзининг

жума куни кундуз соат учда дафн этилишини, ўзингиз йўланг, қаёқдан билсин? Ғоят ғаройиб телеграмма!

Бироқ чалкаш жумбоқларни еча олганлари учун ҳам доно одамларни доно деб аташади. Масала равшан. Хатога йўл қўйилган, телеграмма чалкашиб кетган. «Мени» сўзи, шубҳасиз, бу ерга бошқа телеграммдан кириб, «Берлиозни» деган сўзнинг ўрнини эгаллаган, «Берлиозни» сўзи эса, келишиқ кўшимчасидан жудо бўлиб, телеграмма охирига бориб қолган. Шундай тузатиш киритиладиган бўлса, телеграмманинг мазмуни ойдинлашар, аммо, фожиали тус оларди, албатта.

Максимилиан Андреевич, умр йўлдошининг қайғули фарёди сал тиниши билан, дарҳол Москвага отлана бошлади.

Шу ўринда Максимилиан Андреевичнинг дил родини фош қилишимизга тўғри келади. Ҳеч шубҳа йўқки, хотинининг айни камолга етган пайтда нобуд бўлган жиянига унинг ҳам раҳми келган эди. Лекин, иш кўзини билувчи одам сифатида, ўзининг дафн маросимида қатнашишига унчалик зарурат йўқлигини ҳам тушунарди, албатта. Шунга қарамай, Максимилиан Андреевич Москвага жудаям шошилиб отлана бошлади. Хўш, сабаб нима? Сабаб битта — квартира. Москвадаги квартирами? Ҳа, бу ниҳоятда жиддий масала. Максимилиан Андреевичга негадир Киев ёқмасди, шу сабабли кейинги пайтларда Москвага кўчиб ўтиш нияти унинг қалбини қаттиқ изтиробга сола бошлаган, оқибат, ҳатто уйқусида ҳам халоват қолмаган эди. Паст соҳил томондаги оролчаларни кўмиб, суви уфққа бориб туташган Днепрнинг баҳорги тошқини ҳам унинг баҳри-дилини очолмасди. Князь Владимир ҳайкали пойидан кўзга ташланувчи, гўзалликда қиёси йўқ улуғвор манзара ҳам уни мафтун қилмас эди. Владимир тепалигидаги вишт терилган йўлкаларда ўйновчи қуёшнинг олачалпоқ нурлари ҳам унинг кўнглини овламасди. Буларнинг биронтасини ҳам хоҳамасди у, фақат бир нарсани — Москвага кўчиб ўтишни истарди.

Ўзининг Институт кўчасидаги квартирасини Москвадаги бирон чоғроқ квартирага айирбошлаш ҳақида газеталарга берган эълонлари ҳеч қандай натижа бермади. Хоҳловчилар топилмас, битта-яримта топилганиям мутлақо куракда турмайдиган шартлар қўярди.

¹ Фибра — пресланган, эгилувчан пишиқ қоғоз.

Телеграмма Максимилиан Андреевични ларзага солди. Бундай қулай фурсатни бой беришнинг ўзи гуноҳ эди. Уддабурон одам бундай ҳолнинг бошқа такрорланмаслигини яхши билади.

Қисқаси, қанчалик мушкул бўлмасин, бир амал-лаб жияннинг Садовая кўчасидаги квартирасини мерос қилиб олиш керак эди. Ҳа, бу мушкул, гоятда мушкул иш, лекин шундай бўлса ҳам, бу мушкулотни енгмоқ лозим эди. Омилкор Максимилиан Андреевич бунга эришиш учун биринчи навбатдаги энг зарур иш нимадан иборат бўлишини яхши биларди: бир иложини қилиб, марҳум жияннинг учта хонасига вақтинча бўлса ҳам ўзини прописка қилдириб олиши керак.

Максимилиан Андреевич жума куни Москвага етиб келиб, шу кунгек Садовая кўчасидаги 302-бис уйнинг уй бошқармаси эшигидан ичкари кирди.

Деворига дарёга чўккан одамни тирилтириш усуллари бир нечта суратда тасвирланган эски плакат осилган торгина хонада ёғоч стол ортида соқол-мўйлови ўсиб кетган, кўзлари аланг-жаланг боқувчи ўрта ёшлардаги одам ёлғиз шўппайиб ўтирарди.

— Бошқарма раисини кўришим мумкинми? — деб тавозе билан сўради экономист-плановик, бошидан шляпасини олиб, чамадончасини бўш турган стулга қўяркан.

Мана шу одмигина саволдан стол ортида ўтирган одамнинг негадир руҳи тушиб, ранги бўздай оқариб кетди. Кўзлари олазрак бўлиб, раис йўқ, деган маънода гўлдиради у.

— Квартирасидадир балки? — деб сўради Поплавский, — зарур ишим бор эди унда.

У одам яна пойинтар-сойинтар жавоб қилди. Лекин бу ғализ жавобдан, раис квартирасида йўқ, деган маънони англаса бўларди.

— Қачон бўлади?

Стол ортида ўтирган одам бу саволга жавоб бермай, қандайдир ҳасрат билан деразага қаради.

«Иҳи!» — деди ўзига-ўзи фаросатли Поплавский ва котибни сўради.

Ғалати одам худди мушкул аҳволга тушгандай чўғ бўлиб қизариб кетди ва яна пойинтар-сойинтар гўлдираб, котиб ҳам йўқ... қачон келиши ҳам маълум эмас, хуллас... котиб касал... дегандай бўлди.

«Аҳа!..» — деди ўзича Поплавский: — Лекин бошқарма аъзоларидан бирон киши борми?

— Мен, — ҳазин овоз билан жавоб қилди у одам.

— Гап бундай, — деб салобат билан гапира бошлади Поплавский. — Камина марҳум жияним Берлиознинг ягона вориси ҳисобланаман — маълумингизки, у Патриарх кўли яқинида ҳалок бўлди — бинобарин, қонун бўйича мен бизнинг элигинчи квартирамизни мерос тариқасида қабул қилиб олишим...

— Бехабарман, ўртоқ, — деб сўзини бўлди тунд одам.

— Кечирасиз, — деди жарангдор овоз билан Поплавский, — сиз бошқарма аъзоси сифатида...

Шу пайт хонага бир гражданин кириб келди. Стол ортида ўтирган одам уни кўрдию докадек оқариб кетди.

— Бошқарма аъзоси Пятнажко сизмисиз? — деб сўради ундан кирган одам.

— Мен, — эшитилар-эшитилмас жавоб қайтарди у.

Кирган одам Пятнажконинг қулоғига бир нима деб пичирлаган эди, у саросимада ўрнидан турди-ю, яна бир неча сониядан кейин бошқарма хонасида Поплавский ёлғиз ўзи қолди.

«Эҳ, чатоқ бўлди-да! Келиб-келиб, бирваракайига ҳаммаларини...» — деб ўйлади ўкинч билан Поплавский асфальт ётқизилган ҳовлидан ўтиб, 50-квартира томон шошаркан.

Максимилиан Андреевич қўнғироқ тугмасини босган ҳамонқ эшик очилдию, у қоронғи даҳлизга кирди. Уни бир қадар таажжубда қолдирган ҳол шу бўлдики, эшикни ким очгани маълум эмас эди, чунки даҳлизда стулда чўққайиб ўтирган баҳайбат бир мушукдан бошқа ҳеч қандай жонзод йўқ эди.

Максимилиан Андреевич, ўзини сездириш учун йўталиб, ер тепиниб қўйди. Шунда кабинет эшиги очилиб, даҳлизга Коровьёв чиқди. Максимилиан Андреевич унга назокат билан, аммо ўз қадрини йўқотмаган ҳолда таъзим қилиб, деди:

— Фамилиям Поплавский. Мен марҳум Берлиознинг...

У гапини тугатиб ҳам улгурмаган эди, Коровьёв чўнтагидан исқирт бир рўмолча олиб, у билан оғиз-бурнини ёпганча йиғлаб юборди.

— ... поччаси бўламан...

— Бўлмасам-чи, биламан, — деб унинг сўзини бўлди Коровьёв рўмолчани юзидан оларкан. — Бир кўришдаёқ сиз эканлигингизни фаҳмладим! — деди у бутун вужуди билан силкиниб юм-юм йиғларкан: — Қандай мусибат, а? Нималар бўляпти ўзи? А? — деб қўшиб қўйди.

— Трамвай босиб кетдимиз? — пичирлаб сўради Поплавский.

— Вой, секинроқ айтасизми, — деб чинқириб юборди Коровьёв, унинг пенснеси остидан кўз ёшлади дув-дув оқа бошлади, — босганда қандоқ! Ўз кўзим билан кўрдим. Ишонасизми — боши... чўрт узилиб кетди!.. Ўнг оёғи қарс этиб икки бўлак бўлди! Чап оёғи қарс этиб икки бўлак бўлди! Мана шунақа бир бало оқан бу трамвай дегани! — Кейин Коровьёвнинг яна хўрлиги келди шекилли, кўзгу ёнидаги деворга юзини босиб, бутун вужуди билан силкиниб хўнг-хўнг йиғлай бошлади.

Бу нотаниш одамнинг хатти-ҳаракати поччани қаттиқ ҳайратга солди. «Бизнинг замонда раҳмдил одамлар қолмаган дейишади, мана, бор экан-у!» — деб ўйлади у ўзининг ҳам хўрлиги кела бошлаганини ҳис қилиб, лекин шу заҳоти унинг миясидан, тагин бу раҳмдил одам марҳумнинг квартирасига ўзини прописка қилиб улгурган бўлса-я, деган фикр лип этиб ўтди, зеро ҳаётда бундай ҳоллар ҳам бўлиб туради.

— Афв этасиз, сиз менинг раҳматли Мишамнинг дўстимидингиз? — деб сўради у куп-қуруқ чап кўзини енги билан артаркан, ўнг кўзи билан ғамга ботган Коровьёвни кузатиб. Лекин у уйни бузгудек бўлиб шунақа хўнграб йиғлардики, такрор-такрор қайтарилган «чўрт узилди, икки бўлак бўлди!» — деган сўзлардан бошқа ҳеч нимани англаб бўлмасди. Коровьёв хўнграб-хўнграб хумордан чиққач, юзини девордан узиб деди:

— Йўқ, ортиқ чидолмайман! Бориб эфир валерьянкасидан уч юз томчи ичмасам бўлмайди! — шундан кейин у кўз ёшидан жиққа хўл юзини Поплавскийга ўгириб илова қилди: — Мана сизга трамвайнинг касофати!

— Кечирасиз, менга телеграммани сиз юборганмидингиз? — деб сўради Максимилиан Андреевич, бу ғайритабиий йиғлоқи одам ким бўлдийкин, деб ҳамон пешанасини тириштириб ўйларкан...

— Анави! — деди Коровьёв бармоғи билан мушукни кўрсатаркан.

Поплавский, янглиш эшитдим, деб ўйлаб бақрайиб қолди.

— Йўқ, чидолмайман, йиғлашга ортиқ мажолим қолмади, — деб давом этди Коровьёв бурнини «шўлқ-шўлқ» тортаркан, — эсласам: гилдирак шўрликнинг оёғини... битта гилдирак камида ўн пуд келар-ов... Қарс этиб! Бориб ётиб, пинакка кетмасам, ортиқ чидолмайман, — шундай дедию даҳлиздан ғойиб бўлди.

Мушук эса ўрнидан қўзғалди, студан «тап» этиб сакраб тушиб, орқа оёқларига турди, олд оёқларини белига қўйди-да, орзини паттойи кавушдек очиб, тилга кирди:

— Ҳа, мен юборгандим телеграммани. Хўш, нимаиди?

Максимилиан Андреевичнинг шу заҳоти кўзи тиниб, боши айланиб кетди, оёқ-қўллари шол бўлиб қолди, чамадонини тушириб юбориб, мушукнинг рўпарасида стулга ўтириб қолди:

— Мен рус тилида гапиряпман шекилли, — деди мушук дағдаға билан, — хўш, яна нима дейсиз?..

Бироқ Поплавский «чурқ» этиб ҳам жавоб қила олмади.

— Паспортингиз! — деб миёвлади мушук ва момик панажсини узатди.

Бутунлай эси оғиб қолган Поплавский мушук кўзларида ёниб турган кўкита учқундан бошқа ҳеч нимани кўрмай, чўнтагидан паспортини худди ханжарни қиндан суғургандай чиқарди. Мушук кўзгу остидаги столчада ётган қалин қора гардишли кўзойнакни олиб тақиб, яна ҳам савлатлироқ бўлиб кетди ва Поплавскийнинг дағ-дағ қалтираётган қўлидан паспортни юлқиб олди.

«Қизиқ, ҳушимдан кетармикинман ё йўқми?» — деб ўйлади Поплавский. Олисан ҳамон Коровьёвнинг пиқиллаб йиғлагани эшитилар, даҳлизни эфир, вальерьянка ва яна аллақандай бадбўй нарсанинг ҳиди тутиб кетган эди.

— Ҳужжатни қайси милиция бўлими берган? — деб сўради мушук паспортни варақларкан. Жавоб бўлмади.

Мушук тескари ушлаб олган паспорт бўйлаб панажсини юритаркан ўзига-ўзи деди:

— Тўрт юз ўн иккинчи бўлим... ҳа, тўғри, ўн иккинчи! Менга таниш бу бўлим! У ерда итгаям-битгаям паспорт бераверишади! Лекин мен, масалан, сизга бермасдим. Сираям бермасдим! Башарангизга бир қарардим у дарҳол рад этардим! — Мушукнинг аччиғи чиқиб, паспортни ерга отиб юборди. — Сизнинг дафн маросимига қатнашишингиз бекор қилинади, — деб давом этди мушук расмиятчилик билан. — Дарҳол ўз турар жойингизга жўнаб кетинг. — Сўнг эшик томонга ўгирилиб шанғиллади: — Азазелло!

Шу маҳал даҳлизга эғнидаги қора трикоси баданига чиппа ёпишиб турган, пак-пакана, белидаги камарига пичоқ қистириб олган, малласоч, чап кўзига оқ тушган, сап-сарик сўйлоқ тишли чўлоқ одам отилиб чиқди.

Поплавский худди ҳаво етмаётгандай энтикиб ўрнидан туриб кетди ва юрагини чангаллаганча орқасига тисарилди.

— Азазелло, кузатиб қўй! — деб буюрди мушук даҳлиздан чиқаркан.

— Поплавский, — деди пакана одам оҳиста манқаланиб, — ҳаммаси тушунарлидир?

Поплавский бош ирғади.

— Ҳозироқ Киевга қайтиб кет, — деб давом этди Азазелло, — у ерда «чурқ» этмасдан, хап ўтир-у, Москвадан квартира олишни хаёлингга ҳам келтирма, тушундингми?

Ўзининг сўйлоқ тиши, пичоғи, оқ тушган кўзи билан Поплавскийнинг жонини олиб қўйган бу пакана одамнинг бўйи экономистнинг елкасидан келса ҳам, хатти-ҳаракатидан серғайрат, удабурон, ўз ишига пишиқ эканлиги кўриниб турарди.

Биринчи навбатда у ерда ётган паспортни олиб, Максимилиан Андреевичга узатди, у жонсиз қўли билан паспортни олди. Кейин ўша Азазелло бир қўлига чамадонни олиб, иккинчи қўли билан эшикни ланг очди-да, Берлиознинг поччасини қўлтиқлаб, зина майдончасига етаклаб чиқди. Поплавский деворга суяниб қолди. Азазелло чамадонни ҳеч қанақа калитсиз очиб, ундан ёғ юқили газетага ўралган бир оёғи йўқ каттакон қоврилган товуқни олиб, ерга қўйди. Кейин чамадондан яна икки жуфт ички кўйлак-иштон, устара чархлайдиган тасма, қандайдир бир китоб ва қутича олиб қўйиб, товуқдан бошқа ҳаммасини оёғи билан

тепиб зина оралиғидан пастга тушириб юборди. Бўшган чамадон ҳам пастга улоқтирилди. Бир оз вақтдан кейин унинг ерга тарақлаб урилгани эшитилди, чамаси қоққоғи кўчиб кетган эди.

Кейин сариқмашак безори товуқнинг оёғидан ушлаб, у билан қулочкашлаб туриб Поплавскийнинг гарданига шундай урдик, товуқнинг ўзи учиб кетиб, Азazelлонинг қўлида фақат оёғи қолди. Машхур адиб Лев Толстойнинг одилона таъбири билан айтганда, Облонскийлар хонадонида ҳамма нарса остин-устин бўлиб кетган эди. Мазкур вазиятда у айнан шундай деб айтган бўларди. Ҳа! Поплавскийга ҳамма нарса қоришиб кетгандек бўлди. Унинг кўзи олдидан узунчоқ учкун лип этиб ўтди, кейин у учкун узундан-узун мотам лентасига айланиб, чароғон май кунини бир лаҳзага зулмат пардаси билан буркади, — шунда Поплавский паспортини қўлида ушлаганча, зинадан пастга учиб туша бошлади. Зинанинг биринчи муюлишига етгач, у ердаги дераза ойнасини тегиб синдирди-да, ўзи пиллапоёга ўтириб олди. Оёқсиз товуқ унинг ёнидан пилдираб ўтиб, зина оралиғидаги бўшлиққа тушиб кетди. Юқоридаги майдончада қолган Азazelло ҳаш-паш дегунча товуқнинг оёғини еб, суягини трикосининг ён чўнтагига солиб қўйди ва квартирага кириб, эшикни қарсиллатиб ёпди. Худди шу маҳал пастдан юқорига оҳиста кўтарилётган одамнинг оёқ товуши эшитилди.

Поплавский яна бир зина пастга югуриб тушиб, бу ердаги майдончада турган ёғоч диванга нафас ростлагани ўтирди.

Эгнига қадимий жужунча костюм, бошига яшил лентали қотирма похол шляпа кийган, ниҳоятда ғамгин чехрали жиккаккина бир чол зинадан чиқиб келиб, Поплавский қаршисида тўхтади.

— Айтиб беролмайсизми, гражданин, — деб маъюс оҳангда сўради жужунча костюм кийган одам, — номер элигинчи квартира қаерда?

— Юқорида! — деди Поплавский жавобни қисқа қилиб.

— Беҳад миннатдорман, гражданин, — деди жиккак одам ҳамон мунгли оҳангда ва юқорига кўтарилла бошлади. Поплавский эса ўрнидан туриб, пастга югуриб тушиб кетди.

Максимилиан Андреевич, куппа-кундуз кунини уни

вахшиёа талаган безорилар устидан шикоят қилгани милицияга шошмаяптимикин, деган савол туғилади. Йўқ, асло, деб қатъий ишонч билан айтиш мумкин. Милиция идорасига бориб, мана, ҳозир кўзойнак таққан мушук паспортимни ўқиди, кейин трико кийган, пичоқ таққан одам... деб шикоят қилсинми... йўқ, граждандар, Максимилиан Андреевич ҳақиқатан ҳам доно одам эди!

У пастга тушиб, кўча эшикнинг ёнгинасида қандайдир бир хужрани кўриб қолди. Хужра эшигининг ойнаси синган эди. Поплавский паспортини ёнига солиб қўйди-да, юқоридан ташлаб юборилган нарсаларини қидириб, атрофга кўз югуртира бошлади. Лекин у нарсалардан асар ҳам йўқ эди. Бу ҳол Поплавскийни деярли ҳеч ранжитмади, қизиғи шундаки, ранжимаганидан ўзи ҳам ҳайрон қолган эди. Ҳозир хаёли уни васвасага солувчи бошқа ажойиб фикрга қаратилган эди — у анави қарғиш теккан квартирани ҳозир юқорига кўтарилган жиккак одам тимсолида яна бир синаб кўриш иштиёқида ёнарди. Дарҳақиқат: баски, у одам квартирани сўраган экан, демак, бу ерга биринчи келиши. Демак, у ҳозир тўппатўғри 50-квартирани макон қилиб олган безорилар панжасига бориб тушади. Поплавский, бу жиккак одамни жуда тез қайтиб чиқади деб фараз қилган эди. Турган гапки, Максимилиан Андреевич энди ҳеч қанақа жиянининг ҳеч қандай дафн маросимига шошилмас, Киев поездининг жўнашига эса ҳали анча вақт бор эди. Экономист у ёқ-бу ёққа қараб қўйиб, «лип» этиб хужрага кириб олди. Худди шу маҳал анча юқорида эшик очилиб ёшилгани эшитилди. «Ана, у кирди!» — деб ўйлади Поплавский юрагини ҳовучлаганча. Хужра ичи салқин эди, ундан сичқон ва этик ҳиди келарди. Максимилиан Андреевич бир тўнка устига ўтириб, ташриф натижасини кутишга аҳд қилди. У қулай кузатув жойи танлаган эди, бу ердан кўча эшик яққол кўриниб турарди.

Бироқ киевлик почча бу ерда кўзлаган муддатидан кўпроқ кутиб қолди. Зина, негадир, ҳануз бўм-бўш эди. Шунинг учун «тиқ» этган товуш ҳам эшитиларди. Мана, ниҳоят, бешинчи қаватда эшик очилди. Поплавский тошдай қотиб қолди. Ҳа, ўшанинг оёқ товуши, «Тушиб келяпти». Бир қават пастдаги эшик очилди. Оёқ товуши тинди. Аёл овози. Ғамгин одамнинг ово-

зи... ҳа, ўшанинг овози... У, «азбаройи худо, тинч қўйинг...», дегандек гўлдиради. Поплавский динг қулоғини синиқ ойнадан чиқариб турарди. Шу қулоғига аёл кишининг кулгиси чалинди. Шаҳдам-шаҳдам юриб пастга тушиб келаётган оёқ товуши; мана у физиллаб ўтган аёлни орқасидан кўриб қолди. Қўлига кўк клеёнка сумка кўтариб олган бу аёл эшикни очиб ҳовлига чиқиб кетди. Анави жиккак одамнинг оёқ товуши яна эшитила бошлади. «Қизиқ, у яна ўша квартирага қайтиб чиқяпти. Мана, яна юқори қаватдаги эшик очилди. Ҳай, начора, яна кутамиз».

Бу сафар энди кўп кутишга тўғри келмади. Эшик очилди. Оёқ товуши. Товуш тинди. Жон аччиғида чинқирик, Мушук миёвледи. Жуда тез, пилдираб тушиб келаётган оёқ товуши, пастга, пастга, пастга!

Поплавский ниятига етди. Бояги ғамгин одам бир нималарни гўлдираб чўқина-чўқина физиллаб ўтди, унинг кал боши тимдаланган, шими жиққа ҳўл, башараси мутлақо телбаёна эди. У қўрқиб кетганидан эшикнинг қаёққа очилишини билолмай, жонҳолатда бандидан юлқиб торга бошлади, ниҳоят, бир амаллаб уни очиб, офтобрўя ҳовлига отилиб чиқиб кетди.

Шундай қилиб, квартира текширувдан ўтди, Максимилиан Андреевич энди мархум жиянини ҳам, квартирани ҳам ўйламай, ўз бошидан кечирган хатарни эслаганда «қатл-қатл» титраб, нуқул: «Ҳаммаси тушунарли! Ҳаммаси тушунарли!» — деб икки оғиз сўзни пичирлаганча ҳовлига югуриб чиқди. Яна бир неча дақиқадан кейин режалаштирувчи иқтисодчи троллейбусда Киев вокзали томон елиб кетди.

Поплавский пастда, ҳужрада ўтирган пайтда жиккак одамнинг бошига ғоят кўнгилсиз савдо тушган эди. У Варьетеда буфетчи бўлиб, исми-шарифи Андрей Фокич Соков эди. Варьетеда тергов ишлари олиб борилаётган пайтда Андрей Фокич бутун воқеадан ўзини четга олиб юрган эди, лекин одамлар унинг шундоқ ҳам ҳамиша маъюс чехраси яна ҳам маъюс-лашганини пайқашган эди, бундан ташқари, у курьер Карповдан мусофир сеҳргарнинг қаерда яшаб турганини суриштирган эди.

Шундай қилиб, буфетчи зина майдончасида экономистдан дарс сўрагач, бешинчи қаватга чиқиб бориб, 50-квартирага қўнғироқ қилди.

У қўнғироқ қилган заҳоти эшикни очишди, лекин

буфетчи дарҳол кира қолмади, балки сесканиб орқасига тисарилди. Бунинг сабаби бор эди. Эшикни олдига ғамза учунгина тўр ҳошияли фартукча тутиб, бошига оқ тўр безак қадаган қип-яланғоч қиз очган эди. Дарвоқе, у оёғига олтин туфли ҳам кийган эди. Қизнинг ташқи қиёфасидаги ягона нуқсон — бўйнидаги тўқ-қизил чандиқни ҳисобламаганда, унинг қадди-қомати мутлақо бекусур эди.

— Киринг-да, кўнғироқ қилганингиздан кейин! — деди қиз буфетчига бадахлоқ кўк кўзларини қадаганча.

Андрей Фокич оғир хўрсиниб юбориб, кўзларини «пир-пир» учирди ва бошидан шляпасини олиб, даҳлизга қадам қўйди. Худди шу маҳал даҳлиздаги телефон жиринглаб қолди. Беҳаё ходима бир оёғини стулга қўйиб, трубкани олиб деди:

— Алло!

Буфетчи хижолатдан ўзини қаёққа уришни билмай, ер тепиниб тураркан: «Ана сенга ажнабийларнинг ходимаси! Вой мараз-э!» — деб ўйларди. Кейин у шу мараздан кўзини олиб қочиш учун ҳар томонга аланглай бошлади.

Бу каттакон, нимқоронғи даҳлизнинг ҳаммаёғида ғайриоддий буюмлар ва либослар қалашиб кетган эди. Чунончи, стулнинг суюнчиғида алвонранг астарли мотам плаши, кўзгу тағидаги столчада эса ярақлаган олтин бандли узун шамшир ётарди. Яна кумуш сопли учта шамшир худди зонтик ё ҳасса сингари бурчакка тираб қўйилган эди. Деворга қоқилган кийик шохига эса бургут патли беретлар илинган эди.

— Эшитаман, — деди ходима телефонга, — нима? Барон Майгель? Қулогим сизда. Ҳа! Жаноб артист бугун уйдалар. Ҳа, бажонидил учрашади у сиз билан. Ҳа, меҳмонлар... Ё фрак, ё қора камзул. Нима? Тунги соат ўн иккига. — Ходима телефонда гаплашиб бўлиб, трубкани қўйди, сўнг буфетчига юзланди: — Хўш, хизмат?

— Мен гражданин артистни кўрмоқчи эдим.

— Йўғ-э? Албатта, шахсан ўзиними?

— Ҳа, — деди маъюс оҳангда буфетчи.

— Сўраб кўраман, — деди ходима (чамаси, у тарадудда эди) ва мархум Берлиоз кабинетининг эшигини қия очиб деди: — Рицарь, бу ерга жиккаккина бир одам келиб, мессирни сўраяпти.

Кабинетдан Коровьевнинг ҳирқироқ овози эшитилди:

— Майли, кирсин.

— Меҳмонхонага кириб, — деб эшикни очди беҳаё қиз худди одамларга ўхшаб кийингандек соддагина қилиб, сўнг ўзи дахлизни тарк этди.

Буфетчи таклиф қилинган хонага кирдию ўзининг нима иш билан келганини ҳам унутиб қўйди. Бу ернинг жиҳозларини кўриб у ҳанг-манг бўлиб қолган эди. Улкан деразаларга қўйилган ранг-баранг ойналардан (дом-дараксиз ғойиб бўлган заргар бевасининг орзу-ҳаваси) худди черковларда бўлганидек ғайритабиий нур ёғиларди. Баҳор пайти, кунлар иссиқ бўлишига қарамай, қадимий маҳобатли каминда ўтин ланғиллаб ёниб турарди. Аммо хона ҳеч ҳам иссиқ эмас, аксинча, бу ерга кириб келган буфетчига «гул» этиб ертўла захи уфурди. Камин олдига ёйилган йўлбарс териси устида хирсдай келадиган тимқора мушук кўзларини ҳаловатли сузганча оловга тикилиб ўтирарди. Бу ерда шундай бир стол ҳам бор эдики, художўй буфетчининг кўзи унга тушиши билан бутун вужуди сесканиб кетди: стол устига черков кимхоби ёзилганди. Мана шу кимхоб дастурхон устида моғор ва чанг босган қориндор шишалар қалашиб кетган эди. Шишалар орасида битта лаган ярақлаб кўринди, унинг соф олтидан ясалгани бир қарашдаёқ маълум эди. Камин олдида камарига пичоқ қистирган пак-пакана малла одам узун шамширни сих қилиб, оловда кабоб пиширар, гўштнинг сели оловга чак-чак томар, тутун эса мўркон орқали чиқиб кетаётган эди. Бу ерда нафақат кабоб ҳиди, шунингдек, алақандай жуда ўткир атир билан ладан¹ ҳиди ҳам бор эдики, Берлиознинг ҳалок бўлгани ҳақида газетадан ўқиган ва унинг қаерда истиқомат қилганини билган буфетчининг миясида, тагин бу ерда Берлиозга жаноза ўқишган бўлса-я, деган фикр пайдо бўлди, аммо шу заҳоти буни ғирт бемаънилик деб билиб, кўнглидан фаромуш қилди.

Эсанкираб қолган буфетчи кутилмаганда кимнингдир дўриллаган салмоқли овозини эшитди:

— Хўш, нима гапингиз бор эди менда?

Шунда буфетчи ўзига керак бўлган одамни кўрди.

Жодугар ҳаммаёғига ёстиқлар ёйиб ташланган алақандай жудаям кенг ва пастак диванда ёнбошлаб ётарди. Буфетчининг кўзига артист эғнига фақат қора ички кўйлак-иштонун оёғига узун тумшукли қора туфли кийгандек кўринди.

— Мен, — деб ҳасрат билан гап бошлади буфетчи, — Варьете театрида буфет мудириман...

Артист буфетчининг гапини бўлмоқчи бўлгандай қўлини олдинга чўздию (бармоқларидаги узукларнинг кўзлари ярақларди) жон-жаҳди билан қизишиб гапир бошлади:

— Йўк, йўк, йўк! Бошқа бир оғиз ҳам гапирманг! Ҳеч қачон, ҳеч қаерда! Буфетингизда ҳеч қачон овқатланмайман! Кеча мен, муҳтарам зот, буфетингиз ёнидан ўтиб қолувдим, ҳанузгача бикри балиғи билан бринзангизнинг ҳиди димоғимдан кетгани йўқ. Азим! Ҳеч қачон бринза яшил рангда бўлмайди, кимдир лақиллатипти сизни. Бринза фақат оқ рангда бўлиши керак. Ундан кейин, чойни олинг! Ахир у ювинди-ку! Алақандай исқирт қиз челақда совуқ сув олиб келиб каттакон самоварга қуяётганини, айни чоғда самовар жўмрагини бураб, одамларга чой қуйиб беришаётганини ўз кўзим билан кўрдим. Йўк, тасаддуқ, бундай қилиб бўлмайди!

— Мени кечирасиз, — деди бу кутилмаганда таъпадан эсанкираб қолган Андрей Фокич, — мен бошқа масалада келган эдим, бикри балиғининг бу ташрифимга дахли йўқ.

— Ие, нега дахли йўқ бўларкан, бузилган бўлгандан кейин!

— Ўзи бикри балиғининг сал уринганини юборишган эди, — деди буфетчи.

— Тасаддуқ, бу сафсата!

— Нимаси сафсата!

— Сал уринган деганингиз! Ҳар қандай мол янги, уринмаган бўлиши керак. Баски, сал уринганми, демак, у мол эмас, уни истеъмол қилиб бўлмайди, чунки у сасиган ҳисобланади!

Нукул тирғилаётган артистдан қандай қутулишни билмаган буфетчи:

— Мени кечирасиз... — деб яна гап бошлаган эди, артист:

— Кечира олмайман, — деб шартта унинг сўзини бўлди.

¹Ладан — диний маросимларда, шунингдек жаноза пайтларида тутатиладиган айрим ўсимликларнинг хушбўй мойи.

— Мен бошқа масалада келган эдим! — деди зўрға тамоман гангиб қолган буфетчи.

— Бошқа масалада? — деди ажабланиб хорижлик сеҳргар. — Яна қандай ишингиз бўлиши мумкин менда? Агар ёдимда бўлса, мен сизга касбдош бўлганлардан фақат битта маркитант¹ аёлни билардим, лекин унгаям кўп бўлган, ҳали сиз унда дунёга келмаган эдингиз. Азазелло! Буфет мудирини жанобларига курси қўй.

Кабоб пишираётган одам ўтирилган эди, сўйлоқ тишлари буфетчини чўчитиб юборди. Азазелло чаққонлик билан унга қора эман курсилардан бирини қўйди. Хонада шу пастак курсилардан бўлак ҳеч қандай ўтиргич йўқ эди.

— Фоят миннатдорман, — деди буфетчи ва курсига ўтирди.

Шу заҳоти курсининг орқа оёғи «қарс» этиб синди, буфетчи «гурс» йиқилиб, кемирчаги билан ерга қаттиқ урилди. У йиқиларкан оёғи олдида турган бошқа курсига тегиб кетди-ю, унинг устидаги лимим қилиб қизил вино қуйилган қадаҳни ўз шимига ағдариб юборди.

Артист деди:

— Э, аттанг! Лат емадингизми?

Азазелло буфетчини қўлтиғидан олиб турғазди, унга бошқа курси қўйди.

Буфетчи мезбоннинг «шимингизни ечинг, оловда қуришти беришади» деган таклифини маънос қайфиятда рад этди ва жиққа ҳўл кийимда ўзини тамоман ўнғайсиз ҳис этиб, иккинчи курсига қўрқа-писа ўтирди.

— Мен паст ўриндиқни ёқтираман, — деб гапира бошлади артист, — паст курсидан йиқилиш унча хатарли эмас. Ҳа, биз бикри балиғини гапираётганмидик? Азизим! Ҳамиша ва фақат янги мол, янги мол, янги мол — ҳар бир буфетчининг шиори шу бўлиши керак. Дарвоқе, мана татиб кўринг...

Шу пайт каминдаги оловнинг қип-қизил шуъласида буфетчи олдида шамшир ярақлади ва Азазелло ол-

тин талинкага жазилаб турган бир бўлак гўшт қўйиб, устидан лимон шарбати томизди-да, уни буфетчига икки тишли олтин санчқи билан қўшиб узатди.

— Ташаккур... мен...

— Йўқ, йўқ, татиб кўринг!

Буфетчи назокат юзасидан бир дона жазни оғзига солди ва шу оннинг ўзида, жудаям янги, энг муҳими ниҳоятда ҳуштаъм нарса чайнаётганини ҳис қилди. Лекин у хушбўй, ширин гўштни чайнаб туриб шундай қалқиб кетдики, иккинчи марта йиқилиб тушишига оз қолди. Қўшни хонадан каттакон бир шарпа учиб чиқиб, қанотини буфетчининг тақир бошига аста теккизиб ўтди. У камин тоқчасида турган соат ёнига бориб қўнган эди, бойқуш эканлиги маълум бўлди. «Ё худоё тавба! — деб ўйлади ҳамма буфетчилар сингари тажанг Андрей Фокич. — Бу қанақа жой ўзи!»

— Бир қадаҳ вино, а? Оқиданми, қизилданми? Қай мамлакатнинг виносини хуш кўрасиз куннинг бу пайтида?

— Ташаккур... мен ичмайман...

— Чакки қиласиз! Бўлмаса бир қўл соққа ташлаб ўйнаймизми? Ё сиз бошқа бирон ўйинни ёқтирасизми? Масалан: домино, қарта?

— Мен ҳеч нарса ўйнамайман, — деди тамоман силласи қуриган буфетчи.

— Жудаям ёмон, — деб хулоса чиқарди мезбон, — сиз нима десангиз денг, аммо май ичишдан, қимор ўйинларидан, дилбар аёллардану дилкаш суҳбатлардан юз ўгирувчи эркакларнинг кўнглида қандайдир ёвузлик мавжуд бўлади. Бундай одамлар ё оғир бетоб бўлишади, ё атрофидаги одамлардан хуфиёна нафратланишади. Тўғри, истисно ҳам бўлиши мумкин. Мен билан бирга бир дастурхон атрофида зиёфатда бўлган одамлар орасида ҳам баъзан гаройиб маразлар учрарди. Ҳай, қулоғим сизда.

— Кеча сиз кўзбойлоқчилик қилгандингиз...

— Мен-а? — деди сеҳргар таажжубланиб, — йўқ, кечирасиз. Менга ярашмайди бунақа қилиқ!

— Афв этасиз, — деди эсанкираган буфетчи, — ахир жодугарлик сеанси...

— Э, ҳа, тўғри, тўғри! О азизим! Сизга сирни фош қиламан: мен асло артист эмасман, шунчаки, москваликарни кўргим келувди, холос, буни рўёбга чиқаришда театр қўл келарди, албатта. Мана, менинг

¹ Маркитант — қадимги савдогар. Одатда бундай савдогарлар қўшин билан юриб, озиқ-овқат моллари савдоси билан шуғулланган.

мулозимларим, — у боши билан мушук томонга ишора қилди, — ўша сеансни уюштиришди, мен фақат москваликларни кузатиб жим ўтиравердим. Йўқ, йўқ, рангингиз ўчмасин-у, қани, ўша сеанс муносабати билан сизни бу ерга келишга нима мажбур этганини айтинг менга.

— Ўзингизга аён, ҳар турли фокуслар қатори, шифтдан қоғозлар ҳам ёғилган эди, — буфетчи овозини пастлатди ва хижолат тортиб атрофга қараб қўйди, — хуллас, ўша қоғозларни ҳамма илиб олди. Кейин буфетимга бир ёш йигит кириб, бир червон узатди, мен унга саккиз ярим сўм қайтардим... Кейин иккинчи одам...

— У ҳам ёш йигитмиди?

— Йўқ, кекса одам. Сўнг учинчи, тўртинчи одам кириб келаверди. Мен ҳаммаларига қайтим бердим. Бугун кассани текшираман десам, пул эмас, қийқим қоғозлар ётипти. Буфет бир юз тўққиз сўм зиён кўрди.

— Э, аттанг, аттанг! — деди артист, — наҳотки, одамлар ўша қоғозларни ҳақиқий пул деб ўйлашган бўлса? Била-кўра туриб шундай қилишганига ҳеч ақлим бовар қилмайди.

Буфетчи афтини буриштириб, атрофга маъюс назар ташлади-ю, лекин ҳеч нима демади.

— Наҳот товламачилар?.. — ҳаяжонланиб сўради сеҳргар меҳмондан, — наҳот москваликлар орасида товламачилар бўлса?

Унга жавобан буфетчи шундай аччиқ истехзо қилдики, москваликлар орасида товламачилар борлигига ҳеч қандай шубҳа қолмади.

— Бу пасткашлик! — деди Воланд аччиғланиб, — мана, сиз камбағал одамсиз... тўғрими, ахир, камбағалсиз-а?

Буфетчи бошини елкалари орасига тортган эди, унинг камбағал одамлиги кўринди-қолди.

— Сиз, масалан, қанча пул жамғаргансиз?

Савол хайрихоҳлик билан берилди, лекин шундай бўлса ҳам, уни қалтис эмас деб бўлмасди. Буфетчи довдираб қолди.

— Бешта омонат кассада икки юз қирқ тўққиз минг сўм пули бор, — деди қандайдир қалтироқ овоз қўшни хонадан, — яна уйида пол тагига икки юзта ўн сўмлик олтин танга кўмган.

Буфетчи ўзини гўё курсига қапишиб қолгандек ҳис қилди.

— Ҳа, албатта, арзимаган пул бу, — деди Воланд меҳмонга мурувват қилиб, — лекин, дарвоқе, сирасини айтганда, жамғармангиз сизга керак ҳам бўлмайди. Ўзи қачон ўласиз?

Ана энди буфетчининг аччиғи чиқиб кетди.

— Буни ҳеч ким билмайди, ўлишимнинг ҳеч кимга дахли ҳам йўқ, — деб жавоб қилди у.

— Нега энди ҳеч ким билмас экан, — кабинетдан яна бояги хунук овоз эшитилди, — ўргилдим Ньютон биномидан! У тўққиз ойдан кейин, келаси йилнинг февралига биринчи МГУ касалхонасининг тўртинчи палатасида жигар ракидан ўлади.

Буфетчининг ранги заъфарон бўлиб кетди.

— Тўққиз ой, — деб ўйчанлик билан ҳисоблай бошлади Воланд, — икки юз қирқ тўққиз минг... яхлитига ҳисоблайдиган бўлсак, ойига йигирма етти минг сўмдан тўғри келадими? Сал камроқ, лекин камтарона кун кечириладиган бўлса, етиб қолади. Яна олтин тангалар ҳам бор.

— Олтинларни сарфлашга улгурмайди, — деб яна бояги овоз гапга аралашди (буфетчининг юраги «шув» этиб кетди). — Андрей Фокич вафот этган заҳоти уйи бузилади, ўн сўмлик олтинлар Давлат банкига топширилади.

— Ҳа, касалхонага ётишингизни маслаҳат кўрмаган бўлардим, — деб давом этди артист. — Оғир касаллар тинимсиз инграб, хириллаб ётган палатада жон беришнинг нима хосияти бор. Ундан кўра, ўша йигирма етти мингга яхши бир зиёфат уюштириб, сўнг оғу ичиб, музика садолари остида сармаст соҳиб-жамоллару ўктам дўстлар кузатувида дорилбақога рихлат этган маъқул эмасми?

Буфетчи қимир этмай ўтирар, у жудаям қариб кетган эди. Кўзлари атрофида қора гардиш пайдо бўлган, икки лунжи шалвираб, жағи осилиб қолган эди.

— Буни қаранг-а, хаёлга берилиб кетибмиз, — деди мезбон, — мақсадга ўтайлик. Қани, кўрсатингчи ўша қирқилган қоғозларингизни.

Буфетчи ҳаяжонланганча, чўнтагидан газета ўралган бир даста қоғоз олиб, уни очди, очдию донг қотиб қолди. Газетага червон пуллар ўралган эди.

— Азизим, сиз чинданам бетобсиз, — деди Воланд кифтларини учириб.

Буфетчи тиражйганча ўрнидан турди.

— Борди-ю, — деди дудуқланиб у, — булар яна ҳалигидай...

— Ҳм... — ўйланиб қолди артист, — унда яна ҳузуримизга келинг. Сиз учун доим эшигимиз очиқ. Танишганимиздан хурсандман.

Шу чоқ кабинетдан Коровъев отилиб чиқиб, буфетчининг қўлига ёпишди ва уни тўхтовсиз силкиб хайрлашаркан, ҳаммага кўздан-кўп салом айтишни қайта-қайта илтимос қила бошлади. Гангиб қолган буфетчи даҳлиз томон юрди.

— Гелла, кузатиб қўй! — деб чинқирди Коровъев.

Буфетчи даҳлизда яна ўша малласоч, яланғоч беҳаё қизга рўпара келди. У қия очилган эшиқдан ёнлаб чиқаркан, ғинғилаб «хайр» деди ва маст одамлардай гандираклаб юра бошлади. У зинадан бир қават пастга юриб тушиб тўхтади, пиллапояга ўтириб, чўнтагидан ўроғлиқ пулни олиб очди — червонлар жойида эди.

Шу пайт бу ердаги квартирадан яшил сумка кўтаган бир аёл чиқди. У пиллапояда червонларга маъносиз тикилиб ўтирган одамни кўриб жилмайди-да, ўзича деди:

— Қанақа уй бўлди ўзи бу! Мана, буюм эрталабдан заҳарига отиб олипти. Ана, дераза ойнасини яна синдиришипти, — кейин у буфетчига тикилиброқ қараб, илова қилди: — Вой бў-ў, гражданин, червонларингиз мунча кўп. Менгаям озроғини берсангиз-чи! А?

— Мени тинч қўйинг. Азбаройи худо, — деди чўчиб кетган буфетчи ва пулни аzza-баzza яшира бошлади. Аёл кулиб юборди:

— Э, қоранг ўчсин сени, қурумсоқ! Ҳазиллашдим, — деб пастга туша бошлади.

Буфетчи секин ўрнидан турди, шляпасини тўғри-лаб кийиш учун қўлини кўтарди бошланг эканлигини пайқади. Орқага қайтишга ҳеч оёғи тортмаётган эди, лекин шляпасини кўзи қиймади. У бир оз иккиланиб тургач, ахийри қайтиб чиқиб қўнғироқ қилди.

— Яна нима истайсиз? — деб сўради ундан ярамас Гелла.

— Шляпамни унутиб қолдирибман, — деб пичирлади буфетчи, бармоғини тақир бошига ниқтаб. Гелла орқасини ўгирди, буфетчи ҳазар қилиб, ичида тупир-

ди-да, кўзларини чирт юмиб олди. Қайта очганида, Гелла унга шляпаси билан қора дастали шамшир узатиб турарди.

— Меники эмас, — деб пичирлади буфетчи шамширни қайтариб, айна пайтда шляпасини кияркан.

— Наҳотки шамширсиз келган бўлсангиз? — деб ажабланди Гелла.

Буфетчи бир нима деб гўлдиради-да, пастга физиллаб туша бошлади. Негаки, у ўзини ўнғайсиз ҳис қила бошлади, шляпада боши жудаям қизиб кетаётган эди, шунда у шляпасини бошидан олдию кўрққанидан бир сакраб тушиб, оҳиста чинқириб юборди. Унинг қўлидаги шляпа эмас, титиғи чиққан хўроз пати қадалган духоба берет эди. Буфетчи чўқиниб олди. Шунда берет миёвлаб юбориб, тим қора мушук болага айланди ва яна Андрей Фокичнинг бошига сакраб чиқиб, унинг тақир бошига тирноқларини ботириб маҳкам ёпишиб олди. Буфетчи жон аччиғида дод солиб пастга югуриб туша бошлади, мушук бола эса унинг бошидан сакраб тушиб, бир сапчишда зинадан юқорига ўқдай отилиб чиқиб кетди.

Буфетчи очиқ ҳавога отилиб чиқиб, дарвоза томон лўкиллаб чошиб кетди ва жинлар макон қурган бу 302-бис уйни мангу тарк этди.

Кейин унга нима бўлгани биз учун сир эмас. Буфетчи дарвозадан кўчага отилиб чиқиб, бир нимани қидираётгандай олазарақ бўлиб атрофга ўғринча қаради. Яна бир дақиқадан кейин у кўчанинг нариги бетига ўтиб, аптекага кирди. У: «Марҳамат қилиб айтинг-чи...» — деганини билади, пештахта ортида турган аёл чинқириб юборди:

— Гражданин! Бошингизнинг ҳаммаёғи тилинган-ку!..

Яна беш дақиқадан кейин буфетчининг боши дока билан боғланган эди, айна пайтда у жигар касали бўйича энг зўр мутахассислар профессор Бернадский билан профессор Кузьмин эканлигини ҳам билиб олганди, сўнг уларнинг қай бири яқинроқ, деб сўраб, Кузьминнинг бу ердан атиги бир ҳовли нарида мўъжазгина оппоқ уйда туришини билди ва суюнганидан боши осмонга етди, икки дақиқадан сўнг у ўша уйга кириб борди. Бу жуда кўҳна иморат бўлса ҳам, хоналари шинамгина эди. Буфетчининг эсида: унга биринчи рўпара келган одам камшир энага бўлди, у

буфетчининг шляпасига қўл узатди, аммо шляпаси йўқлигини кўриб тамшанди-да, қаёққадир кириб кетди.

Кампирнинг ўрнида, кўзгу ёнида, қандайдир равоқ остида ўрта ёшлардаги бир аёл пайдо бўлди ва буфетчи савол беришга улгурмай, фақат ўн тўққизинчи числога ёзилиш мумкин, деб гапирди. Буфетчи қандай чора кўришни дарров фаҳмлади. У нурсиз кўзлари билан равоқ орқасига мўралаб, у ерда — даҳлизда навбат кутиб ўтирган учта одамни кўриб, пичирлаб деди:

— Дардим оғир — ўлиб қоламан...

Аёл буфетчининг дока билан боғлаб ташланган бошига ҳайрон бўлиб қаради-да, иккиланиб туриб:

— Ҳа, майли... — деди ва уни равоқ ичкарисига ўтказиб юборди.

Худди шу маҳал рўпарадаги эшик очилиб, у ерда пайдо бўлган докторнинг кўзидаги олтин пенсне порлади, халат кийган аёл деди:

— Гражданлар, бу бемор навбатсиз киради.

Буфетчи кўз очиб-юмгунча вақт ўтмай ўзини профессор Кузьминнинг кабинетида кўрди. Бу сал чўзинчоқ хонанинг на бирон қўрқинчли, на дабдабали ва на тиббиётга оид жиҳати бор эди.

— Сизга нима бўлди? — деб сўради профессор Кузьмин мулойим овоз билан ва буфетчининг дока билан боғланган бошига бир оз ҳаяжон билан боқди.

— Ишончли маълумотларга қараганда, — деб жавоб қилди буфетчи, деворга осилган ойнаванд рамкадаги бир гуруҳ одамларнинг фотографиясига кўз қири билан қараш қиларкан, — келаси йил февралда жигар ракидан ўларканман. Ўтинаман, олдини олинг.

Чарм қопланган креслода ўтирган профессор Кузьмин ўзини унинг баланд суянчиғига ташлади.

— Кечирасиз, гапингизга тушунмадим... сиз врач ҳузурида бўлдингизми? Нега бошингиз боғланган?

— Қанақа врач?.. Уни ўзингиз кўрганингизда эди!.. — деб бирдан тишлари такиллаб бошлади. — Сиз бошимга қараманг, касалимга даҳли йўқ, сира. Сиз бошимга тупуринг, уни алоқаси йўқ. Ўтинаман, жигар ракининг олдини олинг.

— Ахир, ким айтди ўзи сизга бунини?

— Унга ишонинг, — деб астойдил илтимос қилди буфетчи, — у билади.

— Ҳеч нимага тушунмаяпман, — деди профессор олкасини қисиб, креслосини гилдиратиб столдан узоқлашаркан. — Қачон ўлишингизни қандай билиши мумкин ўша одам? Бунинг устига, у врач ҳам эмас экан!

— Тўртинчи палатада ўлармишман, — деди буфетчи.

Шу гапдан кейин профессор бу пациентнинг бошига, ҳўл шимига тикилиброқ қаради-да: «Бир камини шу эди! Жинни-ку!» — деб кўнглидан ўтказди ва сўради:

— Арақ ичасизми?

— Ҳеч қачон оғзимга олмаганман, — деб жавоб қилди буфетчи. Яна бир дақиқадан кейин уни очинтириб, совуқ клеёнка ёзилган кушеткага ётқизишди, профессор унинг қорнини эзғилай бошлади. Шунини айтиш керакки, буфетчининг руҳи энди анча енгиллашган эди. Чунки профессор ҳозир, хусусан бугунги кунда буфетчида ҳеч қандай рақдан асар йўқлигини қатъий ишонч билан айтган эди. Бироқ гап шундай экан... баски у қўрқаётган, қандайдир лўттибоз уни чўчитиб қўйган экан, майли, ҳамма анализлари топширсин... Профессор бир нималарни тириллатиб ёзаркан, айни пайтда, қаёқларга бориш, нималар олиб боришни тушунтирди. Бундан ташқари, у буфетчига асабингиз бутунлай ишдан чиққан деб тушунтириб, невропатолог профессор Бурега ҳам хат ёзиб берди.

— Қанча тўлашим керак, профессор? — деб мулойим ва титроқ овоз билан сўради буфетчи қўйнидан дўмпайган ҳамёнини чиқараркан.

— Берганингиз, — чўрт кесиб, қуруққина деди профессор.

Буфетчи ўттиз сўм чиқариб столга қўйди, сўнг қўлини худди мушук панжаси сингари ўйнатиб бир печта жарангдор тангани ўша червонлар устига устмауст тахлаб қўйди.

— Ие, бу нима? — деди Кузьмин мўйловини бураб.

— Қўлимни қайтарманг, гражданин профессор, — деб пичирлади буфетчи, — ёлбораман — рақнинг олдини олинг.

— Ҳозироқ қайтиб олинг олтинингизни, — деди профессор ўз иродаси кучидан фахрланиб, — ундан кўра асабингизни даволатсангиз бўларди. Эртагаёқ

сыйдик топширинг анализга, чойни кўп ичманг, овқатни мутлақо тузсиз енг.

— Ҳатто шўрваниямми? — деб сўради буфетчи.

— Ҳамма овқатингиз тузсиз бўлсин, — деб буюрди Кузьмин.

— Эҳх!.. — деди маъюс хўрсиниб буфетчи профессорга меҳр билан тикиларкан, сўнг олтинларни киссасига солди-да, эшик томон тисарила бошлади.

Ўша оқшом профессорга келган беморлар камчилик эди, энди қош қорая бошлаганда охирги пациент ҳам жўнаб кетди. Профессор халатини еча туриб, буфетчи уч червон қолдириб кетган ерга кўз ташлади, аммо у ерда ҳеч қанақа червон йўқ, балки «Абрау-Дюрсо»¹ шишасига ёпиштириладиган учта этикетка ётарди.

— Жин урсин, бу қанақа майнавозчилик! — деб тўнғиллади Кузьмин халатининг этагини полда судраб бориб, қоғозларни ушлаб кўраркан, — у нафақат жинни, яна қаллоб ҳам экан-ку! Лекин тушуна олмайман, нимага келувди ўзи у менинг ҳузуримга? Наҳотки сийдик анализи учун қоғоз ёздириб олгани бўлса? О! Пальто ўғирлагани келган! — Шундан кейин у халатининг бир энгини ечганча даҳлизга отилди, — Ксения Никитишна! — деб чинқирди у останада туриб, — қаранг-чи, пальтолар жойидамикин?

Ҳамма пальто жойида экан. Лекин профессор ахийри йўл-йўлакай халатни ечиб стол олдига яқинлашди-ю, бирдан стол сатҳидан кўзини узолмай, худди паркет полга иддиз отгандай тош қотиб туриб қолди. Ҳалигина этикеткалар ётган ерда сут қуйилган ликопча, ликопча ёнида шўрпешона бир қора мушукча ғарибона миёвлаб турарди.

— Бу қанақа бемаънигарчилик яна?! Ахир бу... — профессор гарданининг муз бўлиб қотиб қолганини ҳис қилди.

Унинг заиф ва аянчли чинқиривини эшитиб югуриб келган Ксения Никитишна, мушук болани биронта пациент ташлаб кетган бўлиши керак, профессорларникида бунақа ҳоллар бўлиб туради, деб бир зумда уни тинчитди.

¹ «Абрау-Дюрсо» — шампан виносига ўхшаш ичимлик бўлиб, у Новороссийск яқинида, Абрау кўли ва Дюрсо дарёси районидаги виночилик совхозида тайёрланарди.

— Муҳтожликда яшашса керак, — деб изоҳларди Ксения Никитишна, — бизда эса, ҳар нечук, албатта...

Кейин, қайси пациент ташлаб кетдйкин, деб ўйлай бошлашди. Ўйлаб-ўйлаб ошқозон яраси билан келган кампирда тўхташди.

— Албатта, ўша, — дерди Ксения Никитишна, — у бундай ўйлаган бўлиши керак: мен-ку барибир ўламан, жонивор мушукчага увол бўлади.

— Кечирасиз! — деб чинқириб юборди Кузьмин, — сут-чи?! Сутниям ўша кампир олиб келганми? Ликопчага нима дейсиз?

— Сутни у шишачада олиб келган-да, шу ерда ликопчага куйган, — деб изоҳлади Ксения Никитишна.

— Нима бўлганда ҳам, олиб чиқиб кетинг мушукча билан ликопчани, — деди Кузьмин ва ўзи Ксения Никитишнани то эшиккача кузатиб қўйди... У орқасига қайтганида вазият яна ўзгарган эди.

Профессор халатини иларкан, қулоғига ҳовлидан кимнингдир хохолаб кулгани эшитилди, у деразадан қараб, донг қотиб қолди. Бир хоним кўйлакчан ҳолда ҳовлини кесиб рўпарадаги кичик уйга чошиб ўтаётган эди. Профессор ҳатто у аёлнинг исми-шарифини ҳам биларди, — Мария Александровна. Хохолаб кулаётган эса бир бола эди.

— Нима бўлди ўзи? — деди Кузьмин нафрат билан.

Шу маҳал девор орқасида, қизининг хонасида патефонда «Аллилуйя» фокстроти чалина бошлади, айни шу фокстрот чалинаётган пайтда профессорнинг орқасида чумчуқ чирқиллагани эшитилди. У орқасига ўтирилиб, ўз столи устида каттакон бир чумчуқнинг лик-дик сакраб юрганини кўрди.

«Ҳм... оғир бўлишим керак... — деб ўйлади профессор, — мен деразадан нари кетганимда учиб кирган бу чумчуқ, Ҳаммаси жойида», — деб таъкидлади у ўзига ўзи, гарчи ҳеч нарсанинг, асосан, манави чумчуқ гуфайли, мутлақо жойида эмаслигини ҳис қилаётган бўлса ҳам. Профессор чумчуққа тикилиб қараркан, унинг оддий чумчуқлардан эмаслигини дарров фаҳмлади. Бу ярамас чап панжасига оқсоқланар, мазах қилиб оёғини судраб босар, хулласи калом — патефонда чалинаётган фокстротга худди пештахта олдида гандираклаб турган мастга ўхшаб рақс тушарди. У ҳар хил беадаблик қилар, профессор томонга суллоҳона бақрайиб қарарди. Кузьмин қўлини теле-

фонга узатди, у ўз курсдоши Бурега қўнғироқ қилиб, олтмиш ёшга кирган одамнинг кўзига бу қабилдаги чумчуқ кўринса, боз устига, бирдан боши айлана бошласа — бу нимадан дарак? — деб сўрамоқчи эди.

Бу аснода чумчуқ совға қилинган сиёҳдонга кўниб, уни ахлати билан булғади (гапим чин), кейин учиб ҳавода бир оз муаллақ турди-да, ўқдек учиб бориб, университетни 94-йилда битирган барча талабалар суратини қоплаган ойнани гўё пўлатдек тумшуғи билан чўқиб, чил-чил синдирди, шундан кейин деразадан «пир» этиб учиб чиқиб кетди. Профессор дўсти Бурега қўнғироқ қилиш ўрнига, зулуклар бюросининг телефон номерини терди ва ўзининг профессор Кузьмин эканлигини айтиб, дарҳол унинг уйига зулук юборишларини илтимос қилди.

Профессор трубкани илиб, яна ўз столи томонга ўгирилди, ўгириладию чинқириб юборди. Стол ортида бошига ҳамширалар дуррасини ўраган ва «Зулуклар» деб ёзилган сумка ушлаган бир аёл ўтирарди. Профессор унинг оғзига тикилиб дод солиб юборди. Чунки у оғзи қийшиқ, қулоғигача етган, боз устига эркакча оғиз бўлиб, унда биттагина сўйлоқ тиш бор эди. Ҳамширанинг кўзлари нурсиз эди.

— Пулларни мен йиғиб оламан, — деди ҳамшира дўриллаган эркакча овоз билан, — бекорга сочилиб ётадим. — У қушникига ўхшаган панжаси билан этикеткаларни сидириб оларкан; айна пайтда ҳавода эриб, кўздан йўқола бошлади.

Орадан икки соат ўтди. Профессор ўз ётоқхонасида каравотда ўтираркан, икки чаккасида, қулоқлари орқасида ва бўйнида зулуклар осилиб ётарди. Кузьминнинг оёқ томонида қавима шойи кўрпа устида оппоқ мўйловли профессор Буре Кузьминга ҳамдардлик билан тикилиб ўтираркан, ўзи кўзингга шундай кўринган, ҳеч ишонма, деб тасалли берарди дўстига. Ташқарида эса, энди қоронғи тушган эди.

Шу кеча Москвада яна қандай ғаройиботлар рўй берган — биз билмаймиз, суриштириб ҳам ўтирмаймиз, албатта, бунинг устига, ушбу ҳаққоний қиссамизнинг иккинчи қисмига ўтадиган пайт ҳам етиб келди. Мен билан юринг, китобхон!

ИККИНЧИ ҚИСМ

Ўн тўққизинчи боб

МАРГАРИТА

Мен билан юринг, китобхон! Дунёда чинакам, сандоқатли, боқий муҳаббат йўқ, деб ким айтди сизга? Шундай деган ёлгончининг қабоҳатгаш тили кесилсин!

Сиз фақат мен билан юринг, китобхон, мен кўрса-таман сизга ўшандай пок муҳаббатни!

Йўқ! Уста касалхонада Иванушкага аччиқ қайғу билан, у мени унутиб юборган, деб айтганида янглишган эди. Бундай бўлиши асло мумкин эмас эди. У аёл устани унутмаган эди, албатта.

Келинг, биринчи навбатда, устанинг Иванушкadan яширган сирини ошкор қилайлик. Ўшал маҳбубанинг исми-шарифи Маргарита Николаевна бўлиб, устанинг бу аёл тўғрисида шўрпешона шоирга айтган ҳамма гаплари тўғри эди. Ҳа, у ўз маҳбубасини тўғри тасвирлаган эди. У жуда гўзал ва ақлли аёл эди. Бу гапимизга илова қилиб яна шуни қатъий ишонч билан айтишимиз мумкинки, кўпчилик аёллар ҳаётда Маргарита Николаевна билан ўрин алмашиш учун ҳеч нималарини аямаган бўлар эдилар. Ўттиз ёшли бефарзанд Маргарита жуда йирик бир мутахассиснинг, мутахассис бўлганд ҳам давлат аҳамиятига молик муҳим кашфиёт эгасининг хотини эди. Эри ёш, чиройли, оқкўнги, ҳалол йигит бўлиб, Маргаритани сидқидилдан севар эди. Маргарита Николаевна эри билан иккови Арбат яқинидаги

тор кўчалардан бирида боғ ичида жойлашган чиройли иморатнинг юқори қаватини бутунича эгаллашган эди. Ғоят хушманзара жой! Ўшал боққа боришни ихтиёр қилган ҳар бир одам гапимнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиши мумкин. Хоҳловчи бўлса, менга мурожаат қилсин, унга адресни айтиб, йўлни ҳам кўрсатаман — у иморат ҳалиям бор.

Маргарита Николаевна ҳеч қачон пулдан сиқилмаган. У кўнгли тусаган ҳамма нарсани сотиб олиши мумкин эди. Эрининг танишлари орасида ажойиб кишилар ҳам учрарди. Маргарита Николаевна ҳеч қачон примусга яқинлашмаган Маргарита Николаевна умумий квартирада яшаш машаққатларидан мутлақо беҳабар. Қисқаси... у бахтиёрмиди? Бир лаҳза ҳам! У ўн тўққиз ёшида эрга тегиб шу уйда яшай бошлагандан бери бахт нималигини билмасди. О худолар, худолар! Нима керак эди ўзи бу аёлга! Кўзларида ҳамиша мавҳум бир ўт чақнаб турувчи бу аёлга нима керак эди? Ўшанда баҳорда мимоза гули тақиб олган бир кўзи хиёлгина гилай бу алвастига нима керак эди ўзи? Билмайман. Менга маълум эмас. Чамаси у рост гапирган эди, яъни унга готика услубида қурилган иморат ҳам, алоҳида боғ ҳам, пул ҳам эмас, ёлғиз уста керак эди. Маргарита рост гапирган эди, у устани севар эди. Ҳаттоки мен — ростгўй қиссанавис, гарчи бегона одам бўлсам ҳам, Маргаританинг эртаси куни устаникига келиб, унинг уйда йўқлигидан қандай изтироб чекканини ўйласам, юракларим эзилиб кетади (яхшиямки, бахтига туңда эри қайтиб келмаган ва Маргарита у билан гаплашишга улгурмаган эди).

У уста тўғрисида бирон дарак эшитиш учун қўлидан келган ҳамма ҳаракатни қилди, лекин, турган гапки, ҳеч нима била олмади. Шундан кейин у ўз уйига қайтиб, яна аввалгидек кун кечира бошлади.

— Ҳа, ҳа, ҳа, ўхшаш хато! — дерди Маргарита кишда печка олдида оловга тикилиб ўтираркан, — нега ахир ўшанда, кечаси уни ташлаб кетдим? Нега? Бу ахир телбалик эди-ку! Мен ваъдамга вафо қилиб эртаси куни бордим, лекин кечиккан эдим. Ҳа, мен ҳам худди бахтиқаро Левий Матвейга ўхшаб анча кечикиб бордим!

Бу бемаъни гап эди, албатта, негаки, аслини олганда, агар у ўша кеча устанинг уйида қолганида ҳам ҳеч қандай ўзгариш бўлмасди!

Маргарита уни қутқариб қола олармиди? Қизиқ деб айтишимиз мумкин, аммо биз мушкул аҳволга тушган аёл олдида бундай қилмаймиз.

Маргарита Николаевна бутун қиш шундай машаққатда яшаб, ахийри баҳорга чиқиб олди. Москвада бадкор сеҳргар пайдо бўлиб, ҳар турли бемаъни наволар кўтарилган куни, яъни Берлиознинг поччаси Киевга қайтариб юборилган, бухгалтерни қамоққа олишган ва яна кўп тутуриқсиз мавҳум воқеалар содир бўлган ўша жума куни чошгоҳ пайтида Маргарита иморатнинг минора остига, сиртга бўртиб чиққан қисмига жойлашган ўз ётоқхонасида уйқудан уйғонди.

Маргарита кўзини очди-ю, аммо бу сафар доимий одати бўйича йиғламади, чунки у ниҳоят бугун бир кор-ҳол юз беришини ҳис қилиб уйғонган эди. Энди у ана шу ҳиссиётини фаромуш қилиб қўймаслик учун уни папалаб, ардоқлаб камол топтира бошлади.

— Мен ишонаман! — деб пичирлади Маргарита гурур билан, — ишонаман! Бирон нима юз беради! Юз бермаслиги мумкин эмас ахир, негаки, сирасини олганда, қайси гуноҳим учун умрбод азоб чекишим керак? Тўғри, мен ёлғон гапирганимни, алдамчилик қилганимни, одамлардан яширинча, хуфиёна ҳаёт кечирганимни бўйнимга оламан, лекин шу қилмишим учун бунчалик оғир жазога дучор бўлишим мумкин эмас-ку. Албатта бирон нима содир бўлади, чунки ҳеч бир нарса мангу давом этмайди, ахир. Кейин, мен бугун хосиятли туш кўрдим, бунга аминман.

Маргарита Николаевна қуёш шуъласидан лоларанг бўлган дарпардага тикилиб, уч тавақали кўзгу олдида шоша-пиша кийиниб, жингалак калта сочини тараркан шундай пичирларди.

Маргарита бугун ҳақиқатан ҳам жуда аломат туш кўрган эди. Гап шундаки, азобда ўтган бутун қиш мобайнида у ҳеч қачон устани тушида кўрмаган эди. Кечасига уста уни тарк этар, фақат кундуз кунлари Маргарита уни ўйлаб изтироб чекарди. Бугун эса қутилмаганда тушига кирди у.

Маргарита танимайдиган жоймиш — эрта баҳор, осмонни булут буркаб олганлигидан бу жой шумшук ва нохуш кўринармиш. Авзои бузуқ осмонда паға-паға булутлар сузармиш ва шу булутлар остида гала-гала қарғалар товушсиз учиб юрармиш. Аллақандай қинғир кўприкмишу унинг остидан баҳорги лойқа сув оқар-

миш. Шу ерда яримьянғоч мотамсаро, фақирона дарахтлар, ёлғиз шўппайиб турган тоғтерак, ундан на-рида — қандайдир экинзор этагида бир ёғоч уй — у ошхонами, ҳаммомми, ё бошқа бир нимами номаълум — дарахтлар орасидан кўриниб турганмиш. Чор агроф ўлик ва шу қадар шумшукмишки, кўприкча ёнидаги тоғтеракка сиртмоқ ташлаб осилиб ўлгиси келармиш Маргаританинг. На «қилт» этган шабада эсар, на бу-лутлар жойидан силжир, на бирон тирик жон бор эмиш бу ерда. Тирик одам учун жаҳаннамнинг ўзи эмиш!

Тасаввур қилинг-а, шу маҳал ўша ёғоч уйнинг эшиги очилиб, остонада... уста пайдо бўлганмиш. Уй анча йироқда бўлса ҳам, Маргарита уни аниқ кўриб турганмиш. Уст-боши тўзиб кетганидан, унинг қандай либос эканлигини ҳам билиб бўлмасмиш. Сочлари пахмайган, соқол-мўйлови ўсиб кетганмиш. Кўзлари хаста ва безовтамиш. У қўли билан имлаб Маргарита-ни чақирармиш. Шунда Маргарита жонсиз ҳавода на-фаси оғзига тикилганча, ўнқир-чўнқир ерлардан унинг истиқболи сари чопа бошлапти-ю, бирдан уйғониб келипти.

«Бу тушимнинг таъбири фақат икки маънодан би-рини билдириши мумкин, — деб мулоҳаза қила бош-лади ўзича Маргарита Николаевна, — агар у ўлган бўлсаю мени имлаб чақираётган бўлса, демек у мени олиб кетгани келгану яқинда ўламан. Шундай бўлса жудаям соз бўлади, негаки азобдан қутуламан. Ё бўлмаса, у тирик, агар шундай бўлса, унда у менга ўзини эслатмоқчи! Демек, у биз яна дийдор кўриша-миз, демоқчи. Ҳа, биз жуда тез орада учрашамиз».

Маргарита ўз мулоҳазасидан ҳамон сархуш ҳолда, ҳаммаси кўнгилдагидек бўляпти, бундай қулай фур-сатдан албатта фойдаланиб қолиш керак, деб уқтирар-ди ўзига-ўзи. Эри уч кунга командировкага жўнаб кетган эди. Шу уч кеча-кундуз мобайнида у ўзи хон, кўланкаси майдон, нимани хоҳласа, шуни ўйлаши, кўнгли тусаган нарсани орзу қилиши мумкин. Юқори қаватдаги бешта хонанинг ҳаммаси, Москвада ўн минглаб кишиларнинг ҳавасини келтирувчи бу квар-тира бутунича унинг ихтиёрида эди.

Бироқ ўзини уч кунгача эркин қуш ҳисоблаган Маргарита келиб-келиб бу муҳташам квартиранинг энг хилват бир гўшасини танлади. У чой ичиб бўлиб,

деразаси йўқ қоронғи ҳужрага кирди, бу ерда чама-донлар ва ҳар хил эски-тускилар тиқиб ташланган ик-кита катта шкаф турарди. У чўққайиб ўтириб, бирин-чи шкафнинг пастки ғаладонини очди ва у ерда ётган шойи қийқимлари остидан ўзи учун ҳаётида бирдан-бир бебаҳо ҳисобланган нарсани қўлига олди. Бу — жигар ранг чарм муқовали фотография альбоми бўлиб, унинг ичида устанинг сурати, ўн минг сўм омо-нати бўлган омонат дафтарчаси, хитой қоғози орасига бостириб қўйилган атиргул баргларию машинкада ёзилган ва паст томони куйган бир тобоқча келадиган қўлэзма бор эди.

Маргарита Николаевна шу бойлиги билан ётоқхо-насига қайтиб, суратини уч тавақали кўзгу олдига қўйди ва олов ялаган қўлэзмани тиззасига ёйиб, боши ҳам, охири ҳам ёниб кетган бу варақларни қайта-қай-та ўқиб бир соатча ўтирди: «...Ўрта ер денгизи ёқдан бостириб келган зулмат прокураторга манфур бўлган шаҳарни буркаб олди. Жомени даҳшатли Антоний минораси билан улаган муаллақ кўприклар вийиб бўлди, осмондан тушган қуюқ сиё Ҳипподром узра қанот ёзган маъбудларнинг ҳайкаллари, Хасмоней қасрини ва унинг шинакларини, бозорларни, карвон-саройларни, кўчаларни, ҳовузларни қамраб олди... Азим шаҳар — Ершалаим гўё ҳеч қачон дунёда бўлма-гандай кўздан йўқолди...»

Маргарита асарнинг давомини ўқишни истарди, лекин у ёнида қинғир-қийшиқ қуюқ ҳошиялардан бўлак ҳеч нарсаси йўқ эди.

Маргарита Николаевна кўз ёшларини артиб, қўлэзмани қўйди, тирсакларини кўзгу остидан столча-га тираганча, узоқ вақт кўзини суратдан узмай ўтирди. Ниҳоят, кўз ёшлар тинди. Маргарита ўз бойлигини яна авайлаб тахтлади, бир неча дақиқадан кейин альбом яна ўша жойига, қийқимлар остига кўмилдию қоронғи ҳужранинг қулфи шарақлаб ёпилди.

Маргарита Николаевна сайрга отланиб, даҳлизда пальто кияётганида уй ходимаси гўзал Наташа, туш-ликнинг қуюғига нима пиширай, деб сўради соҳиба-сидан, менга барибир, деган жавобни олгач, яна бир оз вақтичоғлик қилгиси келди шекилли, бекаси билан чақчақлашиш мақсадида оламжаҳон миш-мишларни гапириб ташлади, шу жумладан деди:

— Вой, кеча театрда бир кўзбойлоқчи шунақанги

найранглар кўрсатибдики, ҳамманинг оғзи ланг очилиб қолибди, ҳаммага икки шишадан чет эл атири, яна пайпоқ берилти, текинга кейин сеҳргарлик сеанси тутагач, одамлар кўчага чиқишганда, бундоқ қарашса — ҳамма шир яланғочмиш!

Маргарита Николаевна кула-кула, шу даҳлизда турган кўзгу столчасига ўтириб қолди.

— Наташа! Қўйинг-е, — дерди у, — саводли, фаросатли қиз бўлсангиз-у, кўча-кўйда одамлардан эшитган қаёқдаги ёлғон-яшиқ гапларни такрорласангиз-а!

Наташа чўғдек қизариб кетди ва жон-жаҳди билан эътироз билдира бошлади:

— Ҳеч ҳам ёлғон эмас, бугун Арбатдаги гастрономда ўз кўзим билан кўрдим: оёғига туфли кийиб борган бир аёл кассага пул тўлаб турганида, бирдан туфлиси ғойиб бўлиб, пайпоқда қолди. Кўзлари бақрайган! Товони тешилган. Кейин билсак, ўша туфли театрда берилган сеҳрли туфли экан.

— Пайпоқчан кетавердимми?

— Кетаверди! — деди Наташа, гапларига бекаси ишонмаётганидан кўпроқ қизариб. — Айтгандай, Маргарита Николаевна, кеча кечаси милиция юзтача одамни ушлаб олиб кетипти. Ўша сеҳргарлик сеансида бўлган аёллар Тверь кўчасидан битта ички иштонда чопиб кетишганмиш.

— Албатта, буни сизга Дарья гапирган, — дерди Маргарита Николаевна, — кўпдан бери пайқаб юрибман. У ёлғонни сувдай ичади.

Бу аломат суҳбат Наташа учун қутилмаган совға билан яқунланди. Маргарита Николаевна ётоқхонасига кириб, у ердан бир жуфт пайпоқ билан бир шиша атир кўтариб чиқди. У Наташага, мен ҳам сизга фокус кўрсатмоқчиман, деб айтиб, унга пайпоқ билан атирни совға қилди ва:

— Фақат битта илтимосим шуки — ишқилиб, Тверь кўчасида пайпоқчан чопиб юрманг, кейин, Дарьянинг гапларига ҳам қулоқ солманг, — деди.

Бека билан уй ходимаси ўпишиб хайрлашишди.

Маргарита Николаевна троллейбус ўриндиғининг қулай ва юмшоқ суянчиғига суянганча Арбат бўйлаб, кетиб бораркан, гоҳ ўз хаёлларига берилиб кетар, гоҳ ўзидан олдинги ўтиргичда пичирлашиб ўтирган икки кишининг гапларига қулоқ соларди.

Улар, гапимизни ҳеч ким эшитмаяптимикин, деган-дек онда-сонда атрофга қўрқа-писа назар ташлар эканлар, қандайдир тутуриқсиз нарса тўғрисида гапирарди. Ойна олдида ўтирган, чўчқаникига ўхшаган кўзлари ўткир, гунгурсдай келадиган бақ-бақалоқ одам ёнидаги жиккаккина қўшнисига, тобут устига қора чойшаб ёзишга тўғри келгани ҳақида гапирарди...

— Йўғ-е, ишонмайман, — деб пичирларди жиккак одам ҳайратланиб, — ақл бовар қилмайди бунга... Хўш, Желдибин нима чора кўрди?

Троллейбуснинг бир меъёрадаги гувуллаши фонида ойна олдидаги одамнинг овози эшитилди:

— Жиноий қидирув... галванинг ўзи... фирт мистика!

Маргарита Николаевна ўзи эшитган бу узук-юлуқ жумлаларни бир-бирига улаб, шундай тахминий равонлик касб этди: бу икки гражданин бугун эрталаб қайсиям бир мурданинг (унинг кимлигини тилга олишмасди) калласини тобутдан ўғирлаб кетишгани ҳақида пичирлашишарди! Анави Желдибин деганлари шунинг учун ҳам безовта бўлаётган экан. Троллейбусда пичирлашиб бораётган бу икки одам ҳам каласи ўғирланган мурдага даҳадор эдилар.

— Кириб гул олишга улгурармикинмиз? — деб безовта бўла бошлади жиккак одам, — соат иккида куйдиришади дедингми?

Ниҳоят, тобутдан ўғирланган калла ҳақидаги тутуриқсиз пичирлашларни эшитиш Маргарита Николаевнанинг жонига тегди, у тушадиган бекатига келганини кўриб хурсанд бўлиб кетди.

Яна бир неча дақиқадан кейин у Кремль девори пойига қўйилган скамейкалардан бирига бориб ўтирди, бу скамейкадан манеж майдони яққол кўришиб турарди.

Маргарита чарақлаб турган қуёшдан кўзларини сузиб ўтираркан, бугун кечаси кўрган тушини эсларди, сўнг у кун-бакун ва соат-басоатига бундан роса бир йил бурун худди мана шу скамейкада уста билан ёнма-ён ўтирганини хотирлай бошлади. Ушанда ҳам, худди ҳозиргидек қора сумкачаси унинг ёнида, скамейкада ётган эди. Бугун унинг ёнида уста йўқ эди, бироқ Маргарита Николаевна у билан хаёлан суҳбатлашарди: «Агар сургун қилинган бўлсанг, нега ўзинг ҳақингда дарак бермайсан? Ахир бошқалар хабар

қилишади-ку. Ё мендан кўнглинг қолганми? Йўқ, бундай бўлишига ҳеч ишонмайман. Демак сен сургунда ўлгансан... Агар шу рост бўлса, ўтинаман, мени озод эт, эркин нафас олиб яшашимга имкон бер». Шундан кейин, Маргарита Николаевна ўзига-ўзи устанинг тилидан жавоб қайтарарди. «Сен озодсан... Нима, ушлаб турибманми сени?» Кейин Маргарита эътироз билдирарди унга: «Йўқ, бу жавоб эмас! Йўқ, сен менинг хотирамдан кет, шундагина мен озод бўламан».

Маргарита Николаевнанинг олдидан одамлар ўтиб туришарди. Бир эркак бу яхши кийинган аёлга кўз қирини ташлади-ю, унинг гўзаллиги ва ёлғизлигига мафтун бўлиб, томоқ қириб қўйди ва Маргарита Николаевна ўтирган скамейканинг бир чеккасига омонатгина ўтирди. Сўнг ўзини тутиб олиб, луқма ташлади:

— Табиийки, бугун ҳаво жуда яхши.

Лекин Маргарита унга шундай нохуш қарадики, у ўрнидан туриб жўнаб қолди.

«Мана сенга мисол, — дерди Маргарита ўз қалбининг соҳибига хаёлан юзланиб. — Рост-да, нега энди бу эркакни ҳайдаб юбордим» Ўзим зерикиб ўтирган бўлсам, анави шилқим ҳам бинойидай кўринади, агар «табиийки» деган аҳмоқона сўзини истисно қилинса. Нега энди мен худди бойўғлидек девор тагида шўппайиб ўтирибман? Нега энди ҳаётдан четга чиқариб ташланганман?»

У қаттиқ қайғуриб, бошини ҳам қилди. Лекин шу пайт боя эрталаб содир бўлган интизорлик ва сархушлик тўлқини унинг кўкрагига келиб урилди. «Ҳа, содир бўлади!» Тўлқин иккинчи марта урилди, ана шунда Маргарита, унинг овозли тўлқин эканлигини тушунди. Яқинлашиб келаётган дўмбира ва оҳангни сал бузиб чалаётган мис карнайларнинг овози кўча шовқини орасидан тобора аниқроқ эшитила бошлади.

Биринчи бўлиб боғ панжараси ёнидан отда одимлаб юриб бораётган милиционер, ундан кейин учта пиёда одам кўринди. Улардан кейин кузовида музикачилар ўтирган юк машинаси секин-секин юриб ўта бошлади. Унинг орқасидан яп-янги очиқ дафн машинаси келарди, машинага қўйилган тобутни гулчамбарлар кўмиб юборган, тобут қўйилган майдончанинг тўрт бурчагида тўртта одам — уч эркак ва бир аёл турарди. Маргарита анча узоқда бўлса ҳам, дафн маши-

насида туриб, марҳумни қабристонга кузатиб бораётган бу одамларнинг чехраларида аломат саросима оқс этаётганини кўрди. Айниқса, бу ҳол дафн машинасининг орқа томонида, чап бурчақда турган аёлнинг чехрасида яққол кўриниб турарди. Қандайдир антиқа бир сир бу аёлнинг шундоқ ҳам лўппи ёноқларини ич томондан туртиб, янада шишириб тургандек кўринарди, унинг мой босган кўзларида дудмаллик ўти чақнарди. Гўё бу граждanka ортиқ тоқат қила олмай ҳозир марҳумга кўз қисади-ю: «Бунақа фаройиботни кўрганмисиз ҳеч? Жумбоқнинг ўзи!» — деб юборгудек кўринарди. Дафн машинаси орқасидан секин-секин юриб келаётган тахминан уч юзтача одамнинг чехралари ҳам шунақа саросимали эди.

Маргарита бу маросимни ўтирган ерида кузатар ва «бумс, бумс, бумс» деб бир тақлидда чалинаётган турк дўмбираси садосининг узоқлашган сари сўниб бораётганини ҳис қиларкан, ўйларди: «Жуда ғалати дафн маросими-я... Юракни зиқ қилиб юборди дўмбиранинг бу «бумс-бумс»и! Ох, шайтонга жонимни садақа қилишдан ҳам қайтмасдим, унинг тирик ё ўликлигини билиш учун! Қизиқ, бундай аломат кайфият билан кимни дафн этишаётган экан-а?».

— Михаил Александрович Берлязови. — Маргаританинг ёнгинасидан бир оз манқаланган эркак овози эшитилди, — МАССОЛИТнинг раисини.

Ҳайрон бўлган Маргарита Николаевна ўтирилиб, ўз ёнида скамейкада ўтирган бир гражданини кўрди, чамаси, Маргарита дафн маросимига маҳлиё бўлиб қолганида бу одам секингина келиб ўтирган ва Маргаританинг хаёли қочиб, бехосдан овоз чиқариб берган саволини эшитган эди.

Бу пайт маросим қатнашчилари юришдан тўхтаб бошлашди — светофор йўлни тўсган бўлса керак.

— Ҳа, — деб давом этди нотаниш одам, — уларнинг кайфиятлари жуда фаройиб. Марҳумни қабристонга олиб кетишяпти-ю, миялари фақат бир нарса — ўликнинг калласи қаёққа қойиб бўлдикин, деган савол билан банд!

— Қанақа калла? — деб сўради Маргарита тўсатдан пайдо бўлган бу қўшнисига тикилиб қараркан. У — сочи олов ранг малла, сўйлоқ тишли пак-пакана одам бўлиб, эгнига крахмалланган ич кўйлақ устидан аъло сифат йўл-йўл костюм, оёғига локланган туфли,

бошига котелок-шляпа кийган, бўйнига гулдор галстук боғлаган эди. Бу гражданининг энг аломат жиҳати шунда эдики, костюмининг соат чўнтагидан, ҳамма эркакларда бўлганидек рўмолча ҳам эмас, ручка ҳам эмас, товуқ суяги чиқиб турарди.

— Ҳа, мен сизга айтсам, — деб баён қилди малла, — бугун эрталаб Грибоедов залида турган тобутдан марҳумнинг калласини ўғирлаб кетишипти.

— Қандай қилиб каллани ўғирлаш мумкин? — деб беихтиёр сўради Маргарита, сўраркан, ўзи троллейбусда эшитган пичир-пичир гапларни эслади.

— Ким билади дейсиз! — деди бетакалуфлик билан малла, — лекин менинг фикримча, бу ҳақда Бегемотдан сўралса ёмон бўлмасди. Жуда усталик билан ўмариб кетишипти ўзиниям. Фирт машмаша! Энг муҳими, кимгаям керак экан ўша калла, ҳайронман!

Маргарита Николаевна ўзи билан ўзи нечоғлик банд бўлмасин, нотаниш одамнинг олди-қочди гаплари уни ҳайратга солди.

— Кечирасиз! — деди у бирдан, — қайси Берлиоз у? Ҳалиги, бугунги газеталарда...

— Ҳа, ўша, ўша...

— Бундан чиқди, тобут орқасидан адабиёт аҳли бо-раётган экан-да? — деб сўради Маргарита бирдан тишларини иршайтириб.

— Ҳа, бўлмасам-чи, ўшалар!

— Сиз уларни танийсизми?

— Ҳаммаларини, — деб жавоб қилди малла.

— Айтинг-чи, — деб Маргарита гап бошлаган эди, овози хириллаб чиқди, — уларнинг орасида танқидчи Латунский йўқми?

— Нега энди бўлмас экан? — деб жавоб қилди малла, — ҳўв ана, тўртинчи қаторда, чеккада кетяпти.

— Анави сариқ сочи? — сўради Маргарита кўзларини сузиб тикиларкан.

— Кул ранг соч... Қаранг, ана, кўзини осмонга тикипти.

— Патерга¹ ўхшаганми?

— Ҳа, топдингиз!

Маргарита Латунскийга тикилиб қолди ва бошқа ҳеч гап сўрамади.

— Фаҳмимча, сиз, — деди малла жилмайиб. — Латунскийни ёмон кўрадиганга ўхшайсиз.

— Мен яна баъзи бировларни ёмон кўраман, — деди Маргарита тишларини гижир қилиб, — лекин буларни гапириб ўтиришнинг қизиги йўқ.

Бу пайт дафн маросими жойидан кўзгалди, пиёдалар орқасидан аксарияти бўш автомобиллар карвони тизилиб борарди.

— Ҳа, албатта, нимасиям қизиқ бунинг, Маргарита Николаевна!

Ажабланган Маргарита ялт этиб қаради:

— Сиз мени танийсизми?

Малла одам жавоб бериш ўрнига бошидан котелок-шляпасини олди ва шу шляпа ушлаган қўлини ёнга чўзиб таъзим қилди.

«Башарасидан фирт қароқчининг ўзи!» — деб кўнглидан ўтказди Маргарита ҳамсуҳбатининг юзига тикилиб қараркан.

— Мен сизни танимайман, — деди Маргарита қуруққина қилиб.

— Ахир қаёқдан танирдингиз мени! Дарвоқе, мени иш билан юборишган эди ҳузурингизга.

Маргаританинг ранги қув ўчиб, орқага ташланди.

— Гапни тўғри шундай бошлаш керак эди, — деди у, — аллақандай кесилган калла ҳақида валдираб ўтирмасдан! Сиз мени қамоққа олмоқчимисиз?

— Асло, — деди малла, — қизиқ экансиз-у: фақат қамоққа олиш учун суҳбатлашадими одам деган? Сизда ишим бор, холос.

— Тавба, қанақа ишингиз бўлиши мумкин менда?

Малла атрофга бир қараб олиб, сирли оҳангда деди:

— Сизни бугун кечкурун меҳмондорчиликка таклиф қилишяпти, шуни айтгани келдим.

— Нима деяпсиз ўзи, ким экан ўша меҳмондўст?

— Жуда машҳур бир ажнабий, — деди малла маънадор қилиб кўзларини сузаркан.

Маргарита жудаям аччиғланиб кетди.

— Қўшмачиларнинг янги тоифаси — кўча қўшмачиси пайдо бўлипти-да энди, — деди у кетмоқчи бўлиб ўрнидан тураркан.

— Э, ўргилдим берган топшириқларидан! — деди малла хафа бўлиб ва узоқлаб кетаётган Маргарита орқасидан тўнғиллади: — Эси паст хотин!

¹ Патер — католик динининг руҳонийси.

— Аблаҳ! — деб жавоб қайтарди Маргарита орқасига ўгирилиб ва худди шу маҳал малланинг овозини эшитди.

— Ўрта ер денгизи ёқдан бостириб келган зулмат прокуратор ёқтирмайдиган шаҳарни буркаб олди. Жомени Антоний минораси билан улаган муаллақ кўприклар ғойиб бўлди. Азим шаҳар Ершалаим гўё ҳеч қачон дунёда бўлмагандай кўздан йўқолди... Сиз ҳам даф бўлинг ўша куюк дафтарингизу қуриган атиргулингиз билан бирга! Шу скамейкада шўппайиб ўтириб, мени озода эт, эркин нафас олиб, яшашимга имкон бер, хотирамдан фаромуш бўл, деб ундан илтижо қилаверинг!

Ранги докадек оқариб кетган Маргарита скамейка ёнига қайтиб келди. Малла унга кўзларини сузиб тикилиб ўтирарди.

— Ҳеч нарсага тушунмаяпман, — деб оҳиста гап бошлади Маргарита Николаевна, — куйган қўлёмалар ҳақида-ку бир амаллаб билиб олишингиз мумкин... бир йўлини қилиб уйимга киргансизу кўриб қолгансиз... эҳтимол, Наташани ўзингизга оғдиргандирсиз! Лекин дилимдаги фикримни қандай билдингиз? — У қаттиқ изтироб чекаётгандай афтини буриштирди ва илова қилди: — Гапирсангизчи, кимсиз ўзи? Қайси ташкилотдансиз?

— Мана сенга диққатвозлик, — деб тўнғиллади малла ва баландроқ овоз билан гапира бошлади: — афв этасиз, мен сизга ҳеч қандай ташкилотдан эмасман деб айтдим боя! Илтимос, ўтиринг.

Маргарита итоат этди, лекин ўтираётиб, барибир яна савол берди:

— Кимсиз?

— Ҳа, яхши, исмим Азazelло, лекин бу исмдан, барибир, ҳеч нима била олмайсиз..

— Қўлёмал тўғрисида, кейин менинг дилимдаги гаплар ҳақида қандай дарак топганингизни айтиб беролмайсизми?

— Айтмайман, — деб қуруққина жавоб қилди Азazelло.

— Лекин унинг тўғрисида бирон нима билсангиз керак? — деди Маргарита ёлворгудек пичирлаб.

— Ҳай, биладан дейлик.

— Ўтинаман, фақат айтинг: у тирикми? Қийнаманг мени.

— Ҳа, тирик, тирик, — деди Азazelло истар-истама.

— Ё худо!

— Илтимос, ҳаяжонланманг, қичқирманг, — деди ўшшайган Азazelло.

— Кечиринг, мени кечиринг, — деб гўлдиради Маргарита энди итоаткорлик билан, — очиги, сиздан аччиғандим. Ахир, ўзингиз ўйланг. Нотаниш аёлни дабдурустдан кўчада меҳмонга таклиф қилиш... Гапимга ишонинг, мен бепарво одамман, — Маргарита аянчли жилмайиб қўйди, — лекин ҳеч қачон ҳеч қандай хорижлик билан учрашмаганман, ундайлар билан учрашишни ҳам ҳеч хоҳламайман... унда кейин, менинг эрим... Ҳамма бало шундаки, мен ўзим севмаган одам билан яшайман, лекин унинг турмушини бузиш, менимча, инсофсизлик бўлади. Менга у ҳаммаша фақат яхшилик қилиб келяпти...

Азazelло унинг пойма-пой гапини ошкора диққинафаслик билан тинглади ва жаҳл билан деди:

— Бир зумгина тилингизни тийинг.

Маргарита итоаткорлик билан жим бўлди.

— Мен сизни мутлақо бежавотир ажнабийнинг ҳузурига таклиф қилапман... Кейин, бу ташрифингизни биронта ҳам жонзот сезмайди. Бунга кафолат беришим мумкин.

— Нимага керак бўлибман унга? — деб сўради Маргарита қувлик билан.

— Буни борганингизда биласиз.

— Тушуниб турибман... Унинг хоҳишини қондиришим керак, — деди Маргарита ўйга толиб.

Азazelло кибр-ҳаво билан «ҳм» деб пичинг қилдида, жавоб қайтарди:

— Сизни ишонтириб айтаманки, жаҳондаги ҳар бир аёл учун бу энг юксак орзу ҳисобланган бўларди, — у мийиғида кулиб қўйди, — лекин ҳафсалангизни пир қиламан, айтганингиз бўлмайди.

— У қанақа ажнабий бўлди?! — деб Маргарита ҳаяжонланганидан шундай баралла гапириб юбордики, скамейка ёнидан ўтиб турган одамлар у томонга ўгирилиб қарашди, — унинг ҳузурига боришдан менга нима манфаат?

Азazelло унинг қулоғига энгашиб, маънодор пичирлади:

— Жуда катта манфаат кўрасиз... Сиз вазиятдан фойдаланиб...

— Нима? — деб юборди бирдан Маргарита кўзларини катта-катта очиб, — агар гапингизга тўғри тушунган бўлсам, у ерда мен устанинг дарагини эшитаман, шунга шама қиялпсизми?

Азазелло индамай бош ирғатди.

— Бораман! — жаҳл билан деди Маргарита Азазеллонинг қўлидан маҳкам ушлаб олиб, — қаёққа десангиз бораман!

Азазелло «уфф» деб енгил нафас олди-да, скамейкага суянди ва кинояомуз гапира бошлади:

— Аёл зотиға тушуниш қийин! — У қўлларини чўнтақларига тикиб, оёқларини имкони борича нарироққа узатворди, — нега энди келиб-келиб менга топширишди бу ишни? Бегемот бажарса-ку яхшироқ бўларди, чунки у ёқимтой хилқат...

Маргарита аянчи тарзда мийиғида кулиб деди:

— Бунақа жумбоқларингиз билан мени лақиллатишни, қийнашни бас қилинг... Мен шундоқ ҳам шўрпешона одамман, сиз шундан фойдаланяпсиз. Аллақандай ғалвани орттиряпман бошимга, лекин онт ичиб айтаманки, фақат уни тилга олганингиз учун боришга рози бўляпман! Бошим ғовлаб кетди бу дудмал гапларингиздан...

— Фақат йиғи бўлмасин, — деди Азазелло башарасини буриштириб, — сиз ҳам менинг аҳволимга тушунинг-да. Чунончи, администраторнинг тумшугига тушириш, кимнингдир поччасини уйдан қувиб чиқариш, ё биронтасини отиб яралаш, ё бўлмаса, шуларга ўхшаш биронта арзимас ишни бажариш менинг асосий касбим, аммо мафтун аёллар билан суҳбатлашиш — саломатлигингиз керак. Бу қанақаси, ярим соатдан бери сизга гап уқдиrolмасам-а. Хўш, борасизми?

— Бораман, — деди одмигина қилиб Маргарита Николаевна.

— Ундай бўлса, манавини олинг, — деб Азазелло чўнтагидан думалоқ олтин қутича чиқарди ва уни Маргаритага узатаркан, деди: — Яширинг тезроқ, одамлар қараяпти. Бу сизга асқотади, Маргарита Николаевна. Сиз кейинги ярим йил ичида ғам-ҳасратдан хийла қариб қолдингиз. (Маргарита чўғдек қизариб кетди, лекин индамади, Азазелло гапида давом этди).

Бугун кечқурун рошпа-роса соат тўққиз яримда қип-яланғоч бўлиб шу малҳамни юзингизга ва бутун бада-нингизга суриб чиқасиз. Кейин кўнглингиз хоҳлаган ишни қилинг, фақат телефондан узоққа кетманг. Соат ўнда сизга ўзим кўнгироқ қилиб, нима иш қилишингизни айтаман. Сиз ҳеч ниманинг ташвишини қилмайсиз, сизни тайинланган ерга элиб қўйишади, ҳеч қандай шикаст ҳам етказишмайди сизга. Тушундингизми?

Маргарита бир оз сукутга толиб, сўнг жавоб қилди:

— Тушундим. Бу буюм соф олтиндан ишланган, залваридан маълум. Ҳа, майли, билиб турибман, менга пора бериб аллақандай шубҳали ишга тортмоқчисиз-лару бунинг оқибатида мен бир балога гирифтор бўлсам керак.

— Ахир бу қанақаси, — чийиллади фиғони чиққудек бўлди Азазелло, — янами?

— Йўқ, сабр қилинг!

— Қайтиб беринг малҳамни.

Маргарита қутичани қўлида маҳкам сиқиб, давом этди:

— Йўқ, шошманг... Не ишга журъат қилганимни биламан. Лекин мен ҳар қандай шартга ҳам ўша деб рози бўляпман, чунки менинг дунёда ундан бўлак ҳеч кимим йўқ. Аммо сизга шуни айтиб қўймоқчиманки, агар мени нобуд қиладиган бўлсангиз, уятга қоласиз! Ҳа, ўзингиз уялиб қоласиз! Муҳаббат деб қурбон бўляпман мен! — шундай деб Маргарита ўз кўксига уриб қўйди ва бошини кўтариб офтобга қаради.

— Қайтиб беринг, — деб хириллади Азазелло хуноб бўлиб, — қайтиб беринг, жин урсин бунақа топшириқни! Бегемотни юборишсин-е.

— Э, йўқ! — дерди Маргарита ўтган-кетганларнинг диққатини ўзига тортиб. — Ҳаммасига розиман, баданимга малҳам суриб майна бўлишга ҳам, ҳатто жаҳаннам қаърига боришга ҳам розиман. Малҳамни бермайман!

— Вожаб! — деб бирдан бақариб юборди Азазелло ва боғ панжараси томон бақрайиб қараганча, бармоғи билан қаёққадир ишора қила бошлади.

Маргарита Азазелло кўрсатган томонга қараб, диққатга лойиқ ҳеч нарса кўрмади. Шунда у тутуриқсиз «Вожаб!» сўзига изоҳ сўрамоқчи бўлиб, Азазеллога ўтирилди, лекин Маргарита Николаевнанинг

сирли суҳбатдоши ғойиб бўлган эди. Шунда Маргарита шоша-пиша қўлини сумкачасига тикиб, бояги ўзи чирқиллаганча солиб қўйган олтин қутичани топди-ю, кўнгли жойига тушди. Сўнг Маргарита бошқа ҳеч нимани ўйламай, Александр боғидан шошганча чиқиб кетди.

Йигирманчи боб

АЗАЗЕЛЛОНИНГ ЁГУПАСИ

Оқшом. Беғубор осмонга қалққан тўлиной заранг дарахти шоҳлари орасидан мўраларди. Жўка ва акас дарахтлари боғ саҳнида ғоят мураккаб нақшлар ҳосил қилган. Бинодан ярим доира шаклида бўртиб чиққан саҳнга жойлашган ётоқхонанинг ланг очик, аммо дарпарда билан тўсилган уч қавагли деразаси электр шуъласи билан чароғон ёритилган. Маргарита Николаевнанинг ётоқхонасидаги барча чироқлар ёқиб қўйилган бўлганидан хонадаги тартибсизликлар яққол кўзга ташланиб турар эди. Каравотга ёзилган аёлда кўйлак, пайпоқ, ички либос ёйилиб ётар, ечиб ташланган, ички кийимлар эса оёқостида, шошқалоқлик билан бехосдан босиб мажақланган бир кути папирос ёнида гижимланиб ётарди. Туфли тунги столча устида кофеси ичиб бўлинмаган чашка ва папирос қолдиги тутаб турган кулдон ёнида турарди, стул суянчигига кечки қора кўйлак илиб қўйилган. Хона атир ҳидига тўлган, бундан ташқари, қаёқдандир қиздирилган дазмол ҳиди ҳам кириб келаётган эди бу хонага.

Яланғоч Маргарита Николаевна чўмилганда киядиган халатини елкасига ташлаб, оёғига баҳмал теридан тикилган қора туфли кийиб тошойна қаршисида ўтирарди. Унинг қаршисида Азazelлодан олгани қутича соатли олтин билагузук ёнида ётар, Маргарита соат милидан кўзини узмасди. Баъзан унга соат бузилиб қолган-у, миллари жойидан жилмаётгандай туюларди. Лекин миллар, гарчи худди илиниб-илиниб қолаётгандек, жуда имиллаб бўлса ҳам юриб турган эди, мана, ниҳоят, соатнинг узун мили тўққиздан йигирма тўққиз минут ўтганини кўрсатди. Маргаританинг юраги шу қадар қаттиқ тепа бошладики, дастлабки пайтда қутичани қўлига олишга ҳам мажоли қолмади.

Ниҳоят у ўзини тутиб олиб, ахири қутичани очди — унда сарғишранг ёғупа бор экан. Ундан балчиқ ҳиди келаётгандек туюлди. Маргарита бармоғининг учи билан ёғупадан қиттак олиб, кафтига сурган эди, балчиқ ҳиди ўрмон ҳиди билан омихта бўлиб димоғига гупиллаб урилди, шундан сўнг Маргарита ёғупани кафти билан пешонаси ва ёноқларига сура бошлади. Ёғупа осонгина сурилар ва Маргаританинг пайқашича, шу заҳоти терисига сингиб кетаётган эди. Маргарита юзига ёғупадан уч-тўрт марта сургач, кўзгуга қарадио бирдан қўлидаги олтин қутичани тушириб юборди. Қутича соатнинг шиша қопқоғи устига тушиб, уни худди ўргимчак уяси шаклида дарз қилди. Маргарита кўзларини чирт юмди, кейин яна кўзгуга тикидио бирдан хандон ташлаб кула бошлади.

Унинг мўйчинақда терилиб силлиқ қилинган ингичка қошлари қуюқлашган ва иккита тимқора ёй бўлиб, кўм-кўк кўзлари устига ётган эди. Ўтган йили октябрда, яъни уста ғойиб бўлганида қаншарида пайдо бўлган ингичкагина тик ажин текисланиб йўқ бўлди. Шунингдек, икки чаккасида пайдо бўлган сарғиш доғ ҳам, икки кўзининг ташқи милклари олдида ҳосил бўла бошлаган кўз илғамас ажинлар ҳам йўқолди. Ёноқлари бир текисда қизғиш ранг касб этди, пешонаси оппоқ ва беғубор бўлди, сартарошнинг маҳорати билан жинглак қилинган сочлари ёйилиб кетди.

Ўттиз ёшли Маргаританинг рўпарасида энди, кўзгуда тимқора сочлари туғма қўнғироқ бўлган йигирма ёшлардаги жувон садафдек оқ тишларини кўрсатиб, қотиб-қотиб қуларди.

Маргарита кула-кула чарчагач, бир силкиниб елкасидан халатни отиб ташлади ва нафис ёғупага беш панжасини ботириб, уни бутун баданига қаттиқ-қаттиқ сура бошлади. Бадани бир лаҳзада қизариб, қизиб кетди. Шунда Александр боғидаги учрашувдан сўнг икки чаккасининг, худди миясига игна қадаб қўйилгандай тинимсиз лўқиллаб оғриётгани бирдан таққа тўхтаб, оёқ-қўлларининг мушаклари кучга тўлди ва Маргарита ўз жисмининг вазниси бўлганини сезди.

У бир сакраб, гилам узра ҳавода муаллақ осилиб қолди, кейин оҳиста паства туша бошлади.

— Ўргилай ёғупадан! Қандай яхши-я! — деб чинқирди Маргарита ўзини креслога «таппа» ташларкан.

Ёгуна унинг наинки ташқи қиёфасини ўзгартирди. Энди унинг бутун вужудида, баданининг ҳар бир ҳужайрасида шодлик қулф урардики, буни у бутун аъзои баданида худди увишганда ҳосил бўладиган жириллаш каби ҳис қилди. Маргарита ўзини ҳамма нарсадан фориғ бўлгандай эркин ҳис қилди. Бундан ташқари, у эрталаб кўнглига келган нарсанинг содир бўлганлигини, энди у бу хонадонни ва собиқ турмуш тарзини буткул тарк этажанини жуда аниқ тушунди. Лекин мана шу собиқ турмуш тарзини тарк этиш олдидан, уни юқориға, самоға даъват этмоқчи бўлган қандайдир янги, ғайриоддий қувватга итоат этиш арафасида фақат битта, энг охириги бурчни бажариши шартлиги кўнглига келди-ю, шу қип-яланғоч ҳолича ҳавога уча-уча эрининг кабинетига отилиб кирди ва чироқни ёқиб, ёзув столи сари югурди. У блокнотдан бир варақ йиртиб олиб, унга қалам билан йирик-йирик қилиб бехато ёзди:

«Мени кечир ва тезроқ унутиб юборишга ҳаракат қил. Мен сени мангу тарк этмоқдаман. Қидирма мени, бундан фойда йўқ, Мен бошимга тушган ғам ва мусибатдан жодугарга айландим. Мен кетяпман. Алвиго. Маргарита».

Сўнг у руҳи енгил тортиб, яна ётоқхонага учиб кирди, унинг орқасидан изма-из олам-жаҳон буюмларни кўтариб Наташа югуриб кирди. Кирди-ю, қўлидаги буюмлар — кўйлак илинган ёғоч кийим осғичу вижим рўмоллар, қолипга тортилган кўк ипак туфлию белбоғ — ҳаммаси ерга сочилди ва ҳайрон бўлганидан оғзи ланг очилиб қолди.

— Қалай, чиройлиманми? — деб ҳирқироқ овоз билан қичқирди Маргарита Николаевна.

— Вой, тавба-а! — деб пичирлади Наташа орқасига тисарилиб, — қанақа қилдингиз буни, Маргарита Николаевна?

— Бу — ёгуна! Ёгуна, ёгуна, — деди Маргарита ўзини кўзгуга солиб ҳар томонга айланаркан, ярақлаб турган олтин қутичага ишора қилди.

Наташа кўйлакнинг оёқ остида вижимланиб ётганига ҳам парво қилмай, тошойна олдига югуриб бориб, қутича тагида қолган ёгунага маҳлиё бўлиб тикилиб қолди. Унинг лаблари қимирлаб бир нималарни

пичирларди. Сўнг у Маргаритага ўгирилиб, бениҳоя иззат-эҳтиром билан деди:

— Баданингизни қаранг! Бу қанақаси? Баданингиздан нур ёғиляпти-я, Маргарита Николаевна. — Шундан кейин у бирдан ҳушини йиғиб дарров ерда ётган кўйлакни олди-да, унинг чангини қоқа бошлади.

— Ташланг уни! Ташланг! — деб чинқирди Маргарита. — Қуриб кетсин ҳаммаси, отиб юборинг! Йўқ, яхшиси, ўзингизга олинг уни, мендан эсдалик. Эсдалик учун олинг деяпман. Шу хонада нима бўлса, ҳаммасини олаверинг.

Ҳанг-манг бўлиб қолган Наташа худди телба одамдек анчагача Маргаритадан кўз узмай бақрайиб қолди, сўнг унинг бўйнига осилиб, устма-уст ўпаркан:

— Сиз атлассиз! Мунавварсиз! Атласдай товланяпсиз! Вой, қошларингизни қаранг!

— Опкетинг ҳамма латта-путталаримни, атирларимниям олиб сандиғингизга солиб яшириб қўйинг, — дерди Маргарита, — лекин қиммат буюмларга тегманг, сизни ўғри деб айблашлари мумкин.

Наташа қўлига тушган кўйлагу туфли, пайпоғу ички кийимларни ҳаммасини йиғиб бир бўғча қилди-да, ётоқхонадан ўқдай отилиб чиқиб кетди.

Шу маҳал тор кўчанинг нариги томонидаги қайси-ям бир очиқ деразадан моҳирона ижро этилган вальс садоси гумбурлади ва айна пайтда бир машинанинг дарвоза олдига келиб тўхтагани эшитилди.

— Ҳозир Азазелло кўнғироқ қилади! — деди Маргарита тор кўчада янграётган вальсга қулоқ соларкан, — у кўнғироқ қилади! Ажнабийдан эса қўрқмаслигим керак. Ҳа, энди тушундим, у бехатар одам!

Машина ғувилаб дарвозадан узоқлаша бошлади. Кўча эшик «қарс» этиб ёпилди ва ҳовлидаги йўлқадан оёқ товуши эшитилди.

«Бу Николай Иванович, оёқ олишидан биламан, — деб ўйлади Маргарита, — видолашув олдидан биронта жуда аломат, кулгили иш қилишим керак».

Маргарита дарпардани «шир» эттириб бир томонга сурди-да, деразага бир тиззасини кучоқлаб ёнламансига ўтирди. Ой шуъласи унинг ўнг томонини ёритди. Маргарита бошини кўтариб ойга тикилди-да, вучида шойрона ўйчанлик кашф этди. Оёқ товушлари яна бир-икки марта эшитилиб, кейин бирдан жим бўлиб қолди. Маргарита яна бир оз ойга маҳлиё бўлиб

ўтириб, ҳолатни бўрттириш учун хўрсиниб ҳам қўйди-да, боғ томонга ўгрилиб, чинданам унинг пастки қаватида яшовчи Николай Ивановични кўрди. Ой Николай Ивановични ўз нурига ғарқ қилган эди. У скамейкада ўтирар, аммо бехосдан ўтириб қолгани яққол кўриниб турарди. Пенсени бир томонга оғиб кетипти, портфелини эса маҳкам чангаллаб олипти.

— А, салом, Николай Иванович, — маънос овоз билан деди Маргарита, — хайрли оқшом! Мажлисдан келяпсизми?

Николай Иванович бу саволга чурқ этиб ҳам жавоб қилмади.

— Мен бўлсам, — деб давом этди Маргарита, гавдасини кўпроқ ташқарига чиқаришга уриниб, — ўзингиз кўряпсиз, ёлғизликдан зеркиб, нима қиларимни билмай, ойга боқиб, вальс тинглаб ўтирибман.

Маргарита чап қўлини кўтариб чаккасига тушган соч толасини тўғрилади, сўнг аччиғланиб деди:

— Бу ҳурматсизлик, Николай Иванович! Ҳар қалай, мен аёл кишиман-ку! Сиз билан гаплашаётган одамга жавоб бермаслик — бу одобдан эмас!

Кул ранг нимчасининг ҳатто тутмачаларигача оқсарик, чўққи-соқолидаги ҳар битта туккача ой нурида яққол кўриниб турган Николай Иванович бирдан хунук тиржайди, скамейкадан туриб, хижолатдан ҳуши оғиб қолди шекилли бошидан шляпасини олиб саломлашиш ўрнига, қўлида портфель билан қулочини керди ва оёқ ўйинига рақс тушмоқчи бўлгандек, тиззаларини букди.

— Вой, мунча тунд бўлмасангиз, Николай Иванович, — давом этди Маргарита, — умуман, ҳамманглар жонимга шу қадар тегдингларки, буни таърифлашга тилим лол, шунинг учун сизлар билан видолашаётганимдан бениҳоя шодман! Э, жин урсин ҳаммангларни!

Шу маҳал Маргаританинг орқасида — ётоқхонада телефон жиринглади. У деразадан сакраб тушиб, Николай Ивановични ҳам унутиб, трубкага чанг солди.

— Аззелло гапиряпти, — деган овоз эшитилди трубкадан.

— Азизим Аззелло! — деди Маргарита чинқириб.

— Вақт бўлди! Учиб чиқаверинг, — деди Аззелло, Маргаританинг самимий, шодиёна кайфиятидан мамнунлиги унинг овозидан сезилиб турарди. — Дарвоза устидан учиб ўтаётганингизда: «Кўринмаяпман!» —

деб қичқиринг. Кейин кўникиб олиш учун бир оз шаҳар устида учиб юринг-да, сўнг жануб томон учиб, шаҳардан чиқиб кетинг, тўғри дарё бўйига боринг. Сизни у ерда кутишяпти!

Маргарита трубкани илди, шу пайт қўшни хонада қандайдир ёғоч буюм эшикка «тақ-тақ» урила бошлади. Маргарита бориб эшикни ланг очган эди, пол артадиган чўтка рақс тушиб кириб келди. Унинг чўтка томони баланда бўлиб, дастаси билан гоҳ, тешинар, гоҳ ўйин тушаркан, нуқул дераза томон отиларди. Маргарита свинганидан чинқириб, чўткага миниб олди. Ана шундагина суворий аёл бу тўс-тўполонда кийиниб олишни унутганини эслади. У «от»ни каравот олдига учуриб бориб, қўлига биринчи бўлиб илинган ҳаво ранг кўйлакни олди. Кейин уни худди байроқдек қилпиратиб, деразадан учиб чиқиб кетди. Вальс садоси энди боғ узра баландроқ янграй бошлади.

Маргарита деразадан пастга учиб тушиб, скамейкада ўтирган Николай Ивановични кўрди. У тошдек қотиб қолган ва юқори қаватдаги ёп-ёруғ хонадан келяётган шовқин ва тарақ-туруқларга қулоқ солиб, эсанкираб қолган эди.

— Яхши қолинг, Николай Иванович! — деб қичқирди Маргарита унинг қаршисида рақс тушаркан. У «вой» деб юбориб, скамейка устида эмакларкан, портфелини ерга тушириб юборди.

— Алвидо! Мен буткул учиб кетяпман, — деди Маргарита вальс садосини босиб кетгудек чинқириб. Шу пайт у қўлидаги кўйлакнинг ҳеч кераги йўқлигини англаб, хунук хахолади-да, уни Николай Ивановичнинг бошига ёпди. Кўзи ҳеч нима кўрмай қолган Николай Иванович скамейкадан гиштин йўлкага ағанаб тушди.

Маргарита ўзи узоқ муддат изтироб чекиб яшаган уйга сўнгги марта назар ташлаш учун орқасига ўтирилди, ўтирилдию чироқлар шуъласидан лов-лов порлаб турган деразада Наташанинг ҳайратдан буришган юзини кўрди.

— Алвидо, Наташа! — деб қичқирди у ва чўтка бошини юқори кўтарди, — кўринмаяпман, кўринмаяпман, — деб яна қаттиқроқ қичқирди, сўнг заранг дарахти новдаларига юзини савалатиб, унинг шоҳлари орасидан, кейин дарвоза устидан учиб ўтиб, кўчага чиқди. Шунда жазави билан чалинган вальс садоси унинг орқасидан эргашди.

Йигирма биринчи боб

ПАРВОЗ

Мен кўринмаяпман, мен эркин қушман! Мен кўринмаяпман, мен эркин қушман! Маргарита ўз кўчаси узра учиб бориб, уни кесиб ўтган бошқа тор кўчага чиқди. У керосин ва ҳашаротларга қарши суюқ дори билан савдо қилувчи, ерга чўкиб қийшайиб қолган нефть дўкони жойлашган бу ямоқ-ясқоқ, қинғир-қийшиқ узун тор кўчадан ҳам бир зумда учиб ўтди ва шундагина, гарчи мутлақо эркин ва кўринмас бўлса ҳам, эҳтиёт бўлиш кераклигини фаҳмлади. У ҳозироқ муюлишдаги қийшайган фонус устунига урилиб ҳалок бўлиши мумкин эди, лекин чўткани вақтида тўхтатиб, бир ўлимдан қолди. Маргарита чўткани маҳкам чангаллаб, устунга чап бериб ўтди ва энди электр симлари, тротуар узра кўндаланг осилган вивескалардан ўзини эҳтиёт қилиб, секинроқ уча бошлади.

Учинчи тор кўча тўғри Арбатга олиб чиқар эди. Маргарита ҳам чўткани бошқаришни энди пухта ўрганиб олган эди, чўтка унинг измига юриб, қўл ва оёғининг хиёлгина ҳаракатига итоат этарди. Маргаританинг ўзи ҳам шаҳар узра учаётганда эҳтиёт бўлиш, кўпам бевошлик қилмаслик кераклигини тушунган эди. Бундан ташқари, боя кўчага учиб чиққанидаёқ одамларга кўринмаётганини фаҳмлаган эди. Ҳеч ким бошини кўтариб осмонга қарамас, «вой, анавини қаранглар!» — деб қичқирмас, ўзини панага олиб қочмас, дод солмас, ҳушидан кетмас, телбаёна хахоламас эди.

Маргарита тахминан иккинчи қават баландлигида товушсиз аста учиб борарди. Лекин шунда ҳам чароғон Арбат кўчасига чиқаверишда, хиёл янглишиб, қандайдир гардишсимон кўча белгисига кифти билан урилиб кетди. Бу ҳол Маргаританинг аччиғини чиқарди. У итоаткор чўткани таққа тўхтатиб, четроққа учиб борди, сўнг бирдан ўша гардишга ҳамла қилиб, чўтканинг учи билан унинг ойнасини чил-чил синдирди. Ойна синиқлари пастга тўкилиб, одамлар ўзларини четга олишди, қаердадир ҳуштак чуриллади, аммо Маргарита бу нокерак ишни бажариб бўлгач, қаҳ-қаҳ уриб кулди. «Арбатда жуда эҳтиёт бўлиш керак

экан, — деб ўйлади у, — бу ерда ҳамма нарса шунақаям айқаш-уйқаш бўлиб кетибдики, панд еб қолишим ҳеч гапмас». У симлар орасидан шўнғиб учиб ўтаркан, ўз пойи остида, пастда троллейбус, автобус ва энгил машиналарнинг томларини кўрди. Йўлкаларда эса юқоридан қараган Маргарита худди кепкалар дарёси оқаётгандек туюларди. Бу дарёлардан жилғалар ажралиб чиқиб, тунги магазинларнинг оловли оғзига оқиб кирарди. «Вой-бў, атала-ку! — деб ўйлади Маргарита аччиғланиб, — қимир этишга имкони йўқ-а». У Арбатни кесиб ўтиб, тўртинчи қават баландлигига кўтарилди ва муюлишдаги театрнинг машғаладек порлаб турган трубалари ёнидан ўтиб, икки томонида баланд-баланд иморатлар қад кўтарган жуда тор бир кўчага учиб кирди. Бу ердаги уйларнинг ҳамма деразалари ланг очик бўлиб, уларнинг ҳаммасида радиодан музыка эшитиларди. Маргаританинг синчковлиги тўтиб, шу деразалардан бирига мўралади. Ошхонага кўзи тушди. Плита устида иккита примус вағиллаб ёнар, қўлига қошиқ ушлаган икки аёл шанғиллаб жанжаллашарди.

— Ҳожатхонага кириб чиққандан кейин чироқни ўчириш керак. Мен сизга айтсам, Пелагея Петровна, — деди буғ чиқиб турган кастрюль ёнида турган аёл, — бўлмасам, ариза бериб, сизни кўчиртириб юборамиз!

— Ўзингизам қолишмайсиз, — деб жавоб қилди иккинчи аёл.

— Икковингиз ҳам бир-бирингиздан қолишмайсиз, — деди Маргарита жарангдор овоз билан, дераза орқали ошхонага учиб кираркан. Жанжаллашаётган икки аёл товуш келган томонга ўтирилишди-ю, қўлларида ювиксиз қошиқ билан серрайиб қолишди. Маргарита оҳиста қўл чўзиб, иккала примуснинг қулоғини бураб, ўтини ўчирди. Аёллар «вой» деб юбориб, оғизлари очилганча анграйиб қолишди. Лекин энди ошхона Маргаританинг жонига теккан эди, шу боис у яна тор кўчага учиб чиқиб кетди.

Кўча бошидаги (чамаси эндигина қурилиб битган) саккиз қаватли муҳташам бино Маргаританинг диққатини тортди. У пастлаб бориб ерга инди ва иморатнинг олд томони қора мрамр билан қопланганини, унинг ойнавад қенг эшиги ичкарасида олтин ҳошияли фуражка кийган, тугмалари ялтироқ дарбон турга-

нини, эшик тепасига эса олтин ҳарфлар билан: «Драмадаб Уйи», деб ёзилганини кўрди.

Маргарита, бу «Драмадаб» дегани нима экан, деб ўйлаб, кўзларини сузганча ёзувга тикилиб қолди. Сўнг чўткани қўлтиғига қистириб, эшикни очиб ичкари кираркан, бу рафтори билан дарбоннинг оғзини очиб қўйди, ичкарида кўзи лифт ёнида деворга осилган каттакон қора тахтага тушди. Бу тахтага квартираларнинг номерлари ва уларда яшовчиларнинг фамилиялари оқ ҳарфлар билан ёзилган эди. Бу рўйхатнинг энг теппасига ёзилган: «Драматург ва адабиётчилар Уйи» деган ёзувни кўрган Маргарита бўғиқ овоз билан ваҳшиёна қийқириб юборди. У ҳавога кўтарилиб, рўйхатдаги фамилияларни диққат билан ўқий бошлади: Хустов, Двубратский, Квант, Бескудников, Латунский...

— Латунский! — деб чинқириб юборди Маргарита. — Латунский! Ие, бу ўша-ку! Устани нобуд қилган шу эди-ку.

Эшик олдида турган дарбон таажжубдан бир сакраб тушиб, кўзларини бақрайтирганча қора тахтага тикилиб қолди, у кутилмаган мўъжизани: қандай қилиб одамлар рўйхати дабдурустан чийиллаб гапирганини тушунолмай гаранг эди. Маргарита эса бу пайт зинадан юқорига физиллаб чиқиб бораркан, завқ-шавқ билан такрорларди:

— Латунский — саксон тўрт! Латунский — саксон тўрт... Мана, чапда — 82, ўнгда — 83, яна бир қават баландда, чапда — 84. Шу ерда у. Мана ёзув — «О. Латунский».

Маргарита чўткадан тушди, унинг қизиб кетган товлари муздак тоштахта терилган майдончага тегиб ҳузур қилди. У бир марта, кейин яна бир марта кўнғироқ қилди. Аммо ҳеч ким эшикни очмади. Маргарита кўнғироқ тугмасини янаям қаттиқроқ босган эди, квартирани бошга кўтариб жиринглаган кўнғироқ овозини ўзи ҳам эшитди. Ҳа, МАССОЛИТ раисининг трамвай тагида қолиб ўлгани ва мотам мажлисининг айнан шу бугун оқшомга белгилангани учун саккизинчи қаватдаги 84-квартиранинг эгаси то ўла-ўлгунча марҳум Берлиоздан миннатдор бўлиши керак. Танқидчи Латунскийнинг омади бор экан. Шу омад уни мазкур жума куни жодугарга айланган Маргарита билан учрашишдан қутқариб қолди!

Эшикни ҳеч ким очмади. Шунда Маргарита, йўл-

йўлакай қаватларни санаб ўқдек пастга тушди-да, кўчага югуриб чиқди ва тепага қараб қаватларни санаркан, Латунскийнинг деразаларини тахминлаб топди. Бинонинг бурчагида саккизинчи қаватдаги бешта қоронғи дераза, шубҳасиз, ўшанинг квартираси эди. Маргарита шу тахмини билан ҳавога кўтарилди ва бир неча сониядан кейин очиқ деразадан қоронғи хонага кирди, бу ерда ойнанинг ингичкагина кумуш ёғдуси тушиб турарди. Маргарита шу ёғду-йўлакдан чопиб бориб, включателни пайпаслаб топди. Яна бир дақиқадан кейин бутун квартира ёритилган эди. Чўтка бир бурчақда турарди. Маргарита уйда ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, зинага чиқадиган эшикни очиб, ундаги ёзувни текширди. Ёзув ўша эди, демек, Маргарита ўзи кўзлаган квартирага кирган эди.

Ҳа, айтишларича, танқидчи Латунский ҳанузгача бу мудҳиш оқшомни эсласа ранги қув ўчиб кетармиш, ҳанузгача Берлиознинг номини иззат-икром билан эслармиш. Агар у уйда бўлганида, бу оқшомнинг қандай машғум ва разил жиноят билан яқунланиши мутлақо мавҳум бўлиб қолди. Маргарита ошхонадан салмоқли болғача кўтариб чиққан эди.

Яланғоч ва кўринмас жодугар ўзига таскин, тасалли беришга уринарди, қўллари бетоқат титрарди. У яхшилаб мўлжалга олиб туриб, рояль клавишларига болға урди, рояльнинг аянчли ноласи бутун квартирани босиб кетди. Унинг клавишлари ўприлиб, сирлари кўчиб, ҳар томонга сачрай бошлади. Рояль гулдулар, инграр, хириллар, жарангларди. Унинг сирланган қопқоғи худди тўппонча отилгандек «қарс» этиб ёрилди. Маргарита оғир ҳансираб, рояльнинг торларини болғача билан қайирар, узар эди. Ниҳоят, у жуда чарчаб, бир оз нафасини ростлаб олиш учун ўзини креслога отди.

Ваннахонада ҳам, ошхонада ҳам сув мудҳишона шариллаб оқар эди. «Сув тошиб полга туша бошлади чоғи» деб кўнглидан ўтказди Маргарита, сўнг овоз чиқариб илова қилди:

— Лекин кўпам ўтиравериш керакмас.

Сув ошхонадан йўлакка оқиб чиқа бошлаган эди. Маргарита ялангоёқ шало-п-шало-п сув кечиб, ошхонадан танқидчининг кабинетига челақларда сув олиб кирди ва уни ёзув столининг ғаладонларига қуйди. Кейин шу кабинетда турган шкафнинг эшигини

болғача билан уриб бузди-да, ётоқхонага отилди. У ерда каттакон кўзгу ўрнатилган шкафни бузиб, танқидчининг осиелиқ турган костюмини олди ва олиб бориб ваннадаги сувга бўқтирди. Кабинетдан олиб олган сиёҳдонни ётоқхонага олиб кириб, сиёҳни икки кишилик каравотдаги момик ўрин-кўрпа устига тўқди. Гарчи Маргарита ўзининг бу вайронгарлик фаолиятдан бениҳоят ҳузур қилаётган бўлса ҳам айна пайтда бу фаолиятнинг самараси унга ҳамон зиғирдаккина бўлиб туюларди. Шунинг учун энди у кўзи тушган ҳамма нарсани чилларчин қила бошлади. У фикус ўрнатилган гултувакни синдирди. Бу ишини чала қолдириб, ётоқхонага кирди ва ошхонадан олиб олган каттакон пичоқ билан чойшабни тилди, фотосурат ўрнатилган ойнавандли чорчўпларни уриб синдирди. У чарчашни билмас, айна чоғда бутун баданидан дув-дув гер оқарди.

Бу пайт Латунский квартираси остидаги 82-квартирада драматург Квантнинг уй ходимаси ошхонада чой ичиб ўтираркан, юқори қаватдан эшитилаётган гапир-тупур югуришлар, алланималарнинг тарақлагани, чил-чил синганини эшитиб ҳайрон бўлиб қолди. У бошини кўтариб, шифтга қаради, қарадио шифтнинг бирдан қандайдир ўлимтик рангда кўкара бошлаганини кўрди. Бу доғ ходиманинг кўзи олдида тез катталани бошлади ва бирдан томчилар пайдо бўлди. Ходима бу ҳодисага икки дақиқача тикилиб ўтирди, ниҳоят, шифтдан ҳақиқий ёмғир ёға бошлади. Шундагина у салчиб туриб кетиб, сув тушаётган ерга, полга тоғора қўйди, аммо бу зиғирча ҳам ёрдам бермади, чунки шифтдаги ҳўл доғ тобора кенгайиб, энди ёмғир газ плитасига ҳам, идиш-товоқлар уюлган стол устига ҳам ёға бошлаган эди. Шунда Квантнинг уй ходимаси чинқириб юбориб, зина бошига отилиб чиқди, Латунскийнинг квартирасидаги қўнғироқ тўхтовсиз жиринглай бошлади.

— Мана, қўнғироқ бошланди, энди кетсаям бўлади, — деди Маргарита. У чўткага минаркан, эшик бирқишидан келаётган аёл кишининг овозига қулоқ солди:

— Очинглар! Очинглар! Дуся, оч эшикни! Сизларникидан оқяптими сув? Бизникини сув босди.

Маргарита бир метрча юқорига кўтарилиб, болғача билан қандилга бир урган эди, иккита лампочка порт-

лаб, шокилалар ҳар томон сочилиб кетди. Эшик тирқишидан эшитилаётган чинқириқ тинди, зинадан чопиб тушаётган оёқ товушлари эшитилди. Маргарита деразадан учиб чиқиб, унинг ойнасига ташқари томондан болгача билан секингина урди. Ойна «чирс» этиб синдию бўлаклари уй сиртини қоплаган мрамар плиталарга урила-урила пастга сочилиб туша бошлади. Маргарита иккинчи дераза олдига учиб ўтди. Бу пайт жуда пастда, йўлкада одамлар зир югура бошлашди, уй олдида турган икки машинадан бири моторини гуриллатиб жўнаб қолди. Маргарита Латунскийнинг деразаларини «саранжом» қилиб бўлиб, қўшни квартиранинг деразалари олдига сузиб борди. Ойналарнинг чил-чил синиши тобора жадаллашди, тарақлаган, жаранглаган овозлар бутун кўчани босиб кетди. Уйнинг биринчи йўлагидан дарбон югуриб чиқиб тепага қаради, қандай чора кўришга дарров ақли етмади шекилли, бир оз тараддуланиб қолди, сўнг оғзига ҳуштак олиб жон-жаҳди билан чуриллата бошлади. Маргарита шу ҳуштак садоси остиде саккизинчи қаватдаги охириги дераза ойнасини мароқ билан синдирди-да, еттинчи қаватга тушиб, бу қаватнинг ҳам ойналарини бир чеккадан синдира кетди.

Бугун уйни ваҳима босди. Ойнаси ҳали синмаган деразалар ланг очилиб, уларда одамларнинг бошлари кўринар ва шу заҳоти яна ғойиб бўларди, очик деразалар эса, аксинча, ёпиларди. Кўчанинг нариги юзидеги уйларнинг ёруғ деразаларида, Драмадаб биносининг деразалари нега ўзидан-ўзи синаётганини билишга уриниб безовта бўлаётган одамларнинг қора кўланкалари кўринарди.

Тор кўчадан Драмадаб уйи томон халқ чопиб келарди, уй ичида эса гангиб қолган одамлар зина ва йўлкаларда сабабсиз, мақсадсиз зир югуришарди. Квантнинг уй ходимаси зинадан чопиб тушаётган одамларга, уйимизни сув босди, деб бақирарди, бир лаҳзадан кейин унга, Квантнинг тагида, 80-квартирада турувчи Хустовнинг уй ходимаси жўр бўлди. Чунки Хустовларнинг ошхонаси билан ҳожатхонаси шифтидан ҳам шариллаб чакка ўта бошлаган эди. Ниҳоят, Квантлар ошхонасида шифтнинг сувоғи палахса бўлиб кўчиб тушиб, столга уйилган ювиқсиз идишларнинг ҳаммасини чил-чил синдирди, шундан кейин сувоқ орасига катак-катак қилиб терилган, жиққа ҳўл тахта

тоқилар орасидан сув селдек шариллаб оқа бошлади. Энди биринчи подъезд зинасидан одамларнинг дод-фарёди эшитилди. Маргарита тўртинчи қаватдаги сўнгги икки дераза олдидан учиб ўта туриб, ичкарига қаради ва шоша-пиша противогаз кияётган бир одамни кўрди. Маргарита дераза ойнасини уриб синдириб, у одамни қўрқитиб юборди, у хонадан қочиб чиқиб кетди.

Шу чоғ кутилмаганда шафқатсиз вайронгарлик таққа тўхтади. Маргарита учинчи қаватга сузиб тушиб, нафис қора парда тутилган энг чекка деразадан ичкарига мўралади. Хонани қалпоқча кийдирилган битта чироқ ғира-шира ёритиб турарди. Икки ёнига тўр тутилган кичкина бир каравотчада тўрт ёшлар чамасидаги бола шовқинга қулоқ солиб қўрқиб ўтирарди. Хонада катталардан ҳеч ким йўқ эди. Чамаси, ҳамма ташқарига югуриб чиқиб кетган бўлса керак.

— Ойна синдиришяпти! — деди бола ва: — Ойи! — деб чақирди.

Ҳеч ким жавоб бермади, шунда у:

— Ойи, қўрқаман, — деди.

Маргарита пардани четга суриб деразадан учиб кирди.

— Қўрқаман, — деб такрорлади бола ва дағ-дағ титрай бошлади.

— Қўрқма, ҳеч қўрқма, облакай, — деди Маргарита шамол тегиб хириллаб қолган овозини майинроқ қилишга уриниб. — Ойна синдирган шўх болалар эди.

— Рогатка отишдими? — деб сўради бола қалтирашдан тўхтаб.

— Ҳа, рогатка отишди, рогатка, — деб тасдиқлади Маргарита, — сен ётиб ухла!

— Ситник отган, — деди бола, — ўшанда рогатка бор.

— Ҳа, тўғри, ўша отди!

Бола қувлик билан бир четга қаради-да, сўради:

— Сиз қаердасиз, хола?

— Мен йўқман, — деб жавоб қилди Маргарита. — Тушингга киярман.

— Ўзимам шунақа деб ўйловдим, — деди бола.

— Сен юзингни кафтингга қўйиб ёт, — деб буюрди Маргарита, — мен сенинг тушингга кираман.

— Ҳа, майли, тушимга кира қолинг, — деб рози бўлди бола ва шу заҳоти юзини кафтига қўйиб ётди.

— Сенга эртак айтиб бераман, — деди Маргарита ва қайноқ кўлини боланинг сочи олинган бошига қўйди, — бор экан, йўқ экан, дунёда бир хола бор экан. У бекфарзанд, яна, умуман бебахт ҳам экан. Мана шу хола нуқул йиғлайвериб-йиғлайвериб, охири баджаҳл жодугарга айланипти... — Маргарита жим бўлиб, кўлини боланинг бошидан олди — у ухлаб қолган эди.

Маргарита болғачани астагина дераза тоқчасига қўйиб, ўзи ташқарига учиб чиқди. Уй олди тўс-тўполон эди. Ойна синиқларига кўмилиб кетган асфальт йўлкада одамлар бир нималарни бақириниб, зир югуришарди. Улар орасида энди милиционерлар ҳам пайдо бўлган эди. Бирдан қўнғироқ бонг чалди ва устида нарвони бор ўт ўчирувчи қизил машина Арбатдан тор кўчага бурилиб кириб келди.

Бундан кейинги воқеалар энди Маргаритани қизиқтирмас эди. У биронта симга тегиб кетмаслик учун энг аввал қай томонга учишини кўзлаб олди-да, чўтка дастасини маҳкамроқ сиққан эди, бир зумда бу машғум уйдан анча баланглаб кетди. Тор кўча унинг пойида бир томонга оғиб, кейин буткул пастликка тушиб кетди. Энди шу битта кўча ўрнида Маргаританинг оёғи остида фик-фик томлар пайдо бўлди — уларни ҳар ер-ҳар еридан чароғон йўллар чор бурчак қилиб кесиб ўтган эди. Буларнинг бари тўсатдан бир томонга сузиб кетди, чироқлар занжири суркалиб, бир-бирига қоришиб кетди.

Маргарита яна бир силтаниб олдинга отилган эди, бояги томлар ер қаърига кириб, кўздан ғойиб бўлдилар, энди уларнинг ўрнида пастда электр чироқларидан вужудга келган милтиловчи кўл пайдо бўлди ва бу кўл бирдан ёни билан тикка турди, сўнг Маргаританинг тепасига чиқиб олди, ой эса унинг оёғи остида порлай бошлади. Маргарита ўзининг чалқанча учаётганини англади ва яна асл ҳолатига тушиб, ўгрилиб қараган эди, чироқлар кўлининг ҳам энди ғойиб бўлганини, орқада уфқда фақат пушти ранг шафақина қолганини кўрди. Бир лаҳзадан сўнг бу шафақ ҳам йўқолди, шунда Маргарита ўзидан балангда, чап томонида сузаётган ойдан бўлак ҳамроҳи йўқлигини кўрди. Унинг сочлари аллақачон ҳурпайган, ой эса баданини «ув» тортиб ўз нурига чўмилтирарди. Маргарита пастда икки қатор бўлиб тизилган сийрак чироқларнинг иккита

ўтли чизиққа айлангани ва зум ўтмай орқада қолиб кўздан ғойиб бўлганини кўриб, ўзининг ҳайратона тез учиб кетаётганини фаҳмлади-ю, аммо ҳеч нафаси қайтмаганидан ҳайрон бўлди.

Орадан яна бир неча сония ўтиши билан жуда узоқда, пастда, ер сатҳида электр шуълаларидан вужудга келган янги кўл порлади, лекин у шу лаҳзадаёқ чирпирак бўлиб айланиб, ер қаърида кўздан ғойиб бўлди. Яна бир неча сония ўтиши билан — яна бояги манзара такрорланди.

— Шаҳарлар! Шаҳарлар! — деб чинқириб юборди Маргарита.

Шундан кейин ҳам у ўз оёғи остида очиқ қора ғилофда ётган қандайдир шамширларнинг икки-уч марта ғира-шира товланганини ва уларнинг дарё эканлигини фаҳмлади.

Парвоздаги аёл бошини юқорига, чап томонга ўгириб, ойнанинг ниҳоятда шиддат билан орқага, Москва томон сузаётганини ва айна пайтда, ажабтовур қилт этмай турганини кўрдик, бу ой юзидаги ўткир тумшуғи тарк этилган шаҳар ёққа қараган аждар ё букри тойчоқни эслатувчи мавҳум қора доғ кўзга яққол ташланиб турарди.

Шу маҳал Маргарита, назаримда, чўткани бекорга бунчалик шитоб билан учиряшман, бунақа тезликда теваарак-атрофни тузукроқ кузата олмайман ҳам, парвоздан лаззатлана олмайман ҳам, деб кўнглидан ўтказди...

Маргарита чўтканинг бош томонини олдинга итарган эди, унинг дастаси — думи юқори кўтарилди, шунда у учишни секинлатиб, ер сари пастлай бошлади. Мана шу, худди самовий чанада учгандай пастга сирпаниб тушиш унга энг зўр ҳузур бағишлади. Ер Маргарита сари кўтарилиб келаркан, унинг шу пайтгача мавҳум бўлган қоп-қора сатҳидаги сирли жиҳатлари очилиб, жамики жозибалари ойдин тунда яққол кўзга ташлана бошлади. Ер Маргаритага яқинлашиб келар ва унинг димоғига эндигина яшил либос кия бошлаган ўрмонлар ҳиди уфураётган эди. Маргарита шудрингли ўтлоқни буркаган туман устидан, сўнг бир кўл узра сузиб ўтди. Маргаританинг оёғи остида қурбақалар баралла қуриллашар, қаердадир, жуда олисда поезд негадир юракни ҳаяжонга солиб пишиллаб борарди. Маргарита кўп ўтмай ўша поездни ҳам кўрди.

У ҳавога учқунлар сачратиб, худди пилла қурти каби имиллаб кетиб борарди. Маргарита ундан ўзиб кетиб яна бир кўл устидан учиб ўтди (бу кўл сатҳида яна битта ой порлаб турарди), яна ҳам пастлаб, азим қарағайларнинг учларига оёқлари тегай-тегай деб уча бошлади.

Шу пайт орқадан ҳавони тариллатиб йиртаётгандай мудҳиш шовқин эшитилди, бу шовқин Маргаритага тобора яқинлаб кела бошлади. Худди учиб келаётган замбарак ўқини эслатувчи бу шовқинга аёл кишининг анча чақиримга эшитилувчи қаҳқаҳаси аста-секин омихта бўла бошлади. Шунда Маргарита орқасига ўтрилиб, мавҳум бир қора қоришмани кўрди. Бу қоришма анча яқинлашиб келганида унинг бир нимага миниб олган одам эканлиги аён бўлди. Яна бир оздан кейин у одамнинг кимлиги ҳам маълум бўлди. Бу — Наташа эди. У Маргаритага етиб олиб, тезликни камайтирди.

Сочлари шамолда тўзиб кетган қип-яланғоч Наташа бир семиз тўнғизга миниб олган эди, тўнғиз олдинги туёқларига портфель ушлаб олган, орқа туёқлари билан жон ҳолатда тинмай тепинарди. Унинг кўзидан тушиб, ипига илиниб қолган пенсенси аҳён-аҳёнда ой шуъласида ярақлаб қўяр, шляпаси эса ҳадеб кўзига тушиб кетаверарди. Маргарита тўнғизга тикилиброқ қараб, уни таниди, бу — Николай Иванович эди. Ана шунда Маргаританинг қаҳқаҳаси ўрмон узра янграб, Наташанинг хандасига қоришиб кетди.

— Наташка! — деб чинқирди Маргарита, — ёғупа сурдингми сен ҳам?

— Айланиб кетай сиздан! — деб жавоб қилди Наташа ўз ҳайқириви билан мудроқдаги қарағайзорни уйғотиб, — о менинг француз қироличам, мен мана-вининг ҳам кал бошига сурган эдим ёғупадан!

— Маликам! — деб бўқирди тўнғиз йиғлоқи овоз билан устига мишган сувори аёлни шаталоқ отиб учириб бораркан.

— Тасаддуқ! Маргарита Николаевна! — деб чинқирарди Наташа ўз бекаси билан ёнма-ён учиб бораркан, — рост, ёғупангизни олдим. Ахир бизам одаммиз — яшашни, учишни хоҳлаймиз! Мени кечиринг, маликам, энди мен қайтмайман, ўлсам ҳам қайтмайман! Вой, қандай яхши-я, Маргарита Николаевна! Менга уйланмоқчи, — деди Наташа хижил бўлиб

шишиллаб бораётган тўнғизнинг гарданига бармоғи билан ниқтаб, — уйланмоқчи! Мени нима деб чақирдинг, а? — деб чинқирди у тўнғизнинг қулоғига энгашиб.

— Маъбуда, — деб хуриллади тўнғиз, — мен бундай тез уча олмайман! Муҳим қоғозлар сочилиб кетини мумкин. Наталья Прокофьевна, мен норозилик билдираман.

— Э, жин урсин сени, қоғоз-поғозларинг билан бирга! — деб чийиллади Наташа густоҳона хахолаб.

— Секинроқ, Наталья Прокофьевна! Ахир биров эшитиб қолиши мумкин-ку! — деб бақирди тўнғиз бўвориб.

Наташа Маргарита билан ёнма-ён учиб бораркан, бекаси учиб кетганидан кейин унинг уйида нималар бўлганини кула-кула гапириб берди.

Наташа, совға қилинган буюмларнинг биронтасига ҳам бошқа қўл урмай, дарҳол кийимларини ечиб ташлапти-ю, ёғупага отилишти, сўнг уни апир-шапир баданига сура бошлапти. Қараса, бекасида юз берган ўзгариш унда ҳам содир бўлишти. Наташа суюнганидан хандон ташлаб кулиб, ўзининг кўзгуда акс этган мўъжизакор гўзаллигидан сармаст бўлиб турганида, тишик очилиб, остонада Николай Иванович пайдо бўлишти. У Маргарита Николаевнанинг кўйлагини ва ўзининг шляпаси билан портфелини қўлида ушлаганча қаттиқ ҳаяжонланиб турганмиш. Унинг кўзи Наташани тушиптию эси оғиб қолипти. Сўнг бир оз хушини йиғиб олиб, чўғдек қизарганча, гўлдирапти:

— Шу кўйлакни ердан кўтариб, шахсан олиб чиқишни ўз бурчим деб билдим.

— Боя нима деб айтдинг, ярамас, а? — деб чийиллар ва хандон ташлаб куларди Наташа. — Нималар эдинг, нима деб йўлдан урдинг мени! Жарақ-жарақ нул ваъда қилдинг. Клавдия Петровна билмайди, деб айтдинг. Нима, ё гапим ёлғонми? — деб чинқирарди Наташа тўнғизга, у эса хижил бўлиб, тумшуғини четга бурарди.

Наташанинг шўхлиги тутиб кетиб, бехосдан Николай Ивановичга ҳам ёғупа сурипти, суриптию ажаблангандан донг қотиб қолипти. Пастки қаватда янновчи бу муҳтарам зотнинг юзи буришиб, чўққа тумшуғига айланипти, қўл ва оёқларидан туёқлар ўсиб чиқипти. Шунда Николай Иванович кўзгуга қарапти-ю

жон аччиғида алам билан чинқириб юборипти, аммо фурсат ўтган эди. Яна бир неча сониядан кейин у бошига тушган мусибатдан юм-юм йиғлаганча, устига Наташани миндирибди-ю, Москвадан аллақайси томонга шамолдек учиб кетипти.

— Мени аввалги асл қиёфамга қайтаришингизни талаб қиламан! — деди у ҳирқироқ овоз билан ё вазабланиб, ё ёлбориб, сўнг хур-хурлай бошлади, — мен ғайриқонуний йиғинда иштирок этишни истамайман! Маргарита Николаевна, сиз уй ходимангизни тартибга чақиришингиз керак.

— Э, ҳа, дарров сенга мен уй ходимаси бўлиб қолдимми? Уй ходимаси дегин? — деб чийилларди Наташа тўнғизнинг қулоғидан чимчилаб-чимчилаб оларкан, — боя маъбуда деб атовдингми? Отимни нима девдинг?

— Венера! — деди йиғламсираб тўнғиз, у тошлар орасидан жилдираб оқаётган жилға узра учаркан, тўёқлари билан ёнғоқ бутасини шитирлатиб ўтди.

— Венера! Венера! — деб мағрурона чинқирди Наташа бир қўлини белига қўйиб, иккинчи қўлини ой томон чўзганча, — Маргарита! Қироличам! Илтимос қилиб кўринг, мени шу алвастилимгича қолдиришсин. Айтганингиз — амри вожиб, сиз ахир ҳокимасиз!

Шунда Маргарита:

— Яхши, сўз бераман! — деб жавоб қилди.

— Раҳмат! — деб чинқирди Наташа ва бирдан шиддатли ва аллақандай маҳзун оҳангга бақирди: — Ҳей! Ҳей! Тезроқ! Тезроқ! Қани бир шаталоқ отчи! — У тўнғизнинг жон ҳолатда елиб-югуриш оқибатида ич-ичига ботиб кетган биқинига товонлари билан ниқтаган эди, тўнғиз яна ҳавони чок қилиб яшиндай олға отилдики, бир лаҳза ўтар-ўтмас Наташа олисда қора бир нуқта бўлиб кўринди, кейин эса мутлақо кўздан ғойиб бўлиб, шарпаси ҳам ўчди.

Маргарита ҳувиллаган, нотаниш жойларда, тепаликлар узра бояги-боягича аста-секин учиб борарди: бу тепаликларда ўсган сийрак азим қарағайлар орасида у ер-бу ерда харсангтошлар ётарди. Маргарита учиб бораркан, ҳозир Москвадан жуда ҳам олислаб кетган бўлсам керак, деб ўйларди. У минган чўтка энди қарағайлар устидан эмас, балки бир томони ой шуъласидан кумуш рангда товланаётган дарахтлар орасидан учиб борарди. Унинг энгил сояси ерда, ўзи-

дан анча олдинда ўрмалаб борарди — энди ой Маргаританинг елкасига ёғду сочарди.

У сув яқинлигини сизди, демак манзил шу ўртада. Маргарита қарағайлар орасидан учиб чиқиб, бўржар лабига оҳиста учиб келди. Жарнинг ой шуъласи тушмаган тубида дарё оқарди. Бу тикка жар этағида туман буталар шохига илиниб турар, дарёнинг нариги соҳили эса ясси ва паст эди. У ерда бир тўп бўлиб ўсган аллақандай сершоҳ дарахтлар остида ёнаётган гулхандан учқунлар чатнар ва қандайдир шарпаларнинг изғиб юргани кўринарди. Маргаританинг қулоғига ўша ёқдан ғашга тегувчи аллақандай шўх музыка эшитилгандай бўлди. Ундан нарида — то кўз етгунгача ойнинг кумуш шуъласига ғарқ бўлган текис даштда на бирон кулба, на қилг этган жонзоҳ кўринарди.

Маргарита жар ёқасидан пастга сакраб, зум ўтмай ўзини дарё бўйида кўрди. Самовий парвоздан сўнг унинг чўмилиғиси келди. У чўткани бир четга отиб юбориб, югуриб келиб сувга шўнғиди. Унинг қушдай энгил жисми мавжларга мисоли камон ўқидай ботиб, олам-жаҳон сув устунини деярли ойга қадар сачратди. Сув худди ҳаммомдагидек илиқ экан, Маргарита сув қаъридан кўтарилиб, дарёда ҳеч зоғ йўқлигидан фойдаланиб, роса мириқиб сузди...

Маргарита охири соҳилга чиқди. Унинг бадани чўмилиш оқибатида қизиб кетган эди. Энди у ҳеч қандай чарчоқ сезмай, жиққа ҳўл майса устида шодлиқдан ўйин туша бошлади...

Кейин у қаттиқ хуштак чалган эди, олдига чўткаси учиб келди, у чўткага миниб олиб, дарё устидан нариги соҳилга учиб ўтди. Бўр тоғининг сояси бу ерга етмаган, шу боис бутун соҳил ой ёғдусига ғарқ бўлиб ётарди.

Маргаританинг оёғи шудринг инган ўтлоққа тегиши билан самбиттоллар остида чалинаётган музыка баландроқ янгради ва гулхан учқунлари шода-шода бўлиб янада шўхроқ чатнади. Навдаларига нафис ва момик кучалар осилган самбиттоллар остида икки қатор тизилишиб ўтирган лунждор бақалар худди резинкадан ясалгандай, гоҳ шишиб, гоҳ пучайиб, ёғоч сурнайларда шўх бир маршни чалардилар. Бу машшоқлар қаршисида тол наваларига осилган ялтироқ нўқаклар ноталарни ёритар, бақаларнинг башараларида гулханнынг саросимали шуъласи ўйнарди.

Марш Маргарита шаънига чалинаётган эди. У ниҳоятда зўр тантана билан кутиб олинди. Дарё сатҳида давра қуриб ўйнаётган шаффоф бадан сув парилари ўйинни тўхтатиб, сув ўтларини силкиб Маргаритани қутлай бошладилар, шунда ҳувиллаган нимяшил соҳилда уларнинг ингровчи саслари янграб, акс-садоси жуда олисларга эшитилди. Яланғоч авастилар самбиттол орқасидан югуриб чиқиб, бир қаторга тизилишди ва сарой хонимларига хос тавозе билан тиз букиб таъзим қила бошлашди. Битта такатуёқ жонзод елиб келиб, Маргаританинг қўлидан ўқди, дарҳол ерга шоҳи поёндоз ёзиб, қироличам чўмилиб енгил тортдиларми, деб сўради ва ёнбошлаб ҳордиқ чиқаришни таклиф қилди унга.

Маргарита ҳам таклифни қабул этди. Шунда такатуёқ унга бир қадаҳ шампан виноси тутди. Маргарита винони ичиб юборган эди, дарҳол кўнгли гулдай яшнаб кетди. У Наташани суриштирган эди, унинг чўмилиб бўлиб, ўз тўнғизига минганча яна Москвага учиб кетганини айтишди: у тезроқ бориб, Маргаританинг келаётгани ҳақида дарак бериши ва унинг учун либос ҳозирлашда кўмаклашиши лозим экан.

Маргарита ҳам самбиттоллар тагида узоқ ўтирмади... Ҳамма сафарга шайлана бошлади. Сув парилари ой нурида ўз рақсларини ниҳоясига етказдилар ва аста кўздан ғойиб бўлдилар. Такатуёқ махлуқ Маргаритадан, дарё бўйига нимада келдингиз, деб тавозе билан сўради. Унинг чўтка миниб келганини эшитиб:

— О, ахир бу ноқулай-ку, — деди бир лаҳзада иккита шох бутоғидан аломат телефон ясади-да, кимдандир шу оннинг ўзида машина юборишни талаб қилди, талаб ҳам бир дақиқа ичида бажарилди. Оролга усти очиқ оч-малларанг машина учиб тушди, лекин рудда расмана шофёр эмас, балки клеёнка фуражка, қўлларига оғзи кенг қўлқоп кийган тумшуғи узун қоп-қора қарға ўтирарди. Орол ҳувиллай бошлади. Учиб кетган алвастилар порлаган ой шуъласида эриб йўқ бўлишди. Гулхан ўчиб, қўр устини кул боса бошлади.

Такатуёқ Маргаританинг машинага чиқишига кўмаклашди, у кенг орқа ўриндиққа чўқди. Машина гувиллаб бир сакради-ю, баландга, деярли ойгача кўтарилди, орол ҳам, дарё ҳам ғойиб бўлди, Маргарита Москва томон визиллаб учиб кетди.

Йигирма иккинчи боб

ШАМЛАР ЁРУҒИДА

Осмони фалакда учиб бораётган машинанинг бир текисда гувиллаши Маргаритани аллалар, ой шуъласи эса оромбахш ҳарорати билан уни иситарди. У кўзини юмиб, юзини шамолга тутди ва ҳозиргина ўзи тарк этган нотаниш дарё соҳили ҳақида ҳасрат билан ўйлай бошлади, негаки, у ерни энди ҳеч қачон кўрмаслигини кўнгли сеза бошлаган эди. Бугун кечқурун содир бўлган барча сеҳру мўъжизалардан сўнг Маргарита кимнинг ҳузурига меҳмонга кетаётганини фаҳмлай бошлаган эди, бироқ бу ҳол уни чўитмасди. Ўша ерда ўз бахтига қайта мушарраф бўлиш умиди уни довиорак қилган эди. Лекин унинг бахт тўғрисида узоқ вақт ҳаёл суришига имкон бўлмади. Маргарита бир оз муҳлатдан сўнг кўзини очиб, қарғанинг моҳир ҳайдовчи бўлганиданми, ё машинанинг ниҳоятда гумбурлигиданми, ҳар қалай пастда энди зулматга бурканган ўрмонни эмас, ҳаммаёғи милт-милт чироқ бўлган Москвани кўрди. Қора қуш — шофёр парвоз пайтида машинанинг олдинги ўнг филдирагини бураб бўшагиб олди, кейин уни Дорогомиллово районида, қаңдайдир жуда хилват бир қабристонга қўндирди. Сўнг у чурқотмай ўтирган Маргаритани чўткаси билан бирга бир қабр тоши ёнида ерга тушириб, машинани қабристон агагидаги жарга итариб юборди. Машина тубсиз жарга гумбурлаб тушиб, тилка-тилка бўлиб кетди. Қарға эса Маргаритага эҳтиром билан честь бериб, филдиракка минди-да, учиб кетди.

Шу заҳоти бир қабр тоши орқасидан қора плашли шарпа чиқиб келди. Унинг сўйлоқ тиши ой нурида ялт ириб кетди-ю, Маргарита дарров Азazelлони таниди. У Маргаритага имо қилиб чўткага минишни таклиф қилди, ўзи узун қиличга минди, шу заҳоти икковлари осмонга ўқдай учишди-ю бир неча сониядан сўнг Садовая кўчасидаги 302-бис уйининг олдида ерга қўнишди. Уларни ҳеч ким сезмади.

Қўлтиқларига чўтка билан қилич қистириб олган шу икки ҳамроҳ бостирма остига киришганида Маргаританинг кўзи кимнидир зориқиб кутиб ўтирган кепка ва қўнжи баланд этик кийган бир одамга тушди. Азazelло билан Маргарита енгил қадам ташлаб, оёқ

учида юриб ўтган бўлишса ҳам, у одам шарпани эшитди, лекин қандай жонзоднинг шарпаси эканлигини тушунолмади саросимада бир сесканиб қўйди.

Кейин улар олтинчи йўлак эшиги олдида бояги бостирмадаги одамга худди қўйиб қўйгандек ўхшовчи иккинчи одамни учратишди. Бу ерда ҳам бояги воқеа такрорланди. Оёқ товушлари... Одам безовталаниб, ўгрилиб қаради ва ўшшайиб олди. Лекин йўлак эшиги очилиб-ёпилганини кўриб, шарпалар орқасидан ўша томонга отилди, ичкарига кириб, ҳар ёққа олазарак бўлиб қаради, аммо, турган гапки, ҳеч нимани кўрмади.

Нусхаси иккинчидан, демакки, биринчидан ҳам, олинган учинчи одам учинчи қаватдаги майдончада навбатчилик қиларди. У тутуни аччиқ папирос чекиб ўтирарди, шу боис Маргарита унинг ёнидан ўтаётганда йўталиб юборди. Кашанда худди бир нима чаққандек ўриндиқдан сапчиб туриб кетди, саросимада атрофига аланг-жалаң қарай бошлади, зина панжараси оша энгашиб пастга кўз ташлади. Бу маҳал Маргарита ўз ҳамроҳи билан 50-квартиранинг эшиги олдига етиб олган эди. Қўнғироқ қилиб ўтиришмади, Аззелло ўз калити билан эшикни товушсиз очди.

Маргаритани ҳайратга солган биринчи нарса зулмат бўлди. Даҳлиз худди ер қаъри билан зим-зиё эди, шунинг учун Маргарита қоқилиб кетишдан кўрқиб, беихтиёр Аззеллонинг плашидан маҳкам ушлаб олди. Лекин шу пайт жуда олисда, юқорида бир шамчи-роқнинг милт-милт ёнаётгани кўринди, кейин у шуъла яқинлашиб кела бошлади. Аззелло кета туриб Маргаританинг қўлтиғидан чўткани тортиб олди, чўтка шу заҳоти зулмат қўйнида товушсиз ғойиб бўлди. Энди улар қандайдир кенг пиллапоялардан юқорига кўтарила бошладилар, Маргаритага бу пиллапоянинг охири йўқдек туюларди. Москвадаги оддий бир квартиранинг даҳлизига бу кўринмас, аммо мавжудлиги аниқ ҳис этиб турилган ғайриоддий ва ҳудудсиз зинанинг сивгани Маргаритани ҳайратга соларди. Бироқ шу пайт зина тугаб, Маргарита ўзини унинг юқори майдончасида турганини сизди. Бояги чироқ шундоққина Маргаританинг юзи олдига яқинлашиб келди-ю, у қўлида шамчи-роқ ушлаб турган қора ва дароз бир одамнинг юзини кўрди. Шу кейинги кунларда бу одамга рўпара келган шўрпешоналар ҳатто шу

зўрға милтиллаб ёнаётган шамчи-роқ ёруғида ҳам уни ганиган бўлардилар, албатта. Бу Коровьёв, яъни Фагот эди.

Тўғри, ҳозир унинг ташқи қиёфаси жуда ўзгарган эди. Аллақачон ахлатга ташлаб юбориш лозим бўлган шишаси синиқ пенсне ўрнига у энди монокль тақиб олган эди, аммо бу ҳам дарз кетган бўлиб, шамчи-роқ шуъласи шу шишада акс этарди. Бу суллоҳ мўйлабини гажак қилиб бураган ва мойлаган эди, унинг қоралигига келсак, эгнига фрак кийганлигидан шунақа эди, холос. Фақат кўкрагигина оқариб кўринарди.

Бу сеҳргар, регент, жодугар, таржимон — хуллас, аслида кимлигини шайтон ҳам билмайдиган Коровьёв шамчи-роқ ушлаган қўлини кенг ёйиб Маргаритага таъзим қилди ва уни ўзи билан юришга даъват эди. Аззелло ғойиб бўлди.

«Одам ҳайрон қоладиган оқшом, — деб ўйларди Маргарита, — бунақа бўлишини ҳеч тасаввур қилмаган эдим! Нима бало, электрлари ўчиб қолганми дейман? Лекин ҳаммадан ҳам хонанинг ҳажми мени ҳайрон қолдирыпти. Шу нарсаларнинг ҳаммаси қандай қилиб Москванинг оддий квартирасига сивиши мумкин? Бунга сира-сира ақл бовар қилмайди».

Коровьёвнинг қўлидаги шамчи-роқ жуда хира ёнаётган бўлса ҳам, Маргарита ўзининг ниҳоятда улкан залда, яна беҳисоб маҳобатли қора устунлари кўз илғамас ергача тизилиб кетган залда турганлигини тушунди. Коровьёв кичкина бир диван олдида тўхтаб, шамчи-роқни шу ердаги баланд курси устига қўйди, имо билан Маргаритани ўтиришга таклиф қилиб, ўзи ҳам унинг ёнига ўтирди ва худди суратга тушаётган одамдай савлат билан тирсагини курсига қўйди.

— Ижозатингиз билан сизга ўзимни танитсам, — деди Коровьёв беўхшов овоз билан, — Коровьёвман. Чироқ йўқлигидан ҳайрон бўляпсизми? Иқтисод деб ўйлаган бўлсангиз керак? Йў-йў-йўқ, асло. Агар шунақа бўлса, биринчи тўқнаш келган жаллод, чунончи, бугун, ҳали бир оздан кейин сизнинг тиззангизни ўпишга мушарраф бўладиган жаллодлардан бири шу курси устида бошимни тамамдан жудо қилсин. Сабаб, мессир хуш кўрмайдилар электр нуруни, биз уни энг охириги дамда ёқамиз. Ана унда, ишончингиз комил бўлсин: ҳаммаёқ керагидан ортиқ, ёритилиб юборилади.

Коровьёв Маргаритага ёқди, шанғи жавраши унинг кўнглига таскин берди.

— Йўқ, — деб жавоб қилди Маргарита, — мана шунча нарсанинг (у қўлини чўзиб, залнинг бепоёнлигини ифодалади) оддий бир квартирага қандай сиққани кўпроқ ҳайратга соляпти мени.

Коровьёв ёқимли жилва қилган эди, бурни атрофидаги соялар қимирлаб кетди.

— Бундан осон нарса йўқ! — деб жавоб қилди у. — Бешинчи ўлчов назариясидан бохабар бўлганлар учун ўз хонасини кўнгли тусаган ҳажмда кенгайтириш хамирдан қил суғуришдай гап. Ҳа, ҳа, муҳтарама соҳибам, ақл бовар қилмайдиган даражада кенгайтириш мумкин! Дарвоқе, мен, — деб жаврашда давом этди Коровьёв, — наинки бешинчи ўлчов назариясидан, балки, умуман ҳеч вақодан хабари бўлмаган, аммо шунга қарамай, ўз квартираларини кенгайтириш борасида энг баркамол мўъжизалар яратган одамларни биламан. Чунончи, менга ҳикоя қилиб беришган эди, шаҳарлик бир киши Земляной валда уч хонали квартира олиб, ҳеч қандай бешинчи ўлчов назарияси ва ўзга эсни оғдириб қўювчи найрангларсиз, ҳаш-паш дегунча, квартирасини тўрт хонали қилган — хоналардан бирининг ўртасидан девор олиб.

Кейин уни Москванинг бошқа-бошқа районидаги иккита алоҳида (бири — уч, иккинчиси — икки хонали) квартирага айирбошлаган. Мана сизга — бешта хона. Кейин ўша уч хонали квартирасини иккита икки хоналига алмаштириб, ўзингиз кўриб турибсизки, олти хонага эга бўлган. Шунда у, Москванинг турли районларидаги олти хонадан иборат ўша квартираларини Земляной валдаги битта беш хонали квартирага алмаштирмоқчи бўлгани ҳақида газетага эълон бериб, энг охириги ва энг гаройиб найранг қилмоқчи бўлиб турганида, бирдан бу фаолияти унга дахлдор бўлмаган сабабларга кўра, таққа тўхтаб қолган. Тўғри, ҳозир ҳам у бирон-бир хонага жойлашган, албатта, лекин сизни ишонтириб айтаманки, у хона Москвадан ташқарида бўлиши керак. Кўрдингизми, қанақа олғирлар бор, сиз бўлсангиз бешинчи ўлчовни гапириб ўтирибсиз.

Бешинчи ўлчов ҳақида гап очган Маргарита эмас,

Коровьёвнинг ўзи эди, шунга қарамай, Маргарита квартира алмаштирувчи учарнинг саргузаштларини эшитиб, шўх кулиб юборди. Коровьёв давом этди:

— Мақсадга ўтайлик, Маргарита Николаевна. Сиз воят оқила аёлсиз, шунга кўра, соҳибимизнинг кимлигини фаҳмлаган бўлишингиз керак.

Маргаританинг юраги «шув» этиб кетди, у индамай бош ирғатди.

— Ана, тушунибсиз, — деди Коровьёв, — биз ҳар қандай чала-ярим, мавҳум гапларга қаршимиз. Сираси, мессир ҳар йили бир марта бал берадилар. У баҳорги тўлиной бали ёхуд юзта қирол бали деб аталади. Тумонат одам келади! Ҳали бунга ўзингиз шоҳид бўласиз. Қисқаси: мессир бўйдоқ — буни ўзингиз ҳам тушуниб турган бўлсангиз керак. Бироқ бека йўқ, — Коровьёв қўлларини ёйди, — ўзингиздан қолар гап йўқ, қандай қилиб бал бекасиз...

Маргарита Коровьёвнинг ҳар битта сўзини ниҳоятда диққат билан тингларкан, қалбининг теран ери увишгандай бўлди — ўз бахтига эришиш умиди унинг бошини айлантирарди.

— Бизда анъана бўлиб қолган, — деб гапида давом этди Коровьёв, — бал бекасининг исми албатта Маргарита бўлиши керак, бу биринчидан, иккинчидан эса, у бал бериладиган ерда туғилган бўлиши шарт. Кўриб турибсизки, биз жаҳонгашталармиз, бу сафар, Москвада манзил қурдик. Бу ерда биз юз йигирма битта Маргаритани учратдик, лекин ишонасизми, — деб Коровьёв ҳафсаласи пир бўлиб ўз сонига «шап» этиб урди, — биттаси ҳам тўғри келмади. Ва ниҳоят, бизга бахт кулиб боқдию...

Коровьёв қаддини эгиб, маънодор жилмайди, шунда Маргаританинг юраги бир орзиқиб тушди.

— Қисқа қиламан! — деди Коровьёв, — энг қисқаси: шу масъулиятни зиммангизга олинг десак, йўқ демайсизми?

— Йўқ демайман, — қатъий жавоб қилди Маргарита.

— Албатта-да! — деди Коровьёв ва шамчироқни балаңд кўтариб илова қилди: — Марҳамат, мен билан юринг.

Улар икки қатор бўлиб тизилган устунлар орасидан юриб бориб ниҳоят бошқа бир залга ўтишди, бу ерда ўткир лимон ҳиди димоққа урилди, алланималарнинг

қитирлагани эшитилди, бунинг устига яна Маргаританинг бошига аллақандай шарпа тегиб ўтди. У сесканиб кетди.

— Қўрқманг, — деб мулоим оҳангда тасалли берди Коровьёв, Маргаритани қўлтиқлаб оларкан, — бу Бегемотнинг балолди найранглари, холос. Умуман, мен сизга, Маргарита Николаевна, ҳеч қачон, ҳеч нимадан қўрқмасликни маслаҳат беришга журъат этмоқчиман. Қўрқиш телбалик. Сиздан яшириб ўтирмайман — бал ниҳоятда дабдабали бўлади. Биз, ҳукмронлик ҳудуди ўз вақтида бениҳоя улкан бўлган шахсларни кўрамыз. Аммо уларнинг имкониятларини камина муқарриби бўлиш бахтига мушарраф бўлган зотнинг имкониятларига муқояса қилинса, у денгиз олдида бир томчи ҳам бўла олмайдики, буни ўйласанг кулгинг келади, ҳатто, сизга айтсам, хафа бўлиб кетасан...

Шу чоқ Коровьёв шамчирикча қараб пуфлаган эди, у ғойиб бўлди-ю, Маргарита ўз оёғи остида қандайдир эшик остидан тушиб турган чироқ шуъласини кўрди. Коровьёв ана шу эшикни оҳиста тақиллатди. Маргарита жуда қаттиқ ҳаяжонланганидан тишлари тақиллаб, бадани жимирлаб кетди. Эшик очилди. Бу мўъжазгина хона эди. Маргарита бу ерда эмандан ясалган кенг бир каравот, каравот устида вижимланган исқирт чойшаб ва ёстиқ кўрди. Каравот олдида оёқлари жимжимадор эман стол, унинг устида шам уялари куш панжаларини эслатувчи чилчироқ бўлиб, унинг еттита олтин панжасида йўғон шамлар ёниб турарди. Бундан ташқари, столда яна доналари ниҳоятда зўр маҳорат билан ишланган каттакон шахмат тахтаси бор эди. Эскириб, тақир бўлиб кетган бир гиламча устида пасттақина скамейка турарди. Бу ерда яна бир стол бўлиб, унинг устига қандайдир олтин коса ва бошқа бир чилчироқ қўйилган эди. Бу чилчироқнинг шохлари илонга ўхшатиб ясалган эди. Хонадан олтингугурт ва қатрон ҳиди келар, чироқларнинг кўланкалари ерда бир-бирини кесиб ўтган эди.

Бу ерда ҳозир бўлганлар орасида Маргарита Азazelлони бир кўришдаёқ таниди, у каравотнинг бош томонида турар ва энди эгнига фрак кийиб олган эди. У Маргаритага бағоят назокат билан таъзим қилди, зеро у Александр боғида Маргаританинг қошига қароқчи қиёфасида келган Азazelлога асло ўхшамас эди энди.

Варьетенинг мўътабар буфетчисини қаттиқ хижолат қилган ва машъум сеанс берилган тунда, яхшиямки, хўроз қичқириб қолиб, чўчиб кетган ўша яланғоч алвасти, яъни Гелла каравот ёнида ерга ёзилган гиламчада ўтириб, олтингугурт буғи чиқиб турган кастриюлда алланимани хамирга ўхшатиб қорарди.

Булардан ташқари, шахмат столи ёнидаги баланд курсида ҳирсдай келадиган бир қора мушук ўнг панжасида асп донасини ушлаб ўтирарди.

Гелла ўрнидан қўзғалиб, Маргаритага таъзим қилди. Мушук ҳам курсидан сакраб тушиб, орқа ўнг оёғини олдинга суриб, меҳмонга таъзим қиларкан, бирдан догани панжасидан тушириб юборди ва уни қидириб каравот тагига эмаклаб кириб кетди.

Буларнинг барини, кўркувдан донг қотиб қолган Маргарита шамлардан тушган бозингар кўланкаларда элас-элас кўрди. У кўзини тўшақдан уза олмай қолганди: бечора Иван — яқиндагина Патриарх кўлида, шайтон йўқ, деб ишонтирмоқчи бўлган кимса, яъни ўша йўқ нарса ҳозир каравотда ўтирарди.

Икки кўз: тубида ҳар қандай юракнинг энг теран еригача тешиб киришга қодир заррин учқун порлаб турган ўнг кўз билан игнанинг тешигини ёхуд ҳар қандай зулмат ва қора кўланканинг тубсиз қаърини эслатувчи зиёсиз ва қора чап кўз Маргаританинг юзига қаттиқ тикилган эди. Воладнинг юзи бир ёнга қийшайиб кетган, оғзининг ўнг чети патсга осилган, сочлари тўкила бошлаганидан кенг бўлиб кўринган пешонасида ингичка қошлари билан бир текисда чуқур-чуқур ажинлар чўзилган эди. Унинг юзи офтобдан мангу қорайгандай туюларди.

Эгнига исқарт, чап елкасига ямоқ тушган узун тунги кўйлақдан бошқа ҳеч нима киймаган Волад ялпайиб ўтирарди. У бир оёғини тагига босиб олган, иккинчисини узатиб скамейкага қўйган эди. Мана шу қорайган оёғининг тиззасини Гелла тутаб турган аллақандай малҳам билан ишқаларди.

Бу ғира-ширада Маргарита яна Воланднинг ёли йўқ кўкрагида қора тошдан моҳирона ясалиб, устига аллақандай ёзувлар ёзилган бир қўнғизни кўрди, у тилла занжирга осилган эди. Воланднинг ёнида тўшақда вазмин ўрнатилган аломат бир глобус турардики, унинг жони борга ўхшар ва бир биқини куёш билан ёритилгандек туюларди.

Сукут бир неча лаҳза давом этди. «Мени кузатяпти», — деб ўйлади Маргарита ва ўз ирода кучи билан тиззаларининг қалтирашини босишга ҳаракат қилди.

Ниҳоят Воланд жилмайиб гап бошлаган эди, унинг учқун чақнаб турган кўзи «пов» этиб ёнгандай бўлди.

— Хуш келибсиз, қиролича, ва лекин мени афв этгайсиз хонаки либосда бўлганим учун.

Воланднинг овози шу қадар сўниқ, паст эдики, айрим сўзлар зўрға хириллаб чиқди.

У тўшақда ётган узун қилични олди-да, каравот остига тиқиб кавларкан, деди:

— Бўлди, чиқ! Ўйин бекор қилинади. Меҳмон келди.

— Зинҳор бекор қилманг, — деб суфлёрга ўхшаб пичирлади Коровьев Маргаританинг қулоғига.

— Зинҳор бекор қилманг... — деб гап бошлади Маргарита.

— Мессир... — деб пичирлади яна Коровьев унинг қулоғига.

— Зинҳор бекор қилманг, мессир, — деди ўзини тутиб олган Маргарита оҳиста, аммо аниқ қилиб, сўнг жилмайиб туриб илова қилди: — Ўйинни тўхтатмаслигингизни илтижо қиламан. Ўйлайманки, шахмат журналлари шу партиянгизни чоп қилгудек бўлсалар, дурстгина гонорар тўлаган бўлардилар сизга.

Азazelло унинг гапини маъқуллаб, оҳиста томоқ қириб қўйди, Воланд эса Маргаритага диққат билан тикилиб туриб, қўлини чўзди ва уни имлаб ўз ёнига чақирди. Маргарита ялангоёқлари остида полни сезмай унга яқин борди. Воланд ўзининг зилдай оғир, айна пайтда чўғдек қайноқ қўлини Маргаританинг елкасига қўйиб, уни ўзига тортди ва ёнига, каравотга ўтқазди.

— Баски, бизга бундай камоли илтифот кўрса-таётган экансиз, — деб гапира бошлади у, — ўзим ҳам шундай бўлади деб ўйлаган эдим, унда биз такалуфни йиғиштириб қўямиз. — У яна каравот остига энгашиб қичқирди: — Токайгача давом этади бу каравот остидаги майнавозчилик? Қани чиқ, бадбахт масхарабоз!

— Аспни топа олмаяпман, — деб бўғиқ сохта овоз билан жавоб қилди каравот остидан мушук, — қаёққадир қочиб кетипти, унинг ўрнига алақандай қурбақа қўлимга илинди.

— Бу ер сенга бозор эмас — бас қил масхарабоз-

ликни! — деди Воланд гўё аччиғланаётгандай бўлиб. — Каравот остида ҳеч қанақа қурбақа йўқ эди! Бу уч пулга қиммат найрангбозлигингни Варьете учун асраб қўй. Агар ҳозироқ чиқмасанг, сени ютқазди деб ҳисоблаймиз, лаънати қочоқ.

— Таслим бўлиш йўқ, мессир! — деб бақириб юборди мушук ва шу заҳоти панжасида асп донасини ушлаганча каравот остидан чиқди.

— Марҳамат, танишинг... — деб гап бошлади Воланд, аммо ўз сўзини бўлиб деди: — Йўқ, кўргани кўзим йўқ бу тавияни, қаранг, не кўйга солиб чиқипти ўзини каравот тагидан.

Бу аснода бошдан-оёқ чанга беланган мушук орқа оёқларида туриб, Маргаритага таъзим бажо қиларди. Энди унинг бўйнига фрак билан тақиладиган оқ галстук боғланган, кўкрагига аёлларнинг садаф дурбинни осилган эди. Бундан ташқари, мушукнинг мўйлови заррин рангга бўялган эди.

— Ахир бу нима қилганинг? — деди Воланд, — нега энди мўйлавингни зарҳалладинг? Кейин, галстукка бало борми, эгнингда иштонинг бўлмагандан кейин?

— Мушук иштон киймайди, мессир, — виқор билан жавоб қилди мушук, — ҳали яна менга этик кийгин деб ҳам айтарсиз? Этик кийган мушук фақат эртақларда бўлади, мессир. Лекин бирон-бир жонзоднинг балга галстук тақмай келганини кўрганмисиз? Мен жамоа олдида шарманда бўлишни ҳам, гарданимга мушглаб балдан қувиб чиқаришларини ҳам истамайман! Ҳар ким баҳоли қудрат ясанади. Бу гапимни дурбинга ҳам дахлдор деб ҳисоблайверинг, мессир!

— Ахир мўйловинг-чи?...

— Ҳайронман, — деб қуруққина эътироз билдирди мушук, — нега энди Азazelло билан Коровьев соқол-мўйловларини олишганидан кейин оқ упа сепишлари мумкин-у, мен мўйловимга олтин упа сепишим мумкин эмас, бундан оқ упанинг нимаси афзал? Агарда мен мўйловимни устарада қирсам эди, унда гап қилишинглар мумкин эди! Чунки мўйлови қирилган мушук — чинданам фирт бемаънилик, буни минг карра эътироф этишга ҳам тайёрман. Лекин, умуман олганда, — шу ерга келганда мушукнинг хўрлиги келиб, овози қалтираб кетди, — кўриб турибман, менга тирғиладиган бўлиб қолишди, бинобарин, олдимда,

умуман мен балда бўлишим керакми ўзи, деган жиддий масала турипти. Хўш, сиз бунга нима дейсиз, мессир?

Шундай деб мушук сал бўлмаса ёрилиб кетгудек шиша бошлади.

— Вой, қаллоб-е, вой фирибгар-е, — дерди Воланд бошини сарак-сарак қилиб, — ҳар сафар шу — ютқазаетганини сезса, энг разил аддоқчига ўхшаб, гапни чалғитишга тушади. Қани, тез ўтир-у, бас қил қуруқ сафсатабозликни.

— Мен ўтираман, — деб жавоб қилди мушук ўтираркан, — лекин охирги фикрингизга эътироз билдираман. Каминанинг нутқлари, сиз бу хоним олдида мени камситиб айтганингиздек, сафсата эмас асло, балки аниқ силлогизмлар мажмуасидирки, Секст Эмпирик Марциан Капелла ва ҳаттоки Аристотелдек донишмандлар ҳам уларни юксак баҳолаган бўлардилар.

— Шох! — деди Воланд.

— Майли, майли, — деди мушук ва шахмат тахта-сига дурбин орқали қарай бошлади.

— Шундай қилиб, — деб юзланди Воланд Маргаритага, — танишинг, донна, менинг мулозимларим билан. Манави жиннилик қилаётган мушукнинг исми — Бегемот. Азазелло ва Коровьёв билан танишиб олгансиз, энди, марҳамат, ходимам Гелла билан танишинг. Ишга чечан, фаросатли, қўлидан келмайдиган иш йўқ.

Гўзал Гелла кафтлаб малҳам олиб, соҳибининг тиззасига суришдан тўхтамаган ҳолда, кўк кўзларини Маргаритага тикиб жилмайди.

— Ана, бўлди, — деб таништиришни якунлади Воланд ва Гелла тиззасини қаттиқроқ эзганидан афти буришиб кетди, — жамоамиз, кўриб турибсизки, озчилик, қурама ва одми. — У жим қолиб, ўз олдида турган глобусни айлантира бошлади. Глобус шу қадар зўр маҳорат билан ишланган эдики, ундаги мовий океанлар мавжланар, қутб эса ҳақиқий муз ва қор билан буркангандек кўринарди.

Бу маҳал шахмат тахтаси устида бесаранжомлик бошланган эди. Оқ ридо кийган шох ўз катагида кўнгли ғаш бўлиб типирчиларкан, мушкул аҳволга тушганидан қўлларини кўкка кўтарарди. Ойболгалар билан қуролланган учта оқ пиёда оқ офицерга

бақрайиб қараб турарди, офицер шамширини ўйна-тиб, пиёдаларни олға, яъни Воланднинг от минган икки сувориси турган катаклар сари ундарди.

Шахмат доналарининг жонли эканлиги Маргаритани ниҳоятда қизиқтириб, ҳайратга солди.

Мушук дурбинини кўзидан олиб, ўз шохининг орқасига оҳиста туртиб қўйди. Шох мушкул аҳволга тушганини сезиб, юзини қўллари билан беркитди.

— Ишинг чакки кўринади, азизим Бегемот, — оҳиста деди Коровьёв заҳарханда билан.

— Вазият жиддий, лекин умид йўқ эмас ютишдан, — деди Бегемот, — сирасини айтганда: мен ғалаба қилишимга қатъий ишонаман. Фақат вазиятни яхшилаб таҳлил қилиб кўриш керак.

Таҳлилни у жуда антиқа тарзда бошлади: ўз шохига алақандай имо-ишоралар қилиб кўз қиса бошлади.

— Ҳеч нима кор қилмаяпти-ку, — деди Коровьёв.

— Ие, вой! — деб қичқириб юборди шунда Бегемот, — тўтилар учиб кетишибди-ю — огоҳлантирган эдим-а!

Дарҳақиқат, олисдан беҳисоб қуш қанотларининг патирлагани эшитилди. Коровьёв билан Азазелло югуриб чиқиб кетишди.

— Э, жин урсин найранларингни! — деб гўлдиради Воланд ўз глобусидан кўз узмай.

Коровьёв билан Азазелло чиқиб кетишган ҳамоноқ Бегемотнинг кўз қисини авжга чиқди. Ниҳоят, оқ шох имо-ишоранинг маънисига тушунди-ю, елкасидаги ридони ўзи турган катакка ечиб ташлаб, шахмат тахтасидан чопиб чиқиб кетди. Офицер эса унинг ўрнига ўтиб, шох либосини ўз елкасига ташлаб олди. Коровьёв билан Азазелло қайтиб келишди.

— Яна алдабсан-да бизни, — деб тўнғилади Азазелло Бегемотга ўқрайиб.

— Қайдам, қулогимга чалинувди, — деб жавоб қилди мушук.

— Хўш, токайгача кутаман? — деди Воланд, — шох!

— Эшитмабман, мэтр, — деди мушук, — шох бўлиши мумкин эмас.

— Такрор айтаман — шох!

— Мессир, — деди мушук сохта ваҳима билан, — сиз жуда чарчаган кўринасиз: шохга шох йўқ ахир!

— Шоҳ Г икки катагида турипти, — деди Воланд шахмат тахтасига қарамасдан.

— Мессир, камина ҳайратдан, — дея ингради мушук башарасини даҳшатли бужмайтириб, — бу катақда шоҳ йўқ.

— Нима дединг? — деди ҳайрон бўлган Воланд ва тахтага тикилиб қаради. Шоҳ катагида турган офицер тескари ўгирилиб, юзини қўли билан пана қилиб олган эди.

— Оббо касофат-е, — деди ўйчанлик билан Воланд.

— Мессир! Мен яна магтикқа мурожаат қилман, — деб гап бошлади мушук икки панжасини кўксига қўйганча, — агар рақиб шоҳга шоҳ деб эълоп қилса-ю, аслида шахмат тахтасида шоҳнинг сояси ҳам бўлмаса, бундай шоҳ — шоҳ ҳисобланмайди.

— Таслим бўласанми ё йўқми? — деб бақирди Воланд дағдаға қилиб.

— Рухсат этинг, ўйлаб кўрай, — ювошгина деди мушук, тирсақларини столга қўйиб ва панжалари билан қулоқларини чангаллаганча ўйлай бошладди. У узоқ вақт ўйлаб, ниҳоят деди: — Таслимман.

— Бу ўжар махлуқни ўлдирсанг ҳам оз, — деди Азазелло гижиниб.

— Ҳа, таслим бўлдим, — деди мушук, — лекин айтиб қўяй, фақат ҳасадагўйлар таъқиб қилган муҳитда ўйнай олмаслигим сабабли таслим бўляпман! — У ўрнидан турди. Шахмат доналари ўзлари қутига бориб тушишди.

— Гелла, вақт бўлди, — деди Воланд, шунда Гелла хонадан чиқиб кетди. — Аксига юриб, бал бўладиган кун оёғим оғриб қолса-я, — деб гапида давом этди Воланд.

— Рухсат этинг, мен уқалай, — деб оҳиста илтимос қилди Маргарита.

Воланд Маргаритага қаттиқ тикилиб қаради, сўнг тиззасини унга томон сурди.

Лавадек қайноқ балчиқ Маргаританинг қўлини куйдирарди, аммо у афтини буришгирмай, Воланднинг тиззасини оғритмасликка уриниб уқалайверди.

— Муқаррибларим буни бод деб айтишяпти, — дерди Воланд кўзини Маргаритадан олмай, — лекин мен қатъий ишонч билан айтаманки, тиззамнинг оғриғи, бир минг беш юз етмиш биринчи йилда Бро-

кен тоғида Шайтон кафедрасида битга кетворган алвасти хоним билан яқин мулоқотда бўлганим асорати бўлиши керак, менимча.

— О, ақл бовар қилмайди! — деди Маргарита.

— Парво қилманг! Яна уч юз йиллардан кейин тузалиб кетади. Менга кўп дори-дармон тавсия қилишди, лекин эски одатим бўйича бўвимнинг даволаш воситаларига амал қиламан. Бағоят антиқа гиёҳларни мерос қилиб қолдириб кетган менга ўша камширшо, яъни бўвим. Дарвоқе, сизнинг ҳеч бир дардингиз йўқми? Балки қалбингизни кемирувчи бирон ҳасрат, ғусса бордир сизда ҳам?

— Йўқ, мессир, ундай нарсалар йўқ менда, — деб жавоб берди оқила Маргарита, — эндиликда, сизнинг ҳузурингизда эса ўзимни жудаям яхши ҳис қияпман.

— Назаримда, — деди Воланд бирдан қувноқ оҳангда, — сизни менинг глобусим қизиқтираётганга ўхшайди.

— О, рост, мен ҳеч қачон кўрмаганман бундай буюмини.

— Ажойиб буюм. Очигини айтганда мен сўнгги ахборотни радио орқали эшитишни ёқтирмайман. Одатда, ахборотни қандайдир қизлар ўқишади, улар жойларнинг номларини аниқ талаффуз қилишмайди. Бундан ташқари, уларнинг ҳар учтадан бири ё дудук, ё тили чучук — атайлаб шунақаларни танлашадими, ҳайронман. Менинг глобусим анча қулайроқ, бунинг устига, мен юз бераётган воқеаларни аниқ билишим керак. Мана, масалан, соҳилини океан ювиб ётган мана бу ерни кўряпсизми? Қаранг, ана, у ўт оляпти. У ерда уруш бошланди. Агар кўзингизни яқинроқ олиб борсангиз, тафсилотларини ҳам кўрасиз.

Маргарита глобусга яқинроқ энгашган эди, квадрат ичидаги ер тасвири кенгайиб, ранг-баранг бўёқларга бўялди ва бўртма харитага ўхшаб кетди. Шунда Маргарита лентасимон дарёни ҳам, унинг бўйига жойлашган қандайдир бир қишлоқни ҳам кўрди. Нўхатдаккина бир уйча катталашиб гугурт қутисидек бўлди. Бирдан бу уйнинг томи қоп-қора тутун билан бирга осмонга кўтарилди, унинг деворлари қулаб тушди, оқибат, икки қаватли бу қутичадан ҳеч вақо қолмади — у қора тутун бурқсаб чиқаётган бир тўп ахлатга айланган эди. Маргарита кўзини глобусга яна

ҳам яқинроқ олиб бориб, ерда ётган кичкинагина бир аёлни ва унинг ёнида қўлларини ёйиб қонга ботиб ётган гўдакни кўрди.

— Тамом, — деди жилмайиб Волаңд, — гуноҳ қилишга ҳам улгурмади. Абадоннанинг иши ҳамиша пухта.

— Мен ўша Абадоннага қарши бўлган томонда бўлишни истамасдим, — деди Маргарита. — Ким томонда ўзи у?

— Сиз билан узоқроқ суҳбатлашганим сари, — назокат билан деди Волаңд, — гоаят оқила эканлигингизга кўпроқ ишонч ҳосил қиляпман. Сиз хотиржам бўлинг. Абадонна мутлақо холис иш кўради ва курашаётган иккала тарафга ҳам бирдай хайрихоҳдир. Шунга кўра, иккала тараф курашининг оқибати бир хил бўлади доим. Абадонна, — деб Волаңд оҳиста чақирди, шу заҳотиёқ қора кўзойнак таққан қандайдир озғин одам девор ичидан чиқиб келди. Унинг кўзойнаги Маргаритага шу қадар кучли таъсир қилдики, у оҳиста чинқириб юбориб, юзини Волаңдининг оёғига босди. — Бас қилинг, — деб ўшқирди Волаңд, — мунча асабий бўлиб кетишган-а бу замоннинг одамлари. — У Маргаританинг елкасига «шап» этиб шапалоқ урган эди, унинг бугун вужуди жаранглаб кетди. — Кўряпсиз-ку, у кўзойнақда. Буңдан ташқари, Абадонна ҳеч қачон бирон кимсанинг ҳузурида бемаврид пайдо бўлган эмас, бўлмайди ҳам. Уңдан кейин, бу ерда мен борман. Сиз эса, менинг меҳмонимсиз! Шунчаки уни сизга кўрсатмоқчи эдим, холос.

Абадонна қимир этмай турарди.

— Бир лаҳзага кўзойнагини олса бўладими? — деб сўради Маргарита Волаңдининг пинжига кириб, энди кўрқувдан эмас, синчковликдан қалт-қалт титраркан.

— Бу энди мумкин эмас, — жиддий оҳангда деди Волаңд ва бир қўл силтаган эди Абадоннанинг қораси ўчди. — Менга бир нима демоқчимисан, Азazelло?

— Мессир, — деб жавоб қилди Азazelло, — гапирिशга руҳсат этинг. Бизда иккита бегона бор: ҳиқиллаб, ўз соҳиббаси ҳузурида қолдиришни илтижо қилаётган соҳибжамол қиз билан унинг ихтиёридаги, маъзур кўрасиз, тўнғиз.

— Соҳибжамоллар ўзларини жуда антиқа тутадилар-да, — деди Волаңд.

— У Наташа, — деб юборди Маргарита.

— Майли, соҳиббаси қошида қолдиришлар. Тўнғизни эса ошпазларга жўнатинг!

— Уни сўйишадими? — чинқириб юборди кўрқиб кетган Маргарита, — шафқат қилинг, мессир, у пастки қаватда яшовчи Николай Иванович. Англашилмовчилик содир бўлган. Наташа бехосдан унга ҳам ёгуна суриб қўйипти...

— Афв этасиз, — деди Волаңд, — ким сўяр экан ўша даҳмазани? Вақтинча ошпазлар билан ўтириб турсин, вассалом! Ахир уни бал бўлаётган залга кирита олмайман-ку!

— Ҳа-да... — деб илова қилди Азazelло ва давом этди: — Ҳадемай ярим кеча бўлади, мессир.

— А, жуда соз, — деб Волаңд энди Маргаритага юзланди: — Хуллас, марҳамат қилсинлар! Олдиндан миннатдорчилик билдираман сизга. Ўзингизни йўқотманг, ҳеч нимадан кўрқманг. Сувдан бошқа ҳеч нима ичманг, бўлмаса лоҳас бўлиб, қийналиб қоласиз. Вақт бўлди!

Маргарита ўрнидан турди, шу пайт эшик олдида Коровьев пайдо бўлди.

Йигирма учинчи боб

ИБЛИС ҲУЗУРИДА ОЛАМШУМУЛ БАЛ

Ярим кеча яқинлашиб қолганидан шошилишга тўғри келди. Маргаританинг кўзига нарсалар зўрға кўринарди. Унинг эсида қолган нарса — шамлару тубига рангдор тошлар ётқизилган қандайдир ҳовузча бўлди. Гелла билан унга кўмаклашаётган Наташа шу ҳовузчага тушиб турган Маргаританинг бошидан қизил рангли қуюқ ва қайноқ бир суюқлик қуйишди. Маргарита тамшаниб кўриб, шўртанг нарсани ҳис қилди ва ўзини қон билан ювишаётганини тушунди. Бу қонли душдан кейин бошқаси — пушти ранг қуюқ ва тиниқ душ бошланди, энди бу гул мойидан Маргаританинг боши айланиб кетди. Кейин уни биллур чорпояга ётқизишиб, баданини алақандай йирик-йирик яшил япроқлар билан то ярақлагунча ишқалашди. Шу пайт мушук югуриб кириб, кўмаклаша бошлади. У Маргаританинг оёқ томонига чордана қуриб ўтириб олиб, кўча-кўйдаги этик мойловчиларга ўхшаб, унинг

товонини ишқалай бошлади. Маргарита оч-пушти атиргул баргларидан ким унга туфли тикканини ҳам, уларнинг олтин тасмалари қандай қилиб ўз-ўзидан тугмаланиб қолганини ҳам эслолмасди. Қандайдир бир куч Маргаритани шахт кўтариб, кўзгу рўпарасига қўйди, шунда унинг бошида шоҳона олмос тож ярақлаб кетди. Шу пайт қаёқдандир пайдо бўлган Коровьёв Маргаританинг бўйнига оғир занжирга илинган қора бароқ итнинг чўзинчоқ рамкадаги залвар тасвирини осиб қўйди. Бу безак қироличага ниҳоятда малол келди. Занжир шу заҳотиёқ унинг бўйнини ишқалаб қизартирворди, зилдай тасвир эса унинг қадини букарди. Бироқ бу ўнғайсизлик эвазига Маргарита баъзи бир имтиёзга мушарраф бўлди. Бу имтиёз — Коровьёв билан Бегемотнинг унга иззат-эҳтироми эди.

— Ҳечқиси йўқ, асло азият чекманг! — деб гўлдирадди Коровьёв ҳовузчали хона эшиги олдида туриб, — ўзга илож йўқ, шу нарса керак, керак, керак. Ижозатингиз билан, қиролича, сизга охирги маслаҳатим. Меҳмонлар орасида турли тоифадаги шахслар бўлади, о, жуда-жуда кўп улар, аммо ҳеч кимга, қиролича Марго, ҳеч қандай имтиёз берилмаслиги керак! Агар борди-ю биронтаси дидингизга ёқмаса... аминманки, сиз бунга ўз чеҳрангизда ифода этмайсиз, албатта... Йўқ, йўқ, бундай ўйлаш мумкин эмас! У сезади, ўша заҳоти сезиб қолади. Унга меҳр қўйиш, севиш керак, қиролича. Бунинг эвазига бал бекаси юз ҳисса кўпроқ меҳрга сазовор бўлажак! Яна: ҳеч кимни эътиборсиз ўтказвормайсиз. Агар луқма ташлаб гаплашишга вақтингиз бўлмаса, йўқ деганда, жилвали нигоҳ ташлайсиз ё салгина қиё боқиб кўясиз. Нима қилсангиз қилинг, аммо ҳеч кимни эътиборсиз қолдирманг. Улар шу эътиборсизликдан заволга учрайдилар...

Шундан кейин Маргарита Коровьёв билан Бегемот кузатувида зим-зиё қоронғиликка қадам қўйди.

— Мен, мен, — деб пичирлади мушук, — мен сигнал бераман!

— Майли! — деди Коровьёв қоронғида.

— Бал! — деб қаттиқ чийиллади мушук, шу заҳоти Маргарита чинқириб юбориб, кўзларини бир неча лаҳзага чирт юмиб олди. Чунки бал унинг кўзига чаровон шўъла ҳамда ҳар хил ҳиду товушлар тимсолида

намоён бўлган эди. Коровъёв қўлтиқлаб олиб кетаётган Маргарита ўзини тропик ўрмонда кўрди. Қизилтўш, яшилдум тўтиқушлар лианаларга осилишар, улар устидан сакрашар ва: «Мен гоят мамнунман!» — деб шанғиллашарди. Лекин ўрмон бир зумда тугаб, ҳаммомона димлик бал залининг салқин ҳавоси билан алмашди. Бу зал ҳам ўрмон сингари ҳувиллаган эди, фақат сарғиш ялтироқ тошлардан тикланган устунлар пойида бошларига ошпоқ салла ўраган ярим-яланғоч негрлар қимир этмай турардилар. Маргарита ўз мулозимлари билан (улар сафига энди Азазелло ҳам қўшилган эди) залга учиб кирганида негрларнинг юзлари ҳаяжондан хира-қўнғир рангга кирди. Шу ерда Коровъёв Маргаританинг қўлини қўйиб юбориб, кулофига пичирлади:

— Тўғри лозазор томон юринг!

Маргаританинг рўпарасида унча балаңд бўлмаган оқ лолалар зич бўлиб қаҳ кўтарган эди, улар ортида эса устига қалпоқча ўрнатилган сон-саноксиз чироқлар, чироқлар қаршисида қора фрак кийган одамлар кўринди. Маргарита бал музикасининг қаерда чалинаётганини шундагина тушунди... Юз элликтанча одамдан иборат оркестр полонез куйини чаларди.

Оркестр олдидаги супачада турган, фрак кийган одам Маргаритани кўриб оқариб кетди, бир амаллаб жилмайди ва бирдан қўл силтаб, бутун оркестрни оёққа турғазди. Оркестр бир зум ҳам чалишдан тўхтамай, тик турганча, Маргарита бошидан музика садосини ёғдира бошлади. Мис карнайлар овози орқасидан фарёддек эшитилган скрипкалар саси унинг бошидан, боя ҳовузчада юз берганидек, қуюқ қон бўлиб қуйилди. Дирижёр оркестрга орқа ўгириб, қўлларини кенг ёйганча, икки букилиб таъзим қилди, шунда Маргарита жилмайиб туриб, унга қўл силкитди.

— Йўқ, бу оз, кам, — деб пичирлади Коровъёв, — у кечаси билан мижжа қоқмай чиқади. «Салом сизга, о вальслар қироли!» — деб қичқиринг унга.

Маргарита шундай деб қичқирган эди, овози худди қўнғироқ садосидек бутун оркестр овозини босиб кетдики, бундан ўзи ҳам ҳайрон қолди. Дирижёр бундай бахтдан сесканиб кетди ва чап қўлини кўксига қўйганча ўнг қўлидаги оқ таёқчани силкитиб оркестрга дирижёрлик қилишда давом этди.

— Яна, яна, — деб пичирларди Коровъёв, — чапга,

биринчи скрипкаларга қаранг, шундай бош ирғатингки, уларнинг ҳар бири мени таниди деб ўйласин ўзича. Фақат жаҳонга машҳур бўлган музикачилар йиғилган бу ерга. Анави биринчи пулт олдида ўтирган билан саломлашинг, — у Вьетан бўлади. Яхши, жуда яхши. Энди кетдик.

— Дирижёр ким бўлди? — деб сўради Маргарита нарига учиб кетаркан.

— Иохан Штраус, — деб шанғиллади мушук, — агар биронта балда, бирон марта бўлсин шундай сара оркестр йиғилган бўлса, майли, мени тропик ўрмонда ўсган лианага осиша қолсин. Мен таклиф қилдим бу оркестрни. Эътибор беринг-а, биронта музикачи касал ҳам бўлиб қолмади, келишдан бош ҳам тортмади...

Кейин улар бир майдончага учиб чиқишди. Маргарита бу ерни таниди: Коровъёв уни шамчироқ тутиб шу ерда кутиб олган эди. Энди бу майдончада ёниб турган узум бошларини эслатувчи биллур қандил ёруғидан кўз қамашарди. Маргарита учун махсус жой тайёрланган эди — уни ўша ерга қўйишди, унинг чап тирсаги остида аметист¹ устунча пайдо бўлди.

— Агар жуда толиқсангиз, қўлингизни шу устунчага қўйишингиз мумкин, — деб шипшиди Коровъёв.

Қора танли бир одам Маргаританинг оёғи остига ёстиқ ташлади, унга зарришта билан бароқ итнинг тасвири тикилган эди, шунда Маргарита кимнингдир йўриғига юриб, ўнг оёғини ёстиққа қўйган эди, тиззаси хиёл букилди. У атрофига кўз ташлади. Коровъёв билан Азазелло унинг ёнгинасида тантанавор вазиятда туришарди. Азазеллонинг ёнида яна уч нафар йигит бўлиб, улар Маргаританинг назарида Абадоннага сал-пал ўхшаб кетишарди. Маргаританинг елкасига совуқ ура бошлади, у орқасига ўгирилиб, у ердаги мрамор девордан муз ҳовузга газли вино тизилаб қўйилаётганини кўрди. Маргарита чап оёғи тагида қандайдир илиқ ва момиқ нарсанинг ғимирлаганини сезди. Бу Бегемот эди.

Маргарита юксақда турар, унинг шундоққина оёғи остидан пастга гилам поёндоз ёзилган жуда маҳобатли зина тушиб борар эди. Пастда, худди дурбиннинг тескари томонидан кўрингандай жуда-жуда олисда

¹Аметист — бинафша рангли шаффоф тош.

каттакон дарбонхона ва қоп-қора хунук оғзига беш тоннали юк машинаси бемалол кира оладиган ҳайҳотдай камин кўринди. Кўзни кўр қилгудек даражада ёритилган дарбонхона ҳам, зина ҳам бўм-бўш эди. Энди карнайлар садоси жуда узоқдан эшитиларди. Шу зайлда бир дақиқача қимир этмай туришди.

— Қани, ахир, меҳмонларингиз? — деб сўради Маргарита Коровьёвдан.

— Келишади, қироличам, келишади, ҳозир келиб қолишади. Қалашиб кетишади ҳали. Лекин, ўлай агар, бу ерда туриб уларни қарши олгандан ўтин ёриш афзал менга.

— Ўтин ёриш нима экан, — деб гапга аралашди эзма мушук, — мен трамвайда кондуктор бўлиб ишлаганга ҳам рози эдим, ўзингиз биласиз, кондукторликдан бемаънироқ иш йўқ дунёда.

— Ҳамма нарса барвақт шай қилиб қўйилиши керак, қиролича, — деб изоҳлади Коровьёв дарз монокль тақдан кўзида ўт чақнатиб. Биринчи бўлиб келган меҳмоннинг ўзини қаёққа қўйишни билмай сандироклаб юрганидан, бу аснода унинг жуфти ҳалоли — маликаи дилозори, нега бунча барвақт келдик, деб эрини қонига ташна қилиб минғир-минғир қилганидан ёмон нарса йўқ дунёда. Агар бал шунақа бўладиган бўлса, унақа балдан юз ўтирмак керак, қироличам.

— Албатта юз ўтириш керак, — деб таъкидлади мушук.

— Ярим кечага атиги ўн сония қолди, — деб илова қилди Коровьёв, — ҳозир бошланади.

Шу ўн сония жуда узайиб кетгандек бўлиб туюлди Маргаритага. Унинг назарида ўн сония алақачон ўтиб кетган-у, аммо ҳеч нима содир бўлмагандай эди. Лекин шу чоғ бирдан пастда, маҳобатли камин ичида бир нима тарақлаб кетди-ю, ичидан бир дор отилиб чиқди — унга чириб тўкила бошлаган жасад осилган эди. Мана шу жасад сиртмоқдан ерга узилиб тушиб, бирдан эгнига фрак, оёғига локланган туфли кийган тим қора сочли ўктам йигитга айланди. Шундан кейин каминдан чирий бошлаган кичикроқ бир тобут отилиб чиқди, унинг қопқоғи очилиб, ичидан бир мурда чиқиб ерга тушди. Ўктам йигит назокат билан унинг тепасига яқин бориб, қўлини қўлтиғига олиш учун эгди, шунда тобутдаги мурда ҳам оёққа туриб қора туфли кийган, сочига қора патлар қадаган қип-яланғоч қил-

пиллама аёлга айланди ва бу эркак билан аёл биргаликда зинадан юқорига кўтарила бошлашди.

— Биринчи меҳмонлар! — деди Коровьёв, — жаноб Жак ўз завжаси билан. Танишинг, қиролича, дунёдаги энг антиқа эркаклардан бири! Қалбаки пул ясашда тенги йўқ давлат жинойтчисиси, айни чоғда яхшигина кимёгар ҳам. Лекин, — деб пичирлай бошлади у Маргаританинг қулоғига, — қиролнинг маъшуқасини заҳарлаб доврүк қозонган. Ахир бу ҳамма-нинг ҳам қўлидан келавермайди. Қаранг, қандай чиройли йигит!

Ранги қув ўчган Маргарита оғзини очганча пастга тикилиб қолди, у ерда бояги дор ҳам, тобут ҳам дарбонхона ёнидаги йўлакка кириб кўздан ғойиб бўлган эди.

— Бағоят хурсандман, — деб бақирди мушук зинадан чиқиб келган жаноб Жакнинг шундоққина юзига.

Бу пайт пастда камин ичидан боши йўқ, қўли узилган скелет чиқди ва ерга бир урилиб, фрак кийган эркакка айланди.

Бу маҳал жаноб Жакнинг завжаси Маргарита қарписида тиз чўкиб, ҳаяжондан ранги оқариб, унинг тиззасини ўпарди.

— Қиролича, — деб ғўлдирадди у.

— Қиролича бениҳоя мамнунлар, — деб қичқирди Коровьёв.

— Қиролича... — деди оҳиста ўктам йигит жаноб Жак.

— Биз беҳад хурсандмиз, — деб чийиллади мушук.

Лекин бу пайт Азazelлонинг ҳамроҳлари бўлмиш йигитчалар хушмуомала билан тиржайишганча жаноб Жак билан унинг завжасини четга, шампан виноси тўлдирилган қадахларни кўтариб турган негрлар томон сиқиб бораётган эдилар. Зинадан эса фрак кийган ёлғиз бир одам югуриб чиқиб кела бошлади.

— Граф Роберт, — деб пичирлади Коровьёв Маргаритага, — ҳали ҳам ўша-ўша хушбичим. Тамомила тескари ҳодисага эътибор беринг, қиролича: бу одам қироличанинг ўйнаши бўлган ва ўз хотинини заҳарлаб ўлдирган эди.

— Хурсандмиз, граф, — деб бақирди Бегемот.

Камин ичидан кетма-кет учта тобут чиқиб, қарсиллаб ёрилди-ю, сочилиб кетди, шундан сўнг каминдан қора ридо кийган одам чиқди, унинг кетидан изма-из

югуриб чиққан яна биттаси ридо, кийганнынг орқасига пичоқ санчди. Зина этагидан бўғиқ фарёд эшитилди. Кейин бирдан камин ичидан бутунлай ириб-чириб бўлган мурда отилиб чиқди. Маргарита кўзларини юмиб олди, шунда кимдир унинг бурнига оқ туз солинган шишача тутди. Бу Наташага ўхшаб кетди. Зина гавжум бўла бошлади. Энди ҳар бир пиллапояни узокдан мутлақо бир хил бўлиб кўринган фрак кийган эркаклару уларнинг ёнларида бошларидаги патлар ва оёқларидаги туфлиларнинг ранги билан бир-биридан фарқ қилувчи яланғоч аёллар тўлдирган эди.

Чап оёғига аломат ёғоч этик кийган, қотмадан келган, камсуқум бир хоним худди роҳибалардек кўзини ерга тикиб Маргарита истиқболига чиқиб келарди, унинг бўйни негадир кенг яшил лента билан боғланган эди.

— Мунча кўкариб кетган? — деб юборди дабдурстан Маргарита.

— Бағоят пурлатофат ва пурнуфуз хоним, — деб пичирлади Коровъёв, — таништираман сизга: Тофана хоним, неаполлик дилбар жувонлар, шунингдек, Палермо аёллари ўртасида, айниқса, эрлари меъдаларига теккан хонимлар орасида ниҳоятда довруқ таратган. Ахир, эр меъдага тегиши мумкин-ку, тўғрими, қиролчи?

— Ҳа, — деб жавоб қилди Маргарита ҳирқироқ овоз билан, айни пайтда қаршисида бирин-кетин тиз чўкиб тиззаси ва қўлидан ўпган иккита эркакка жилмайиб боқди.

— Ана шунақа, — деб пичирлади Коровъёв Маргаритага ва айни вақтда кимлигадир қичқирарди: — Герцог, бир қадаҳ шампан виносига марҳамат қилсинлар! Камина мамнунман! Ҳа, қисқаси, Тофана хоним ўша шўрлик аёлларнинг ҳожатини чиқариб, уларга кичкина шишачаларда қандайдир сув сотарди. Хотин ўша сувни эрининг оқатига солар, эр эса овқатни еб, меҳрибон хотинига миннатдорлик изҳор этар ва ўзини фоят яхши ҳис қиларди. Тўғри, бир неча соатдан кейин у эрнинг томоғи қақраб, сув ичгиси кела бошлар, сўнг тўшагига ётарди-ю... Хуллас, яна бир кундан кейин эрини тотли овқат билан боққан ўша неаполлик соҳибжамол мисоли кўклам шамолидек эркин бўларди-қоларди.

Маргарита:

— Унинг оёғидаги нима? — деб сўраркан, айни пайтда каловланиб чиқиб келаётган Тофана хонимдан ўзиб, ўз қошига етиб келган меҳмонларга қўл чўзишдан тўхтамасди, — ундан кейин, нега бўйнига яшил лента боғлаб олган? Песи борми?

— Камина беҳад мамнунман, князь! — деб қичқирарди Коровъёв ва шу пайтнинг ўзида Маргаританинг қулоғига пичирларди: — Бўйни жуда ҳам лўзал, лекин у қамоқда ётганида бир кўнгилсизлик содир бўлган. Оёғидаги нарса эса, қиролчам, испан этиги, энди лента масаласига келсак, бунга сабаб шуки, ўз хотинларига ёқмаган беш юзтача эркакнинг Неаполь ва Палермодан мангу риҳлат этганини эшитган турма хизматчилари Тофана хонимни қизиқ устида бўғиб ўлдириб қўйишган эди.

— Сиз билан, қора қиролчи, кўришишга мушарраф бўлганимдан беҳад бахтиёрман, — деб Тофана роҳибалар сингари қимтинибгина пичирларкан, тиз чўкишга уринарди. Аммо испан этиги бунга йўл бермасди. Коровъёв билан Бегемот Тофанани турғазиб қўйишди.

— Хурсандман, — деб жавоб қилди унга Маргарита қўлини бошқа меҳмонларга чўзаркан.

Энди юқорига кўтарилаётган одамлар оқими зина-ни тамоман кўмиб юборган эди. Шу боис Маргарита пастда, дарбонхонада нималар бўлаётганини энди кўрмас эди. У бир тахлитда қўлини кўтариб туширар ва мудом бирдай тишининг оқини кўрсатганча меҳмонларга жилмаярди. Бу ерда, зина майдончасида қаттиқ говур кўтарилди, бал бўладиган заллардан эшитилаётган музыка худди денгиз шовқинига ўхшаб янграрди.

— Мана бу жуда дилгир аёл, — дерди Коровъёв энди баралла овоз билан, чунки бу ердаги шов-шувда унинг овозини меҳмонлар эшитмаслигини биларди, — жони-дили — бал, доим ўз рўмолчаси устидан шикоят қилиш орзусида юради.

Маргарита Коровъёв кўрсатган аёлни зинадан чиқиб келаётганлар орасидан кўзи билан қидириб топди. Бу йигирма ёшлардаги бўй-баста ниҳоятда келишган жувон бўлса ҳам, кўзлари негадир бежо, суллохона боқарди...

— Қанақа рўмолча? — пичирлаб сўради Маргарита ҳар бир меҳмонга қўлини узатишда давом этаркан.

— Кўк ҳошияли рўмолча. Гап шундаки, у қаҳвахонада хизмат қилиб юрганида, кунларнинг бирида хўжайини уни омборхонага чақириб олган-у, кейин, орадан тўққиз ой ўтгач, у ўғил туққан. Сўнг у ўғилчасини ўрмонга олиб бориб, оғзига рўмолча тиқиб, ерга кўмган. Судда, болани боқишга қурбим етмасди, деб айтган.

— Ўша қаҳвахона хўжайини-чи, у қаёқда қолди? — деб сўради Маргарита.

— Қиролича, — деди бирдан вижирловчи овоз билан мушук, — ижозатингиз билан сизга бир савол берсам: хўжайиннинг бунга нима дахли бор? Ахир у чақалоқни ўрмонга олиб бориб бўғиб ўлдирмаган-ку!

Маргарита меҳмонларга жилмайишда ва ўнг қўлини уларга узатишда давом этаркан, чап қўлининг тирноқларини Бегемотнинг қулоғига ботирди ва пичирлаб деди:

— Агар сен, мараз, яна бир марта гапга аралашадиган бўлсанг...

Бегемот жон ҳолатда чинқириб юборди ва хириллаб деди:

— Қиролича... қулоғим шишиб кетади-ку... Ахир нима ҳожати бор шишган қулоқ билан бал тантанасини бузишни?.. Мен юридик жиҳатдан... юридик нуқтаи назардан гапиргандим... Бўлди, тавба қилдим... Мени мушук эмас, гунг балиқ деб ҳисобланг, фақат қулоғимни қўйворсангиз бўлгани.

Маргарита мушукнинг қулоғини қўйиб юборди, худди шу пайт кўзлари хомуш ва суллоҳона боқувчи жувон унинг рўпарасида тўхтади.

— О қиролича-соҳиба, буюк тўлиной балига таклиф этилганимдан беҳад бахтиёрман.

— Мен ҳам, — деди унга Маргарита, — хурсандман сизни бу ерда кўрганимдан. Ғоят хурсандман. Шампан виносини ёқтирасизми?

— Вой, нима қиялпсиз, қироличам?! — жиғибийрон бўлиб товушсиз чинқирди Коровьёв Маргаританинг қулоғига, — тирбанд бўлиб кетади бу ер!

— Ёқтираман, — деди жувон ёлборувчи оҳангда ва бирдан маънисиз тарзда такрорлай бошлади: — Фрида! Фрида, Фрида! Менинг исмим Фрида, о қиролича.

— Ундай бўлса, Фрида, сиз бугун то маст бўлгу-

нингизча роса мириқиб ичингу ҳеч нимани ўйланманг, — деди Маргарита.

Мамнун Фрида Маргаритага иккала қўлини узатган эди, лекин Коровьёв билан Бегемот эпчиллик қилишиб унинг икки қўлтиғидан олишдию — кейин у бир зумда оломон орасида кўздан ғойиб бўлди.

Энди оломон, гўё Маргарита турган майдончани забт этишга аҳд қилгандек, зинадан зич саф бўлиб чиқиб келарди. Яланғоч аёллар фрак кийган эркаклар билан аралашиб кетган эди. Маргаританинг истиқболига буғдой ранг, оқ, жигар ранг ва тамоман қоп-қора баданлар яқинлашиб келарди. Уларнинг малла, қора, қизғиш, кул ранг сочларига қадалган қимматбаҳо тошлар беҳисоб чироқлар шуъласида товланар, ярақлар, учқунлар сочарди. Хужумкор эркакларнинг кўкракларига тақилган гавҳар тўғноғичлардан ўт чақнар — гўё бу оломон устидан кимдир шуъла сочаётгандек. Энди Маргарита, тиззасини дам-бадам ўпишаётганини ҳис қилар, дам-бадам қўлини ўпишга узатар, жилмайган чехраси ниқоб каби қотиб қолган эди.

— Камина мамнунман, — деб куйларди Коровьёв бир меъёрда, — биз мамнунмиз, қиролича мамнунлар.

— Қиролича мамнунлар, — дерди манқаланиб орқада турган Азазелло.

— Мен хурсандман, — деб чинқирарди мушук.

— Бу маркиза, — деб гўлдиарди Коровьёв, — мерос деб отасини, икки акасини ва икки сингисини заҳарлаб ўлдирган! Қиролича мамнунлар! Минкина хоним, қаранг, қандай дилбар аёл! Фақат салгина тажанг демасак! Нима ҳожати бор эди оқсоч қизнинг юзини сочни гажак қилувчи қайчи билан куйдиришининг! Тўғри, бундай шароитда, одатда, сўйиб ташлашади! Қиролича мамнунлар! Қироличам, бир зум эътибор беринг: император Рудольф, сеҳргар ва кимёгар. Мана, яна кимёгар — дорга осилган. О, хоним ҳам келдилар! О, қандай ажойиб фоҳишахонаси бор эди унинг Страсбургда! Биз мамнунмиз. Бу хоним — москвалик чевар, битмас-туганмас фантазия соҳибаси бўлгани учун биз ҳаммамиз уни севадим. У ўз қарамовидаги ательеда жуда ҳам кулгили бир нарса ихтиро қилган эди: деворда бир жуфт доира тешик очиб қўйган эди...

— Нима, хонимлар билишмасмиди? — деб сўради Маргарита.

— Ҳаммалари билишарди, қиролича, — деб жавоб қилди Коровьёв, — мен мамнунман. Манави йигирма ёшли ниҳоятда хаёлпараст ва тентак бола гўдаклик пайтидан ўзининг антиқа фантазиялари билан довруқ таратган. Уни бир қиз севиб қолган эди, у эса ўша қизни олиб бориб фоҳишахонага сотган.

Пастдан чиқиб келаётган оломон оқимининг кети кўринмасди. Бу оқим манбаи маҳобатли камин эди. Шу алпозда орадан бир соат ўтди, иккинчи соат ҳам бошланди. Энди Маргарита бўйнига осилган занжирнинг янада оғирлашганини ҳис қилди. Унинг қўлига ҳам бир нима бўлган эди. Энди Маргарита ҳар гал қўлини кўтараётганда оғриқдан афтини буриштирарди. Коровьёвнинг қизиқарли изоҳлари уни энди қизиқтирмай қўйди. Қийиқ кўзли ялпоқ юзлар ҳам, оқ, қора чехралар ҳам уни қизиқтирмай қўйган эди, баъзида бу юзлар бир-бирларига чаплашиб кетгандай кўринар, улар оралигидаги ҳаво эса негадир жимирлай бошларди. Бирдан Маргаританинг ўнг қўли худди игна санчгандек зирқираб оғрий бошлади, шунда у оғриқдан тишларини гижир қилиб, тирсагини курсига қўйди, энди унинг орқасидаги залдан худди қуш қанотлари патиллаб деворга урилаётганини эслатувчи шарпалар эшитиларди: маълумки, у ерда тумонат меҳмонлар рақс тушишарди. Маргаританинг назарида, бу ғаройиб залнинг мустаҳкам мрамор, кошинкор ва биллур поллари худди қон томиридек бир меъёрда тепиб турганга ўхшарди.

Энди Маргаритани ҳеч қандай қирол ҳам, герцог ҳам, ошиқ йигит ҳам, ўз жонига қасд қилганлару эрларини заҳарлаб ўлдирганлар ҳам, дорга осилганлару қўшмачилар ҳам, қамоқхона нозирларию қаллоб қиморбозлар ҳам, жаллодлар, чақимчилар, сотқинлар, овсарлар, айғоқчилару қизларнинг номусига тажовуз қилувчилар ҳам, ҳаттоки Гай Кесарь Калигула билан Мессалина ҳам мутлақо қизиқтирмай қўйган эди. Уларнинг номлари Маргаританинг миясида чалкашиб кетган, башаралари бир-бирига чаплашиб улкан бир баркашга ўхшаб қолган эди, фақат бир башара — Малюта Скуратовнинг олов ранг соқол гардишига ўралган юзи хотирасига маҳкам ўрнашиб олиб, унга азоб берарди. Маргаританинг тиззалари букилиб-букилиб кетар, оғриқнинг зўридан ҳар дақиқа йиғлаб юборгудек бўларди. Ҳаммадан ҳам ўнг оёғи қаттиқ азоб бе-

рарди унга. Келган меҳмонларнинг ҳаммаси шу оёғининг тиззасини ўлиб ўтишавергандан у шишиб, кўкариб кетган эди, ҳолбуки Наташа губка билан яна аллақандай хушбўй нарса кўтариб келиб, унинг тиззасини бир неча бор артиб кетган эди. Ташрифлар бошланганига салкам уч соат бўлганида Маргарита пастга тамоман умидсизлик билан нигоҳ ташлади ва бирдан кўзлари қувониб, бир сесканиб қўйди: меҳмонлар оқими сийраклаша бошлаган эди.

— Бал қонуни ҳамма ерда бир хил, қиролича, — деб пичирларди Коровьёв, — ҳозир тўлқин тина бошлайди. Онт ичиб айтаманки, бу бардошимизнинг энг охирги дақиқалари. Ана, брокенлик ишратпарастлар бир тўда бўлиб чиқиб кетишяпти. Улар ҳаммаша шунақа энг кейин келишади. Ҳа, ўшалар. Яна иккита маст вампир... тамомми? Э, йўқ, ана, яна биттаси. Йўқ, иккита экан!

Зинадан энг охирги икки меҳмон чиқиб келарди.

— Ие, буниси янгига ўхшайди-ку, — деди Коровьёв монокль шишаси орқали кўзини сузиб қараркан, — э, ҳа, танидим. Кунларнинг бирида Аззелло уникага бориб коньякхўрлик қилиб ўтирганида, унинг қулоғига пичирлаб бир одамдан қандай қутулиш йўлини кўрсатган эди, чунки мезбон ўша одамнинг фош бўлишидан жуда қўрқар эди. Натижада у, Аззеллонинг маслаҳати билан, ўзига тобе бўлган бир танишига ўша одамнинг кабинетини деворларига заҳар пуркашни буюради.

— Исми нима унинг? — деб сўради Маргарита.

— Очиғи, ўзим ҳам билмайман унинг исмини, — деди Коровьёв, — Аззеллодан сўраш керак.

— Унинг ёнидаги ким?

— Шу-да унинг ўша ҳозиржавоб ходими. Мен мамнунман! — деб баралла қутлади Коровьёв энг охирги икки меҳмонни.

Зина ҳувиллаб қолди. Эҳтиёт шарт, яна бир оз кутишди. Аммо камин ичидан бошқа ҳеч зот чиқмади.

Маргарита бир зумдан кейин ўзини ўша ҳовузли хонада кўриб, бу ерга қандай келиб қолганига ҳайрон бўлди-ю, шу заҳоти оёқ-қўлларининг зирқираб оғриганига чидаёлмай йиғлаб юбориб, ерга ётиб олди. Лекин Гелла билан Наташа уни юпатишиб, қонли душ остига олиб боришди-да, яна баданини уқалай бошлашди, шунда Маргаритага қайтадан жон кирди.

— Яна, яна, қиролича Марго, — деб пичирларди унинг ёнида пайдо бўлган Коровъёв, — парвоз қилиб, залларни кезиб чиқиш керак, токи азиз меҳмонлар ўзларини эътиборсиз қолган деб ҳис этмасинлар.

Шунда Маргарита яна ҳовузли хонадан учиб чиқиб кетди. Вальслар қироли бошчилигидаги оркестр музика чалаётган бояги эстрада сахнасида энди жазаваси тутган маймунлар жазни қутурарди. Бу жазга қўлига карнай ушлаган, ёноқ соқоли ҳурпайган баҳайбат гавдали горилла алпанг-талпанг рақс тушиб дирижёрлик қиларди. Бир қатор бўлиб тизилиб ўтирган орангутанглар ярақлаган карнайларни жон-жаҳдлари билан чалардилар. Уларнинг елкаларига миниб олган шўх шимпанзелар эса гармон чалишарди. Худди шерга ўхшаб ёлдор иккита гамадрил рояль чалар, аммо роялларнинг овози гиббонлар, мандриллар, мартишкалар¹ чалаётган саксафону скрипкаю дўмбиралар садоси остида ҳеч эшитилмасди. Ўзининг эпчиллиги, бекусур ҳаракати билан кишини ҳайратга солувчи сон-саноксиз шарпалар, худди бир-бирига пайванд қилингандай жуфт-жуфт бўлишиб, чир-чир айланганча, йўлида дуч келган ҳамма нарсани босиб пайҳон қилгудек, мудом бир томонга бостириб борардилар. Турфа ранг тирик капалаклар танца тушаётган оломоннинг боши узра шўнғир, шифтдан эса гуллар ёғиларди. Электр чироқлари ўчган пайтда устунларнинг бўғотларида тумонат ялтироқ қуртлар милтилар, ҳавода эса тўқай чироқлари сузиб юрарди.

Кейин Маргарита устунлар билан қуршалган жуда ҳам улкан ҳовузда кўрди ўзини. Маҳобатли қора Нептун ҳайкали оғзидан пушти ранг суюқлик елпигишсимон ёйилиб, тизилаб отиларди. Ҳовуздан шампан vinosининг сармаст қилувчи атри гупиллаб кўтариларди. Бу ерда бетакаллуф хушчақчақлик хукм сурарди. Хонимлар қотиб-қотиб кулишганча, туфлиларини ечишар, сумкачаларини ўз жуфтларига ёки чойшаб кўтариб зир югуриб юрган негрларга беришиб, чинқиришганча ҳовузга шўнғирдилар. Шунда кўпикли тўлқин баландга отиларди. Ҳовузнинг биллур тубида ёқилган чироқлар вино қатламини ёриб ўтиб, ҳовузда сузиб юрган опшоқ баданли хонимларни ёри-

тарди. Улар ҳовуздан фирт маст бўлиб чиқишар, устунлар пойида кўтарилган қаҳқаҳа худди ҳаммомдагидек янграрди.

Мана шу тўс-тўполонда фақат фирт маст бир аёлнинг маъносиз боқувчи ва айни пайтда ёлборувчи кўзлари, яна у айтган бир оғиз сўз — «Фрида!» — мияга ўтириб қолган эди. Винонинг ҳидидан Маргаританинг боши айлана бошлади, у эндигина ҳовузли залдан чиқиб кетмоқчи бўлган эди, мушук бир найранг кўрсатиб, Маргаританинг диққатини тортди. Бегемот Нептуннинг оғзи олдида қандайдир бир афсун ўқиган эди, шу заҳоти ҳовуздаги шампан виноси шовуллаб, пишиллаб ғойиб бўлди, шундан кейин Нептуннинг оғзидан тўқ-сарик рангдаги кўпирмайдиган суюқлик шариллаб оқа бошлади. Хонимлар:

— Коньяк! — деб чинқиришди, айюҳаннос солишди ва ўзларини ҳовуз бўйидан четга, устунлар панасига олиб қочишди. Бир неча сониядан кейин ҳовуз лим-лим тўлди, шунда мушук ҳавода уч марта чирпирак бўлиб мавжланаётган коньякка шўнғиди. У пишқириб-пишқириб ҳовуздан чиққанида қотирма галстуги шалвираган, мўйловига сепган зар упа ювилиб кетган, дурбини йўқолган эди. Бегемотга фақат найрангбоз тивувчи аёл билан унинг жуфти — нотаниш бир мулат йигит тақлид қилишди. Икковлари коньякка шўнғишди, лекин шу маҳал Коровъёв Маргаритани қўлтиқлаб олдию икковлари коньяк ҳовузини тарк этишди.

Коровъёв кузатувидаги Маргарита яна бал бўлаётган залда кўрди ўзини, лекин энди танца тўхтаган ва меҳмонлар оломони зал ўртасини бўш қолдириб, устунлар оралиғига тикилишган эди. Маргаритани зал ўртасидаги очик ерда пайдо бўлган супачага чиқариб қўйишди, аммо ким чиқариб қўйганини у эслай олмади. У супачага кўтарилганда қаердадир соат ярим кечага жом чала бошлади, буни эшитган Маргарита ҳайрон қолди, чунки унинг тахминича тун ярмидан оғанига анча вақт бўлган эди. Ўша мавҳум соат охирги — ўн иккинчи марта жом чалиши билан бутун меҳмонлар оломони сукутга толди. Шунда Маргарита яна Воландни кўрди. Уни Абадонна, Азazelло ва яна Абадоннага ўхшаб кетувчи бир нечта қора кийган йигитлар кузагиб келишарди. Энди Маргарита ўз супаси қаршисида Воланд учун ҳозирланган бошқа

¹ Гамадрил, гиббон, мандрил ва мартишкалар — турли қитъаларда яшовчи турли қиёфадаги маймунларнинг тоифалари.

бир супани ҳам кўрди. Лекин Воланд у супага чиқмади. Маргаритани ҳайратга солган нарса шу бўлдики, Воланд буюк балнинг мазкур тантанали интиҳосига боя ётоқхонада қандай либосда бўлган бўлса, ўша либосда чиқиб келган эди. Эғнида ўша исқирт, ямоқ тунги кўйлак, оёғига эса тўзиб майишиб кетган тунги шиппак кийган эди. Қўлида яланғоч шамшир бор эди, аммо Воланд ундан ҳасса ўрнида фойдаланиб, таяниб турарди. У оқсоқланиб келиб, ўз супаси ёнида тўхтади, шу заҳоти лаган кўтарган Азazelло унинг қошида пайдо бўлди. Бу лаганда Маргарита олд тишлари синиб, оғзи ўпирилган одам бошини кўрди. Залда бениҳоя теран сукунат ҳукм сурарди, бу сукунатни кўча эшик қўнғироғи жарангини эслатувчи, аммо мазкур шароитга мутлақо ёпишмайдиган қўнғироқ садоси фақат бир марта бузди, холос.

— Михаил Александрович, — деб мурожаат қилди Воланд каллага, шунда ўлик калланинг қовоқлари кўтарилиб, Маргарита унинг маъно ва эҳтирос тўла тирик кўзларини кўриб сесканиб кетди. — Ҳамма айтганларимиз рўёбга чиқди, шундай эмасми? — деб гапида давом этди Воланд ўлик калланинг кўзларига тик қараганча, — каллангизни аёл киши узди, мажлис бўлмади, мен сизнинг квартирангизда яшайман. Бу — факт. Фактдан ҳеч қаяққа қочиб қутулиб бўлмайди. Лекин энди бизни содир бўлган шу факт эмас, келгусида бўладиган воқеалар қизиқтиради. Сиз ҳамиша, одамнинг калласи танасидан жудо қилинганча, яшайдан тўхтайдиган, хоки-робга айланиб йўқ бўлиб кетади, деган назариянинг қизгин тарғиботчиси бўлган эдингиз. Мен сизга ўз меҳмонларим ҳузурида, гарчи улар мутлақо ўзга назарияни исботлашга хизмат қилсалар ҳам, сизнинг назариянгиз ҳам улуввор, ҳам оқилона эканлигини сизга эътироф этишдан беҳад хушбахтман. Ҳолбуки, ҳамма назариялар ҳам бир-биридан қолишмайди. Улар орасида шундай назария ҳам борки, унга кўра ҳар кимнинг қисмати ўз эътиқодига қараб белгиланади. Ҳозир ҳам шундай бўла қолсин! Сиз йўқлик сари мангу риҳлат этияпсиз, мен эсам сизнинг бошчаноғингиздан ясалган қадахни борлиқ учун кўтаришдан ўзимни бахтиёр ҳисоблайман. — Воланд шамширини кўтарди. Шу заҳоти бошнинг териси қорайиб, буруша бошлади, кейин парча-парча бўлиб тўкилди, кўзлар ҳам ғойиб бўлди, бир зум ўтмай Маргарита лаганда

олтин тиргакларга ўрнатилган зумрад кўзли, инжу тишли сарғишранг бошчаноқни кўрди. Бошчаноқнинг ошиқ-мошиқли қопқоғи ўз-ўзидан очилди.

— Мана, ҳозир мессир, — деди Коровьёв Воланднинг савол маъносида тикилганини кўриб, — ҳозир ҳузурингизда бўлади у. Мен ушбу теран сукунатда унинг локланган туфлиси гарчини эшитяпман, ана у ҳаётида охириги марта шампан виноси ичиб, қадахни столга «дўқ» этиб қўйди. Мана, ўзиям келди.

Залга янги бир меҳмон кириб, тўғри Воланд томон юра бошлади. Унинг ташқи кўриниши кўпчилик эркак меҳмонлардан ҳеч фарқ қилмас эди. Фарқ фақат битта эди: меҳмон ҳаяжонланганидан каловланиб келардики, бу узокдан ҳам яққол кўриниб турарди. Унинг ёноқларида қизил доғлар лов-лов ёнар, кўзлари ҳаяжондан олазарак эди. Меҳмон эсанкираб қолган, бу табиий ҳол эди албатта: бу ердаги ҳамма нарса, асосан, Воланднинг либоси уни ҳайратга солиб қўйган эди.

Бироқ меҳмон ғоят зўр илтифот билан кутиб олинди.

— О, азизим барон Майгель, — деб Воланд меҳмонга очиқ юз билан жилмайди, меҳмоннинг эса ҳайратдан кўзлари косасидан чиқиб кетаёзди. — Мен сизларни, — деб меҳмонларга юзланди шунда Воланд, — томошахоналар комиссиясида ажнабийларга пойтахтнинг диққатга манзур ерларини намойиш қилувчи бўлиб хизмат қиладиган муҳтарам барон Майгель билан таништириш бахтига мушаррафман.

Маргарита донг қотиб қолди, чунки Майгелни танир, Москва театрларида ва ресторонларда уни бир печа марта учратган эди. «Ие... — деб ўйлади Маргарита, — демак, Майгель ҳам ўлган экан-да?» Лекин масала шу заҳотиёқ ойдинлашди.

— Қадрли барон, — давом этди Воланд шодиёна табассум билан, — бениҳоя дилбар одам-да, қарангки, менинг Москвага келганимни эшитиб, дарҳол қўнғироқ қилди ва каминани диққатга сазовор ерлар билан таништиришга тайёр эканлигини изҳор этди. Ўз-ўзидан маълумки, мен ҳам уни ўз ҳузуримга таклиф қилишдан ғоят бахтиёрман.

Шу маҳал Азazelло бошчаноқ қўйилган лагани Коровьёвга узатди.

— Дарвоқе, барон, — деб Воланд бирдан худди сир айтаётгандек овозини пасайтирди, — сизни ўтакетган

даражада синчков деб айтишяпти. Миш-мишларга қараганда, шу хислатингиз, ундан асло қолишмайдиган иккинчи «фазилатингиз», яъни эзмалигингиз билан қўшилиб ҳамманинг диққатини ўзига торта бошлаганмиш. Бу ҳали етмагандек, бадкирдор одамлар сиз ҳақингизда, гийбатчи, айғоқчи, деб гап тарқатишяпти. Устига-устак яна, мана шу сассиқ гаплар жуда нари борса бир ой ичида сизни фалокатга мубтало қилади, деган тахмин бор. Шунга кўра, сизни ўша машъум кунни кутиш азобидан халос этиш ниятида, ҳузуримга имкони борича кўпроқ нарсаларни кузатиб, кўпроқ гапларни эшитиш мақсадида меҳмон бўлиб келган пайтингиздан фойдаланиб, сизга ҳозироқ ёрдам кўлини чўзишга қарор қилдик.

Бароннинг ранги Абадонникидан ҳам оқариб кетди (Абадонна эса табиатан докадек оқ эди), кейин аломат бир ҳодиса юз берди. Абадонна бароннинг рўпарасида пайдо бўлиб, бир зумгагина кўзойнагини ечди. Айни шу лаҳзада Азazelлонинг кўлида бир нима ярақлаб кетди, худди кимдир секингина чапак чалиб қўйгандек, бир нима «шап» этдию барон ерга чалқамчасига йиқила бошлади, унинг кўкрагидан тизиллаб отилаётган қип-қизил қон оҳорланган кўйлаги ва нимчасини бўяди. Коровъев бошчаноқ — қадаҳни тизиллаб отилаётган қонга тутиб, уни тўлгунича ушлаб турди-да, сўнг бу лим-лим қадаҳни Воландга узатди. Бу пайт бароннинг жонсиз жасади ерда чўзилиб ётарди.

— Сизларнинг соғлигингиз учун ичаман, жаноблар, — паст овоз билан деди Воланд ва қадаҳга лабини тегишиб қўйди.

Шу пайт Воланднинг қиёфасида ўзгариш содир бўлди. Унинг ямоқ кўйлаги билан майишиб кетган туфлиси ғойиб бўлди. Эғнида қандайдир қора елкапўш, белида пўлат шамшир пайдо бўлди. Маргаританинг олдига тез югуриб келиб, унга қадаҳни тутаркан:

— Ич! — деб буюрди.

Маргаританинг кўзи тиниб, боши айлана бошлади, гандираклаб кетди, лекин бу пайт қадаҳ унинг лабига олиб борилган ва кимдир (ким эканлигини аниқлай олмади) унинг икки қулоғига пичирлади:

— Қўрқманг, қиролича... Қўрқманг, қиролича, қон аллақачон ерга сингиб кетган. Қон тўкилган ерда энди тоқлар ўсиб, аллақачон ҳосилга кирган.

Маргарита ҳамон кўзини очмай, қадаҳдан бир қултум ичди, шунда томирларидан ёқимли электр токи оқиб ўтгандай бўлди, қулоқлари шанғиллади. Назарида ҳўрозлар қулоқни қоматга келтиргудек кичқиришаётгандай, қаердадир музика марши чалинаётгандай бўлди. Меҳмонлар оломони қиёфасини йўқота бошлади. Фрак кийган эркаклар ҳам, яланғоч аёллар ҳам тутдай тўкилиб чириб бошладилар. Маргаританинг кўзи олдида бу чириш бутун зални қамраб олган эди, ҳаммаёқни даҳма иси қоплади. Устунлар қулади, чироқлар ўчди, ҳамма нарса қовжираб ғойиб бўла бошлади, фавворалар ҳам, лолалар ҳам, камелиялар¹ ҳам кўздан йўқолди. Шунчаки, аслида бор нарсанинг ўзи — заргар хотинининг фақирона меҳмонхонаси қолган ва унинг қия очиқ эшигидан чироқ шуъласи тушиб турарди. Маргарита мана шу қия очиқ эшикдан кирди.

Йигирма тўртинчи боб

УСТАНИНГ ХАЛОС ЭТИЛИШИ

Воланднинг хобгоҳи балдан олдин қандай тарзда бўлса, ҳозир ҳам шундай эди. Воланд тунги кўйлақда каравотда ўтирар, фақат энди Гелла унинг оёғини уқаламас, балки боя шахмат ўйналган столда дастурхон тузаётган эди. Коровъев билан Азazelло фракларини ечиб, стол ёнида ўтиришар, мушук ҳам шулар ёнида эди, албатта. Аммо у галстугини, гарчи у исқирт уводага айланиб кетган бўлса ҳам, ечмаган эди. Маргарита гандираклаб столга яқинлашди-ю, қўлларини унга тиради. Шунда Воланд уни, яна боягидек имлаб, ўз ёнига таклиф қилди.

— Қалай, жуда қийнаб юборишдими сизни? — деб сўради у.

— Асло, мессир, — деб эшитилар-эшитилмас жавоб қилди Маргарита.

— Ноблесс оближ², — деди мушук ва чўзинчоқ станкага қандайдир тиниқ суюқлик қуйиб, Маргаритага узатди.

— Арақми? — заиф овоз билан сўради Маргарита. Мушук ранжиб ўтирган ўрнида бир сапчиб тушди.

¹ Камелия — чойгуллар оиласига кирувчи ҳамиша яшил гул.

² Ноблесс оближ (фр.) — вазият мажбур қилади.

— Нима деяпсиз, қиролича, — деди у хириллаб, — наҳотки сизга арақ тутсам? Бу соф спирт!

Маргарита жилмайди ва стаканни ўзидан нари суриб қўймоқчи бўлди.

— Қўрқмай ичаверинг, — деди Воланд, Маргарита дарров стаканни қўлига олди, — Гелла, ўтир, — деб буюрди у, — сўнг Маргаритага тушунтира бошлади: — Тулиной кечаси — бу байрам оқшоми. Одатда, мен бундай пайтда ўз муқарриб ва мулозимларим билан тор доирада тановул қиламан. Хўш, энди ўзингизни қандай ҳис қияпсиз? Машаққатли бал қандай ўтди?

— Қойилмақом! — деди Коровьёв шанғиллаб, — ҳамма маҳлиё, ҳамма шайдою гадо, одобга ҳам, маҳорату латофатга ҳам, назокатга ҳам бой эканлар қироличам!

Воланд индамай стаканни кўтариб Маргарита билан чўқиштирди. Маргарита, ҳозирнинг ўзида адойи-тамом бўламан, деб ўйлади-ю, лекин итоаткорлик билан спиртни ичиб юборди. Бироқ ҳеч қандай фалокат юз бермади. Жонли бир суюқлик қорнини киздириб ўтди-ю, энсасига бир нима урилгандай бўлди, кейин узоқ вақт мириқиб ухлаган одамдай яна дармонга кирди, бундан ташқари, ўзининг саёқ итдек очлигини ҳис қилди. Кеча эрталабдан бери туз тотимаганини эслаган эди, иштаҳаси бадтар очилиб кетди. У балиқ икрасини қошиқлаб олиб, чайнамай юта бошлади.

Бегемот бир бўлак ананасни кесиб олди-да, туз ва мурч сепиб, «хап» этиб еб юборди, шундан кейин иккинчи марта бир қадаҳ спиртни шундай усталик билан «отиб» юбордики, ҳамма чапак чалиб уни олқишлади.

Маргарита иккинчи қадаҳни ичиб юборгандан кейин чилчироқларнинг шамлари равшанроқ, каминдаги олов ҳам гуриллаб ёна бошлади. Маргарита сира ҳам маст бўлгани йўқ. У оппоқ тишларини гўштга ботираркан, сардагини ҳузур қилиб ютар ва айни пайтда Бегемотнинг устрицага хантал суришини томоша қиларди.

— Сен яна устига узум ҳам қўй, — деди Гелла мушукнинг биқинига оҳиста гуртаркан.

— Ўргатманг менга, — деб жавоб қилди мушук, — биз ҳам кўп меҳмон кўрганмиз, кўнглингиз тўқ бўлсин, кўрганмиз!

— О, мана шундай ўчоқ олдида ўтириб, одмигина овқатланиш қандай яхши, — деб шанғилларди Коровьёв, — ёр-дўстлар даврасида...

— Йўқ, Фагот, — деб эътироз билдирди мушук, — балнинг ўз жозибаси, кўлами бўлади.

— Ҳеч қандай жозибаси ҳам, кўлами ҳам йўқ, билъакс, анави овсар айиқлар ҳам, шунингдек, бардаги йўлбарслар ҳам, бўкираверишиб қулоқ-миямни еб юборишди, — деди Воланд.

— Бош устига, мессир, — деди мушук, — баски, сиз кўлам йўқ деган фикрда экансиз, мен ҳам шу фикрни қўллашга киришаман.

— Буни қара-я! — деб қўйди Воланд.

— Ҳазиллашгандим, — деди мушук мутелик билан, — йўлбарслар масаласига келса, ҳозир буюрман — уларни кабоб қилишади.

— Йўлбарс гўштини еб бўлмайди, — деди Гелла.

— Сиз шундай деб ўйлайсизми? Унда, мана, эшитинг, — деди мушук ва кўзларини сузганча, бир пайтлар саҳрода ўн тўққиз кун ёлғиз дарбадар юрганида ўзи ўлдирган йўлбарс гўшти билан кун кечирганини ҳузур қилиб сўзлаб берди. Ҳамма бу фаройиб қиссани зўр қизиқиш билан тинглади, лекин Бегемот сўзлаб бўлгач, ҳамма бир овоздан:

— Фирт ёлгон! — деб юборди.

— Ҳаммадан ҳам қизиқ томони шундаки, — деди Воланд, — бу ҳикоят — бошдан-оёқ бўҳтон.

— Шунақамаи ҳали? Бўҳтон денг? — деб бақирди мушук, ҳамма уни, ҳозир эътироз билдиради, деб ўйлаган эди, лекин у секингина деди: — Тарих ажрим қилади бизни.

— Айтинг-чи, — деди спирт ичиб ана тийраклашган Марго Азазеллога юзланиб, — сиз анави собиқ баронни отиб ташладингизми?

— Шак-шубҳасиз, — деб жавоб қилди Азазелло, — нега энди уни отмас эканман? Уни албатта отиб ташлаш керак эди.

— Мен бирам ҳаяжонландимки! — деди Маргарита, — тасодифан бўлди-да ўзиям.

— Бунинг ҳеч қандай тасодиф томони йўқ, — деб эътироз билдирди Азазелло, Коровьёв эса чийллаб инграй бошлади:

— Ахир ҳаяжонланмай бўларканми? Мениям аъзои баданим «дағ-дағ» титраб кетди! Пақ! Тамом! Барон қулаб тушди!

— Мен, сал бўлмаса, жинни бўлиб қолаёздим, — деб қўшиб қўйди мушук, балиқ икраси олиб еган қошиғини яларкан.

— Мен бир нарсага тушунмаяпман, — деди Маргарита кўзларида билур қандилнинг заррин учқунлари ўйнаб, — нахотки бу ерда бўлган музикаю балнинг барча гумбур-гумбури ташқарига эшитилмаган бўлса?

— Ҳа, эшитилмади, қиролича, — деб изоҳлади Коровьёв, — ўзи бунақа бални эшитилмайдиган қилиб ўтказиш лозим. Эҳтиёткорлик билан иш кўриш керак бўлади.

— Ҳа-да, ҳа-да... Акс ҳолда биласизми, зинада турган анави одам... Боя Аззелло билан унинг ёнидан ўтиб кетдик-ку... ўша... Кейин эшик олдида турган одам ҳам... Менимча, у сизнинг квартирангизни кузатиб турган эди...

— Тўғри, тўғри! — деб қичқирди Коровьёв, — тўғри, қимматли Маргарита Николаевна! Сиз менинг гумонимни тасдиқлаясиз. Ҳа, у квартирани кузатиб турган эди. Ўзим ҳам уни аввалига биронта паришонхотир приват — доцент ё маъшуқасини интизор бўлиб кутаётган ошиқ бўлса керак деб ўйлаган эдим, йўқ, ундай эмас экан! Кўрдиму кўнглим ғаш бўла бошлади! Аҳ! Ростданам, у квартирани кузатаётган эди! Эшик олдида тургани ҳам! Яна бостирма тагида тургани ҳам!

— Қизиқ, сизларни ҳибсга олгани келишармикин-а? — деб сўради Маргарита.

— Албатта келишади, латофатли қиролича, албатта! — деб жавоб қилди Коровьёв. — Кўнглим сезиб турипти — келишади, лекин ҳозир эмас, кези келганда, албатта, келишади. Аммо қизиқарли ҳеч нима бўлмайдими менимча.

— Вой, бирам ҳаяжонланиб кетдимки, анави барон йиқилиб тушганида, — деди Маргарита, чамаси, у ўз умрида биринчи марта кўрган қотилликдан ҳамон ўзига кела олмаётган эди. — Сиз мўлжалга яхши теккизсангиз керак-а?

— Бинойидай, — деб жавоб қилди Аззелло.

— Неча қадамдан? — деб Маргарита сал мужмалроқ савол берди Аззеллога.

— Ҳамма гап нимани мўлжалга олишда, — деб жўяли жавоб қилди Аззелло, — масалан, танқидчи Латунскийнинг деразасига болға уриш бошқаю унинг юрагини мўлжалга олиш бутунлай бошқа.

— Юрагини! — деди Маргарита, негадир ўз юрагига қўлини қўйиб, — юрагини! — деб такрорлади у хирқироқ овоз билан.

— Ким экан ўша танқидчи Латунский? — деб сўради Воланд Маргаритага кўзини сузиб қараркан.

Аззелло, Коровьёв ва Бегемот истиҳола қилгандек ерга қарадилар, Маргарита эса жавоб бераркан чўғдек қизариб кетди:

— Шунақа бир танқидчи бор. Бугун кечқурун мен унинг бутун квартирасини дабдала қилиб ташладим.

— Ана холос! Нега энди?

— У, мессир, — деб тушунтира бошлади Маргарита, — бир устанинг умрига зомин бўлди.

— Нима қилардингиз ўзингиз уриниб? — деди Воланд.

— Менга рухсат этинг, мессир, — деб шўх оҳангда чинқириб юборди мушук, «дик» этиб ўрнидан тураркан.

— Э, ўтирсанг-чи, — деб тўнғиллади Аззелло ўрнидан тураркан, — ўзим ҳозир бориб келаман...

— Йўқ! — деди Маргарита, — йўқ, ўтинаман, мессир, кераги йўқ бунинг.

— Ихтиёрингиз, ихтиёрингиз, — деди Воланд, Аззелло яна ўз ўрнига ўтирди.

— Хўш, биз нимага келиб тўхтаган эдик, бебаҳо қиролича Марго? — деди Коровьёв, — э, ҳа, юрак. Юракка анави теккизади. — Коровьёв узун бармоғини Аззелло томонга чўзиб кўрсатди, — буюртма бўйича юракнинг хоҳлаган бўлмасига ёки унинг истаган қоринчасига теккизиши мумкин.

Маргарита аввалига тушунмади, тушунгач, ҳайрон бўлиб деди:

— Ахир ўша қоринчалар ёпиқ-ку!

— Азизам, — деди Коровьёв хирқи овоз билан, — қизиғиям шунда-да! Очиқ нарсага ҳамма ҳам теккизиши мумкин!

Коровьёв стол галадонидан битта еттилик қарта олиб, Маргаритага узатди ва унинг қолларидан бирини тирноғи билан белгилаб беришни илтимос қилди. Маргарита юқори ўнг бурчақтаги холни белгилади. Гелла қартани ёстиқ остига яширди-да:

— Тайёр! — деб қичқирди.

Шунда ёстиққа орқа ўтириб ўтирган Аззелло шимининг чўнтагидан ўзиотар қора тўппонча олиб, ўти-

рилмай елкаси оша каравот томонга ўқ узди ва Маргаритани салгина чўчитиб юборди. Ўқ тешиб ўтган ёстиқ остидан еттилик қартани олишди. Ундаги Маргарита белгиланган хол тешилган эди.

— Сизга рўпара келишни асло истамасдим тўшпонча ушлаган пайтингизда, — деди Маргарита Азазеллога карашма қилиб. Ҳар қандай ишнинг пири бўлган одамларга доим зўр эҳтирос билан қарарди у.

— Қимматли қиролича, — деб чийиллади Коровьёв — қўлида ҳеч қандай револьвер бўлмаган пайтда ҳам Азазеллога рўпара келишни ҳеч кимга маслаҳат бермайман! Собиқ регент ва ашулачи сифатида виждонан онт ичиб айтаманки, ўша дуч келган одамнинг шўри қурийд.

Мерганлик тажрибаси пайтида ўшшайиб ўтирган мушук энди бирдан:

— Ўша еттилик қартада мен янги рекорд қўяман, — деб эълон қилди.

Азазелло бунга жавобан бир нима деб ириллаб қўйди. Лекин мушук ўз аҳдида туриб олиб, бир эмас, иккита револьвер сўради. Азазелло шимининг иккинчи орқа чўнтагидан яна битта револьвер олиб бояги револьвер билан икковини мақтанчоқ мушукка узатаркан, заҳарханда билан лабини буриб қўйди. Еттилик қартада иккита холни белгилашди. Мушук ёстиққа орқа ўгириб олиб, отишга узоқ вақт тайёрланди. Маргарита иккала қулоғига бармоқларини тиқиб ўтираркан, кўзини камин токчасида мудраб ўтирган бойқушдан узмасди. Мушук иккала револьвердан баравар ўқ узди, шу заҳоти Гелла жон аччиғида чинқириб юборди, ўқ тегиб ўлган бойқуш соат устига кулаб тушди, синган соат тўхтаб қолди. Бир қўли қонга бўялган Гелла фарёд кўтариб, мушукнинг юнгига чанг солди, мушук эса ўз навбатида унинг сочини юмдалай бошлади, оқибат, иккови бир-бирига чирмашганча, полда у ёқдан-бу ёққа коптокдек юмалай бошлашди. Стол устида турган қадахлардан бири ерга тушиб чил-чил синди.

— Ажратиб олсанглар-чи мендан манави қутурган шайтон қизни! — деб чинқиарди мушук, устига миниб олган Гелладан қутулишга ҳаракат қиларкан. Уришқоқларни ажратиб қўйишди, Коровьёв Гелланинг ўқ теккан бармоғига бир марта пуфлаган эди, бармоқ соғайди-қолди.

— Отолмайман-да ахир, гап билан чалғитишгандан кейин! — деб чинқиарди Бегемот ва айни пайтда елкасидан Гелла юлиб олган бир тутам юнгни жойига ёпиштиришга уринарди.

— Гаров ўйнайман, — деди Воланд Маргаритага жилмайиб, — жўртгага шундай қилди. Аслида жуда яхши оғади.

Гелла билан мушук ярашиб, ҳатто ўпишиб ҳам олишди. Кейин ёстиқ тагидан қартани олиб текшириб кўришди. Азазелло тешган ҳолдан бошқа биронта ҳолга гард ҳам тегмаган эди.

— Бундай бўлиши мумкин эмас, — деб таъкидларди мушук қартани қандил ёруғига тутиб қараркан.

Шодиёна кечлик давом этарди. Чилчироқнинг шамлари аста эриб оқар, каминдан гуп-гуп уфираётган қуруқ ва хушбўй иссиқ ҳаво бутун хонани қамраган эди. Тўйиб овқатланган Маргарита энди сархушлик оғушида ҳузур қилиб ўтирарди... Унинг ҳеч қаёққа кетгиси келмасди, ҳолбуки, ўзининг тахминича вақт алламаҳал бўлган. Тунги воқеалар ҳисобга олинса, вақт эрталабки соат олтига яқинлашган эди. Маргарита орага чўккан сукунатдан фойдаланиб, Воландга қимтинибгина деди:

— Энди мен борай... Кеч бўлди.

— Қаёққа шошасиз? — деб сўради Воланд қуруққина қилиб. Аммо қолганлар «миқ» этмади.

— Ҳа, вақт бўлди, — деб такрорлади Маргарита бундай мунсоабатдан янаям кўпроқ хижолат бўлиб, у елкасига ташлаш учун бирон ёпинчиқ ё плаш қидириб атрофига қаради. Чунки ўзининг яланғочлигидан энди иймана бошлаган эди. У ўрнидан турди. Воланд каравотда ётган чувринди ва қатирма халатини олиб, индамай Маргаритага узатди, Коровьёв уни Маргаританинг елкасига ташлади.

— Миннатдорман, мессир, — деди Маргарита эшитилар-эшитилмас, сўнг Воландга савол маъносида қараб қўйди. Воланд эса ўз навбатида лоқайд жилмайиб боқди. Шунда бирдан Маргаританинг қалбини машғум ҳасрат туйғуси қамраб олди. У ўзини алданган деб ҳис қилди. Афтидан, унинг балда кўрсатган хизматлари эвазига ҳеч ким уни ҳеч нима билан тақдирламоқчи эмасга ўхшайди, шунингдек, ҳеч ким унга, қолинг, деб ҳам мулозамат қилмаяпти. Ҳолбуки, Маргаританинг бу ердан чиқиб борадиган ери йўқли-

ги унинг ўзига кундай равшан эди. Хаёлидан «лип» этиб ўтган: «Яна ўша уйимга қайтиб боришимга тўғри келади», деган фикр қалбида доҳилий ғусса туйғусини уйғотиб юборди. Ё Азazelлонинг Александр боғида берган васвасали маслаҳатига амал қилиб, ўзи Воланддан сўрасинми? «Йўқ, ўлсам ҳам ялинмайман», деди у ўзига-ўзи.

— Хўп, саломат бўлинг, мессир, — деди у эшиттириб, ўзи эса: «Ишқилиб, бу ердан тезроқ чиқиб кетсам бўлгани, кейин бир амаллаб дарё бўйига бораман-у, ўзимни сувга ташлайман», деб кўнглидан ўтказди.

— Ўтиринг, — деб буюрди Воланд бирдан қатъий оҳангда. Маргаританинг ранги ўчиб кетиб ўтирди. — Балки бирон нима демоқчидирсиз хайрашув олдидан?

— Йўқ, мессир, гапим йўқ, — деди Маргарита ғурур билан, — фақат шуки, агар сизга яна керак бўлсам, барча истақларингизни бажонидил бажаришга доим тайёрман. Мен ҳеч чарчаганим йўқ, балда жуда баҳри-дилим очилди. Шунга кўра, агар у яна давом этган бўлганида, яна тиззамни минг-минглаб қатлару қотилларга ўпиш учун жоним билан тутиб берган бўлардим. — Маргарита Воландни гўё қалин парда орқали элас-элас кўраётгандай — кўзлари филт-филт ёш эди.

— Тўғри! Сиз мутлақо ҳақсиз! — деди Воланд гумбурловчи овоз билан даҳшатли ҳайқириб, — шундай бўлиш керак!

— Шундай бўлиш керак! — деб такрорлашди Воланднинг мулозимлари худди акс-садодек.

— Биз сизни синаб кўрдик, — деб давом этди Воланд, — ҳеч қачон, ҳеч нима сўраманг! Ҳеч қачон, ҳеч нима, айниқса, ўзингиздан кучлироқлардан. Ўзлари тавсия қилишиб, ўзлари истаган нарсангизни беришди! Ўтиринг, такаббур аёл! — Воланд Маргаританинг елкасидаги вазмин ридони юлқиб олиб ташлади, шунда у яна ўзини Воланд билан ёнма-ён унинг тўшагида ўтирганини кўрди. — Хўш, Марго, — деб давом этди Воланд, энди анча мулойим овоз билан, — бугун менинг балимда бекалик қилганингиз учун нима истайсиз? Ушбу бални яланғоч ҳолда ўтказганингиз эвасига мендан нима сўрайсиз? Тиззангиз хизматини қанчага баҳолайсиз? Ҳозир сиз қатлар деб атаган меҳмонла-

рим сизга қанча зиён етказишди? Гапиринг! Мана энди ҳеч тортинмасдан гапиришингиз мумкин. Зеро, мен сўраяпман сиздан.

Маргаританинг юраги қаттиқ-қаттиқ тепа бошлади, у чуқур хўрсиниб қўйиб, нималарнидир ўйлай бошлади.

— Хўш, қани, дадилроқ! — деб далда берарди Воланд, — ўз фантазиянгизни уйғотинг, уни ишга солинг! Анави уччига чиққан аблаҳ — баронни қатла этиш саҳнасида иштирок этишнинг ўзи ҳам мукофотга лойиқ, агар иштирок этган одам аёл киши бўлса — алаҳсус. Қани, хўш?

Маргаританинг нафаси қайтиб кетди, у дилида тайёрлаб қўйилган эзгу сўзларини айтишга эндигина оғиз жуфтлаган эди ҳамки, бирдан ранги қув ўчиб, оғзи ланг очилиб, кўзлари бақрайганча қолди. Унинг қулоғига кимнингдир безовта қилувчи, ёлборувчи овози: «Фрида! Фрида! Фрида! — деб қичқирди. — Менинг исмим Фрида!» — Шундан кейин Маргарита дудқланиб гапира бошлади:

— Демак, мен сиздан битта нарсани илтимос қилишим мумкин-а?

— Талаб, талаб қилишингиз мумкин, менинг доннам, — деб жавоб қилди саволнинг маъносига тушунган Воланд жилмайиб, — талаб қилишингиз мумкин битта нарсани!

О, Воланд Маргаританинг ўз оғзидан чиққан «битта нарса» сўзини такрорларкан, унга усталик билан ва аниқ урғу бериб гапирди.

Маргарита яна бир марта хўрсиниб қўйиб деди:

— Истардимки, Фридага, ўз чақалоғини ўлдирганда оғзига тикқан ўша рўмолчасини энди тутқа-зишмаса.

Мушук кўзларини шифтга тикаркан, пишқириб хўрсинди, лекин бал пайтида қулоғи буралганини эслаб, чурқ ҳам этмади.

— Ўша овсар Фридадан, — деб мийиғида кулганча гап бошлади Воланд, ҳеч қандай пора олмаслигингизга қатъий ишонч ҳосил қилганим туфайли (зеро бундай нарса сизнинг қироличалик шаънингизга мутлақо номувофиқдир) нима қилишимни ҳам билмай қолдим. Чамамда фақат битта илож бор — кўпроқ латта-путталар толиб келиб, хобхонамдаги ҳамма тешик, тирқишларга тикиб ташлашим керак.

— Гапингизга тушунмадим, мессир! — деди хайрон қолган Маргарита, у Воланднинг гапларига чинданам тушунмаган эди.

— Фикрингизга тўла-тўкис қўшиламан, мессир, — деб гапга аралашди мушук, — албатта латта билан, — деб вэжинганча панжасини столга «гурс» этиб урди.

— Мен раҳм-шафқат ҳақида гапиряман, — деб изохлади Воланд ўз гапини ҳамон Маргаритадан ўтли кўзларини узмай. — У нарса баъзан мутлақо кутилмаганда айёрлик билан энг тор тирқишлардан ҳам сингиб киради. Латта-путта ҳақида гапиришимнинг боиси шунда.

— Мен ҳам шуни айтяпман-да! — деди мушук ва ҳар эҳтимолга қарши, пушти ранг крем юқилик панжалари билан учли кулоқларини беркитганча, ўзини Маргаритадан четга олди.

— Пишт! Даф бўл! — деди унга Воланд.

— Ҳали қаҳва ичганим йўқ, — деди мушук, — қанақасига кетарканман? Наҳотки шундай байрам оқшомида ҳам, мессир, бир дастурхон атрофида ўтирган меҳмонларни икки навга бўлишса? Бировлар биринчи нав-у, бошқалар, шўртумшук қурумсоқ буфетчининг таъбири билан айтганда, айниган иккинчи нав ҳисобланса?

— Жим бўл, — еб буюрди Воланд, сўнг Маргаритага юзланиб, ундан сўради: — Бу рафторингизга қараганда, сиз бағоят саховатли, камоли хушахлоқ одам бўлсангиз керак-а?

— Йўқ, — қийналиб жавоб қилди Маргарита, — биламан, сиз билан фақат очикчасига гаплашиш керак, шу боис мен ҳам сизга гапнинг очигини айтман: мен энгилтак одамман. Фрида учун илтимос қилганимга сабаб, эҳтиётсизлик қилиб унга ваъда бериб қўювдим. Энди у кутади, мессир, у менинг кудратимга ишонади. Агар умиди пучга чиқса, мен ниҳоятда мушкул аҳволга тушиб қоламан. Умрбод кўнглим таскин топмайди. Начора? Шундай бўлиб қолди.

— Ҳа, — деди Воланд, — бу тушунарли.

— Демак, ўшандай қиласиз-а? — қимтинибгина сўради Маргарита.

— Асло, — деб жавоб қилди Воланд, — гап шундаки, қимматли қиролчи, бу ўринда андаккина чатоқлик юз берган. Ҳар бир муассаса ўз иши билан шуғуланмоғи керак. Ориг рост, бизнинг имкониятла-

римиз бениҳоя улкан, узоқни кўришга кўзлари ожиз бўлган айрим калтабинлар тасаввуридан кўра анча каттароқдир...

— Ҳа, жудаям катта, — деб луқма ташлашдан ўзини тия олмади мушук, чамаси у мана шу имкониятлардан мағрурланарди.

— Жим бўлсанг-чи, жин ургур! — деди унга Воланд ва Маргаритага ўтирилиб гапида давом этди: — Гапнинг сираси, мен муассаса деб таъбирлаганим бошқа шахс қилиши лозим бўлган ишга қўл уришдан нима ҳожат? Алқисса, мен бу ишга аралашмайман, уни ўзингиз бажарасиз.

— Наҳотки, менинг истагим бажарилса?

Азazelло истеҳзо билан ғилай кўзини Маргаритага тикди ва малласоч бошини салгина чайқаб, пишқириб кўйди.

— Бошланг ахир, азбаройи шифо, — деб ғўлдиради Воланд ва глобусни айлантириб, унинг қайсиям бир нуқтасига тикилиб қарай бошлади, чамаси у Маргарита билан суҳбат қилган пайтида бошқа иш билан машғул бўлганини кўрсатмоқчи эди.

— Қани, чақиринг Фридани, — деб ўргатди Коровёв.

— Фрида! — деб овозининг борича чинқирди Маргарита.

Шунда эшик ланг очилиб, хонага сочлари паришон, яланғоч, аммо сархушлигидан асар ҳам қолмаган, кўзлари олазарак аёл югуриб кириб, қўлларини Маргарита томон чўзди, Маргарита эса унга улуғворлик билан деди:

— Сени кечиринди. Энди сенга рўмолчангни тутқазишмайди.

Фрида қаттиқ фарёд қилиб, Маргаританинг оёғи остига, полга хоч шаклида юз тубан ётди. Воланд бир қўл силтаган эди, шу заҳоти Фрида кўздан ғойиб бўлди.

— Миннатдорман сиздан, энди хайр, — деди Маргарита ва ўрнидан турди.

— Нима дейсан, Бегемот, — деб гапира бошлади Воланд, — шундай байрам кечасида укувсиз одамнинг рафторидан манфаат кўзлашимиз яхшимасдир, — у Маргаритага ўтирилди, — буниси ҳисоб эмас, чунки мен ҳеч нима қилганим йўқ. Қани айтинг, ўзингиз учун нима истайсиз?

Ҳамма сукутга толди, бу сукунатни Корвовьев бузди:

— Олтин донна, — деди у Маргаританинг қулоғига пичирлаб, — бу гал сал мулоҳаза билан иш кўринг! Йўқса, бахтингиз қўлингиздан чиқиб кетиши мумкин!

— Мен ҳозирнинг ўзида, шу заҳотиёқ ўз маҳбубим — устани қайтариб беришларини истайман, — деди Маргарита ва қаттиқ асабланганидан юзи буришиб кетди.

Шу пайт хонага «ғув» этиб шамол эсиб кириб, чилчирокдаги шамлар алангасини бир томонга ётқизди, вазмин дарпардалар елпиниб, дераза тавақалари ланг очилди ва жуда олисда, самода тонгги эмас, тунги ойнинг порлаб тургани кўринди. Дераза этагида тунги ой шуъласидан кўкиш пояндоз ёзилиб, шу пояндоз устида Иванушканинг тунги меҳмони — ўзини уста деб таниган одам пайдо бўлди. У касалхона либосида (эгнида халат, оёғида туфли) бўлиб, ҳозир ҳам ўша қора қалпоқчасини бошидан қўймаган эди. Унинг соқол-мўйлови олинмаган юзи ҳадеб тортишар, жунунваш кўзлари шамларга зимдан чўчинқираб боқарди, ой шуъласи уни тамоида қамраб олган эди.

Маргарита бир қарашдаёқ уни таниди, қўлларини қисирлатиб, оҳ урдию унинг истиқболига югуриб борди. У устанинг пешонасидан, лабларидан ўпар, тикандек тук босган юзига юзини қўярди, шу пайтгача тийиб турган кўз ёшлари энди унинг юзидан дув-дув оқа бошлади. У ҳадеб фақат бир сўзни маъносиз оҳангда такрорларди:

— Сен... сен, сен...

Уста уни ўзидан четлатиб, бўғиқ овоз билан деди:

— Йиғлама, Марго, юрагимни эзма. Мен қаттиқ бетобман. — У гўё деразага сакраб қочмоқчи бўлгандай, дераза тоқчасига чанг солди, тишларини иршайтирганча, хонада ўтирганларга бир-бир қараб чиқиб, чинқириб юборди: — Мен кўрқяпман, Марго! Яна кўзимга алақандай шарпалар кўрина бошлади.

— Йўк, йўк, йўк, — деб пичирларди энтикиб-энтикиб йиғлаганидан нафаси ичига тушиб кетган Маргарита, — ҳеч нимадан кўрқма! Мен ёнингдаман! Ёнингдаман!

Коровьев эпчилик билан, сездирмай устага стул суриб қўйди, у ўтирди, Маргарита эса уста олдида тиз чўкиб, юзини унинг биқинига босганча қимир этмай

қолди. У ҳаяжонланганидан ўзининг энди яланғоч эмаслигини ҳам сезмади — унинг эгнида бирдан қора шоҳи плаш пайдо бўлган эди. Бемор бошини ҳам қилганча, маънос ва хаста кўзларини ерга тикди.

— Ҳа, — деб гап бошлади Воланд бир оз сукутдан кейин, — роса суробини тўғрилашипти уни. Қани, рицарь, — деб буюрди у Коровьевга, — бу одамга ичгани бирон нима бер.

Маргарита титроқ овоз билан ёлборарди.

— Ич, ичвор. Кўрқяпсанми? Йўк, йўк, гапимга ишон, ёрдам қилишмоқчи сенга.

Бемор стаканни олиб, ундаги суюқликни ичиб юборди, лекин сўли қалтираб, стакан оёғи остига тушиб, чил-чил сўнди.

— Яхшиликка! Яхшиликка! — деб пичирлади Коровьев Маргаританинг қулоғига, — қаранг, у ўзига келла бошлади.

Дарҳақиқат, беморнинг нигоҳидаги ёввойилик ва бежолик йўқола бошлаган эди.

— Сенмисан, Марго? — деб сўради ой ёғдусида намоён бўлган меҳмон.

— Албатта, менман, — деб жавоб қилди Маргарита.

— Яна! — деб буюрди Воланд.

Уста иккинчи стаканни бўшатгандан кейин кўзлари жонланиб, маъноли боқа бошлади.

— Ана бу бошқа гап, — деди Воланд кўзларини сузиб боқаркан, — энди суҳбатлашамиз. Кимсиз?

— Энди мен ҳеч ким эмасман, — деди уста, шундай деб тиржайган эди, оғзи қийшайиб кетди.

— Ҳозир қаердан келдингиз?

— Ҳасрат уйдан. Мен — жинниман, — деди меҳмон.

Бу гапни эшитган Маргарита чидай олмай яна йиглаб юборди. Кейин кўз ёшларини артиб, чинқириб деди:

— Қандай мудҳиш сўзлар! Мудҳиш сўзлар! Мес-сир, сизга шуни айтишим керакки, бу — уста. Уни дарддан фориг қилинг, меҳнатингиз зое кетмайди.

— Сиз ким билан гаплашаётганингизни биласизми, — деб сўради Воланд меҳмондан, — ҳозир кимнинг хузурида ўтирипсиз?

— Биламан, — деб жавоб қилди уста, — жиннихопада Иван Бездомний деган бола ён кўшним эди. Ўша гапириб берувди сиз ҳақингизда.

— Э-ҳа, тўғри, тўғри, — деди Воланд, — мен у йигитча билан Патриарх қўли бўйида учрашиш бахтига мушарраф бўлганман. У сал бўлмаса мени ҳам жинни қилиб қўяёзган эди, мени йўқ деб исботлашга уриниб! Аммо сиз ишонарсиз, албатта, бу — чинданам мен эканлигимга?

— Ишонишга тўғри келади, — деди уста, — лекин, очиги, сизни қорахаёл¹ самараси деб ҳисоблаш тинчроқ бўларди. Мени афв этинг, — деб илова қилди уста бирдан ҳушини йиғиб олиб.

— Ҳа, яхши, тинчроқ бўлса, шундай деб ҳисоблай-веринг, — деди Воланд мулозимлик билан.

— Йўқ, йўқ, — деди кўрқиб кетган Маргарита устанинг елкасидан ушлаб силкитаркан, — эсингни йиғ! Рўпарангда ўтирган чинданам ўша!

Мушук бу ерда ҳам орага суқилди:

— Мана, мен чинданам қорахаёлга ўхшайман. Ой шуъласида ён томонимдан қаранг, — мушук ой ёғдусидан пайдо бўлган узунчоқ йўлакка бориб турди ва яна бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, лекин «овозингни ўчир» деб буюришди унга, шунда у: — Яхши, яхши, овозимни ўчирдим. Мен гунг қорахаёл бўлман, — деди ва жим қолди.

— Айтинг-чи, нега сизни Маргарита уста деб атайди? — сўради Воланд.

Уста мийиғида кулиб жавоб қилди:

— Унинг бу рафторини маъзур кўринг. У мен ёзган романи жуда юксак баҳолаган эди.

— Романингиз нима ҳақда?

— Понтий Пилат тўғрисида.

Шунда шамларнинг олов тиллари яна тебраниб, елпина бошлади, столдаги идишлар зириллаб кетди. Воланд мисоли момақалдироқдек қаҳ-қаҳ уриб кулди, аммо унинг бу қаҳқаҳасидан ҳеч ким чўчимади ҳам, ажабланмади ҳам. Бегемот негадир чапак чалиб юборди.

— Нима, нима ҳақда? Ким ҳақда? — деди Воланд кулишдан тўхтаб. — Шу замонда-я? Вожабо! Нима, бошқа мавзу топилмадими? Қани, кўрайлик-чи, — Воланд кафтини юқорига қилиб қўлини чўзди.

— Афсуски, сизга уни кўрсатолмайман, — деб жавоб қилди уста, — чунки мен уни печкага қамаб ёқиб юборганман.

— Кечирасиз-у, ишонмайман бунга, — деди Воланд, — бу мумкин эмас. Қўлёмалар ёнмайди. — У Бегемот томонга ўгирилиб деди: — Қани, Бегемот, узат бу ёққа романи.

Мушук стулдан «дик» этиб турган эди, ҳамма унинг даста-даста қўлёмалар устида ўтирганини кўрди. Мушук энг устки нуххани таъзим билан Воландга узатди. Маргарита яна ҳаяжондан йиғлаб юборгудек бўлиб, дағ-дағ титраганча чинқириб юборди:

— Ана қўлёманг! Ана у!

У Воланд истиқболига ташланиб завқ-шавқ билан деди:

— Сиз ҳар нарсага қодирсиз, қодирсиз!

Воланд қўлёмани олиб айлантириб кўрди, сўнг уни бир четга қўйиб, индамай, жиддий қиёфада устанинг юзига тикилди. Лекин уста негадир ташвишланиб, безовта бўла бошлади, стулдан туриб, қўлларини қисирлатди, вужуди дағ-дағ қалтираб олис фазодаги ойга юзланганча гўлдирай бошлади:

— Ҳатто ойдин кечада ҳам менга тинчлик йўқ, нега ахир оромимни буздинглар? Ё тангрилар, тангрилар...

Маргарита устанинг эгнидаги касалхона халатини маҳкам чангаллаб олиб, ўзини унинг бағрига босди ва йиғи аралаш ҳасрат билан гўлдиради:

— Э, худо, нега, ахир, дори сенга кор қилмаяпти?

— Ҳечқиси йўқ, парво қилманг, — деб пичирларди Коровьев уста атрофида парвона бўларкан, — ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ... Яна бир стакан ичворинг, мен ҳам сизга улфат бўлман.

Бу галги стакан ой ёғдусидан ярақлаб устага кўз қисгандай бўлди ва унга ёрдам берди. Устани яна жойига ўтқазилди, беморнинг чехрасида энди хотир-жамлик аломатлари пайдо бўлганди.

— Мана, энди ҳамма нарса равшан, — деди Воланд ва узун бармоғи билан қўлёммага «тўқ-тўқ» уриб қўйди.

— Мутлақо равшан, — деб тасдиқлади мушук, гунг қорахаёл бўлишга сўз берганини унутиб, — бу асарнинг асосий моҳияти менга тамомила ойдин бўлди. Сен нима дейсан, Азazelло? — деб юзланди у сукут сақлаётган Азazelлога.

— Нима дердим, — деди у пинғиллаб, — сени сувга чўктириб юборган барака топади.

¹ Қорахаёл — йўқ нарсанинг кўзга кўриниши, галлюцинация.

— Раҳминг келсин, Азазелло, — деди унга мушук, — бу шум ниятингни ҳукмдоримнинг кўнглига сола кўрма яна. Азбаройи шифо, унда ҳар кеча тепапга худди шўрлик устага ўхшаб ой ёғдуси либосида келиб, ҳаловатингни бузаман-а. Ана унда ҳолинг нима кечади, а, Азазелло?

— Қани, Маргарита, — деб яна гапга аралашди Воланд, — ҳамма гапингизни айтинг, нима хоҳлайсиз?

Маргаританинг кўзлари порлаб кетиб, Воландга илтижо билан юзланди:

— Майлими пичирлашиб гаплашиб олсак?

Воланд бош ирғатди, шунда Маргарита оғзини устанинг қулоғига олиб бориб, бир нималарни пичирлади. Лекин фақат устанинг жавоби эшитилди:

— Йўқ, кечикдик. Энди менга ҳеч нима керак эмас. Фақат сени кўриб турсам бўлгани. Аммо такрор айтаман — воз кеч мендан. Хароб бўласан мен билан бўлсанг.

— Йўқ, воз кечмайман, — деди Маргарита ва Воландга юзланди: — Бизни яна Арбатга туташган тор кўчадаги ўз подвалимизга қайтаришингизни илтимос қиламан, яна у ерда лампа-чироғимиз ҳам ёнса, қолган ҳамма нарсалар ҳам ўз ўрнида бўлса.

Бу гапдан уста кулиб юборди ва Маргаританинг бир вақтлар сочи жингалак бўлган бошини қучоқлаганча деди:

— Бу лўрпешона аёлнинг гапига қулоқ солманг, мессир. Ўша подвалга аллақачон бошқа одам жойлашиб олган, ундан кейин, ҳамма нарсани аввалги ҳолига қайтариб бўлмайди асло. — У юзини маҳбубасининг сочлари паришон бошига қўйиб, уни қучоқлади ва:

— О, шўрлик, шўрлик... — деб ғудранди.

— Қайтариб бўлмайди дедингизми? — деди Воланд, — Гапингиз тўғри. Лекин биз уриниб кўрамыз, Азазелло!

У шундай деган эди ҳамки шифтдан эсанкираган телбасифат бир одам «гурс» этиб тушди, унинг эғнида фақат тунги кўйлак-иштон бўлиб, негадир қўлида чамадон, бошида кепкаси бор эди. Бу одам кўрққанидан «қалт-қалт» титрар ва нуқул чўққаймоқчи бўлгандай энгашарди.

— Могаричмисиз? — деб сўради Азазелло осмондан тушган одамга юзланиб.

— Алоизий Могарич, — деб жавоб қилди у «даф-даф» титраб.

— Мана бу одамнинг романи ҳақида Латунский ёзган мақолани ўқиб, «уйида нолегал адабиётлар сақлапти», деб шикоят ёзган сизмидингиз? — деб сўради Азазелло.

Осмондан тушган гражданин кўкариб кетди, тавбасига таяниб юм-юм йиғлай бошлади.

— Унинг квартирасига кўчиб ўтмоқчи бўлувдигизми? — имкони борича мулойимроқ оҳангда пинғиллади Азазелло.

Шу пайт мушукнинг дарғазаб пишқиргани эшитилди. Маргарита эса:

— Жодугарнинг тирноқларини татиб кўр! — деб чинқирганича Алоизий Могаричнинг юзига чанг солди. Тўс-тўполон кўтарилди.

— Нима қиляпсан? — изтироб билан қичқирди уста, — Марго, иснодга қўйма ўзингни!

— Мен қаршиман, бу иснод эмас, — деб бақирди мушук.

Маргаритани Коровьев ажратиб олди.

— Мен ванна ўрнатганман, — деб чинқирарди афти ангори қонга бўялган Могарич, тишлари такиллаб, кейин алақандай бемаъни гапларни жаврай бошлади, — битта оқлашнинг ўзи... кейин, купорос...

— Жудаям яхши бўпти-да ванна ўрнатганинг, — деди Азазелло маъқуллаб. — У ванна олиши керак, — сўнг қичқирди: — Даф бўл!

Шунда Могаричнинг оёғи осмондан келдию ётоқхонанинг очик деразасидан учиб чиқиб кетди.

Кўзлари бақрайиб қолган уста пичирларди:

— О, буниси энди Иван ҳикоя қилган воқеалардан ҳам ғаройиброқ бўлди-ку! — у тамомила ҳайратга келиб, атрофига олазарак қараркан, ниҳоят мушукка юзланиб деди: — Маъзур тутасиз... сен... сизмидингиз... — у мушукни «сен»лашни ҳам, «сиз»лашни ҳам билолмай эсанкираб қолди, — сизмидингиз трамвайга чиққан ўша мушук?

— Мен эдим, — деди мушук мамнуният билан ваилова қилди: — Мушук зотига шундай хушмуомалалик билан мурожаат қилишингиз қандай яхши. Одатда мушукларни, негадир, «сен»лашади, гарчи дунёда биронта ҳам мушук ҳеч бир кимса билан қиёматли дўст тунмаган бўлса ҳам.

— Менинг назаримда сиз мушукка унчалик ўхшамаяписиз, — деди уста иккиланиб, сўнг Воландга ўгирилиб қимтинибгина илова қилди: — Барибир ҳали касалхонада мени қидириб қолишади.

— Бе, нега энди қидиришар экан! — деб юпата бошлади Коровьёв, шунда унинг қўлида бирдан қандайдир қоғозлар, дафтарлар пайдо бўлди, — шу хасталик варақаси сизникими?

— Ҳа.

Коровьёв қоғозларни олов ёниб турган каминага ташлади.

— Хужжат йўқ, демак, одам ҳам йўқ, — деди Коровьёв мамнуният билан, — бу — сизни ижарага қўйган одамнинг уй дафтари бўлса керак.

— Ҳа-а...

— Ким қайд қилинган бу дафтарга? Алоизий Могаричми? — Коровьёв уй дафтарининг саҳифасига пуфлади, — вассалом, энди у йўқ, кейин, шунин билгинки — бўлган ҳам эмас. Мабодо, уй соҳиби сизни кўриб ажаблангудек бўлса, Алоизий тушингизга кирган, деб айтинг унга. Могарич? Қанақа Могарич? Ҳеч қанақа Могарич бўлмаган. — Шу пайт Коровьёвнинг қўлидаги боғичли уй дафтари бирдан ғойиб бўлди. — Мана энди у уй эгасининг столи ғаладонида ётипти.

— Сиз тўғри айтдингиз, — деди Коровьёвнинг бу қадар пухта ишлашидан ҳайратга келган уста, — баски хужжат йўқ экан, демак, одам ҳам йўқ. Мана, айнан мен йўқман, чунки менда хужжат йўқ.

— Мени кечирасиз, — деб чинқириб юборди Коровьёв, — қорахаёл деганимиз худди мана шу бўлади, мана сизнинг хужжатингиз, — шундай деб Коровьёв устага хужжат узатди. Сўнг кўзларини шифтга тикканча Маргаританинг қуловига мулойим оҳангда пичирлади: — Мана бу эса, сизнинг буюмларингиз, Маргарита Николаевна, — шундай деб у Маргаритага четлари куйган дафтар, қовжираган гул ва фотография узатди, айна пайтда унга воят эҳтиёткорлик билан омонат дафтарча ҳам берди, — бу ерда ўзингиз қўйган ўн минг сўм, Маргарита Николаевна. Бизга бировнинг ҳақи керак эмас.

— Менинг панжам шол бўлса бўлади, аммо бировнинг нарсасига асло тегмайман, — деди мушук кеккайганча ва бадбахт романнинг ҳамма нусхасини бо-

сиб той қилмоқчи бўлгандай, чамадон устида рақс тўша бошлади.

— Мана, сизнинг ҳам хужжатингиз, — деб гапида давом этди Коровьёв Маргаритага хужжат узатаркан, сўнг Воландга мурожаат қилиб, эҳтиром билан деди: — Мана, бўлди, мессир!

— Йўқ, ҳали бўлгани йўқ, — деди Воланд глобусдан юз ўгириб. — Мулозимларингизни нима қилайлик, менинг қимматли доннам? Шахсан менга уларнинг кераги йўқ.

Шу чоғ очиқ турган эшиқдан ўша-ўша яланғоч ҳолича Наташа отилиб кирди, қўлларини бир-бирига урганча Маргаритага чинқириб деди:

— Вой, бахтли бўлинг, Маргарита Николаевна! — У бош ирғаб уста билан саломлашди, сўнг яна Маргаритага юзланди: — Мен билардим қаёққа қатнаганингизни.

— Уй ходимлари ҳамма нарсани билишади, — деди мушук панжасини маъноли тарзда юқори кўтариб, — улар ҳеч нима кўрмайдилар дейиш — хато.

— Нима истайсан, Наташаа? — деб сўради Маргарита, — уйга қайт.

— Ўргилиб кетай сиздан, Маргарита Николаевна, — деди Наташа тиз чўкиб ёлбораркан, — улардан илтимос қилинг, — у кўз қири билан Воландга ишора қилди, — мени ўзларида жодутар қилиб олиб қолишсин. Ўша уйга қайтиб боришни истамайман сира! Инженерга ҳам, техникка ҳам тегмайман! Кеча бал пайтида жаноб Жак менга муҳаббат изҳор қилди. — Наташа кафтини ёйиб, алақандай олтин тангаларни кўрсатди.

Маргарита, сиз нима дейсиз, дегандек Воландга қаради. У бош ирғатиб қўйди. Шунда Наташа Маргаританинг бўйнига осилиб, уни чўлпиллатиб ўпди-да, тантанавор чинқирганча, деразадан учиб чиқиб кетди.

Энди Наташанинг ўрнида Николай Иванович пайдо бўлди. У яна ўзининг одамийлик қиёфасига кирган, лекин ниҳоятда ғамгин, ҳатто дарғазаб деса ҳам бўларди.

— Мана бу нусхани мамнуният билан қўйиб юбораман, — деди Воланд Николай Ивановичга нафратланиб қараркан, — бениҳоя зўр мамнуният билан, зеро бу ерда у мутлақо ортиқча.

— Менга гувоҳнома беришларингни ўтиниб сўрай-

ман, — тилга кирди Николай Иванович атрофга қўрқа-писа боқаркан, лекин бу гапани жуда ўжарлик билан гапирди, — бу кечани қаерда ўтказганим ҳақида.

— Нима қиласиз уни? — кескин оҳангда сўради мушук.

— Милицияга ва хотинимга кўрсатаман, — деб шахт гапирди Николай Иванович.

— Биз одатда гувоҳнома бермаймиз, — деб жавоб қилди мушук манглайини тириштириб, — лекин сиз учун, майли, истисно қиламиз.

Николай Иванович кўз очиб-юмишга ҳам улгурмай, Гелла ёзув машинкаси ёнига ўтириб, мушук айтган гапларни ёза бошлади.

— Гувоҳлик бераманким, ушбуни кўрсатувчи Николай Иванович мазкур тунни шайтон уюштирган балда ўтказди, у балга одам ташувчи восита... қўштирноқ оч, Гелла! Қўштирноқ ичида ёз — «тўнғиз» сифатида жалб этилган эди. Имзо — Бегемот.

— Число-чи? — деб чийиллади Николай Иванович.

— Биз число қўймаймиз, число қўйилган ҳужжат кучини йўқотади, — деди мушук қозога имзо чекаркан, сўнг қаердандир муҳр олиб, қоидасини келтириб, унга ҳўхлади-да, қозога «тўланган» деган сўзни босиб, уни Николай Ивановичга тутқазди. Шундан кейин Николай Иванович беному нишон койиб бўлди, аммо унинг ўрнида кутилмаган янги одам пайдо бўлди.

— Бу яна ким бўлди? — ижирғаниб сўради Волад, шам ёруғидан юзини кафти билан тўсаркан.

Варенуха (бу ўшайди) бошини эгиб хўрсиниб қўйди ва эшитилар-эшитилмас деди:

— Қўйиб юборинглар. Мен қон сўрувчи кўршалак бўлолмайман. Ўшанда Гелланинг ёрдамида Римскийни ўлдириб қўйишимга сал қолувди. Лекин мен қонхўр эмасман. Қўйворинглар мени.

— Нима деб жавраяпти узи? — афтини бужмай-тириб сўради Волад. — Яна қанақа Римский? Нима бало, алаҳлаяптими?

— Ҳеч азият чекманг, мессир, — деди Аззелло ва Варенухага юзланди: — Қўрслик қилиш керак эмас телефонда. Ёлгон гапириш керакмас телефонда, тушунарлими? Энди бошқа бундай қилмайсизми?

Варенуханинг мияси шодликдан гангиб қолди,

чеҳраси ёришди ва нима деётганини ўзи ҳам тушунмай гўлдирай бошлади:

— Азбаройи х... яъни айтмоқчиманки, аъло ҳаз... ҳозироқ тушликдан кейин... — Варенуха қўлларини кўксига босиб, Аззеллога илтижо билан боқарди.

— Ҳа, яхши, уйга жўнанг, — деди Аззелло. Варенуха зумда эриб йўқ бўлди-қолди.

— Энди мени мана булар билан ёлғиз қолдиришлар, — деб буюрди Волад уста билан Маргаритани кўрсатиб.

Воладнинг буйруғи шу заҳоти бажарилди. У бир оз сукутдан сўнг устага мурожаат қилди.

— Шундай қилиб, Арбатдаги подвалда турмоқчимисиз? Унда асар ёзиш нима бўлади? Орзулар-чи, илҳом-чи?

— Менда бошқа ҳеч қандай орзу-армон қолмади, илҳом ҳам йўқ энди, — деб жавоб қилди уста, — ҳаётда мени энди ҳеч нима қизиқтирмайди, ёлғиз Маргодан бошқа, — деб у яна қўлини Маргаританинг бошига қўйди, — мени майиб қилишди, юрагим зиқ, подвалда тургим келяпти.

— Пилат ҳақидаги романингиз нима бўлади?

— У романи кўрарга кўзим йўқ, — деб жавоб қилди уста, — мен ўша роман туфайли кўп азоб чекдим.

— Ўтинаман сендан, — зорланиб деди Маргарита, — асло бундай дема. Нега, ахир, мени қийнайсан? Биласан-ку, мен бутун ҳаётимни тикканман шу ишинг учун. — Шундан сўнг Маргарита Воладга қараб илова қилди: — Қулоқ солманг гапига, мессир, жуда қаттиқ азоб чеккан у.

— Ахир бирон нарса тўғрисида ёзиш керак-ку! — дерди Волад, — агар анави прокуратор ҳақида ёздинг гапингиз қолмаган экан, унда ҳеч бўлмаса Алоизийни тасвирланг.

Уста жилмайиб қўйди.

— Бунақа нарсани Лапшённикова босмайди, ундан кейин унинг қизиғиям йўқ.

— Ахир қандай кун кечирасизлар? Очлик-муҳтожликдами?

— Ҳа, бажонидил, — деб жавоб қилди уста, сўнг Маргаритани ўз бағрига тортиб, унинг елкасидан кучаркан қўшиб қўйди: — Марго эс-ҳушини йигиб олгач, мени тарк этади...

— Тарк этмайди, — деди Воланд тишларини гижир қилиб, сўнг давом этди: — Демак, Понтий Пилат ҳақида тарихий асар ёзган одам узлагга чекиниб, подвалда қашшоқликда кун кечирмоқчимми?

Маргарита устанинг пинжидан чиқиб, жуда қизишиб гапира бошлади:

— Мен кўлимдан келганча уриниб кўрдим, кишини васвасага солувчи энг ширин сўзларни айтдим қулоғига. Лекин у барибир бош тортяпти.

— Қулоғига нима деб пичирлаганингизни биламан, — деди Воланд, — лекин у гаплар унчалик васвасали эмас эди. Сизга шуни айтмоқчиманки, — жилмайиб туриб устага мурожаат қилди у, — романингиз ҳали сизга кўп эзгуликлар олиб келади.

— Бу фирт гурбат бўлади, — деди уста.

— Йўқ, йўқ, гурбат бўлмайди, — деди Воланд, — энди ҳеч ҳам кўрқинчли бўлмайди. Хуллас, Маргарита Николаевна, ҳамма иш қилиб бўлинди. Айтинг-чи, менга бирон эътирозингиз борми?

— Бе, қўйсангиз-чи, нималар деяпсиз, мессир!

— Унда, мана бу мендан сизга эсдалик бўлсин, — деди Воланд ва ёстиқ остидан ҳаммаёғига олмос тошлар қадалган кичкинагина олтин тақа олди.

— Йўқ, йўқ, асло, нима иш қилишман!

— Мен билан баҳслашмоқчимисиз? — деди Воланд жилмайиб.

Маргарита, эғнидаги плашнинг чўнтаги бўлмагани сабабли, тақачани рўмолчага тугиб олди. Шунда бир ҳол уни тонг қолдирди. У тўлиной ёғду сочиб турган деразага ўгирилиб шундай деди:

— Мен бир нарсага ҳеч тушуна олмаяпман... Ярим тун бўлганига анча вақт бўлди-ю, аммо ҳалиям ўша ўша ярим тун... нега бундай? Менинг тахминимча, аллақачон тонг отган бўлиши керак эди.

— Байрам тунининг бир оз узайгани дилга кўп манзур бўлади-да, — деб жавоб қилди Воланд. — Хўп бўлмаса, сизларга бахт тилайман.

Маргарита тавалло қилмоқчи бўлгандай қўлларини Воланд томон чўзди, лекин унга яқинлашишга журъат этолмай, оҳиста деди:

— Алвидо! Алвидо!

— Кўришгунча хайр, — деди Воланд.

Шундан кейин Маргарита қора плашда, уста эса касалхона халатида заргар бевасининг шам ёниб тур-

ган даҳлизига чиқишди, бу ерда уларни Воланднинг мулозимлари кутиб туришарди. Улар ташқарига чиқа бошлашди, шунда Гелла роман нусхалари билан бирга Маргарита Николаевнанинг буюмлари солинган чамадонни кўтариб олди, мушук унга кўмаклашди. Квартира остонасида Коровьёв таъзим билан хайрлашиб, кўздан ғойиб бўлди, қолганлар меҳмонларни зинадан кузатиб туша бошладилар. Зина бўм-бўш эди. Улар учинчи қаватнинг майдончасидан ўтишаётганда бир нима «тўп» этгандай бўлди, лекин бунга ҳеч ким парво қилмади. Подъезд эшигига етишганда, Азazelло тепага қараб «пуф» деди, кейин ҳаммалари ой ҳали мўраламаган ҳовлига чиқишди-ю, эшик олдида этик ва кепка кийган бир одамнинг донг қотиб ухлаб ўтирганини кўришди. Бу ерда яна чироқлари ўчирилган каттакон қора машина турган бўлиб, унинг олд томонидаги ойнасида рулда ўтирган қарғанинг шарпаси ғира-шира кўринарди.

Энди машинага чиқмоқчи бўлишганда Маргарита бирдан алам билан оҳиста чинқириб юборди:

— Вой ўлмасам, тақани йўқотиб қўйибман!

— Машинага ўтиринг, — деди Азazelло, — мени кутиб туринглар. Ҳозир қайтаман, нима бўлганини билиб келаман. — У подъездга кириб кетди.

Гап бу ёқда эди: Маргарита билан уста ўз кузатувчилари билан заргар беваси квартирасидан чиқишмасдан сал олдин, шу квартира остидаги 48-квартирадан битон ва сумка кўтарган ориққина бир аёл зина майдончасига чиққан эди. Бу — чоршанба куни ғалтак олдида писта ёғи тўкиб юбориб, Берлиозни балога гирифтор қилган ўша Аннушка эди.

Бу аёлнинг Москвада нима билан шуғулланишини, қандай маблағ ҳисобига кун кечиршини шу пайтгача ҳеч ким билмаган, энди бундан кейин ҳам ҳеч ким ҳеч қачон билолмаса керак. Унинг тўғрисида фақат шу нарса маълум эди: уни ҳар куни гоҳ битон, гоҳ сумка, гоҳида сумкаям, битонам кўтарган ҳолда — ё нефть дўконида, ё бозорда, ё бўлмаса уй босгирмаси остида, ё зинада, аксарият пайт эса ўзи яшаб турган 48-квартиранинг умумий ошхонасида кўриш мумкин эди. Бундан ташқари, одамларга у ҳақда яна ҳам кўпроқ маълум бўлган нарса шу эдики, Аннушка пайдо бўлган ҳамма ерда ўша заҳоти албатта жанжал кўтаришарди, бундан ташқари унинг лақаби ҳам «Ўлат» эди.

Аннушка — Ўлат одатда жуда барвақт турар, бугун эса каллаи саҳарлаб — соат бир бўлмасдан туриб олди. У калит солиб эшикни очди, олдин йўлакка бошини чиқариб қаради, кейин ўзи чиқди. Эшикни ёпиб, энди кетишга шайланган эди ҳамки, ўзидан юқори қаватда эшик тарақлади, кимдир зинадан пилдираб тушиб келиб, Аннушкага урилиб кетди, бу зарбадан Аннушка гардани билан деворга бориб урилди.

— Қай гўрга шошяпсан битта ички иштонда, касофат? — деб чийиллади Аннушка оғриган гарданини чангаллаганча. Эгнига фақат ички кўйлак-иштону бошига кепка кийган, кўлига чамадон кўтариб олган, кўзлари юмуқ бу одам уйқусираган дағал овоз билан жавоб қилди:

— Колонка! Купорос! Битта оқлашнинг ўзига қанча сарф бўлганди, — кейин у йиғлаб юбориб бақирди: — Даф бўл! — Шундан кейин у зинадан пастга эмас, яна орқага — юқorigа, экономист ойнасини тепиб синдирган дераза олдига югуриб чиқди-да, оёғи осмондан бўлиб шу дераза орқали ҳовлига учиб чиқиб кетди. Аннушканинг оғзи ланг очилиб қолди, у ҳатто гарданининг оғриётганини ҳам унутиб кўйиб, ўша дераза олдига отилиб чиқди. У қорнига ётиб, бошини деразадан чиқарди: фонус ёритган ҳовлида бояги чамадон кўтарган одамнинг чил-парчин бўлиб ўлиб ётганини кўраман деб ўйлаган эди у. Аммо асфальт ҳовлида ҳеч нима йўқ эди.

Бу уйқусираган аломат жонзод ўзидан ҳеч бир номнишон қолдирмай мисоли қушдай учиб кетиптида, деб тахмин қилишдан ўзга илож қолмади. Аннушка чўқиниб олиб, кўнглидан ўтказди: «Ҳа, бу эллигинчи квартира айтганларича бор экан! Одамлар бекорга гапиришмаган экан! Ана квартираю мана квартира!».

У шундай хаёлга бориб турганида тепадаги эшик яна тарақладию яна бир одам чопиб туша бошлади. Шунда афти бир оз чўққанинг тумшугига ўхшаб кетса ҳам, аммо соқол қўйган ва хийла басавлат бир киши ўзини четга олиб деворга қисилиб турган Аннушканинг ёнидан «ғиз» этиб ўтиб, бу ҳам худди бояги одам сингари асфальт ҳовлига йиқилиб ўлиши мумкинлигини ўйламай, ўзини деразадан отди. Аннушка бугун уйдан нима мақсадда чиққанини ҳам унутиб, зинада қолди, у ҳадеб чўқинар, оҳ-воҳ қилар, ўзи билан ўзи гаплашар эди.

Салдан кейин учинчи одам (буниси — соқол-мўйловсиз, кулча юз, эгнига кўкрак бурма кенг кўйлак кийган эди) юқorigаги эшикдан отилиб чиқиб, у ҳам аввалги киши сингари деразадан учиб чиқиб кетди.

Шуни ҳам айтиш керакки, Аннушка ўзига етганча синчков эди, шунга кўра, яна биронга янги мўъжиза содир бўлмасмикин, деб яна кутишга аҳд қилди. Юқори қаватдаги эшик яна очилди, бу сафар зинадан бир талай одам тушиб кела бошлади, лекин улар чопмасдан, ҳамма одамлар қатори баҳузур юриб тушишарди. Аннушка дераза олдидан қочиб, «ғир» этиб ўз эшиги олдига чопиб тушди, шоша-пиша эшикни очиб, ўзини унинг панасига олди, шунда сал очиқ қолдирилган эшик тирқишидан унинг қаттиқ ҳаяжонланган синчков кўзи «лип-лип» чақнади.

Касаллигиниям, касалмаслигиниям билиб бўлмайдиган, ранги бўздай оқарган, соқол-мўйлови ўсиб кетган, эгнига аллақандай халат, бошига қора шалкача кийган ғалати бир одам базўр қадам қўйиб тушиб келарди. Елкасига қора ридо ташлаган (ним қоронғида Аннушканинг кўзига шундай кўринган эди) бир хоним ҳалиги одамни эҳтиётлаб қўлтиқлаб олганди. Хоним ялангоёқмиди, ё оёғига қаңдайдир жуда ялтироқ, йиртилиб тилка-тилка бўлиб кетган (чет элники бўлса керак) туфли кийганмиди — бунини аниқ айтиш қийин. Вой шарманда-е. Туфлини гапирасиз-а! Ахир бу ойимча қип-яланғочу! Ҳа-да, яланғоч елкасига жубба ташлаб олипти, холос! «Жин текканми ўзи бу квартирага, нима бало?» Эртага қўшниларига оғиз кўпиртириб сўзлаб берадиган гап топилганидан Аннушка ич-ичидан қувонарди..

Фаройиб либосдаги бу хонимча орқасидан кўлига чамадонча кўтарган мутлақо қип-яланғоч бошқа бир хонимча тушиб келар, чамадон ёнида эса хирсдай келадиган бир қора мушук гивирсирди. Аннушка кўзларини ишқаларкан, ҳайратдан чинқириб юборинига сал қолди.

Ҳаммадан орқада пакапа, вилай кўз, эгнига оқ нимча кийиб, бўйнига галстук боғлаган бир ажнабий оқсоқланиб тушиб келарди. Уларнинг ҳаммаси Аннушканинг эшиги ёнидан ўтиб, пастга туша бошлади. Улар майдончадан ўтишайтганда бир нима «тўқ» этди. Оёқ товушларининг тина бошлаганини

эшитган Аннушка эшигидан худди илондек сирғалиб чиқди, битонини девор тагига қўйиб, қорни билан майдончага ётди-да, ҳаммаёққа қўл чўзиб тимирскилана бошлади. Мана, қўлига оғир бир нарса ўралган рўмолча илинди. Аннушка рўмолчани очиб, қимматли топилмани у кўзига яқин олиб борган эди, кўзи нақ оч бўриники сингари ёна бошлади. Аннушканинг миясида қуюн кўтарилди: «Ҳеч нарса билмайман! Ҳеч нарса кўрганим ҳам, эшитганим ҳам йўқ! Жиянимниги олиб борсам-микин? Ё арралаб бўлак-бўлакка ажратайми? Олмос тошларни кавлаб олсам ҳам бўлади... Кейин уларни битта-биттадан пуллайвераман: бирини Петровка бозорида, яна бирини Смоленский бозорида... Хуллас, ҳеч нарса кўрмадим, ҳеч нарса эшитмадим, ҳеч нарса билмайман!».

Аннушка топилмани қўйнига яшириб, битонини қўлига олди-да, шаҳарга чиқиш режасидан воз кечиб, ўз квартирасига «шип» этиб кириб кетмоқчи бўлган эди, рўпарасида бирдан бояги оқ нимча кийган одам (осмондан тушганиниям, ердан чиққаниниям ҳеч ким билмайди) пайдо бўлди ва секингина пичирлади:

— Қани, чўз рўмолчага ўралган тақачани.

— Вой, қанақа тақача, қанақа рўмолча? — деб сўради Аннушка усталик билан ўзини гўлликка солиб, — ҳеч қанақа рўмолчани билмайман. Нима бало, гражданин, мастмисиз дейман?

Оқ нимча кийган ажнабий ортиқ чурқ ҳам этмай ўзининг худди автобуснинг тутқичига ўхшаган қаттиқ ва совуқ бармоқлари билан Аннушканинг бўйнига чанг солиб, уни хиппа бўғди. Аннушканинг қўлидан битони тушиб кетди. Нимча кийган ажнабий бир неча фурсат Аннушканинг нафас йўлини шу тарзда бўғиб туриб, сўнг қўлини унинг бўйнидан олди. Аннушка энтикиб-энтикиб нафас олгач, жилмайиб деди:

— Э-э, тақача денг? Мана, ҳозир! Сизникимиди бу тақача? Қарасам, ерда рўмолчага ўроғлиқ ётипти... Мен, яна битта-яримта илиб кетмасин, деб атайлаб яшириб қўйдим, биров илиб кетса борми, икки дунёда ҳам топа олмасдингиз!

Ажнабий рўмолчага ўралган тақачани олгач, Аннушкага қуюқ таъзим қилиб, қўлини маҳкам сиқди, чет элликларга хос талаффуз билан унга қизғин миннатдорлик билдира бошлади:

— Сиздан беҳад миннатдорман, мадам. Бу тақача ёдгорлик сифатида қадрли мен учун. Бинобарин, буни асраб қолганингиз учун ижозатингиз билан сизга икки юз сўм мукофот берсам. — Шундай деб у дарҳол нимчасининг чўнтагидан пул чиқариб, Аннушкага узатди.

У зўрма-зўраки жилмаяркан, нуқул:

— О, чин қалбимдан ташаккур айтаман сизга! — деб чийилларди. — Мерси! Мерси!

Саховатли ажнабий бир сакрашнинг ўзида зинанинг кейинги майдончасига тушди, лекин буткул кўздан ғойиб бўлишидан олдин пастдан туриб (энди талаффузсиз) қичқирди:

— Сен, жодугар кампир, агар бундан кейин яна бировнинг буюмини ердан топсанг, қўйнингга яширмасдан, дарров милицияга топшир!

Зинада содир бўлган бу ҳодисалардан мияси ғовлаб, тинимсиз гувиллаётганини ҳис қилган Аннушка яна анча маҳалгача беихтиёр қичқиришда давом этди:

— Мерси! Мерси! Мерси! — аммо ажнабийнинг аллақачон қораси ўчган эди.

Энди ҳовлида машина ҳам йўқ эди. Азазелло Воланднинг соғасини Маргаритага қайтариб бергач, яхши жойлашиб ўтирдингизми, деб сўради ва у билан хайрлашди. Гелла эса хайрлашув олдиан Маргаритани чўлпиллатиб ўпди, мушук унинг қўлини ўпиб хайрлашди, кузатувчилар ўриндиқнинг бир бурчагида жонсиз жасадек «қилт» этмай ўтирган уста билан қўл силкишиб хайрлашишди, кейин қарғага ҳам қўл силкишдию ўзларини уринтириб зинадан чиқиб боришни хоҳламай, шу заҳоти ҳавода эриб ғойиб бўлишди. Қарға машина чироқларини ёқиб, уни соқчилик қилаётган одам донг қотиб ухлаб ўтирган бостирма остидан ҳайдаб чиқди. Шундан кейин бу улкан қора машинанинг чироқлари сершовқин ва бедор Садовая кўчасидаги беҳисоб чироқларга қоришиб, кўздан ғойиб бўлди.

Яна бир соатдан кейин Маргарита Арбатта туташган тор кўчаларнинг биридаги мўъжазгина уй подвалининг биринчи хонасида (бу ердаги ҳамма нарса ўтган йилги кузнинг ўша даҳшатли тунига қадар қандай бўлган бўлса, шундайлигича қолган эди) духоба дастурхон ёзилиб, устига соябонли лампа, лампа ёнига марваридгул солинган гулдон

**ПРОКУРАТОРНИНГ КИРИАФЛИК ИУДАНИ
ҚУТҚАРМОҚЧИ БЎЛГАНИ**

қўйилган стол ортида ўтирар ва бошига тушган ҳаяжону бахдан товушсиз йиғларди. Унинг қарши-сида олов ямлаб ташлаган дафтар ётар, бу дафтар ёнида қўл тегмаган бир даста дафтар тахланиб турарди. Бутун уй сукутга толган. Қўшни хонадаги диванда устига касалхона халати ёпилган уста бир меъёрда товушсиз нафас олиб маст уйқуда ётарди.

Маргарита йиғлаб-йиғлаб юрагини бўшатгач, қўл тегмаган дафтарларни ўқишга киришди. У Кремль девори остида Азazelло билан учрашишидан олдин уйда қайта-қайта ўқиган жойни топди. Маргаританинг ухлагиси келмасди. У қўлёзмани худди ёқимтой мушукни силагандай силар, уни ҳар томонини айлантириб томоша қиларкан, дам унинг зарварағига тикилиб қолар, дам орқа бетига кўз ташларди. Шунда бирдан унинг кўнглига, буларнинг ҳаммаси бир жодугарлик, ҳозир бу дафтарлар ғойиб бўладию ўзимни яна уйим ётоқхонасида кўраман, ана унда уйқудан уйғонган заҳотим сувга чўкиб ўлиш учун дарё бўйига боришимга тўғри келади, деган даҳшатли фикр келди. Лекин бу энг сўнгги даҳшатли фикр бўлиб, у Маргарита узоқ вақт ўз бошидан кечирган оғир изтиробларнинг акс-садоси эди. Ҳеч нима ғойиб бўлмади, иқтидорли Воланд чиндан ҳам қудратли экан, Маргарита кўнглига сиққанча, ҳаттоки тонг отгунга қадар ҳам дафтарларни варақлаб, уларга кўз югуртириб, саҳифаларини ўпиб, ундаги сўзларни қайта-қайта ўқиш ўтириши мумкин эди:

— Ўртаер денгизи ёқдан бостириб келган зулмат прокураторга манфур бўлган шаҳарни буркаб олди... Ҳа, Ўрта Ер денгизи....

Ўртаер денгизи ёқдан бостириб келган зулмат прокураторга манфур бўлган шаҳарни буркаб олди. Жомени даҳшатли Антоний минораси билан улаган муаллақ кўприклар ғойиб бўлди, осмондан тушган қуюқ зулмат ҳипподром узра қанот ёзган маъбудларнинг ҳайкалларини, Хасмоней қасрини ва унинг шинакларини, бозорларни, карвонсаройларни, кўчалар ва ҳовузларни қамраб олди... Азим шаҳар — Ершалаим гўё ҳеч қачон дунёда бўлмагандай кўздан йўқолди. Ершалаим ва унинг атрофида тирик жон борки, ҳаммасига зулмат таҳдид солди ва битта қўймай ютиб юборди. Баҳорги нисон ойининг ўн тўртинчи куни кечки пайт денгиз томондан жуда аломат булут бостириб келган эди.

Булут Тақир Бошчаноқни — жаллодлар қатларга шоша-пиша найза санчиб ўлдираётган ўша Тақир Тепани — буткул буркаб олди. У яна айни пайтда Ершалаимдаги жомени ҳам чулғаб олди, сўнг у жойлашган тепалиқдан мисоли тутундек бурқсаб оқиб тушиб, Қуйи Шаҳарни ҳам буткул қамради. У уй дарчаларидан оқиб кирар ва қинғир-қийшиқ кўчаларда юрган одамларни уй-уйларига қувиб киритарди. У ўз обираҳматини қуйишига шонилмас, ҳозирча фақат шуъла сочарди. Чақмоқ чақилиб, қора бўтқани эслатувчи булутни чок қилиши билан қуюқ зулмат оғушидан томи балиқ тангаларини эслатувчи жоменинг маҳобатли қомати қақ кўтарарди. Лекин чақмоқ бир зумда сўнардию жоме яна зулмат қаърига фарқ бўларди. Жоме биноти шу зайл бир неча тақир зулмат қўйнидан отилиб чиқиб, яна шу зулматга шўнғиди, лекин унинг ҳар шўнғишини момақалдиросқ мудҳишона гумбурлаб кузатди...

Жала кутилмаганда шаррос қуйиб юборди, шунда момақалдиросқдан қуюн вужудга келди.

Прокуратор билан ҳазрати бузрук боя чошгоҳда суҳбат қурган боғдаги мармар ўтиргич ёнида ҳозир мисоли замбарақдек гумбурлаган яшин бир туп сарв дарахтини худди бир чўпдек чўрт синдирди. Бўрон ус-тунлар пойига — балконга ёмғир ва дўл билан бирга

атиргуллару магнолия япроқларини узиб, шох-шаббалар ва қум тўзони билан учириб келарди.

Бу маҳал устунлар пойида фақат бир киши бор эди, у ҳам бўлса прокуратор эди.

Энди у креслода ўтирмас, балки чорпояда ёнбошлаб ётарди, чорпоя олдида турган хонтахтага турли ноз-неъматлару май тўлдирилган кўзалар қўйилган эди. Хонтахтанинг нариги томонида иккинчи чорпоя бор эди. Прокураторнинг оёғи остида қизил кўлмак бўлиб, у қонни эслатар, шу кўлмақда синган кўзанинг сополаклари ётарди. Боя момақалдиқ олдидан прокуратор учун дастурхон тузаётган хизматкор соҳибининг қаттиқ тикилиб қараганидан негадир эсанкираб қолган ва хўжамнинг кўнглини тополмадим чоғи, деб безовта бўла бошлаган эди, шунда прокураторнинг аччиғи чиқиб май кўзасини кошинкор полга уриб чилчил қилган ва хизматкорга:

— Нега узатаётганингда кўзимга қарамайсан? Нима, бирон нима ўғирладингми? — деб ўдағайлаб берган эди.

Африкалик хизматкорнинг қоп-қора юзи шунда кўкариб кетган, кўзларида даҳшат аломатлари пайдо бўлган эди, у дағ-дағ қалтираб сал бўлмаса иккинчи кўзани ҳам синдириб кўярди-ю, бироқ прокураторнинг ғазаби қанчалик тез қайнаган бўлса, шунчалик тез сўнган эди. Африкалик апир-шапир сополакларни йиғишга ва кўлмакни артишга киришган эди, лекин прокуратор кўл силтади ва қул бу ердан физиллаб чиқиб кетди. Кўлмак артилмай қолди.

Энди, бўрон пайтида, африкалик қул прокураторнинг кўзига бевақт ташланишдан қўрқиб ва айни пайтда у чақирган чоғда вафлатда қолишдан хавфсираб, бошини ҳам қилган яланғоч аёлнинг оппоқ ҳайкали ўрнатилган камгак ерда биқиниб ўтирарди.

Рутубатли ним қоронғи кунда чорпояда ёнбошлаб ётган прокуратор қадаҳга ўзи май қуяр, уни қултум-қултум қилиб узоқ вақт ичар, онда-сонда нон олиб, уни ушатар, кичик-кичик тишлаб ер, аҳён-аҳёнда устрица сўрар, лимон чайнар ва яна май ичарди.

Агар шариллаб ёғаётган жала, қаср томини мажақлаб юборгудек дағдағали қалдираётган момақалдиқроқ, балкон пиллапояларига тарақлаб ёғаётган дўл бўлмаганда прокураторнинг ўзича нималарнидир гўлдираётганини эшитса бўларди. Агар

беқарор самовий чақмоқ барқарор шуьлага айланганида борми, прокураторни кузатаётган одам унинг сўнгги кунлардаги бедорлиги ва кўп май ичганлиги оқибатида яллиғланган кўзларида сабрсизлик акс этаётганини, унинг наинки қизил кўлмакка ботган икки дона оқ атиргулга, балки ёмғир савалаб, қум учқунларини учириб келаётган боғ томонга дам-бадам юз ўгираётганини, кимнидир бетоқат кутаётганини кўрарди.

Орадан бирмунча вақт ўтди, шаррос қуяётган ёмғир пардаси прокураторнинг кўзи олдида юпқалаша бошлади. Қуюн нақадар пуршиддат бўлмасин, у ҳам анча ҳовуридан тушди. Дарахтларнинг қуруқ шохлари энди шитирламай, тўкилмай қўйди. Момақалдиқроқ садоси, чақмоқ чақини сийраклашди. Энди Ершалаим узра оқ ҳошияли бинафша ранг чойшаб эмас, балки энг сўнгги оддий қул ранг булутлар сузиб ўтарди. Момақалдиқроқ Ўлик денгиз томон равона бўлган эди.

Энди ёмғир шовқинини ҳам, тарновлардан оқаётган сувнинг шариллашини ҳам, халққа ҳукми эълон қилиш учун прокуратор эрталаб майдонга тушиб борган зиналардан шовуллаб оқаётган жилғанинг овозини ҳам аниқ эшитиш мумкин эди. Ниҳоят, шу топгача бўрон ва момақалдиқроқ босиб юборган фавворанинг шилдираши ҳам аниқ эшитила бошлади. Кун ёришди. Шарқ томон учиб кетаётган булут пардаси орасидан кўм-кўк самовий дарчалар очилди.

Шу маҳал, энди оҳиста севалаб ёғаётган ёмғирнинг чакиллаши орасидан прокураторнинг қуловига олишдан карнайларнинг, юзлаб отларнинг туёқ товуши элас-элас эшитилди. Прокуратор бунга эшитиб, ўрнида бир кўзгалиб қўйди, унинг чеҳраси хийла ёришди. Отлик қўшин Тақир Тепадан қайтаётган эди, ҳозир у, туёқ товушларига қараганда, ҳукм эълон қилинган майдондан ўтаётган эди.

Ниҳоят прокуратор боғнинг юқори айвонига олиб чиқувчи зинада, ровон бўсағасида ўзи кўздан кутган оёқ товушини эшитди. У бўйнини чўзиб қараб, кўзлари қувончдан чақнаб кетди.

Зинанинг икки ёнбошига ўрнатилган икки мраммер шер оралиғида энг олдин қайтарма қаллоқли бош, кейин жиққа ҳўл плаши баданига чиппа ёпишган бир одам кўринди. Бу — ҳукми эълон қилиш олдидан

қасрнинг қоронғилатилган хонасида прокуратор билан пичирлашган, кейин қатл пайтида уч оёқли курсида ўтириб, чўп билан ер чизган ўша одам эди.

Бу одам кўлмакларни кечиб боғ саҳнини тик кесиб ўтди, кошинкор ровонга қадам қўйди ва қўлини кўтариб, ёқимли янғроқ овоз билан деди:

— Прокуратор омон бўлсин, ҳамиша шодмон бўлсин, — у лотин тилида гапирди.

— Ё тангрилар! — деб юборди Пилат, — роса ивиб кетибсиз-у! Бўронни қаранг-а! Қалай? Дарҳол менинг хосхонамга киришингизни илтимос қиламан. Лутф қилинг, либосингизни алмаштиринг.

Келган одам бошидан қайгарма қалпоқни ечган эди, жиққа ҳўл сочлари пешонасига ёпишиб қолгани маълум бўлди, у ўзининг силлиқ чеҳрасида таважжуҳ ҳосил қилиб, кийимини алмаштиришдан бош тортди ва ёмғир унга ҳеч бир зиён етказмаслигини уқдира бошлади.

— Эшитишни ҳам истамайман, — деди Пилат ва чапак чалиб ўзидан қочиб ўтирган хизматкорларни чақирди-да, меҳмонга қарашни, сўнгра дарҳол иссиқ овқат тортишни буюрди. Меҳмоннинг сочини қуриштириш, бошқа либос, пойабзал кийиши ва умуман ўзини тартибга келтириб олиши учун жуда оз вақт керак бўлди. Бир зумдан кейин у қуруқ шиппак, қирмизи ҳарбий плаш кийиб, сочларини силлиқ тараб балконида чиқди.

Бу пайт Ершалаим узра яна қуёш чарақлаган, Ўрта-ер денгизига ботишидан олдин прокуратор хуш кўрмаган шаҳарга бугун сўнгги марта видолашув нурини йўлаб, балкон пиллапояларига заррин ранг бахш этган эди. Фавворага қайта жон кириб, баралла куйлай бошлади, кабутарлар яна қум сепилган йўлкаларга учиб тушишиб, синган шохчалар устидан сакрашаркан, «ҳу-ҳу»лашиб, ҳўл қумдан нималарнидир тошиб чўқишарди. Қизил кўлмак энди артилган, сополақлар териб олинган, хонтахтадаги бир товоқ пишган гўштдан буғ чиқарди.

— Прокураторнинг амрини эшитишга мунтазирман, — деди меҳмон хонтахтага яқин келаркан.

— То мен билан ўтириб май ичмагунингизча ҳеч нима эшитмайсиз, — деди Пилат назокат билан ва уни иккинчи чорпояга таклиф қилди.

Келган одам чорпояга ёнбошлади, хизматкор унинг

қадаҳига қуюқ қизил шароб қўйди. Иккинчи хизматкор эса Пилатнинг елкаси оша эҳтиётлик билан энгашиб, унинг қадаҳини тўлдирди. Шундан сўнг прокуратор бир имо билан иккинчи қулни жўнатиб юборди. Келган одам тановул билан банд экан, Пилат майдан хўплаб-хўплаб, қисик кўзлари билан меҳмонни кузатиб ётди. Меҳмон ўрта ёшлардаги одам бўлиб, истараси иссиқ, кулча юзи тароватли, бурни гўштдор эди. Сочининг қандай рангда эканлигини аниқ айтиш қийин эди. Ҳозир, қурий бошлагач, у сарғиш тусга кираётган эди. Унинг қайси миллатга мансублигини ҳам аниқлаш мушкул эди. Чеҳрасидаги асосий белги хушмуомалалик ҳеса ҳам бўларди-ю, бироқ кўзлари, аниқроғи, кўзлари ҳам эмас, балки ўз суҳбатдошига тикилиб қараш тарзи чеҳрасидаги ўша хушмуомалаликка путур етказарди. У биткўз бўлиб, одатда, сал шишинқирагандек кўринувчи ғайриоддий қовоқлари остидан беозор муғамбирлик билан боқарди. Чамаси, меҳмон мутоибана мойил эди. Бироқ бу мутоиба учқуни ўқтин-ўқтин кўзлариши мутлақо тарк этиб, у қовоқларини кўтарар, кўзлариши катта очиб, гўё суҳбатдошининг бурни учидидаги кўз илғамас бирон доғни тез кўриб олмоқчи бўлгандай, унга дабдурустдан қаттиқ тикиларди. Лекин бу тикилиш бир лаҳзагина давом этиб, қовоқлар яна гушар, кўзлар қисилиб, уларда мулойимлик ва муғамбирона идрок учқуни порлай бошларди.

Меҳмон иккинчи қадаҳга ҳам мойиллик билдирди, бир неча устрицани¹ ошкора лаззат билан лаққалаққа ютиб юборди, сабзавот димламасидан татиб кўрди, гўштдан ҳам бир бўлагини олиб еди.

Қорни тўйгач майни мақтади:

— Аъло нав узум, прокуратор, лекин бу — «Фалерно» бўлмаса керак?

— «Цекуба», ўттиз йиллик, — лутфан жавоб қилди прокуратор.

Меҳмон қўлини кўксига қўйиб, қорни тўйганлигини айтди ва миннатдорчилик билдирди. Шунда Пилат ўз қадаҳига май тўлдирди, меҳмон ҳам шундай қилди. Икковлари ўз қадаҳларидан гўшт солинган лаганга бир оз май паймо қилдилар, кейин прокуратор қадаҳини кўтариб, баралла овоз билан деди:

¹ Устрица — митти денгиз мавжудоти. Тансиқ овқат сифатида триклайин истеъмол қилинади.

— Биз учун ҳамда жаҳонда энг азиз ва мўътабар инсон, римликлар падари бўлмиш бузрук қайсар, сен учун!

Шундан сўнг улар қадаҳларни охиригача сипқордилар, африкалик қуллар хонтахта устидаги таомларни йиғиштириб олиб чиқиб кетишди, бу ерда фақат ҳўл мевалару кўзаларда шароб қолди. Прокуратор яна бир имо билан хизматкорларни кетқазиб юборди ва устунлар пойида — ровонида энди ўз меҳмони билан қолди.

— Хўш, — деб оҳиста гап бошлади Пилат, — бу шаҳар аҳолисининг кайфияти ҳақида қанадй фикрда-сиз?

Шундай деб у нигоҳини беихтиёр шийпоннинг нариёғига, офтобнинг сўнгги шуълаларига фарқ бўлган пастликдаги устунларга, уйларнинг ясси томларига қаратди.

— Тахминимча, прокуратор, — деб жавоб қилди меҳмон, — Ершалаимдаги ҳозирги кайфият қониқарли.

— Демак, бетартиблик энди таҳдид солмайди, деб ишонса бўлади?

— Фақат, — деб жавоб қилди меҳмон прокураторга мулойим нигоҳ ташларкан, — дунёда бир нарсага — буюк қайсарнинг қудратига ишонса бўлади.

— Тангрилар унинг умрини зиёда қилсин, — деб шу заҳоти гапни илиб кетди Пилат, — давлатига осойишталик ато этсин. — У бир зум сукут сақлаб, сўнг давом этди: — Демак, сизнинг фикрингизча, энди қўшинни олиб кетса бўлади?

— Менимча, Шиддатли легион қоҳортаси кетса бўлади, — деб жавоб қилди мемон, сўнг илова қилди: — Лекин хайрлашув олдидан шаҳар кўчаларидан тантанавор марш қилиб ўтса ёмон бўлмасди.

— Жуда яхши фикр, — деб маъқуллади прокуратор, — эртадан кейин мен у қоҳортага жавоб бераман, ўзим ҳам жўнаб кетаман, сизга ўн икки худо жамоаси ҳаққи, аждодларимиз руҳи ҳаққи, онг ичиб айтаманки, шу ишимни шу бугун бажариш учун ярим давлатимни бахшида қилишга ҳам рози эдим.

— Прокуратор Ершалаимни хуш кўрмайдиларми? — мулойим оҳангда сўради меҳмон.

— Нимасини айтасиз, — деди прокуратор жилмайганча, — дунёда бундан нобоброқ жой йўқ. Иқлими

ҳақида-ку гапирмасам ҳам бўлади. Ҳар гал бу ерга келганимда тобим қочади. Лекин буям баҳарнав. Бу ернинг ҳайит-байрамларини айтмайсизми — қоҳинлар, сеҳргарлар, афсунгарлар, гала-гала зиёратчилар... Мутаассиблар, мутаассиблар! Битта масиҳо ғалваси қанча гашвишга қўйди — тавба, нега энди келиб-келиб уни шу бу йил зоҳир бўлади деб кута бошлашди-я? Энг кўнгилисиз хунрезликларнинг шоҳиди бўламан деб ҳар дақиқа юрак ҳовучлаб турасан. Қўшинларни мутгасил жойдан-жойга кўчириш, ярмидан кўпи ўз устиндан ёзилган чакувлар, вийбатларни ўқиш! Ҳаммаси юракни зиқ қиладиган ишлар, шундай эмасми? О, агар император хизматида бўлмаганимдами!..

— Тўғри, бу ердаги байрамнинг дахмазаси ҳам бор, — деб эътироф этди меҳмон.

— О, кошкийди шу байталмон байрам тезроқ тугай қолса, — илова қилди Пилат анча жонланиб. — Унда мен ниҳоят Қайсарияга қайтиш имкониятига эга бўлардим. Ишонасизми, Ироднинг манави бемаъни иншооти, — прокуратор кўлини устунлар ёқалаб олисга чўзган эди, унинг қаср ҳақида гапираётган маълум бўлди, — мени тамомила жинни қилиб қўймоқда. Мен у ерда тунай олмайман. Дунёда бунақа ботайин иншоот бўлган эмас. Ҳай, асосий гапга қайтайлик. Аввал айтинг-чи, анави лаънати Вар-равван сизни хавотирга солмаяптими?

Шу чоғ меҳмон ўзининг ўша махсус нигоҳини прокураторнинг ёноғига қаратди. Лекин у афтини буриштириб, узоққа — ўз пойи остидаги шаҳрнинг шимолда хийла хиралашган қисмига эринчоқлик билан тикиларди. Меҳмоннинг нигоҳи яна сўниб, қовоқлари осилди.

— Энди Вар мусичадек беозор бўлиб қолган, деб бемалол айтиш мумкин, — деди меҳмон кулча юзида ажинлар пайдо бўлиб. — Энди у исён кўтаришга нийманади.

— Шунчалик машҳурми у? — деб сўради Пилат мийиғида кулиб.

— Прокуратор, ҳар сафаргидек, масаланинг нозик жиҳатини яхши фаҳмладилар!

— Лекин ҳарна бўлганда ҳам, — деди прокуратор гашвишли оҳангда ва қора кўзли узук тақилган ингичка, узун бармоғини юқори кўтариб, — йўлини қилиш керак...

— О, прокуратор хотиржам бўлсинлар, камина Иудеяда эканман, Вар бизнинг назоратимизсиз бир қадам ҳам жила олмайди.

— Энди кўнглим тинчиди, сирасини айтганда, сиз шу ерда бўлганингизда ҳамини тинчман.

— Сиз беҳад саховатлисиз, прокуратор!

— Энди қатл ҳақида сўзлаб беринг, — деди прокуратор.

— Сизни айнан нима қизиқтиради?

— Оломон норозилик билдиришга уринмадими? Энг муҳим шу, албатта.

— Мутлақо, — деб жавоб қилди меҳмон.

— Жуда яхши. Маҳбусларнинг ўлганлигини ўзингиз аниқладингизми?

— Бунга имонингиз комил бўлсин, прокуратор.

— Айтинг-чи... уларни устунларга осиб олдингизми ичимлик берилди?

— Ҳа. Лекин у, — шундай деб меҳмон кўзини юмди, — ичишдан бош тортиди.

— Ким у? — деб сўради Пилат.

— Афв этинг, игемон! — деди меҳмон, — исмини айтмадими? Ҳа-Ноцри.

— Овсар! — деди Пилат, негадир афтини буриштириб. Унинг чап кўзи ости учга бошлади, — офтобда жижғанақ бўлиб ўлишни афзал кўрипти. Қонун йўл берган нарсадан бош тортишнинг нима ҳожати бор экан? Нима деб ваз қилди?

— У, — яна кўзини юмиб туриб жавоб қилди меҳмон, — миннатдорлик билдирди ва жонини олаётганлари учун айбламаслигини айтди.

— Кимни айбламаслигини? — бўғиқ овоз билан сўради Пилат.

— Буни айтмади, игемон.

— Навкарлар олдида ваъз қилишга уринмадими?

— Йўқ, игемон, у ерда у ниҳоятда камсухан эди. Бор-йўғи битта гап айтди: одамзодга мансуб иллатлар ичида энг марази қўрқоқликдир, — деди.

— Бу гапи билан нимага шама қилди? — деган совуқ овоз эшитилди бирдан меҳмоннинг қулоғига.

— Буни аниқлаб бўлмади. У, умуман, ҳар доимгидай ўзини жуда вазли тутди.

— Ҳалатлиги нимадан иборат бўлди?

— У доим атрофдаги одамларнинг кўзига тикилиб

қарашга уринди ва мудом паришонхотир жилмайиб турди.

— Бор гап шуми? — деб сўради хирилаган овоз.

— Бора гап шу.

Прокуратор ўзига май қуятуриб, қадахни «дўқ» этиб қўйди. Кейин уни бир кўтаришда охиригача сиқорди-да, шундай деди:

— Гап бундай: гарчи биз — лоақал бугунги кунда — унинг бирон-бир муҳлиси ёки издошини топа олмасак ҳам, барибир, ундайлар мутлақо йўқ деб кафолат бера олмаймиз.

Меҳмон бошини эгиб, диққат билан қулоқ солар эди.

— Шунга кўра, биронта тасодифий ҳолнинг олдини олиш мақсадида, — деб гапида давом этди прокуратор, — зудлик билан, ҳеч қандай товуш чиқармай учала қатлининг жасадини ер юзидан йўқ қилишингизни ва уларни ими-жимиди, ҳеч қандай ном-нишон қолдирмай кўмдириб ташлашингизни илтимос қиламан.

— Бош устига, игемон, — деди меҳмон ўрнидан тураркан, сўнг илов қилди: — Вазифа мураккаб ва масъулиятли бўлгани сабабли, рухсат этинг, дарҳол йўлга тушай.

— Йўқ, яна бир оз ўтиринг, — деди Пилат қўл ишораси билан меҳмонни йўлдан тўхтатиб, — яна иккита масала бор. Иккинчиси — сизнинг Иудея прокуратори ҳузурида махфий хизмат бошлиғи лавозимидек энг машаққатли ишда кўрсатган улкан хизматларингиз, кўрсатаётган фаолиятингиз тўғрисида Римда баёнот беришдек имкониятга мушарраф бўлганимдан бахтиёрман.

Меҳмоннинг юзи чўғдек қизариб кетди, у ўрнидан туриб прокураторга таъзим қиларкан, деди:

— Камина император хизматидаги ўз бурчимни адо этмоқдаман, холос!

— Вале, мен сиздан шуни илтимос қилмоқчиман-ким, — деб давом этди игемон, — башарти сизга бу ердагидан каттароқ лавозим таклиф этиб, бошқа жойга жўнатмоқчи бўлсалар, у лавозимдан бош тортиб, шу ерда қолишга ҳаракат қилинг. Мен сиздан ажралишни эинҳор-базинҳор истамайман. Яхшиси, сизни бошқача тарзда тақдирласинлар.

— Сизнинг қўл остингизда хизмат қилиш мен учун катта бахт, игемон.

— Ғоят хурсандман. Энди, учинчи масала. Бу масала анави... кириафлик Иудага тааллуқли.

Шу ерга келганда меҳмон яна прокураторга бир лаҳза қаттиқ тикилиб, сўнг яна қовоқларини ўйиб олди.

— Эшитишимча, — овозини пастлатиб давом этди прокуратор, — у анави телба файласуфни ўз уйида кучоқ очиб кутиб олгани учун пул олганмиш.

— Олади, — махфий хизмат бошлиғи оҳиста тузатиш киритди Пилатнинг гапига.

— Кўпми?

— Буни ҳеч ким билмайди, игемон.

— Ҳатто сиз ҳамми? — деди игемон хушомадона ҳайрат билан.

— Таассуфки, мен ҳам, — бамайлихотир жавоб қилди меҳмон, — лекин мен ўша пулни у бугун кечқурун олишини биламан. Бугун уни Каифанинг қасрига чақиртиришди.

— Оббо, кириафлик хасис чол-е, — деди прокуратор жилмайиб, — чол бўлса керак-а у?

— Прокуратор ҳеч қачон янглишмайдилар, бироқ бу сафар хатога йўл қўйдилар, — назокат билан жавоб қилди меҳмон, — Кириафдан келган у одам ёш йигит.

— Қаранг-а! Сиз уни таърифлаб бера оласизми? Мутаассибдир?

— Йўқ, асло, прокуратор.

— Дуруст. Яна нима биласиз?

— Ҳуснда баркамол.

— Яна? Балким, бирон нарсага ишқибоздир?

— Бу улкан шаҳарда ҳаммани муфассал ўрганиб чиқиш ғоят мушкул, прокуратор...

— Э, йўқ, йўқ! Афраний! Камтарлик қилманг!

— У бир нарсага ҳирс қўйган, прокуратор. — Меҳмон бир лаҳзалик сукутга толди. — Пулни яхши кўради.

— Ўзининг касби нима?

Афраний кўзини юқорига тикиб, ўйлаб турди, сўнг жавоб берди.

— У ўз хешларидан бирининг саррофлик дўқонида хизмат қилади.

— Шунақа денг, ҳай, ҳай, ҳай. — Шундай деб прокуратор жим бўлиб қолди, балконда ҳеч ким йўқми-

кин дегандек, атрофга назар ташлади, сўнг овозини пастлаб деди: — Гап бу ёқда экан-да — менга бугун отказишди, уни бугун кечаси пичоқлаб кетишармиш.

Шунда меҳмон қовоқларини кўтариб, прокураторга ҳар галгидан кўпроқ тикилиб қолди, сўнг жавоб қилди:

— Сиз мени боя жудаям мақтаб юборган эдингиз, прокуратор. Маълум бўлдики, мен ҳақимда Римда мақтов сўз айтишингизга муносиб эмасмен. Зеро бу гаплардан мен ғофилмен.

— Сиз энг олий мукофотга лойиқсиз, — деб жавоб қилди прокуратор, — лекин бу маълумотлар чиндан ҳам мавжуд.

— Сўрашга ижозат беринг, ким олиб келди бу маълумотни?

— Хўп десангиз, ҳозирча бу ҳақда гапирмасак боз устига, у тасодифий, мавҳум ва шубҳали хабар. Лекин мен ҳамма нарсани олдиндан кўришим керак. Вазифам ўзи шунақа, аммо, биринчи навбатда, ўз савқимга ишонишим шарт, зеро у менга ҳали ҳеч қачон панд берган эмас. Энди мен билган маълумотга келсак, Ҳа-Ноцрининг махфий дўстларидан бири анави саррофнинг кўз кўриб, қулоқ эшитмаган сотқинлигидан ғазабга келиб, ўз шериклари билан тил бириктирган ва бугун тунда уни ўлдирмоқчи, хоинлиги учун олган пулни эса: «Макруҳ пулингиз ўзингизга буюрсин!» — деган ёзув билан ҳазрати бузрукнинг қасрига ташлаб кетишмоқчи эмиш.

Махфий хизмат бошлиғи шундан кейин игемонга фавқулодда қараш қилмай қўйди ва кўзларини қисганча унинг гапини тинглашда давом этди:

— Бир тасаввур қилинг, — дерди Пилат, — келиб-келиб байрам оқшомида шундай совға олиш ҳазрати бузрукка хуш ёқармикин?

— Хуш ёқиш қаёқда, — жилмайиб туриб жавоб қилди меҳмон. — Менинг тахминимча, прокуратор, бу нарса катта жанжалга сабаб бўлади.

— Мен ҳам шундай фикрдаман. Шунинг учун ҳам сиздан бу иш билан машғул бўлишингизни, яъни кириафлик Иудани муҳофаза қилиш учун барча чораларни кўришингизни сўрайман.

— Игемоннинг амри вожиб, — деб гап бошлади Афраний, — аммо мен игемонга таскин бермоқчиман:

ул бадкирдорлар бажарилиши ниҳоятда мушкул режа тузганлар. Ахир ўйлаб кўринг, — меҳмон атрофга бир қараб қўйиб, яна гашида давом этди: — Бир кечада одамнинг пайига тушиб, уни пичоқлаш, боз устига, унинг қанча ҳақ олганини билиш, бундан ташқари яна, пулни Каифага қайтариб ҳам бериш омонми? Яна шу бугуннинг ўзида-я?

— Шундай бўлса ҳам, уни бугун бўғизлаб кетишадди, — деб такрорлади Пилат ўжарлик билан, — кўнглим сезиб турипти деб айтдим-ку сизга! Ҳали ҳеч қачон кўнглим менга панд берган эмас, — шу чоғ прокураторнинг юзи тиришиб, сал талвасага тушди, у қўлларини ишқалаб қўйди.

— Бош устига, — деди меҳмон мутелик билан, у ўрнидан туриб қаддини ростларкан бирдан жиддий оҳангда сўради: — Демак, уни сўйиб кетишадди-а, игемон?

— Ҳа, — деб жавоб қилди Пилат, — энди бутун умидимиз сизнинг ҳайратона ишчанлигингизга қаратилган.

Меҳмон плаш остидаги залвар камарини тўғрилаб қўйиб деди:

— Хайр бўлмаса, ҳамиша омон ва шодмон бўлғайсиз.

— Дарвоқе, — деб оҳиста чинқириб юборди Пилат, — бутунлай унутаёзбман-а? Ахир сиздан қарзман-ку!

Меҳмон ажабланди.

— Қўйсангиз-чи, прокуратор, мендан сира ҳам қарз эмассиз.

— Ундай деманг! Эсингиздами, Ершалаимга кириб келаётганимда... бир тўда гадоларга дуч келувдим... уларга ақча сочмоқчи бўлганимда ёнимда ақчам йўқ эди, ўшанда сиздан олган эдим.

— О, прокуратор, арзиманган нарса!

— Арзимас нарсани ҳам унутмаслик лозим.

Шундай деб Пилат орқасига ўтирилди ва курсида ётган плашини кўтариб, унинг тагида ётган чарм халтачани олиб меҳмонга узатди. Меҳмон халтачани оларкан эгилиб таъзим қилди ва плаши остига яширди.

Пилат яна гап бошлади:

— Дафн борасидаги хабарингизни кутаман. Шунингдек кириафлик Иуданинг бугун тунда бўладиган иши юзасидан ҳам, эшитяспизми, Афраний, бугун

бўладиган иши. Келган заҳотингиз мени уйғотишлари ҳақида соқчиларга буйруқ бериб қўйилади. Сизни кутаман!

— Саломат бўлинг, — деди махфий хизмат бошлиғи ва орқасига ўтирилиб, балкондан туша бошлади. Унинг майдонча саҳнидаги ҳўл кум устида юрган, сўнг икки шер ҳайкали оралиғидаги мрамор зинадан тушаётган оёқ товуши эшитилди. Кейин бирин-кетин унинг оёқлари, сўнг гавдаси ва ниҳоят, қайтарма қалпоқ кийган боши кўздан гойиб бўлди. Ана шундагина прокуратор қуёш ботиб, қош қорая бошлаганини сезди.

Йигирма олтинчи боб

ДАФН

Эҳтимол, мана шу қош қорая бошлагани прокураторнинг чехрасида кескин ўзгариш юз берганига сабаб бўлгандир. У шу бир зумнинг ўзида гўё қариб, мункайиб қолгандек бўлди, бунинг устига, ваҳимага тушиб, безовта бўла бошлади. У бир марта орқасига ўтирилиб, суянчиғига плаш илиб қўйилган бўш креслога кўзи тушди-ю, негадир сесканиб кетди. Байрам туни кириб келаётган ва кечки кўланкалар ўз ўйинини бошлаган эди, ким билсин, шунинг учун ҳам чарчаган прокураторнинг кўзига бўш креслода биров ўтиргандай бўлиб кўрингандир. Прокуратор қўрқиб кетиб, плашни пайпаслаб кўрди, сўнг ўрнидан туриб, балконда у ёқдан-бу ёққа тинмай танда қўяркан, гоҳ қўлларини бир-бирига ишқалар, гоҳ хонтахтага яқин келиб, қўлига қадаҳ олар, гоҳ юришдан таққа тўхтаб, полга терилган ранг-баранг кошинлар орасида қандайдир сирли ёзувларни ўқимоқчи бўлгандай, уларга маъносиз тикилиб турарди.

Шу бугуннинг ўзида унинг иккинчи марта юраги ғаш бўла бошлади. У эрталабки жаҳаннамий дарднинг асоратидан энди хиёлгина симиллаб, зирқираб турган чаккасини ишқаларкан, не сабабдан бунчалик руҳий изтироб чекаётганини англашга уринарди. Гарчи буни у тезда фаҳмлаб олган бўлса ҳам, ўзини чалғитишга урилиб кўрди. Бугун кундузи ниманидир буткул бой бериб қўйгани унга кундай равшан эди, энди ана шу хатосини у қандайдир икир-чикир, энг муҳими.

кечиккан ҳаракатлар билан тузатмоқчи. Прокуратор ўз-ўзини алдаб, мана шу, ҳозирги, кечкурунги рафторларини эрталабки ҳукм каби муҳим деб ўзига-ўзи уқдирмоқчи бўлар эди. Аммо бу уринишлари зое кетаётган эди.

У балконда у ёқдан-бу ёққа таңда кўяркан, бурилаётиб таққа тўхтади ва ҳуштак чалди. Ҳуштакка жавобан зулмат ичидан итнинг ириллагани эшитилди ва туклари бўзранг, кулоқлари учли, бўйнидаги тасмасига олтин нишонлар тақилган баҳайбат бир кўппак боғдан отилиб кирди.

— Банга, Банга, — деб чақирди прокуратор ҳазин овоз билан.

Кўппак орқа оёқларида туриб, олдинги оёқларини эгасининг елкасига қўйди (Пилат гандираклаб кетди) ва унинг юзини ялади. Прокуратор креслога ўтирди. Банга тилини осилтириб, ҳаллослаб нафас оларкан, ўз соҳибининг оёғи остига ётди, айна пайтда, бу довжорак кўппакнинг кўзларидаги қувонч аломати, у қўрқадиган дунёдаги ягона нарса — момақалдироқнинг тугаганини, шунингдек бу ерда, ўзи севган, эъзозлаган ва дунёдаги барча одамларнинг ҳукмдори — энг қудратли инсон деб ҳисоблаган одамнинг (шулар туфайли кўппак ўзини ҳам энг имтиёзли, сарбаланд ва гайриоддий хилқат деб ҳисобларди) ёнида ётганлигидан мағрурланаётганлигини ифодаларди. Лекин гарчи кўппак ўз соҳибининг пойида унинг чеҳрасига эмас, зулмат пардасига бурканаётган боққа қараб ётган бўлса ҳам, эгасининг бошига оғир кулфат тушганлигини дарҳол пайқади. Шунда у ётган еридан туриб, соҳибининг биқинига ўтди-да, олдинги оёқлари билан бошини прокураторнинг тиззасига қўйди ва бу билан унинг плаши этагини ҳўл қум зарралари билан булғади. Чамаси, Банга ўзининг бу рафтори билан соҳибига тасалли бермоқчи ва унинг дардига шерик бўлишга тайёр эканлигини билдирмоқчи эди. Бу ниятини у соҳибига қиё боққан кўзларида ва чимирилган кулоқларида ифода этган эди. Улар иккови — бир-бирига меҳр қўйган кўппак билан инсон байрам оқшомини шу зайлда балконда қарши олдилар.

Бу аснода прокураторнинг меҳмони ўз ёғига ўзи қоврилиб шаҳар кезарди. У балкон пойидаги боғнинг юқори саҳнини тарк этиб, зинадан пастки ҳовлига тушди. Ўнг томонга бурилиб, қаср ичига жойлашган

казармалар оддига чиқди. Байрам муносабати билан прокуратор бошчилигида Ершалаимга келган ўша икки кентурия қўшин, шунингдек, прокураторнинг мазкур меҳмон ихтиёрига топширилган хуфия соқчилари шу казармаларга жойлаштирилган эди. Меҳмон бу казармаларда, нари борса, ўн дақиқача бўлди, ана шу ўн дақиқадан сўнг бу казарма ҳовлисидан ер қавлаш асбоблари ва бир бочка сув ортган учта арава чиқиб кетди. Араваларни кул ранг плаш кийган ўн беш нафар сувори кузатиб борарди. Аравалар ва суворилар қасрнинг орқа дарвозасидан чиқиб, ғарб томон йўл олдилар, шаҳар дарвозасидан чиққач эса сўқмоқ йўл билан аввалига Вифлеем йўлига тушиб, шимолга юрдилар. Ҳеврония дарвозаси яқинидаги чорраҳага етишгач, кундузи ўлимга ҳукм қилинганлар олиб ўтилган Яффа йўлидан юриб кетдилар. Бу пайт қоронғи тушган ва уфқда ой балқиган эди.

Аравалар суворилар кузатувида жўнаб кетгач, сал вақт ўтар-ўтмас энди эгнига эски қора либос кийиб олган бояғи меҳмон ҳам от миниб қасрдан чиқиб кетди. Лекин меҳмон шаҳар ташқарисига эмас, шаҳар ичига йўл олди. Яна бир оз фурсатдан кейин уни шаҳарнинг шимолига, буюк жоменинг ёнгинасига жойлашган Антоний қасрига кириб бораётганини кўриш мумкин эди. Меҳмон қасрда ҳам кўп бўлмади, кейин уни Қуйи Шаҳарнинг «гадой топмас» қиғирқийшиқ, тор кўчаларида учратишди. Бу ёққа у энди хахир миниб келган эди.

Меҳмон шаҳарни яхши билар эди, шунинг учун ўзи истаган кўчани дарров топа қолди. Бу кўчанинг номи — Юноний эди, чунки у ерда юнонларнинг бир неча дўкони, шу жумладан, битта гилам дўкони ҳам бор эди. Меҳмон айнан шу дўкон олдида тўхтаб, хачирдан тушди ва унинг тизгинини дарвоза ҳалқасига боғлади. Дўкон ёпилган эди. Меҳмон дўкон ёнидаги эшиқдан бир мўъжазгина, чор қирра ҳовлига кирди, ҳозли атрофига «П» шаклида омборхоналар қурилган эди. Меҳмон ҳовли муолишидан ўтиб, ўзини бир хонадоннинг олди печакгуллар билан тўсилган пешайвони олдида кўрди ва атрофига олазарак бўлиб қаради. Уй ҳам, омборхоналар ҳам ҳали чироқ ёқилмаганидан қоп-қоронғи эди. Меҳмон паст овоз билан чақирди:

— Низа!

Шу пайт эшик «ғийч» этиб очилиб, кечки ғира-ширада юзига чодра тутмаган бир жувон пешайвонда пайдо бўлди. У келган одамнинг кимлигини билмоқ мақсадида юраги така-пука бўлиб, пешайвон панжараси оша энгашди. Сўнг келган одамни таниб, жилмайиб қўйди, бош ирғатиб, қўл силкитиб саломлашди.

— Ёлғизмисан? — деб оҳиста сўради Афраний юнончалаб.

— Ҳа, — деб пичирлади жувон. — Эрим эрталаб Қайсарияга жўнаб кетди, — шу гапдан сўнг жувон ўтирилиб уй эшигига қараб қўйди-да, пичирлаб илова қилди: — Лекин оқсочим уйда. — Кейин у қўли билан ишора қилиб, меҳмонни уйга таклиф қилди. Афраний олдин атрофга бир назар ташлаб, ғиштин пиллапоядан пешайвонга чиқа бошлади. Кейин эса аёл ҳам, у ҳам уй ичига кириб кетишди.

Афраний бу аёл ҳузурида жуда оз вақт, нари борса, беш дақиқа бўлди. Кейин у уйни ва пешайвонни тарк этди, қайтарма қалпоқни кўзи устига тушириб кўчага чиқди. Бу пайт уйларда чироқлар ёқиладиган бошлаган эди, кўчалар байрам олди тараддудида ҳали ҳам тикилинч эди, шунга кўра, хачир минган Афраний кўчаларни тўддирган пиёда ва отлиқлар орасида йўқолиб кетди. Унинг шундан кейин қаёқларга борганини ҳеч ким билмайди.

Афраний Низа деб атаган жувон эса ёлғиз қолгач жуда шошқалоқлик билан кийимини ўзгартира бошлади. Қоронғида керакли буюмларни топиш қанчалик қийин бўлса ҳам, у чироқ ёқмади, оқсочни ҳам ёрдамга чақирмади. У отланиб бўлиб, бошига қора чодра ёпингандан кейингина овози эшитилди.

— Биров сўраса, мени Энантаникида деб айтарсан.

Қоронғида оқсоч кампирнинг тўнғиллагани эшитилди.

— Энантаникида? Яна ўшаникига бормоқчимисан? Ахир эринг рухсат бермаган эди-ку! Ғирт қўшмачи ўша Энантанг! Эринг келсин, чақиб бераман сени...

— Ҳой, ҳой, ўчир унингни, кампир, — деди Низа ва «шип» этиб уйдан чиқиб кетди. Унинг кашфлари овози энди саҳнига тош терилган ҳовлидан эшитилди. Оқсоч хотин бир нималарни тўнғиллаганча пешайвон эшигини занжирлаб олди. Низа уйдан чиқиб кетди.

Худди шу пайт Қуйи Шаҳардаги ҳовузлардан бирига олиб борувчи бошқа бир қинғир тор кўча-

га жойлашган, орқаси кўчага, деразалари ичкари ҳовлига қараган кўримсиз бир уйнинг кўча эшигидан соқол-мўйлови чиройли қилиб кузалган, бошига чиннидай тоза, ошпоқ рўмол ташлаган, энига ҳошияли яп-янги ҳаво ранг байрам таллифи, оёғига ғарчи бор янги қавуш кийган бир йигит чиқди. Улуғ айём шарофати билан ясанган бу қирғийбурун, ўктам йигит, уй-уйларига, арафа ошига ошиқаётган ўткинчилардан ҳам жадалроқ, тетикроқ юриб бораркан, хонадонларда бирин-кетин чироқлар ёна бошлаганини кузатарди. Бу йигит бозор ёнидан ўтиб, Жоме тепалиги этагига жойлашган ҳазрати бузрук Каифанинг қасрига олиб борувчи йўлдан кетиб борарди.

Яна бир неча дақиқадан сўнг унинг Каифа дарвозасидан кираётганини ва орадан бир неча лаҳза ўтар-ўтмас қасрдан чиққанини кузатиш мумкин эди.

Йигит шамчироқлар ва машғалалар билан ёритилиб, байрам тараддудига гавжум бўлган қасрдан қайтиб чиққач, яна ҳам серғайратроқ, хушчақчақроқ бўлиб, шошганича Қуйи Шаҳар томон қайта бошлади. У бозор майдонига етиб қолганида бир вақт қора чодрасини деярли кўзигача тушириб олган бир аёл тикилинчда унинг ёнидан хиромон юриш қилиб ўтиб, олдинлаб кетди. У ўктам йигитдан ўзиб кетаркан, бир лаҳзагина чодрасини юқорироқ кўтариб, йигит томонга бир зумлик нигоҳ ташлади, лекин қадамини секинлатмади, бильякс ҳозиргина ўзи ўзиб ўтган йигитдан тезроқ қочиб яширинмоқчи бўлгандай, янада қадамини илдамлатди.

Йигит у аёлни наинки пайқади, балки таниди ҳам, танигач, юраги бир орзиқиб тушиб, юришдан таққа тўхтадию унинг орқасидан ҳанг-манг бўлиб тикилиб қолди, кейин ҳушини йиғиб олгач, аёлнинг орқасидан дарҳол кува кетди. У йўлда кўза кўтарган бир одамга урилиб, уни йиқитиб юбораёзди ва ахири аёлга етиб олди-ю, ҳаяжонланганидан ҳансираб нафас оларкан, уни чақирди:

— Низа!

Аёл орқасига ўгирилиб йигитга кўз сузиб қаради, қарагандаям, ҳафсаласи пир бўлгандай, совуққина қаради ва юнон тилида қуруққина шундай деди:

— Э-ҳа, сенмидинг, Иуда? Бир қарашда танимабман. Қайтага яхши бўлди. Негаки, халқимизда шундай

бир нақл бор: агар таниш одамингни танимай қолсанг, у бой бўлармиш...

Иуда қаттиқ ҳаяжонланганидан юраги худди қафасга тушган қушдай қаттиқ-қаттиқ тепаркан, ўтган-кетганлар эшитмасин учун нафаси оғзига тикилганча пичирлаб сўради:

— Қаёққа кетяпсан, Низа?

— Сенга нима? — деб жавоб қилди Низа қадамини секинлатаркан Иудага виқор билан тикилиб.

Шунда Иуданинг овозида болаларга хос бир талаффуз эшитилди, у эсанкираб пичирлади:

— Ие, нега энди?... Ахир шартлашгандик-ку. Мен сеникига бормоқчи эдим. Ўзинг айтувдинг-ку бутун оқшом уйда бўламан деб...

— Э, йўқ, йўқ, — деди Низа ва тантиқ қизларга ўхшаб пастки лабини дўрдайтирган эди, унинг чеҳраси — Иуда ўз умрида кўрган паричеҳралар ичида энг гўзал ҳисоблаган чеҳраси — йигитнинг кўзига яна ҳам чиройлироқ бўлиб кўринди, — зерикиб кетдим. Сизлар байрам қияпсизлар, мен нима қилай? Сенинг пешайвонда туриб олиб хўрсинишингни томоша қилайми? Бунинг устига, оқсочим эримга чақса нима қиламан, деб юрак ҳовучлаб ўтирайми? Йўқ, йўқ, мен ҳам шаҳар ташқарисига чиқиб кетиб, булбуллар хонишини эшитишга аҳд қилдим.

— Шаҳар ташқарисига дейсанми? — деди Иуда эсанкираб, — ёлғиз ўзинг-а?

— Ҳа, ёлғиз ўзим, — деб жавоб қилди Низа.

— Майлими сени кузатиб борсам? — ҳаяжонланганидан энтикиб сўради Иуда. У эсанкираб қолди, бутун борлиқни хаёлидан фаромуш қилиб, Низанинг ҳозир тим қора бўлиб кўрина бошлаган кўк кўзларига илтижо билан боқди.

Низа ҳеч нима демай, қадамини илдамлатди.

— Нега индамаяпсан, Низа? — деб сўради Иуда ёлборувчи оҳангда у билан баравар қадам ташлашга уринаркан.

— Мени зериктириб қўймайсанми? — деди бирдан Низа ва юришдан тўхтади. Шунда Иуданинг эси буткул оғиб қолди.

— Ҳа, яхши, — деди Низа ниҳоят кўнгли юмшаб, — кетдик.

— Қаёққа, қаёққа борамиз?

— Шошма... кел, яхшиси, манави ҳовлига кириб

келишиб олайлик, тагин битта-яримта таниш-билиш кўриб қолиб, Низани кўчада ўйнаши билан чақчақлашиб турганини кўрдим, деб гап тарқатиб юрмасин.

Шу заҳоти Низа билан Иуда бозоргоҳдан ғойиб бўлишди. Улар қайсиям бир ҳовлининг бостирмасига кириб пичирлашардилар.

— Сен жувозкашлик мулкига бор, — деди Низа пичирлаб ва айна пайтда челақ кўтариб бостирмадан ўтаётган бир бегона эркакдан юзини четга буриб, чодрасини кўзигача тушириб олди, — Кедроннинг парёғидаги Ҳефсимания боғига, тушундингми?

— Ҳа, ҳа, ҳа.

— Мен олдинда бораман, — деб давом этди Низа, — лекин сен орқамдан изма-из юрма, анча кейинда қолиб бор. Сойдан ўтганингдан кейин... ғор бор... биласан-а унинг қаердалигини?

— Биламан, биламан...

— Обжувоз ёнидан ўтиб тепага кўтариласан-да, кейин ғор томонга буриласан. Сени ўша ерда кутаман. Лекин ҳозироқ изимга тушма, то мен анча ерга бориб олгунимча бардош қилиб, шу ерда кутиб тур. — Низа шу сўзларни айтиб бостирмадан чиқиб кетди ва гўё, Иуда билан суҳбатлашмагандай, ғойиб бўлди-қолди.

Иуда пароканда хаёлини бир ерга жамлашга уриниб, анча вақтгача қимир этмай туриб қолди. Чунончи у хешларининг ҳайит ошида бўлолмаганини қандай изоҳлаши ҳақида ўйлади. У турган ерида алақандай баҳоналарни ўйлаб топар, аммо, қаттиқ ҳаяжонланганидан миясига дурустроқ бир важ келмасди, шу зайл беихтиёр оёқлари уни бостирма остидан олиб чиқиб кетди.

Энди у йўлини ўзгартирди. Қуйи Шаҳарга боришдан айнаиб, яна Каифанинг қасри томон бурилди. Иуда энди атрофида бўлаётган воқеаларни деярли кўрмасди. Байрам руҳи шаҳарга энди кириб келаётган эди. Иуда ўтиб бораётган кўчаларга очилган деразалар наинки чарогон, балки у ерлардан байрамона мадҳия ва кутловлар эшитиларди. Кечиккан йўловчилар эшакларини халалаб, ҳайқиришиб ўтиб боришарди. Иуданинг оёқлари унинг ихтиёрсиз кетиб борар, оқибат у ҳаммаёғини шох босган мудҳиш Антоний миноралари пойидан ўтиб кетганини ҳам пайқамади, қалъада чалинаётган қарнай наърасини ҳам эшитмади, кўлидаги машғаласи билан унинг йўлини мудҳишона

ёритган римлик отлиқ соқчиларга парво ҳам қилмади. Иуда минора ёнидан ўтиб кетгач, орқасига ўгирилиб, жоме устида, жуда ҳам баландда иккита ғоят улкан беш шами қандил ёнаётганини кўрди. Лекин Иуданинг кўзига у шамлар ҳам элас-элас кўринди, назарида Ершалаим узра мисли кўрилмаган катталиқдаги ўнта шамчиоқ ёқилгану улар шаҳар узра тобора юқориоқ кўтирилаётган туннинг таңхо шамчиоғи — ой шуъласи билан шуъла сочишда ким ўзарга ўйнашаётгандек кўринганди. Энди Иуданинг ҳеч нима билан иши қолмаган, у фақат Ҳефсимания дарвозаси томон интилар, тезроқ шаҳарни тарк этиб чиқиб кетишни истар эди. Баъзан кўзига кўчадаги оломон орасида Низанинг ўиноқи қиёфаси лип-лип кўрингандай ва Иудани оҳанрабо сингари ўзига эргаштириб кетаётгандек туюларди. Лекин бу нотўғри тасаввур эди — Низанинг анча олдинлаб кетганлигини Иуда яхши биларди. У саррофлар растаси ёнидан ўтиб, ниҳоят Ҳефсимания дарвозасига етди. Бу ерда, гарчи сабри чидамаётган бўлса ҳам, бир оз туриб қолишга мажбур бўлди. Шаҳарга туялар карвони кириб келаётган эди, карвон орқасидан кетма-кет сурияликлар ҳарбий патрули кириб келдики, Иуда бу патрулни ичида роса бўралаб сўқди...

Лекин ҳар нарсанинг интиҳоси бор. Бетоқат Иуда энди шаҳар ташқарисида кетиб борарди. У чап томонда мўъжазгина бир қабристонни, қабристон ёнида зиёратчи художўйларнинг бир неча олабайроқ чодирини кўрди. Иуда ой ёғдусига чўмилган сертупроқ йўлни кесиб ўтиб, Кедрон сойи томон отилди. Сой унинг оёғи остида жилдираб оқарди. У тошдан-тошга сакраб-сакраб, ниҳоят сойнинг нариги, Ҳефсимания соҳилига ўтиб олди ва бу ерда боғлар тепасидан ўтган йўлда ҳеч зоғ йўқлигини кўриб, қувончдан кўнгли ёришиб кетди. Сал нарироқда жувонкашлик мулкининг ярим хароба дарвозаси кўринди.

Ҳавоси дим шаҳардан чиққан Иуда баҳор тунининг атридан сархуш бўлди. Боғдаги мирта дарахтларининг ва Ҳефсимания яланглигида ўсган акас дарахтларининг хушбўй ҳиди димоққа гуп-гуп уриларди.

Дарвозада қоровул йўқ эди, умуман, бу ерларда ҳеч ким йўқ эди, шунга кўра, энди Иуда сершоҳ азим зайтун дарахтларининг антиқа кўланкалари остидан ғизиллаганча чопиб кетди. Йўл юқорига ўрлаб борар-

ди, Иуда оғир-оғир нафас оларкан, ой шуъласи вужудга келтирган гулдор сояларни босиб ўтардики, бу соялар Низанинг рашкчи эри дўконидаги турфа гулли ёламларни эслатарди. Бир оздан кейин Иуда чап томонда сайҳошлиқда жувонзонани, унинг улкан тош еилдирагини ва уйилиб ётган бочкаларни кўрди. Боғда ҳеч ким йўқ эди. Иш кун ботгандаёқ тутаган эди. Боғда зоғ ҳам кўринмас, Иуданинг боши узра энди булбуллар тинмай чақчақлашар, хониш қилишарди.

Иуда кўзлаган ер яқин эди. У ҳозир ўнг томонда, қоронғилиқда горда жилдираб оқаётган сувнинг овозини эшитди. Шундай бўлди ҳам, ана сув жилдираши эшитилди. Салқин бўла бошлади.

Шунда у қадамини секинлатиб, оҳиста чақирди:

— Низа!

Лекин Низанинг ўрнига йўғон зайтун дарахти орқасидан бир барзанги эркак йўл ўртасига чиқди, унинг қўлида бир нима бир зумга ялт этиб сўнди.

Иуда ўзини орқага ташлаб, заиф овоз билан қичқирди:

— Оҳ!

Иккинчи бир одам унинг орқасидан тўсиб чиқди.

Иуданинг рўпарасида турган биринчи эркак ундан сўради:

— Ҳозир қанча пул олдинг? Гапир, агар жон ширин бўлса!

Иуданинг қалбида умид учқуни порлади. Жон ҳолатда чинқирди у:

— Ўттиз тетрадрахма! Ўттиз тетрадрахма! Ўша пулнинг ҳаммаси ёнимда. Мана у! Олинглар, фақат жонимни олмасанглар бўлгани!

Олдиндаги одам кўз очиб-юмгунча Иуданинг қўлидаги ҳамённи юлқиб олди. Айни шу лаҳзада Иуданинг орқасида пичоқ худди чақмоқдек чақнаб, ошиқ йигитнинг кураги остига ботди. Иуда бу зарбдан олдинга отилди ва чангак бўлиб қолган қўлларини юқори кўтарди. Олдинда турган одам ҳам Иудани ўз пичоғи билан илиб олди ва уни сопиғача Иуданинг юрагига ботирди. Иуда:

— Ни... за... — дея олди фақат маломатли заиф овоз билан. У бошқа чурқ ҳам этмади. Унинг жасади ерга шундай қаттиқ тушдики, ер гумбурлаб кетди.

Шунда йўл ўртасида учинчи кимса пайдо бўлди. Буниси — эғнига қайтарма қалпоқли плаш кийган эди.

— Бўла қолинглар, — деб буюрди шу учинчи шахс. Қотиллар у узатган хатни чаққонлик билан ҳамёнга қўшиб чармга ўрадилар-да, каноп билан боғладилар. Иккинчи эркак тугунчани қўйнига солди, шундан кейин иккала қотил йўлдан ўзларини четга олдилару зайтунлар орасига, зулмат комига кириб ғойиб бўдилар. Учинчи кимса эса жасақ тепасига чўққайиб, унинг юзига тикилди. Ўликнинг юзи сояда нақ бўрдек оппоқ, бениҳоя гўзал ва басавлат бўлиб кўринди. Яна бир неча лаҳзадан кейин йўл устида биронта ҳам тиррик жон қолмади. Фақат жонсиз жасақ қулочини ёзиб ётарди. Мурданинг чап томонига ой нури тушиб турганлигидан шиппагининг ҳар бир тасмаси яққол кўришиб турарди.

Бу маҳал булбуллар бутун Ҳефсимания боғини бошларига кўтариб хониш қилардилар. Иудани пичоқлаб ўлдирган икки кишининг қаёққа йўл тутгани ҳеч кимга маълум эмас, лекин қайтарма қалпоқли одамнинг борган ери бизга маълум. У қотиллик юз берган жойни тарк этиб, зайтунзор ичига кириб кетди. У дарвозадан узокроқ ерда, боғнинг жанубий бурчагида панжара девордан ошиб ўтди. Салдан сўнг у Кедрон соҳилига чиқди. У сувга тушиб, то иккита от ва отлар ёнида турган жиловдорнинг қорасини кўрмагунча сой ичидан сув кечиб бораверди. Отлар ҳам сув ичида турарди. Сув уларнинг туёқларини ювиб шовуллаб оқарди. Жиловдор битта отга, қайтарма қалпоқли одам иккинчи отга минишди, сўнг икковлари оҳиста сув кечиб боравердилар. От туёқлари остида тошлар тақилларди. Кейин отлиқлар сувдан Ершалаим соҳилига чиқишди ва шаҳар девори ёқалаб отларни йўрттириб кетавердилар. Шу ерда жиловдор ҳамроҳидан ажралиб, олдинга от чоптириб кетди ва зум ўтмай кўздан ғойиб бўлди, қайтарма қалпоқли одам ҳувиллаган йўлда отни тўхтатиб, ундан тушди-да, плашини ечиб, астарини ағдариб кийди, плаши остидан пат қадалмаган силлиқ дубулга олиб, бошига кийиб олди. Энди у отга ҳарбий либос кийган, белига калта шамшир таққан одам қиёфасида минди. У жиловни силкитган эди, ўйноқи от устида сувори билан йўртиб кетди. Энди манзил яқин қолган эди. Сувори Ершалаимнинг жанубий дарвозаси олдига бориб қолган эди.

Дарвоза равоғи остида мапғалалар алангаси безовта бўлиб елпинарди. Шиддаткор легионнинг ик-

кинчи кентуриясидан бўлган соқчи аскарлар тош курсиларда ўтиришиб тўпиқ ўйнашарди. Улар дарвозадан кириб келаётган отлиқ ҳарбийни кўришиб, «дик» этиб туриб кетишди, лекин ҳарбий отлиқ уларга қўл силгадию шаҳар ичкараси томон йўл олди.

Шаҳар байрам чироқларига ғарқ бўлган эди. Ҳамма деразалар шамлар билан чароғон эди, ҳаммаёқдан бетартиб шодиёна ҳамду саюлар, гангир-гунгур овозлар эшитиларди. Сувори аҳён-аҳён кўчага очилган деразаларга қараб, улоқ гўшти, май тўлдирилган қадаҳлар ва кўкатлар қўйилган байрам дастурхони теграсида ўтирган одамларни кўрарди. У нафис бир қўшиқ куйини ҳуштак қилиб чалганча Қуйи Шаҳарнинг ҳувиллаб қолган кўчаларидан отини аста йўрттириб Антоний минораси томон кетиб бораркан, жоме тепасида порлаб турган дунёда қиёси йўқ беш шамли қандилга ёхуд ундан ҳам баландроқда муаллақ турган ойга қараб-қараб кўярди.

Буюк Ирод қасри пасха оқшоми тантанасига мутлақо иштирок этмаётган эди. Саройнинг Рим қоҳорчаси офицерлари ва легион саркардаси жойлашган, жануб томонга қараган кўшимча хоналарида чироқлар ёнган, у ерда қандайдир фаолият, ҳаёт сезилаётган бўлса ҳам, бу ерда мажбуран истиқомат қилиб турган ягона одам — прокуратор жойлашган қасрнинг маҳобатли устунлар, олтин ҳайкаллар билан безанган олд қисми порлоқ ой шуъласидан буткул кўр бўлиб қолгандай эди. Бу ерда — қаср ичида зулмат ва сукунат ҳукм суради. Шу боис прокуратор ҳам, боя Афранийга айтганидек, ичкарига киришни истамаган эди. У тўшакни балконга солишни буюрди. У Афраний билан бирга шу ерда овқатланган, эрталаб эса Ҳа-Ноцрини шу ерда сўроқ қилган эди. Прокуратор тўшакка ётди, аммо ҳеч кўзига уйқу келмади. Яланғоч ой жуда юксақда, беғубор фазода муаллақ турарди, бедор прокуратор бир неча соат муттасил ундан кўз узмай ётди.

Тахминан вақт ярим кечага борганда уйқу игемонга шафқат қилди. Прокуратор титроқ билан ҳомуза тортди-да, плашини ечиб ташлади, қўйлаги устидан боғланган, қинга солинган ялпоқ пўлат пичоқ осилган камарини ечиб, чорпоя яқинида турган креслога қўйди, кавушини ечиб, оёғини узатиб ётди. Шу заҳоти Банга ҳам унинг тўшагига чиқиб, бошини эгасининг бошига қилиб, унинг ёнига ётди,

прокуратор ҳам бир қўлини кўппакнинг бўйнига ташлаб, ниҳоят кўзини юмди. Кўппак ҳам фақат шундан кейин уйқуга кетди.

Чорпоя ним қоронғи жойга, устун панасига қўйилган бўлиб, у ой шуъласини тўсиб турарди, лекин балконга чиқиб келадиган пилапоядан то прокураторнинг тўшагигача ой ёғдуси узун пояндоз бўлиб ёзилган эди. Прокуратор гафлатта кетиб атрофидаги борлик муҳит билан алоқа узган ҳамоноқ ўша чароғон пояндоздан юриб кетди, юрганда ҳам юқорига, тўғри ойга қараб юра бошлади. У тушида ўзи кетиб бораётган ферузадек тиниқ, зангори йўлда учраган ҳамма нарса гўзал ва беқиёс эканлигидан қувониб, ҳатто кулиб ҳам юборди. Уни Банга кузатиб борар, яна унга анави дайди файласуф ҳам ҳамроҳ бўлган эди. Икковлари ниҳоятда мураккаб ва муҳим бир масала юзасидан мубоҳаса қилишар, бироқ бу баҳсда на у, на бу устун чиқа оларди. Улар ҳеч бир нарсада бир-бирлари билан келиша олмасдилар, шунга кўра, баҳслари ниҳоятда қизиқарли ва беҳудуд эди. Ўз-ўзидан маълумки, бугунги қатл фирт англашилмовчилик бўлиб чиқди — ахир, мана, ҳамма одамлар саховатдирлар, деб ўтакетган даражада бемаъни нарса ўйлаб чиққан ўша файласуф у билан ёнма-ён кетяпти, демак у тирик. Турган гапки, шундай одамни қатл этиш мумкинлиги ҳақида ҳатто ўйлашнинг ўзи энг улкан даҳшат бўларди. Қатл бўлмаган! Бўлмаган! Самога, ой сари қилнаётган саёҳатнинг бутун жозибаси ҳам мана шунда.

Бўш вақт қалашиб ётипти, момақалди роқ фақат кечга бориб бошланади, ундан сўнг, кўрқоқлик, шубҳасиз, энг мудҳиш иллатлардан бири. Иешуа Ҳа-Ноцри шундай деган эди. Йўқ, файласуф, мен сенга эътироз билдираман: кўрқоқлик — энг мудҳиш иллат.

Мана, масалан, бадқаҳр олмонлар Қизлар водийсида паҳлавон Каламушқушни ғажиб ташлашларига сал қолганида Иудеянинг бугунги прокуратори, солиқ легион саркардаси кўрқмаган эди-ку. Лекин афв этасиз мени, файласуф! Наҳотки сиз, шундай ақл-заковатли одам бўла туриб, Иудеянинг бугунги прокуратори бўлмиш каминанинг қайсар аъло ҳазратларига қарши жипоят қилган бир одамни деб ўз мартабасидан воз кечади деб ўйлаган бўлсангиз?

— Ҳа, ҳа, — деб инграр ва хўрсинарди Пилат тушида.

Албатта воз кечади. Эрталаб воз кечмаган бўларди, лекин ҳозир, кечаси, ҳамма нарсани тарозуга солиб кўргач, воз кечишга рози. У ҳеч қандай гуноҳи бўлмаган телба хаёлпараст бу табибни қатлдан қутқариб қолиш учун ҳар қандай ишга ҳам тайёр!

— Энди биз доим бирга бўламиз, — дерди унга тушида жулдувроқи жаҳонгашта файласуф, лекин олтин найза билан қуролланган бу сувори унинг йўлида қандай пайдо бўлиб қолгани мавҳум эди.

Одам бор жойда одам бўлади! Мени ёдлашади, демак, сени ҳам эсга олишади! Ота-онаси маълум бўлмаган — мен ташландиқни ҳам, мунажжим қирол билан тегирмончининг қизи — соҳибжамол Пилатнинг фарзанди бўлмиш — сени ҳам.

— Ҳа, ҳар қалай, сен унугма мени — мунажжимзодани эслаб тур, — деб илтимос қиларди Пилат тушида. Шунда Иудеянинг тошбағир прокуратори ўзи билан ёнма-ён кетаётган Эн-Сариддан чиққан яланг-оёқнинг «хўп» дегандек бош ирғатганини кўриб, тушида бир йиғлаб, бир куларди.

Буларнинг ҳаммаси-ку яхши, лекин игемоннинг туши қанча ширин бўлган бўлса, уйғониши шунча даҳшатли бўлди. Банга ойга қараб ириллай бошлади, шунда худди мой суриб шиббалагандай тайғаноқ мовий йўл бирдан прокураторнинг кўзи олдида ўпирилиб ғойиб бўлди. У кўзини очди-ю биринчи навбатда, қатлнинг бўлиб ўтгани эсига келди. Даставвал ўз одади бўйича Банганинг бўйинбоғидан ушлади, сўнг хаста кўзлари билан осмондан ойни ахтара бошлади: ой бир оз ёнга силжиган ва пича сўниб оқара бошлаган эди. Шу пайт ой шуъласини, балконда, Пилатнинг кўзи олдида пайдо бўлиб липиллай бошлаган бошқа бир нохуш ва безовта аланга сўндира бошлади. Бу кентурион Каламушқушнинг қўлида тутаб ётаётган машғала эди. Каламушқуш ўзига ҳамма қилмоқчи бўлган бадқаҳр кўпакка даҳшат ва жаҳолат билан қиё боқиб турарди.

— Тегма, Банга, — деди прокуратор хаста овоз билан ва йўталиб қўйди. Сўнг кафти билан кўзини машғаладан тўсаркан давом этди: — Ҳатто кечаси, ойдинда ҳам тинчлик йўқ менга. О, худолар! Сизнинг вазифангиз ҳам бўлмағур вазифа, Марк. Аскарларни ногирон қиласиз...

Марк прокураторга хангу манг бўлиб тикилиб қолди, шунда прокуратор ҳушини йиғиб олди. У уйқутираб беихтиёр айтиб юборган сўзларни ҳас-пўшлаш мақсадида деди:

— Хафа бўлманг, кентурион, такрор айтаман, менинг аҳволим сизникидан ҳам ёмон. Нима истайсиз?

— Махфий қоровул бошлиғи ҳузурингизга кирмоқчи, — деди Марк хотиржам оҳангда.

— Чақиринг, чақиринг, — деб прокуратор томоғини тозалаш учун йўталиб қўяркан, айти пайтда, ялангоёқлари билан пайпаслаб кавушларини қидира бошлади. Устунларда машғалалар порлади, кентурион қалин тагчармли чориги билан кошинкор полда дўқ-дўқ юриб, боққа чиқди.

— Ойдинда ҳам менга тинчлик йўқ, — деди ўзига ўзи прокуратор, тишларини гижирлатиб.

Балконда энди қайтарма қалпоқди одам пайдо бўлди.

— Банга, тегма, — деди прокуратор паст овоз билан ва кўппакнинг гарданини эзиб қўйди.

Афраний гап бошлашдан олдин, ўз одатига кўра атрофига қараб қўйди-да, ўзини сояга олди, сўнг балконда Бангадан ўзга ортиқча жонзод йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, оҳиста деди:

— Каминани судга беришингизни сўрайман, прокуратор. Сиз ҳақ бўлиб чиқдингиз. Мен Кириафдан келган Иудани сақлаб қола олмадим, уни сўйиб кетишти. Мени истеъфога чиқариб, судга беринг.

Афранийнинг назарида, унга тўртта кўз — итнинг ва бўрининг кўзлари тикилиб тургандай бўлди.

Афраний эгнидаги жуббаси остидан ҳаммаёғида қон қотиб қолган ва иккита муҳр босилган ҳамён чиқарди.

— Мана шу пул тўла қопчиқни ҳазрати бузрукнинг уйига ташлаб кетиштипти қотиллар. Қопчиқдаги қон доғлари — кириафлик Иуданинг қони.

— Қизик, пул қанча экан? — деб сўради Пилат қопчиққа энгашаркан.

— Ўтгиз тетрадрахма.

Прокуратор мийиғида кулимсираб деди:

— Кам.

Афраний индамади.

— Ўлдирилган қаерда?

— Бу менга маълум эмас, — деди қайтарма қалпоғини ҳеч қачон бошидан ечмайдиган одам хотир-

жам, ўз қадрини билиб. — Бугун эрталаб қидирувни бошлаймиз.

Прокуратор бир сесканиб тушди, шиппагининг ҳадеганда тақилмаётган тўқасини ўз ҳолига қолдирди.

— Унинг ўлдирилганини сиз, ахир, билсангиз керак?

Бу саволига прокуратор қуруққина жавоб олди:

— Мен, прокуратор, ўн беш йилдан бери Иудеяда хизмат қиламан. Хизматни мен Валерий Грат даврида бошлаганман. Одам ўлдирилган, деб айтишим учун унинг жасадини кўришим шарт эмас, шунга кўра, сизга хабар қиляпманким, Кириаф шаҳридан келган Иуда деб аталмиш кимсани бундан бир неча соат олдин сўйиб кетишган.

— Мени афв этинг, Афраний, — деди Пилат, — ҳали уйқум батамом тарқганича йўқ, шунинг учун ножўя гапириб қўйдим. Мен ёмон ухлайман, — прокуратор жилмайиб қўйди, — кейин, тушимда муттасил ой шуъласини кўраман. Тасаввур қилинг-а, бирам кулгили. Гўё мен ўша шуъла бўйлаб сайр этармишман. Шундай қилиб, мен бу иш юзасидан сизнинг тахминингизни билмоқчиман. Уни қаердан қидирмоқчисиз? Қани, ўтиринг-чи, махфий хизмат бошлиғи.

Афраний таъзим қилди, оромкурсини яқинроқ суриб ўтирган эди, шамшири шарақлаб кетди.

— Мен уни Ҳефсимания боғидаги жувозхона яқинидан қидирмоқчиман.

— Хўш, хўш. Нега энди айнан ўша ердан?

— Игемон, фаҳмимча, Иуда на Ершалаимнинг ўзида, на ундан узоқроқ бирон ерда ўлдирилган. Уни Ершалаимга яқин бирон овлоқда ўлдиришган.

— Сизни мен ўз ишининг омилкори бўлган одамлардан бири деб ҳисоблайман. Римда, десам, қанчалик тўғри бўларкин — аниқ айтолмайман-у, лекин мустамлакаларимизда сизга тенг келадигани йўқ. Сабаб нима, изоҳлаб беринг?

— Иуданинг шубҳали одамлар қўлига — шаҳар ичида илинишини ҳеч тасаввур қила олмаيمان, — деб паст овоз билан гапира бошлади Афраний. — Кўчада бировни ими-жимиди бўғизлаб кетиб бўлмайди. Демак, уни авраб бирон-бир пастқам ертўлага олиб боришлари керак. Илло, хизмат ходимлари Қуйи Шаҳарни қидириб чиқишди ва шубҳасиз шаҳар ичида ўлдирилган бўлганида уни топмай қўйишмасди. Лекин

у шаҳарда йўқ, бунга мен кафилман. Агар уни шаҳардан олисроқда ўлдиришганда эди, манави пул солинган қопчиқ ҳазрати бузрукнинг уйига бунчалик тез келиб тушмаган бўларди. У шаҳарга яқин ерда ўлдирилган. Уни шаҳардан авраб олиб чиқиб кетишган.

— Бунинг қандай уюштирилганига ҳеч ақлим бовар қилмаяпти.

— Ҳа, прокуратор, мазкур ишда туғилган энг оғир савол шу, уни еча олиш-олмаслигимни ҳатто ўзим ҳам билмайман.

— Дарҳақиқат, жумбоқ! Диндор одам ҳайит оқшомида, арафа ошидан воз кечиб, номаълум сабаб билан шаҳардан чиқиб кетади-ю, ўша ерда ҳалок бўлади. Уни ким ва қай йўсинда авраб олиб чиқиб кетди экан? Аёл кишининг иши эмасмикин бу? — туйқус руҳлини кетди прокуратор.

Афраний бамайлихотир ва қатъий жавоб қайтарди:

— Асло, прокуратор. Бундай бўлиши сира мумкин эмас. Мантиқан мулоҳаза қилиш лозим. Иуданинг ўлимидан ким манфаатдор эди? Қандайдир саёқ хаёлпарастлар тўдаси, турган гапки, улар даврасида аёл кишининг бўлиши ҳеч ақлга сифмайди. Мен сизга айтсам, прокуратор, уйланиш учун пул керак бўлади, одамзодни ёруғ дунёга келтириш учун ҳам ўша нарса зарур, аммо аёл кишининг ёрдамида бу ишни амалга ошириш учун, айтиб қўяй, жуда ҳам кўп пул керак бўлади, бундай пул эса саёқларнинг биронтасида ҳам йўқ. Бу ишда аёл жинси қатнашмаган, прокуратор. Шуни ҳам айтиб қўяй: қотилликни бу йўсин изоҳлаш ишни чувалаштириб юбориши, тўғри хулоса чиқаришга ҳалал бериши ва мени чалғитиб қўйиши мумкин.

— Сиз мутлақо ҳақ кўринасиз, Афраний, — дерди Пилат, — мен фақат ўз тахминимни айтувдим, холос.

— Таассуфки, бу янглиш тахмин, прокуратор.

— Хўш, унда қандай қарорга келиш мумкин? — хитоб қилди прокуратор, Афранийнинг юзига ўша синчковлик билан тикиларкан.

— Менинг тахминимча, сабаб — ўша пул.

— Ажойиб фикр! Лекин ким ва нима учун унга тунда пул таклиф қилади, устига-устак, шаҳар ташқарисида-я?

— Э, йўқ, прокуратор, бундай эмас. Менда ягона бир тахмин бор, агар у хато бўлиб чиқса, бошқа ҳеч қандай изоҳ топа олмасам керак, — Афраний проку-

ратор томон энгашиб, пичирлаб деди: — Иуда ўз пулини ёлғиз ўзигагина маълум бўлган бироқ хилватроқ ерга яшироқчи бўлган.

— Ғоят доно изоҳ. Чиндан ҳам шундай бўлгани аниққа ўхшайди. Энди фикрингизга тушундим: уни одамлар эмас, балки ўз мулоҳазаси шаҳардан олиб чиқиб кетган. Ҳа, ҳа, худди шундай.

— Шундай. Иуда бадгумон одам бўлган. У пуллари-ни одамлардан яшироқчи бўлган.

— Ҳа, сиз Ҳефсиманияга дедингиз. Лекин нима учун уни айнан ўша ердан изламоқчисиз, мен бунга, очиги, тушуна олмаяпман.

— О, прокуратор, буни тушуниш жуда осон. Ҳеч ким ўз пулини йўл ёқасига, очиқ ва сайхон ерга яширмайди. Бинобарин, Иуда на Хеврон йўлида, на Вифания йўлида бўлган. У ҳаммаёғи дов-дарахт билан гўсилган хилват бир гўшага борган бўлиши керак. Бу кундай равшан нарса. Ершалаим яқинида эса Ҳефсиманиядан бўлак бундай хилватгоҳ йўқ. Кейин узокроққа кетиши ҳам мумкин эмас.

— Мени тўла ишонтирдингиз. Хўш, энди нима қилиш керак?

— Мен ҳозироқ одамларимга шаҳар ташқарисида Иуданинг пайига тушган қотилларни қидиришни буюрмаган-да, ўзим шу аснода, боя сизга маълум қилганимдек, ўзимни судга бераман.

— Нима учун?

— Иуда кечқурун Каифанинг қасридан чиққач, одамларим уни бозоргоҳда кўздан йўқотиб қўйишган. Нега бундай бўлганига ҳеч ақлим етмаяпти. Умрим бино бўлиб бундай ҳол юз бермагани. Сиз билан суҳбатлашиб чиққаним заҳотиёқ уни назорат остига олган эдик. Лекин бозорга яқинлашганда, «лип» этиб ўзини қаёққадир урди-ю, кўзни шамғалат қилиб қўйиб, бирдан изсиз ғойиб бўлди-қолди.

— Хўш. Энди мендан эшитинг: сизни судга беришни лозим топмайман. Сиз қўлингиздан келган ҳамма ишни қилгансиз, дунёдаги ҳеч кимса, — шу ерга келганда прокуратор кулиб қўйди, — сиздай жонини койитолмасди. Сиз Иудани кўздан қочирган айғоқчиларингизни жазоланг. Ило огоҳлантириб қўяй, берган жазоингиз қаттиқ бўлмаслиги керак. Ҳар қалай, биз ўша малъунни муҳофаза қилиш учун қўлимиздан келган ҳамма ишни қилдик-ку! Ҳа-я, бир нарсани

сўраш эсимдан чиқипти, — прокуратор пешонасини ишқалади, — пулни қандай қилиб Каифанинг қасрига ташлаб кетишдйкин?

— Биласизми, прокуратор... Бу иш унчалик қийин эмас. Қасоскорлар Каифа қасрининг орқа томонига ўтишган, у ерда қасрнинг орқа ҳовлиси хилват тор кўча билан ўралган. Ўша ерда тугунчани девордан ошириб отишган.

— Ичида хат билан-а?

— Ҳа, худди сиз тахмин қилганингиздек, прокуратор. Ҳа, мана ўзингиз кўринг, — шундай деб Афраний тугунча устидаги муҳрни синдириб, уни Пилатга очиб кўрсатди.

— И-и, нима қиялсиз, Афраний, ахир, муҳр жомега тааллуқли бўлса керак!

— Прокуратор зинҳор бунинг ташвишини қилмасинлар, — деди Афраний тугунчани қайта ёпаркан.

— Наҳот сизда ҳамма муҳрлар бўлса? — деб кулди Пилат.

— Бошқача бўлиши мумкин эмас, прокуратор, — деб жавоб қилди Афраний ўта жиддий тарзда.

— Каифаникида нималар бўлганини кўз олдига келтирялман.

— Ҳа, прокуратор, бу ҳол уларни қаттиқ ҳаяжонга солган. Шу боис мени дарҳол чақиртиришди.

Пилатнинг кўзлари чақнаб кетгани ҳатто шу ғира-ширада ҳам аниқ кўринди.

— Бу қизиқарли, жуда қизиқарли ҳол...

— Сизга эътироз билдиришга журъат этаман, бу қизиқарли бўлмаган. Балки жуда зерикарли ва кўнгилсиз ишдир. Менинг, Каифа қасрида биронта одамга пул тўланмаганмиди, деб берган саволимга, қатъиян рад жавобини беришди.

— Шунақа денг! Ҳа, яхши, тўлашмаган бўлса тўлашмабди-да. Унда қотилларни топиш яна ҳам қийинлашади.

— Жуда тўғри, прокуратор.

— Дарвоқе, Афраний, миямга тўсатдан бир фикр келди: у ўз жонига ўзи қасд қилмаганмикин?

— Э, йўқ, прокуратор, — деб жавоб қилди Афраний таажжубдан ўзини оромкурси суянчигига ташларкан, — мени афв этинг-у, аммо бундай бўлиши асло мумкин эмас!

— Э, бу шаҳарда ҳамма нарса бўлиши мумкин!

Мана мени айтди дерсиз, бу ҳақдаги миш-мишлар ҳадемай бутун шаҳарга тарқалади.

Шунда Афраний прокураторга кўз қирини ташлаб олди-да, ўйлаб туриб жавоб қилди:

— Бу бўлиши мумкин, прокуратор.

Гарчи кириафлик Иуданинг ўлдирилгани кундай равшан бўлса ҳам, прокуратор бу масалани ҳеч хаёлидан чиқара олмаётганга ўхшарди, шунга кўра фаромушроқ кайфиятда деди:

— Уни қандай ўлдиришганини ўз кўзим билан кўришни истардим.

— У ғоятда усталик билан ўлдирилган, прокуратор, — деб жавоб қилди Афраний прокураторга бир оз киноя билан боқаркан.

— Сиз буни қаёқдан биласиз?

— Марҳамат қилиб қопчиққа эътибор беринг, прокуратор, — деб жавоб қилди Афраний, — сизни ишонтириб айтаманки, Иуданинг қони тизиллаб отилган. Камина, ўз умримда қатл этилганларни кўп кўрганман, прокуратор!

— Демак, у қайтиб ўрнидан турмайди?

— Йўқ, прокуратор, туради, — Афраний жилмайиб туриб файласуфона жавоб қилди, — фақат бу шаҳарда интизорлик билан кутилаётган Масихо карнайи унинг боши узра янграган чоғда. Илло унгача турмайди!

— Бас, Афраний! Бу масала ойдинлашди. Энди дафн масаласига кўчайлик.

— Қатл этилганлар дафн қилинди, прокуратор.

— О, Афраний, сизни судга бериш жиноят бўларди. Сиз энг юксак мукофотга лойиқсиз. Хўш, тафсилот-чи?

Афраний гап бошлаб, ўзи Иуданинг иши билан машғул бўлган пайтда, махфий қоровул хизматчилари унинг ёрдамчиси бошчилигида қош қорайган чоғда Тақир Тепага етиб боришган, бироқ у ердан бир жасаднинг ғойиб бўлгани ҳақида сўзлаб берди. Пилат сесканиб кетиб, хирқироқ овоз билан деди:

— Оббо, шу нарсани олдини олиш хаёлимдан фаромуш бўлган экан-да!

— Асло безовта бўлманг, прокуратор, — деди Афраний ва ҳикоясини давом эттирди: — Кўзларини қузғунлар чўқиган Дисмас билан Гестаснинг жасадла-

рини топишгач, дарҳол учинчи жасадни ахтаришга киришишган. Салдан кейин уни ҳам топишган. Бир одам...

— Левий Матвей, — деди Пилат савол маъносида эмас, кўпроқ тасдиқ маъносида.

— Шундоқ, прокуратор...

Левий Матвей Тақир Тепанинг шимолий ёнбағридаги бир гор ичида қоронги тушишини кутиб ўтирган. Иешуа Ҳа-Ноцрининг яланғоч жасади ҳам унинг ёнида бўлган. Соқчилар қўлларида машъала билан горга киришганида Левийнинг руҳи тушиб кетиб, қазаблана бошлаган. У: «Ҳеч қандай жиноят қилганим йўқ, ҳар бир инсон, қонунга кўра, агар хоҳдаса, қатл этилган жиноятчини дафн этиш ҳуқуқига эга», деб чинқирган. Кейин жасаддан айрилишни истамаслигини айтган. У қаттиқ ҳаяжонланиб, тутуриқсиз гапларни бақира бошлаган, гоҳ ёлворган, гоҳ дағдаға ва ҳақорат қилган...

— Уни қўлга олишгандир? — деб сўради Пилат нохушлик билан.

— Йўқ, прокуратор, йўқ, — деб таскин берди Афраний, — густоҳ телбага, жасад албатта дафн этилади, деб тушунтиришган.

Левий эшитган гапини маънисига етгач, кўнгли тинчиган, лекин ҳеч қаёққа кетмай, дафн маросимига қатнашмоқчи эканини баён қилган. У, ўлдирсанглар ҳам кетмайман, деб айтган, ҳаттоки, дафнда иштирок этиш эвазига ёнида олиб юрган нон кесадиған пичокни ҳам тавсия қилган.

— Уни ҳайдаб юборишгандир? — бўғиқ овоз билан сўради Пилат.

— Йўқ, прокуратор, йўқ. Ёрдамчим унинг дафнда иштирок этишига рухсат берипти.

— Ёрдамчиларингиздан қай бири бош бўлди дафнга? — деб сўради Пилат.

— Толмай, — деб жавоб берди Афраний ва хавотирланиб илова қилди: — Ё хатога йўл қўйдимикин у?

— Давом этинг, — деди Пилат, — хато қилмаган. Мен, Афраний, очиги, сал гангиб қолдим чоғи, назаримда, умрида хато қилмайдиган одам билан мулоқотда бўлаётгандайман. Ўша одам — сизсиз.

— Левий Матвейни қатл этилганларнинг жасадлари ортилган аравага ўтказишган ва икки соатлардан кейин улар Ершалаимдан шимолроқдаги хилват бир даррага етиб боришган. Команда аъзолари навбатма-

навбат ишлашиб, бир соат ичида чуқур хандақ қазишган ва учала жасадни шу хандаққа дафн этишган.

— Яланғоч ҳолдами?

— Йўқ, прокуратор, ходимларим кафан ўрнига жуббалар оливолишган эди. Дафн этилаётганларнинг бармоқларига ҳалқалар кийдирилган. Иешуанинг ҳалқасида битта чизик бор. Хандаққа тупроқ тортилиб, устидан тош бостирилган. Шартли белгилар Толмайга маълум.

— О, агар буни олдинроқ билганимда эди-я! — деди Пилат афтини буриштириб. — Ахир мен албатта кўришим керак эди ўша Левий Матвейни...

— У шу ерда, прокуратор!

Пилат кўзларини катта очиб, Афранийга бир неча лаҳза тикилиб қолди, сўнг шундай деди:

— Мазкур иш юзасидан кўрсатган барча фаолиятингиз учун ташаккур сизга. Эртага ҳузуримга Толмайни юборсангиз ва ҳозироқ хизматидан мамнун эканлигимни унга айтиб қўйсангиз, сиздан эса, Афраний, — деб прокуратор хонтахта устида ётган камарининг киссасидан бир узук олди ва уни махфий хизмат бошлиғига узатаркан, деди: — Ушбуни эсдалик учун қабул қилишингизни сўрайман.

— Афраний таъзим қиларкан, деди:

— Илтифотингизнинг ҳудуди йўқ, прокуратор.

— Дафн билан машғул бўлган ходимларингизни мукофотланг. Иудани қочириб юборган айғоқчиларга ҳайфсан эълон қилинг. Левий Матвейни эса ҳозироқ ҳузуримга бошлаб келинг. Мен Иешуа ҳақида бутун тафсилотни билмоқчиман.

— Бош устига, прокуратор, — деди Афраний ва ҳар қадамда таъзим қила-қила тисарилиб чиқа бошлади, прокуратор эса қарсак чалиб, қичқирди:

— Ҳой, бу ёққа! Шамлар ёқилсин!

Афраний боққа кириб бораётганидаёқ Пилат орқасида пайдо бўлган хизматкорларнинг қўлида шамлар милтилаб ёна бошлаган эди. Бир зумда хонтахта устида учта шамчироқ пайдо бўлди-ю, ойдин тун боғ томонга чекинди, гўё уни Афраний ўзи билан олиб кетган эди. Балконда Афранийнинг ўрнида девқомат кентурион кузатувида жиккаккина, ориқ бир одам пайдо бўлди. Кентурион, кўзи прокураторнинг кўзига рушиши билан, боғ томон чекиниб, ғойиб бўлди.

Прокуратор келган одамга қаттиқ синчковлик би-

лан тикилиб, уни хиёл ҳадиксираб кузата бошлади. Одатда кўп шов-шув бўлган ва ҳеч хаёлдан кўтарилмайдиган одам ниҳоят кўз олдига намоён бўлган чоғда унга шундай тикилиб қарайдилар.

Келган одам қирқ ёшларда бўлиб, қоп-қорайиб кетган, кийимлари чувринди, бошдан-оёқ ҳаммаёғига лой сачраб, қотиб қолган, қовоқлари остидан ўқрайиб қарар эди. Қисқаси, бу ўлгудек бадбуруш одам кўпроқ жоме бўсағаси ё сершовқин, ифлос Қуйи Шаҳарнинг бозорларида қалашиб ётган тиланчиларга ўхшарди.

Сукут узоқ давом этди, ниҳоят уни Пилат ҳузурига олиб келинган мана шу одамнинг аломат рафтори бузди. Унинг ранги ўзгариб, бирдан гандираклаб кетди, агар исқирт қўли билан хонтахтанинг четидан ушлаб қолмаганида йиқилиб тушиши муқаррар эди.

— Нима бўлди? — деб сўради ундан Пилат.

— Ҳеч нима, — деб жавоб қилди Левий Матвей ва гўё бир нимани ютиб юборгандай аломат ютинди. Унинг қилтириқ, яланғоч, исқирт бўйни бир шишиб, яна пучайди.

— Нима бўлди сенга, жавоб бер, — деб такрор сўради Пилат.

— Чарчадим, — деди Левий ва ғамгин кўзларини ерга тикди.

— Ўтир, — деди Пилат оромкурсига ишора қилиб.

Левий прокураторга шубҳа билан қаради, ором-курси томон юрди, унинг олтин бандига кўз қири билан қўрқа-писа қараб қўйиб, оромкурсига эмас, унинг ёнига, ерга ўтирди.

— Қани айт, нега унга ўтирмадинг? — деб сўради Пилат.

— Ҳаммаёғим ифлос, уни булғаб қўяман, — деди Левий ерга қараганча.

— Ҳозир сенга овқат беришади.

— Овқат егим йўқ, — жавоб қилди Левий.

— Нима қиласан ёлғон гапириб? — деди Пилат паст овоз билан. — Ахир кун бўйи, балки кечадан бери туз тотмагансан. Ҳа, яхши, емасанг ема. Сени бу ерга чақиришимдан мақсад, пичоғингни кўрмоқчиман.

— Мени бу ёққа олиб киришаётганда навкарлар пичоқни олиб қўйишди, — деб жавоб қилди Левий ва маънос оҳангга илова қилди: — Айтинг, пичоқни беришин, мен уни эгасига қайтаришим керак, уни ўғирлаб олганман.

— Нима мақсадда?

— Арқон кесиш учун, — жавоб қилди Левий.

— Марк! — деб қичқирди прокуратор, шу заҳоти кентурион балконда пайдо бўлди. — Бунинг пичоғини менга беринг.

Кентурион камарига осилган икки филофнинг биридан нон кесадиган ифлос бир пичоқни чиқариб, прокураторга узатди-да, ўзи чиқиб кетди.

— Қаердан олган эдинг бу пичоқни?

— Хеврон қопқаси ёнидаги нон дўконидан, шаҳарга кираверишда, чап қўлда.

Пилат пичоқнинг кенг дамани кўздан кечирди, негадир унинг ўтқир-ўтмаслигини бармоғи билан синаб ҳам кўрди ва деди:

— Пичоқдан кўнглинг тўқ бўлсин, уни ўша дўконга олиб бориб беришади. Энди мен яна бир нарсани кўришим керак: ёнингда олиб юрган пергаментни кўрсат — унга Иешуанинг сўзлари ёзилганмиш.

Левий Пилатга нафрат билан қаради ва шундай ёқимсиз жилмайдик, юзи ниҳоят даражада бадбашара бўлиб кетди.

— Бисотимда қолган шу биттаю битта нарсани ҳам тортиб олмоқчимисиз?

— Мен, бер, деганим йўқ, — жавоб қилди Пилат, — кўрсат, дедим холос.

Левий қўйнига қўл тикиб, бир ўрам пергамент чиқарди. Пилат уни олиб, хонтахта устига, шамлар оралиғига ёзди-да, кўзларини қисганча сиёҳ билан ниҳоятда ғализ ёзилган белгиларни ўргана бошлади. Бу ажи-бужи ёзилган сатрларнинг маънисига тушуниш амри маҳол эди, шунга кўра Пилат афтини буриштириб, пергамент устига энгашиб олиб, бармоғини сатрлар устида юргизарди. Ҳар нечук у пергаментдаги ёзув бир-бирига боғланмаган алақандай ҳикматли сўзлар, қандайдир рўзгорга даҳлдор гаплар, саналару шеър парчаларидан иборат эканлигини аниқлади. Пилат баъзи сўзларни ҳижжалаб ўқиди ҳам: «Ўлим йўқ... Кеча биз баҳорги ширин баккуротдан едик...».

Ўқишга қийналганидан Пилатнинг афти буришиб кетган эди, у кўзларини қисиб пергаментни зўрға ҳижжалаб ўқирди: «Биз обихаёт оқувчи мусаффо дарёни кўргаймиз... Башарият қуёшни шаффоф кристалл орқали кузатади...».

Шу пайт Пилат бирдан чўчиб тушди. У пергамент-

нинг охирги мисраларида шундай сўзларни ўқий олди: «... энг улкан иллат... қўрқоқлик».

Пилат пергаментни карнай қилиб ўраб, тезкорлик билан уни Левийга узатди.

— Ол, — деди у ва пича сукутдан сўнг қўшимча қилди: — Сен китоб шайдоси кўринадан, нима қиласан сўққабош ҳолда, оч-яланғоч, бошпанасиз санғиб юриб. Қайсарияда катта кутубхонам бор, мен жуда бадавлат одамман, сени ўз хизматимга олмақчиман. Сен уйимда қадимги қўлёзмаларни саралаб, авайлаб, сақлайсан. Қорнинг ҳам тўқ, эгнинг ҳам бут бўлади.

Левий ўрнидан туриб жавоб берди:

— Йўқ, хоҳламайман.

— Нега? — деб сўради вазабдан юзи қорая бошлаган прокуратор, — мен манфур кўриняпманми сенга, кўрқасан?

Левийнинг юзи боягидай ёқимсиз кулгидан ўзгарди ва у деди:

— Йўқ, аксинча, сен мендан кўрқа бошлайсан. Менинг юзимга тик боқиш сен учун осон бўлмайди, уни қатла эттирганингдан кейин.

— Жим бўл, — деди Пилат, — яхшиси, пул ол.

Левий рад маъносида бош чайқади, прокуратор гапини давом эттирди.

— Биламан, сен ўзингни Иешуанинг шогирди деб ҳисоблайсан, аммо сенга айтсам, у берган сабоқлардан биронтасини ҳам уқиб олмабсан. Зеро, уққанингда, мендан бирон тухфа олардинг, албатта. Яхшилаб эшитиб ол: у ўлими олдидан, ҳеч кимни айбламайман, деб айтипти, — Пилат бармоғини маъноли кўтарди, юзи уча бошлади. — Тирик бўлганида у ҳам албатта бирон нима оларди. Сен тошбағирсан, лекин у тошбағир эмас эди. Энди қаёққа борасан?

Левий бирдан хонтахтага яқин келиб, иккала қўлини унга тиради-да, ўт чақнаётган кўзларини прокураторга тикиб, пичирлаб деди:

— Билиб қўй, игемон, Ершалаимда мен бир одамни сўяман. Сенга шуни айтиб қўймоқчиманки, ҳали яна қон тўкилади, билиб қўй.

— Мен ҳам биламан яна қон тўкилишини, — деб жавоб қилди Пилат, — бу гапинг билан мени асло ажаблантирмадинг. Сен мени бўғизламоқчи бўлсанг керак, албатта?

— Сени бўғизлашга қурбим етмайди, — деб жавоб қилди Левий тишларини кўрсатиб тиржаяркан, — мен даражада аҳмоқ эмасман, илло анави кириафлик Иудани сўймай қўймайман, қолган умримни шу ишга пикдим.

Шунда прокураторнинг кўзларида мамнуният акс этди ва у Левий Матвейни бармоғи билан ўзи томон имлаб, шундай деди:

— Сен бу ишни қила олмайсан, уриниб овора бўлма. Иудани бугун туңда сўйиб кетиб бўлишган.

Левий бирдан орқага тисарилди, атрофга ваҳшиёна кўз ташлаб, чинқирди:

— Ким қилди буни?

— Файирлик қилма, — деди Пилат тишининг оқини кўрсатиб ва қўлларини бир-бирига ишқаб, — Иешуанинг сендан бошқа ҳам «мухлис»лари бор кўрилади.

— Ким қилди буни? — деб такрорлади Левий ничирлаб.

Пилат унга жавоб қилди:

— Мен қилдим.

Левийнинг оғзи ланг очилиб, прокураторга серрайиб тикилиб қолди, прокуратор эса:

— Гуноҳни ювиш учун бунинг ўзи озлик қилади, албатта, лекин ҳарҳолда шу ишни мен қилдим, — деди у ва қўшиб қўйди: — Хўш, энди бирон нима оларсан?

Левий ўйланиб қолди, кўнгли анча юмшади ва ниҳоят деди:

— Буюр, менга бир бўлак тоза пергамент беришсин.

Орадан бир соат ўтди. Энди Левий қасрда йўқ эди. Энди тонгги сукунатни боғда юрган соқчиларнинг оҳиста одим ташлашларигина бузарди. Ойнинг ранги гез ўча бошлади, осмоннинг иккинчи чеккасида — уфқда тонг юлдузи оқиш доғ бўлиб кўринадди. Шамчироқлар аллақачон ўчган. Прокуратор чорпойда ётарди. У кафтини ёноғи остига қўйиб, жимгина ухлар, Банга ҳам унинг ёнида пинакка кетган эди.

Нисон ойининг ўн бешинчи тонгини шундай қарши олган эди Иудейанинг бешинчи прокуратори Понтий Пилат.

Йигирма еттинчи боб

50-КВАРТИРАНИНГ ТУГАТИЛИШИ

Маргарита «... нисон ойининг ўн бешинчи тонгини шундай қарши олган эди Иудеянинг бешинчи прокуратори Понтий Пилат» деган жумла билан якунланувчи бобнинг ниҳоясига етганида тонг отган эди.

Чумчуқлар галаси ҳовлидаги оқтол ва жўка шохларига қўниб олиб, шўх ва ҳаяжонли суҳбат бошлаган эди.

Маргарита оромкурсидан туриб керишди, шундагина бутун вужуди қақшаётганини ва уйқу элитаётганини ҳис қилди. Бироқ унинг руҳи ғоятда тетик эди. Фикрлари паришон эмас, бугунги тунни ғайритабиий тарзда ўтказгани уни асло безовта қилмас эди. Маргаританинг шайтонлар базмида бўлгани ҳам, қандайдир мўъжизавий тарзда устани қайтариб беришгани ҳам, қуйиб кул бўлган романнинг қайта пайдо бўлгани ҳам, подвалдаги икки хоналик квартирадан бадқирдор Алоизий Могарич қувилиб, ҳамма нарса яна ўз жойида қарор топгани ҳам уни асло ҳаяжонга солмаган эди. Жулас, Воланд билан танишув унга ҳеч қандай руҳий зиён етказмади. Ҳамма нарса худди рисоладагидек бўлди. Маргарита нариги хонага ўтиб, устанинг оромбахш, маст уйқуда ётганини кўрди, бекорга ёниб турган стол устидаги чироқни ўчирди-да, қарама-қарши девор тагидаги устига эски ва йиртиқ чойшаб ёзилган диванчага чўзилди. Бир дақиқадан кейин ухлаб кетди, аммо ўша куни эрталаб у ҳеч қандай туш кўрмади. Подвалдаги икки хона сукутда, подвал устидаги мўъжазгина уй ҳам сукутга толган, хилват тор кўча ҳам сув қуйгандек жимжит эди.

Аммо бу маҳал, яъни шанбага ўтар куни тонг палласида Москвадаги бир муассаса жойлашган бинонинг бутун бир қавати бедор эди, унинг асфальт ётқизилган кенг майдонга (махсус машиналар оҳиста юриб сув сепаётган ва супураётган майдонга) очиладиган деразаларида чироқлар эндигина бош кўтариб келаётган қуёш шуъласи билан бас бойламоқчи бўлгандай чарқлаб ёниб турарди.

Бутун қават Воланд иши юзасидан бошланган тергов билан машғул ва бу ердаги ўнта хонанинг ҳаммасида тунни билан чироқ ёниб чиққан эди.

Сирасини айтганда, фақат кеча, жума куни, Варьете театрининг маъмурлари ғойиб бўлиш оқибатида ҳамда ундан бир кун олдин ўтказилган жодугарлик сеанси пайтида юз берган ҳар хил номаъқулчиликлар туфайли театрни ёпишга тўғри келгандан кейингина масала ойдинлашди. Лекин гап шундаки, шундан кейин ҳам идоранинг уйғоқ қаватига янгидан-янги материаллар тўхтовсиз келиб турди.

Тергов олиб бораётганлар эндиликда ғирт майна-бозчиликнинг (яна аллақандай сеҳрли фокуслар ва мутлақо ошкора жинойтлар билан омихта бўлган майна-бозчилик) ҳиди келиб турган бу ўта ғаройиб ишга Москванинг турли томонида юз берган турли хил, чалкаш ишларни боғлаб, ягона ҳодиса сифатида иш кўришлари лозим эди.

Электр чироқлари билан чароғон бу уйғоқ қаватга биринчи бўлиб чақирилган одам акустика комиссиясининг раиси Аркадий Аполлонович Семплеяров бўлди.

Унинг Тошкўприк яқинидаги уйга жойлашган квартирасида жума куни тушлиқдан кейин телефон жиринглаб, бир эркак овози Аркадий Аполлоновични сўради. Телефон трубкасини кўтарган Аркадий Аполлоновичнинг хотини маъюс оҳангда эрининг бегоб бўлиб ётгани ва телефонга кела олмаслигини айтди. Лекин шунга қарамай Аркадий Аполлонович трубкани олишга ажбур бўлди. Аркадий Аполлоновични ким, қаердан сўрапти, деб берилган саволга телефонда жуда қисқа жавоб қилишди.

— Мана, ҳозир... бир зумгина... бир дақиқа сабр қилинг... — деб ғўлдиради акустика комиссияси раисининг одатда ўта такаббур хотини ва Аркадий Аполлоновични ўрнидан тургазиш учун ётоқхонага ўқдай отилиб кирди: Семплеяров кеча театрда берилган сеанс ва сеансдан сўнг уйда кечаси бошланган маш-машадан (бу машмаша баҳонаси билан саратовлик қиз-жияни квартирадан ҳайдаб чиқарилди) ичини ит ғирнаб, изтироб чекиб ётарди.

Тўғри, бир зумда ҳам эмас, лекин бир дақиқада ҳам эмас, балки чорак дақиқа деганда Аркадий Аполлонович ички кўйлак-иштонда, чап оёғида бир пой туфли билан телефон олдида пайдо бўлган ва:

— Ҳа, бу мен... эшитаман, хўп бўлади... — деб ғўлдирай бошлаган эди.

Бу маҳал унинг умр йўлдоши, шўрлик Аркадий Аполлоновичнинг ошкор бўлган жирканч бевафолигини ҳам унутиб юбориб, даҳлизга очиладиган эшикдан кўрка-писа мўраларкан, эрининг бир пой туфлисини ҳавода силкиганча:

— Туфлингни кийиб ол, туфлингни... Оёғиндан зах ўтади, — деб пичирларди, бунга жавобан Аркадий Аполлонович ялангоёғи билан шатталаб хотинини ҳайдар, унга ўкрайиб қўяркан, трубкага гўлдираб дерди:

— Ҳа, ҳа, ҳа, бўлмасам-чи, тушунаман... Ҳозир етиб бораман.

Аркадий Аполлонович бутун оқшомни тергов бо- раётган қаватда ўтказди. Суҳбат ниҳоятда оғир, ниҳоятда кўнгилсиз бўлди, зеро нафақат кечаги қабоҳатли сеанс ва ложада юз берган муштлашиш тўғрисида, балки йўл-йўлакай зарурат юзасидан, Елоховская кўчасида турувчи Милица Андреевна Покобатько ҳақида ҳам, саратовлик жияни тўғрисида ҳам, булардан ташқари яна жуда кўп нарсалар тўғрисида ҳам мутлақо ошкора гапиришига тўғри келдики, бу ҳол Аркадий Аполлоновични гайритаъриф азобга соларди.

Турган гапки, ўша лаънати сеанснинг шоҳиди (фаросатли ва мулоҳазали шоҳиди) бўлган, ниқоб таққан сирли сеҳргарнинг ўзини ҳам, унинг икки лўғтибоз ёрдамчисини ҳам ниҳоятда мукамал тасвирлаб берган, сеҳргарнинг фамилияси айнан Воланд эканлигини жуда аниқ эслаб қолган зиёли ва маданиятли одам бўлиш Аркадий Аполлонович келтирган далил-дас- таклар тергов ишини анча жадаллаштириб юборди. Аркадий Аполлонович берган гувоҳликни ўзга одам- ларнинг (шу жумладан, сеанс оқибатида жабрланган айрим хонимларнинг ва Садовая кўчасидаги 50-квар- тирага юборилган курьер Карповнинг) гувоҳликлари билан қиёслаш натижасида ушбу ҳангомаларнинг са- бабчиларини қаердан қидириш кераклиги бир зумда аниқлашди-қўйди.

50-квартирада бир эмас, бир неча марта бўлишиб, наинки уни синчиклаб кўздан кечиришди, ҳатто унинг деворларини ҳам тўқиллатиб кўришди, камин мўркон- нига ҳам мўралашди, хуфия жойларни қидиришди. Бироқ бу тадбирларнинг бари ҳеч қандай самара бер- мади, квартирада бирон марта ҳам бирон-бир жонзот учрамади, ҳолбуки Москвага келувчи барча ажнабий

артистлар ҳақида хабардор бўлиш зиммасига юклан- ган шахслар, Воланд исмли сеҳргар Москвада йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, деб кескин ва қатъий ра- вишда таъкидлашларига қарамай, квартирада қандай- дир кимсалар мавжудлиги жудаям аниқ эди.

Шунга қарамай, Москвага келган ўша Воланд деган шахс ҳеч ерда рўйхатдан ўтмаган, ҳеч бир кимсага пас- порт ёки ўзга бирон ҳужжат, масалан, шартнома ва- рақасини кўрсатмаган ва ҳеч ким у тўғрида бирон-бир маълумот олмаган эди. Томошахоналар комиссияси қошидаги программалар бўлими мудири Китайцев, ўша волиб бўлган Стёпа Лиходеев ҳеч қандай Воланд ҳеч қандай программасини менга тасдиқлаш учун юборган- ни ҳам йўқ, ўша Воланд деган сеҳргарнинг келгани ҳақида ҳеч қандай телефон ҳам қилингани йўқ, деб худ- дони ўртага қўйиб, қасам ичди. Бинобарин у, яъни Ки- тайцев Варьетеда бундай сеанс берилишига Стёпанинг қандай йўл қўйганини мутлақо тушунмас ва бунинг са- бабини ҳам билмас эди. Лекин Китайцевга, ахир ўша сеҳргарни Аркадий Аполлонович театрда ўз кўзи би- лан кўрибди-ку, деб айтишганида, у фақат кифтини учириб, кўзини шифтга тикиш билан жавоб қилди. Ле- кин Китайцевнинг кўзига қарабди, унинг сўтдек оппоқ эканлигини дадил эътироф этгани мумкин эди.

Томоша кўрсатувчи муассасаларнинг олий комис- сияси раиси Прохор Петрович масаласига келсак...

Дарвоқе, кабинетга милиция кириб келиши ҳамон у ўз костюми ичида пайдо бўлди ва бу рафтори билан Анна Ричардовнани телбанамо қувонтириб, бекорга безовта қилинган милицияни ҳайратдан овзини очи- риб қўйди... Яна ўз ўрнига қайтиб, кул ранг йўл-йўл костюми ичига кирган Петрович, ўзи қисқа муддатга бойиб бўлган пайтида костюми ёзган кўрсатмаларнинг барини тўла-тўқис маъқуллади...

... ана шу Прохор Петрович ҳам Воланд деган шахс ҳақида мутлақо ҳеч нима билмас эди.

Сиз нима деб ўйласангиз ўйланг, китобхон, аммо бу мутлақо, ақд бовар қилмайдиган ҳол эди: минглаб гомошабинлар, Варьетенинг бутун ҳайъати, ниҳоят, ўта билимдон шахс Аркадий Аполлонович Семплеяров ўша сеҳргарни, шунингдек, унинг бадкор ассистентла- рини ўз кўзлари билан кўришган бўлса ҳам, сеҳргарни ҳеч ердан топиб бўлмади. Хўш, ўзингиз айтинг-чи: нима, у ўша манфур сеанси тугаши билан ер қаърига

кириб ғойиб бўлдимиз ёки баъзиларнинг таъкидлашича, у аслида Москвага мутлақо келмаганмиди? Агар айтганимиздан биринчиси рўй берган деб фараз қиладиган бўлсак, унда, у шубҳасиз, ўзи билан бирга Варьете маъмурияти раҳбарларини ҳам ер қаърига олиб кириб кетган, лекин бордию иккинчи тахминга тўхталадиган бўлсак, унда бадбахт театр маъмурларининг ўзи биронта расвогарчилик қилиб қўйиб (кабинетдаги дераза ойнасининг синганини ва Фиштингузнинг ўзини қандай тутганини эсланг!), Москвадан қочиб чиқиб, бедарак кетган бўлиб чиқади.

Тергов ишини бошқарган одамга тан бериш керак. Ғойиб бўлган Римскийни бир зумда қидириб топишди. Фиштингузнинг кинематограф олдидоғи такси тўхтайдиган майдончада ўзини қандай тутганини айрим вақтлар, чунончи сеанс тугаган ва Римскийнинг ғойиб бўлган пайтлари билан муқояса қилиб кўрилиши ҳамано ҳамма нарса ойдинлашдию дарҳол Ленинградга телеграмма юборилди. Бир соатдан кейин (жума куни кечқурун) Римскийнинг «Астория» меҳмонхонасида, тўртинчи қаватдаги тўрт юз ўн иккинчи хонадан топилгани ҳақида жавоб етиб келди.

«Астория»нинг тўрт юз ўн иккинчи хонасидаги кийим жавонига яширинган Римский дарҳол ҳибсга олинган ва ўша ерда, Ленинградда сўроқ қилинган. Шундан сўнг Москвага юборилган телеграммада, Варьетенинг молия директори мутлақо эсини йўқотган ҳолатда эканлиги, берилган саволларга бирон жўяли жавоб бермагани ёинки беришни хоҳламагани ҳақида, билъакс ҳадеб, уни қамоқхонанинг зирҳланган камерасига қамаб, қуролли соқчилар билан қўриқлашларини илтимос қилаётгани ҳақида ёзилган эди. Москвадан юборилган телеграммада Римскийни соқчилар кузатувида Москвага жўнатиш буюрилди, шунга кўра Римский жума куни кечқурунги поездда соқчилар кузатувида йўлга чиқди.

Шу жума куни кечқурун Лиходеевнинг ҳам изи топилди. Унинг тўғрисида барча шаҳарларга телеграмма юборилиб, қидирув эълон қилинган эди. Ялтадан: «Лиходеев Ялтада бўлган, лекин аэропланда Москвага учиб кетди», деган жавоб телеграммаси олинди.

Бирдан-бир дараги топилмаган одам Варенуха бўлди. Деярли бутун Москвага таниқли бўлган бу машҳур театр маъмури дом-дараксиз йўқолган эди.

Бу аснода Варьете театридан четда, Москванинг бошқа ерларида юз берган ҳодисалар билан ҳам шуғулланишга тўғри келди. Масалан, «Славное море» қўшиғини ижро этган ходимларнинг ғайритабиий рафторини (дарвоқе, профессор Стравинский тери остига қандайдир дори юбориш билан икки соат ичида уларнинг ҳаммасини яна ўз ҳолига келтиришга муваффақ бўлди), шунингдек, алламбало қоғозларни айрим кишилар ё муассасаларга пул ўрнида ўтқазган шахслар ва шундай йўл тутилиши оқибатида зиён кўрган шахслар масаласини ҳам ойдинлаштириш лозим бўлди.

Маълумки, бу ҳодисалар ичида энг кўнгилисиз, энг ғалвали ва энг мушқули марҳум Берлиознинг калласини Грибоедов залига қўйилган тобутдан куппа-кундуз куни ўғирлаб кетилгани бўлди.

Бутун Москвага ёйилиб кетган бу мураккаб ишнинг чигалларини биттама-битта ечиш учун ўн иккита терговчи сафарбар қилинди.

Терговчилардан бири профессор Стравинскийнинг шифохонасига борди ва биринчи навбатда кейинги уч кун ичида шифохонага келтирилган шахсларнинг рўйхатини сўради. Бунинг натижасида Никонор Иванович Босой ва калласи узилиб қайта ўрнатилган бечора конференсье топишди. Лекин улар терговчини қизиқтирмади. Чунки буларнинг иккови ҳам ўша номаълум сеҳргар бошчилигидаги тўданинг қурбони бўлганлиги равшан эди. Аммо Иван Николаевич Бездомний терговчини ҳаддан ташқари қизиқтириб қолди.

Жума куни кечга яқин Иванушка ётган 117-хонанинг эшиги очилиб, бу ерга Москвадаги энг яхши терговчилардан бири деб саналишига қарамай, қиёфасидан терговчига мутлақо ўхшамайдиган кулча юз, вазмин, мулойим бир йигит кириб келди...

Терговчи хушмуомалалик билан ўзини танитди ва Иван Николаевичнинг ҳузурига ўтган куни Патриарх кўли бўйида содир бўлган ҳодисалар хусусида гаплашгани келганини айтди.

О, афсус, бу терговчи сал олдинроқ, ҳеч бўлмаса, пайшанбага ўтар кечаси келганида борми, Иваннинг боши осмонга етган бўларди: ўшанда у Патриарх кўлида юз берган воқеани роса куйиб-пишиб ҳикоя қилмоқчи бўлган, аммо унинг айтганларига эътибор

беришмаган эди. Мана энди унинг маслаҳатчини тутиш орзуси ушалди, энди у ҳеч кимнинг орқасидан қувмайди, аксинча ўша чоршанба куни кечқурун содир бўлган воқеани эшитиш учун мана, унинг ҳузурига ўзлари келишипти.

Лекин, таассуфки, Берлиоз ҳалокатидан кейин ўтган вақт ичида Иванушка тамомила ўзгариб кетган эди. У терговчининг барча саволларига бажонидил ва мулойимлик билан жавоб қайтарар, аммо унинг нигоҳида ҳам, гапириш оҳангида ҳам лоқайдлик сезилиб турарди. Берлиоз фожиаси энди шоирни ташвишга солмай қўйган эди.

— Айтинг-чи, Иван Николаевич, Берлиоз трамвай тагига йиқилиб тушганида сиз турникетдан узоқдамингиз?

Иван негадир бепарволик билан сезилар-сезилмас жилмайиб қўйди-да, жавоб қилди:

— Мен узоқда эдим.

— Анави катак камзул кийган турникет олдида турганмиди?

— Йўқ, у сал нарироқдаги скамейкада ўтирган эди.

— Берлиоз йиқилиб тушганида унинг турникет олдида бормаганини аниқ эслайсизми?

— Эслайман. Боргани йўқ. У ястаниб ўтирган эди.

Терговчи бошқа савол бермади. У Иванушка билан қўл бериб хайрлашаркан, тезроқ тузалиб кетинг, деди ва тез кунларда унинг янги шеърларини ўқишига умид билдирди.

— Йўқ, — оҳиста жавоб қилди Иван, — мен энди ҳеч қачон шеър ёзмайман.

Терговчи мулойим жилмайиб қўйиб деди:

— Ҳозир сиз бир оз руҳан сиқилгансиз, лекин аминманки, бу ҳол ҳадемай ўтиб кетади.

— Йўқ, — деди Иван терговчига эмас, сўниб бо-раётган олис уфққа тикилиб, — бу ҳол энди ҳеч қачон тугамайди. Мен ёзган шеърлар — ёмон шеърлар, буни мен энди тушундим.

Терговчи ғоят муҳим далиллар олиб жўнаб кетди. Юз берган воқеалар тизмасининг охиридан бошига қараб бирма-бир текшириш натижасида, ниҳоят ҳодисаларнинг сарчашмаси топилди. Бу ҳодисаларнинг ҳаммаси Патриарх кўлида юз берган қотилликдан бошланганига энди шубҳа қолмаган эди. Тўғри, Иванушка ҳам, анави катак камзулли ҳам

МАССОЛИТнинг бахтиқаро раисини трамвай тагига итариб юбормаган, хуллас, ҳеч ким унинг трамвай остига думалаб тушишида жисмоний ҳисса қўшмаган эди. Лекин терговчи, Берлиоз гипноз қилинган бўлгани учун ўзини трамвай тагига ташлаган (ёки йиқилиб тушган) деб қатъий ишонарди.

Ҳа, материал етарли даражада эди, энди кимларни қаердан тутиш кераклиги ҳам маълум эди. Бироқ ҳамма бало шундаки, айбдорларни ҳеч тутиб бўлмаётган эди. Ўша худо қарғаган 50-квартирада, шубҳасиз, кимлардир бор эди. Баъзи-баъзида телефон қўнғироғига у квартирадан кимдир гижирловчи манқа овоз билан жавоб қиларди, аҳён-аҳёнда квартиранинг деразалари очилиб қолар, ҳаттоки, у ердан патефон овози ҳам эшитиларди. Лекин ҳар гал текширгани боришганда, у квартирада зогни ҳам учрата олмасдилар. Ҳолбуки, у ерга бир эмас, бир неча марта, кундузи ҳам, кечаси ҳам бориб кўришган эди. Бунинг устига, квартира ичида тўр кўтариб юришиб, унинг бурчак-бурчакларини ҳам синчиклаб текширишди. Бу квартира ўзи кўпдан шубҳа остига олинган эди. Шу боис наинки дарвозахона ва ҳовли орқали унга қирадиган йўлни, шунингдек, орқа эшикни ҳам қўриқлай бошлашди, бундан ташқари, томдаги мўркон оғзига ҳам соқчи қўйилди. Ҳа, 50-квартира бебошлик қилар, аммо унинг танобини тортиб қўйишнинг ҳеч иложи бўлмаётган эди.

Вазият ҳеч ўзгаришсиз, шундай қолаверди, ниҳоят, жумадан шанбага ўтар кечаси қоқ ярим тунда эгнига базм либоси, оёғига локланган туфли кийган барон Майгель 50-квартирага тантанали вазиятда меҳмон бўлиб келди. Эшикни очиб, баронни квартирага кириштиргани эшитилди. Шу воқеадан сўнг роса ўн дақиқа ўтгач, ҳеч қандай қўнғироқ қилмай, квартирага бостириб киришди, аммо у ерда наинки уй соҳибларини учратишди, балки (буниси энди ақл бовар қилмайдиган ҳол эди) барон Майгелнинг арвоҳи ҳам қолмаганига шохид бўлишди.

Шундай қилиб, юқорида айтганимиздек, вазият шанба куннинг саҳарига доғур ҳеч ўзгаришсиз қолаверди. Бу пайтга келиб, янги ва жуда қизиқарли маълумотлар пайдо бўлди. Москва аэродромига Қримдан учиб келган олти ўринли пассажир самолёти қўнди. Бошқа йўловчилар қатори ундан жуда антиқа йўловчи

ҳам тушди. Бу уч-тўрт кундан бери юзига сув тегмаган, соқол-мўйлови ўсиб тиканак бўлган, яллиғланган кўзлари олазарақ боқувчи, қўлида ҳеч қандай юки йўқ ва ниҳоятда аломат кийинган йигит эди. У бошига папок, эгнига тунги кўйлаги устидан чарм чакмон, оёғига кўк рангли, эндигина сотиб олинган ял-янги шиппак кийган эди. Самолёт зинасидан тушиб икки қадам юрар-юрмас уни кутиб олишди ва яна бир оз вақтдан сўнг Варьетенинг бутун Москвага доғури кетган директори Степан Богданович Лиходеев тергов аҳлига рўпара бўлди. У ҳам янги маълумотлар берди. Ана энди Воланднинг Стёпа Лиходеевни гипноз қилиб қўйиб, Варьетеге артист қиёфасида кириб боргани, кейин уни жоду йўли билан Москвадан бир неча минг километрга улоқтиргани маълум бўлди. Далиллар шу тарафда тоғ-тоғ бўлиб уюлиб кетаётган бўлса ҳам, бундан иш енгиллашмади, балки, ҳатто, бир оз оғирлашди деса ҳам бўлади, чунки Степан Богдановичнинг бошига не савдоларни солган ўша найрангбоз шахсни қўлга илинтириш жуда мушкул эканлиги яққол кўриниб турарди. Бу ўртада Лиходеев, ўз илтимосига кўра, мустаҳкам камерага қамаб қўйилди. Бу аснода деярли икки кеча-кундуз дом-дараксиз кетиб, яна ўз квартирасида пайдо бўлган ва ўша ерда ҳибсга олинган Варенуха терговчилар олдида гувоҳлик бера бошлади.

Гарчи у Азazelлога, бошқа ёлғон сўзламайман, деб сўз берган бўлса ҳам, терговда гапни ёлғондан бошлади. Лекин бунинг учун уни жудаям айбламаслик керак. Чунки Азazelло телефонда ёлғиз сўзлаш, қўрслик қилишни ман қилган эди унга, ҳозир эса, маъмур ўша аппарат ёрдамисиз гапираётган эди. Иван Савельевич тергов қилаётганлардан кўзини олиб қочишга уриниб ҳикоя қила бошлади:

— Пайшанба куни кундузи Варьетедан кабинетимда ёлғиз ўзим то маст бўлиб қолганимча ичдим. Кейин кетдим, қаёққа — эслолмайман, алақаерда тўхтаб, яна старка ичдим, аммо қаерда — эслолмайман, қайсиям бир девор тагида учиб қолдим, лекин қайси девор эканлигиниям эслолмайман...

Варенуха ўзининг бемаъни ва бетутуриқ рафтори билан муҳим иш юзасидан тергов олиб боришга халақит бераётганини ва бу қилмиши учун албатта жавобгарликка тортилажагини айтишгандан кейин, у ҳўнграб йиғлаб юборди ва ҳаммаёққа олазарақ бўлиб

қараб, титроқ овоз билан пичирлаганча, ёлғон гапирганига, чунки Волаңд тўдасининг қасос олишидан қўрқиб шундай қилганига иқрор бўлди ва ўзини зирхланган камерага қамашларини ёлвориб илтижо қила бошлади.

— Оббо! Бунисигаям зирхланган камера зарур бўлиб қопти, — деб тўнғиллади терговчилардан бири.

— Анави ярамаслар қаттиқ қўрқитиб қўйган буларни, — деди Иванушканинг олдида бўлиб қайтган терговчи.

Варенухага қўлдан келганча тасалли беришиб, сизни камерасиз ҳам ҳимоя қиламиз, деб ваъда қилишди, шундан кейин унинг ҳеч қандай девор тагида старка ичмагани, аксинча, сўйлоқ тишли малла одам билан бақ-бақалоқ бир нуха уни дўшпослагани маълум бўлди.

— Ўша бақалоқ мушукка ўхшармиди?

— Ҳа, ҳа, ҳа, — деб пичирларди маъмур қўрқувдан шамдек қотиб ва зум ўтмай агрофига олазарак бўлиб қараб, сўнг у қарийб икки кун 50-квартирада қонхўр пойлоқчи сифатида кун кечиргани ва сал бўлмаса молия директори Римскийнинг умрига зомин бўлаёзгани ҳақида батафсил сўзлаб берди...

Шу пайт Ленинград поездидан тушган Римскийни олиб киришди. Бироқ аввалги молия директорига буткул ўхшамай қолган, қўрқувдан дағ-дағ титраётган, руҳий касалга мубтало бўлган, сочлари оқариб кетган бу чол оёқ тираб туриб олиб ҳақиқатни гапиришдан буткул бош тортди. У ўз кабинетининг деразасида тунда ҳеч қандай яланғоч Геллани ҳам, шунингдек, Варенухани ҳам кўрмагани, балки кўнгли беҳузур бўлиб, ҳуши оғиб, билмай Ленинградга кетиб қолгани ҳақида гапира бошлади. Қизиғи шундаки, бетоб Римский гувоҳлик бериб бўлиб, яна уни зирхланган камерага қамашларини илтимос қила бошлади.

Аннушка эса Арбатдаги универмаг кассирга ўн долларлик қоғоз пул тутқизмоқчи бўлганида қўлга олинди. Унинг Садовая кўчасидаги уйнинг деразасидан учиб чиқиб кетган одамлар ва тақача ҳақидаги (Аннушканинг айтишича, у тақани милицияга элтиб бериш учун ердан кўтарган экан) гапларини диққат билан эшитишди.

— Тақача чинакам олтинданмиди, гавҳар тошлари ҳам бормиди? — деб сўрашди Аннушқадан.

— Вой, гавҳарнинг қанақалигини билмай ўлибманми, — деб жавоб қилди Аннушка.

— Ўша одам сизга берган пул червон пулмиди?

— Вой, червоннинг қанақалигини билмай ўлибманми, — деди Аннушка.

— Хўш, у пуллар қачон долларга айланиб қолди бўлмасам?

— Ҳеч нима билмайман, қанақа долларни гапиряпсиз, мен ҳеч қанақа доллар-полларни кўрганим йўқ, — дерди Аннушка чийиллаб, — биз ўз ҳуқуқимизни биламиз! Бизга мукофот беришган экан, демак унга чит сотиб оламиз... — шундан кейин у, бешинчи қаватни жину алвастилар маконига айлангириб, ҳамманинг тинчини бузган уй бошқармасининг қинғир ишлари учун жавоб берадиган аҳмоқ йўқ, деб шунақанги пойинтар-сойинтар гапларни жавраб кетдики...

Аннушка ҳаммани жонига теккан эди, терговчи қўл силтаб унинг овозини ўчирди ва яшил қоғозга рухсатнома ёзиб бериб, ҳамманинг кўнглидаги ишни қилди. Аннушка бинодан чиқиб кўздан ғойиб бўлди.

Шундан кейин жуда кўп одамлар бирин-кетин терговдан ўта бошладилар. Булар орасида Николай Иванович ҳам бўлиб, у рашкчи хотинининг тентаклиги туфайлигина (хотини милицияга эрининг эрталабга яқин ғойиб бўлганини хабар қилган эди) ҳибсга олинган эди. Николай Иванович ўзининг шайтон ҳузурда базмда бўлгани ҳақида ўта тутуриқсиз гувоҳномани кўрсатди, лекин бу билан тергов аҳлини унчалик ажаблантирмади. У Маргарита Николаевнанинг уй ходимасини ўз устига миндириб аллақайси гўрга чўмилишга олиб боргани ва ундан сал олдин Маргарита Николаевнанинг қип-яланғоч ҳолда деразада ўтиргани ҳақида сўзлаб берди-ю, қолган гапларни сир сақлаб қолди. Масалан: у Маргарита Николаевнанинг ётоқхонасига қўйлак кўтариб киргани ва Наташани Венера деб атаганини сўзлаб беришни лозим кўрмади. Унинг ҳикоя қилишича, Наташа деразадан учиб чиққан унинг миниб олиб, Москва ташқарисига парвоз этган эди.

— Камина бу зўравонликка бўйсунмишга мажбур бўлдим, — деб ҳикоя қилди у ва ўз уйдирмаларини бундай якунлади: — Ўтинаман, шу айтган гапларимни зинҳор-базинҳор хотиним била кўрмасин.

Унга ваъда беришди.

Николай Иванович берган гувоҳлиқдан Маргарита Николаевнанинг, шунингдек унинг уй ходимаси Наташанинг ном-нишонсиз ғойиб бўлишгани аниқланди. Уларни қидириб топиш чоралари кўри-ла бошлади.

Шанба шуни эрталаб гувоҳларни тергов қилиш бир зум ҳам тўхтамади. Бу пайт шаҳарда мутлақо куракда турмайдиган миш-мишлар пайдо бўлиб, яшин тезли-гада чор ёққа тарқала бошлади. Тариқдаккина ҳақиқат туядай уйдирмага айланди. Айтишларича, Варьете театрида берилган сеҳргарлик сеансидан кейин икки мингта томошабиннинг ҳаммаси кўчага онадан қандай туғилган бўлса, шундай ҳолда отилиб чиққанмиш, Садовая кўчасида қалбаки пул ясайдиган босмахона топилганмиш, аллақандай ўғрилар тўдаси маишатхонадан бирваракайига бешта мудирни ўғир-лаб кетганмиш-у, лекин милиция ўша заҳоти уларни топганмиш, ҳоказо ва ҳоказо.

Вақт тушликка яқинлашиб қолган эди, шу пайт тергов олиб борилаётган хонада телефон жиринглади. Садовая кўчасидан қўнғироқ қилишиб, касофат квар-тирада яна жонланиш рўй берганини хабар қилишди. Айтишларича, квартиранинг деразалари ичкаридан очилипти, у ердан пианино овози ва қўшиқ эшитилип-ти, деразада ўзини офтобга солиб, ястаниб ётган қора мушукни кўришипти.

Куннинг авжи қизиган пайти — соат тўртларда бир гуруҳ гражданча кийинган эркаклар Садовая кўча-сидаги 302-бис уйга етмасдан анча нарироқда учта машинадан тушишди. Кейин улар иккита кичик тўда-га бўлинишди-да, биринчи тўда бостирма остидан ҳовлига кириб, тўғри олгинчи йўлак сари йўл олди, иккинчиси эса орқа йўлга олиб кирадиган доимо ми-хлоглиқ кичкинагина эшикни очди, шунда иккала тўда бошқа-бошқа зинадан 50-квартирага баравар кўтари-ла бошлади.

Бу пайт Коровьёв билан Азазелло квартиранинг емакхонасида нонушта қилиб ўтиришар, Воланд, ўз одати бўйича ётоқхонада эди, мушукнинг қаердалиги маълум эмас эди. Лекин ошхонадан келаётган идиш-товоқларнинг тарақ-туруқидан, Бегемот ўша ерда яна бирон жиннилик қилаётган бўлса керак, деб ўйлаш мумкин эди.

— Зинадан оёқ товушлари эшитиляптими? — деб

сўради Коровьёв чашкасидаги қаҳвани қошиғи билан кавлаб ўтираркан.

— Э, бизни қамоққа олгани келишяпти, — деб жа-воб қилди Азазелло ва қадаҳчадаги коньякни ичиб юборди.

— Қани, қани, кўрайлик-чи, — деди Коровьёв бун-га жавобан.

Бу маҳал подъезд эшигидан кирганлар зинадан учинчи қават майдончасига чиқиб келган эдилар. Бу ерда икки нафар водопроводчи иситиш қувури олдида гивирсирди. Зинадан чиқиб келганлар водопроводчи-лар билан маънодор кўз уриштириб олишди.

— Ҳаммалари уйда, — деб пичирлади водопровод-чилардан бири болғачаси билан қувурга уриб-уриб кўяркан.

Шунда олдинда келаётган одам пальтоси ичидан қора маузер чиқарди, унинг ёнидаги иккинчи одам — кўйнидан темир очқич олди. Умуман, 50-квартирага чиқиб келаётганлар пухта қуролланган эдилар. Икки кишининг чўнтрагида осон ёйилувчи ингичка ипак тўр бор эди. Яна биттасида — арқон, биттасида — дока ниқоблар билан хлороформли ампулалар бор эди.

50-квартиранинг эшигини тез ва осон очишди, ҳамма келганлар даҳлизга киришди, айтиш пайтда ош-хонада эшик «қарс» этиб очилди, бу — хуфия йўлдан чиққан иккинчи тўданинг ҳам ўз вақтида етиб келга-нидан дарак берди.

Бу гал қисман бўлса ҳам омад юриши аниқ эди. Одамлар бир зумда ҳамма хоналарга тарқалишди-ю, лекин ҳеч ерда ҳеч кимни учратишмади, фақат емак-хонада ҳозиргина ейилган нонуштанинг қолдигини, меҳмонхонада эса камин тоқчасида биллур кўза ёнида примус ушлаб чўққайиб ўтирган баҳайбат бир қора мушукни кўришди.

Меҳмонхонага кирганлар бу мушукка маҳлиё бўлиб узоқ вақт сукутга чўмиб туриб қолдилар.

— Ҳа-а... чинданам антиқа ҳол — деб шипшиди кирганлардан бири.

— Шўхлик, қитмирлик қилмайман, примус тузата-ман, — деди мушук тумшайганча, — яна, мушук зоти энг қадимий ва даҳлсиз махлуқ, деб огоҳлантириб қўйишни ҳам ўз бурчим деб биламан.

— Ниҳоятда нозик ишланган, — деб пичирлади хо-нага кирганлардан бири.

— Қани, оғзи қимирламай сўзловчи даҳлсиз мушук жаноблари бу ёққа марҳамат қилсинлар.

Шу заҳоти ипак тўр «шув» этиб ҳавода ёйилди, лекин тўр отган одам нишонни мўлжалга ололмай, ҳаммани ҳайратда қолдирди, тўр биллур кўзага илинди, кўза ерга тушиб чил-чил синди.

— Ютқиздингиз, — деб бақирди мушук, — ура! — шундан кейин примусни бир четга қўйиб, орқасидан тўппонча чиқарди-да, зум ўтмай ўзига яқин турган одамни нишонга олди. Лекин мушук ўқ отишга улгурмасдан олдин у одамнинг қўлидаги маузердан ўт чақнади ва шу оннинг ўзида мушук панжасидан тўппончани тушириб юбориб, примусни ташлаб, пастга шўнғиди ва «тап» этиб ерга тушди.

— Адойи тамом бўлдим, — деди мушук заиф овоз билан ва ўз қонига беланиб чалқанча ётди, — бир зумгина менга яқинлашманглар, замин билан видолашишимга имкон беринглар. О, қадрдоним Азазелло! — деб ингради қонига беланиб ётган мушук. — Қаердасан? — Мушук сўниб бораётган кўзларини емакхона эшиги томон қаратди, — фирром жанг пайтида менга ёрдамга келмадинг. Сен бир стакан асл нав коньяк деб бечора Бегемотдан юз ўгирдинг! Ҳа, майли, менинг ўлимимга зомин бўлсанг ҳам, сенга тўппончамни васият қилиб қолдираман...

— Тўр, тўр, тўр ташланглар, — безовта бўлиб пичирлашди мушукнинг атрфоида турганлар, лекин аксига юриб, тўр кимнингдир чўнтагига илиниб қолган ва ҳадеганда чиқмасди.

— Оғир жароҳатланган мушукка фақат, — деди мушук, — бир қултумгина бензин нажот бериши мумкин... — Шунда у одамларнинг саросимада қолганида фойдаланиб, примуснинг доира тешигига оғзини олиб борди ва ичидаги бензинни қултуллади ичди. Шу заҳотиёқ унинг чап қўлигидан оқаётган қон таққа тўхтади. У тетик, соғлом бўлиб «дик» ўрнидан турди ва примусни қўлигига қистирганча, яна камин устига сакраб чиқди, сўнг деворга ёпиштирилган гулқоғозларни тимдалаб йиртиб, ҳаш-паш дегунча парда илинган карниз устига чиқиб олди.

Шу заҳоти одамлар пардага чанг солишиб, уни дор-пори билан бирга юлиб туширишди, натижада хона офтоб нуридан ёришиб кетди. Лекин лўттибоз мушук ҳам, примус ҳам пастга тушмади. Мушук при-

мусни маҳкам чангаллаганча, бир сакраб, хона шифгининг қоқ ўртасига осилган қандилга сакраб ўтди.

— Нарвон! — деб қичқиришди пастдагилар.

— Дуэлга чақираман! — деб бақирди мушук одамларнинг боши узра қандилни арғимчоқ қилиб учаркан, шу пайт яна унинг панжасида тўппонча пайдо бўлди, у примусни қандилнинг шохлари орасига жойлаб қўйди. Кейин, одамларнинг боши узра соатнинг кафгири сингари силкинаркан, уларга қарата тасирлатиб ўқ узиб, бутун квартирани ларзага келтирди. Биллур қандилнинг синиқлари «дув» этиб ерга тўкилди, камин устида турган тошойна ўргимчак инига ўхшаб дарз кетди, шифт ва деворнинг сувоғи кўчиб, чанг кўтарилди, отилган ўқ гилзалари ерга тушиб ҳар қаёққа сочилди, дераза ойналари чирсиллаб синди, ўқ тешган примусдан бензин тизиллаб оқа бошлади. Энди мушукни тириклайин қўлга олиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди, шунга кўра, клеган одамлар унинг бошини, қорнини, кўкраги, елкасини нишонга олиб, маузерларидан патирлатиб ўқ ота бошладилар. Бу отишма ҳовлидаги одамларни ваҳимага солди.

Лекин отишма жуда оз вақт давом этди ва ўз-ўзидан сўна бошлади. Гап шундаки, бу отишмадан на мушук, на уни тутгани келган одамлар шикастландилар. Бирон кимса наинки ўлди, ҳатто жароҳатланмади ҳам: одамларнинг, шулар қатори мушукнинг ҳам бирон ери ақалли тирналгани ҳам йўқ. Бу ҳолдан одамлар ҳангманг бўлишиб, қандилда арғимчоқ учиб, тўппончасининг оғзига пуфлаётган мушукка тикилганча лол бўлиб қолдилар. Бу — отишма мутлақо зиён етказмаган дунёдаги ягона ҳодиса эди. Тўғри, масалан, мушукнинг тўппончасини ўйинчоқ тўппонча деб фараз қилиш мумкин эди, лекин одамларнинг қўлларидagi маузерлар ҳақида сира-сира бундай ўйлаш мумкин эмас. Мушукнинг биринчи жароҳати, шунингдек, унинг бензин ичиши фирт найрангбозлик ва муғамбирлик бўлганига энди ҳеч шубҳа қолмаган эди.

Мушукни қўлга туширишга яна бир марта уриниб кўрдилар. Унга қарата сиртмоқли арқон отишди, лекин сиртмоқ қандилнинг бир шамдонига илинди-ю, қандил узилиб гурсиллаб тушди. Натижада, бутун уй ларзага келгандек бўлиб туюлди, лекин бундан ҳам наф чиқмади. Одамлар бошига қандил синиқлари дув этиб тўкилди, мушук эса бир сакрашда камин устида турган

тошойнанинг зарҳал рамкаси устига учиб ўтди. У қочишни ҳаёлига ҳам келтирмас, аксинча, беҳавотир жойга чиқиб олиб, яна бир марта нутқ сўзлай бошлади.

— Ҳечам тушунолмаяман, — дерди у шифт остида туриб, — нима учун менга бундай қўпол муомала қиялпсизлар...

Худди шу пайт мушукнинг энди бошланган нутқини аллақердан эшитилган салобатли, йўфон бир овоз бўлди:

— Нима бўляпти ўзи бу ерда? Машгулотимга ким халал беряпти?

Бошқа бир хунук ва манқа овоз унга жавоб қилди:

— Лаънати Бегемотдан бошқа ким бўларди! Ўшада!

Эчкиникига ўхшаш титроқ учинчи овоз деди:

— Мессир! Бугун шанба. Кун ботмоқда. Вақт бўлди.

— Кечирасизлар, ортиқ суҳбатлаша олмайман, — деди тошойна рамкасида ўтирган мушук, — вақтимиз зиқ. — У тўппончани улоқтириб деразанинг икки қаватли ойнасини синдирди. Кейин пастга бензин сепган эди, бензин ўз-ўзидан пов этиб ёниб, алангаси шу заҳоти шифтга етди.

Ҳаттоки бензин ёнганда ҳам бунчалик жадал ва кучли ўт олмайди. Гулқоғозлар тутай бошлади, ерга тортиб туширилган дераза пардаси ёнар, ойнаси синдирилган деразалар буруқсирди. Мушук миёвлаб, гужанак бўлди ва бир сакрашда тошойна устидан учиб деразага бориб тушди ва қўлтиғида примуси билан ташқарига отилиб чиқиб, кўздан ғойиб бўлди. Ташқаридан ўқ овозлари эшитилди. Заргар бевасининг деразаси рўпарасида, ўт ўчирувчилар учун мўлжалланган темир зинада ўтирган одам мушукни ўққа тутди, бу маҳал мушук «П» шаклидаги бу иморатнинг муюлишидаги тарновга етиб олиш учун бир деразадан иккинчи деразага сакраб ўтаётган эди. Ниҳоят у ўша муюлишга етиб олиб, тарновга тирмашиб томга чиқиб олди.

У ерда ҳам, мўркон олдида соқчилик қилиб турганлар мушукни бесамар ўққа тутдилар, лекин мушук бутун шаҳарни ўз ёғдусига фарқ қилиб ботаётган қуёш томон учиб, кўздан ғойиб бўлди.

Бу пайт квартирада, одамлар оёғи остида паркет пол «лоп» этиб ўт олди ва боя мушук қалбаки жароҳат

билан муғамбирлик қилиб ётган жойда собиқ барон Майгелнинг ияғи тиккайган, нигоҳи сўлган жасади келганлар кўзи олдида аста-секин намоён бўлди. Энди жасадни оловдан қутқаришнинг иложи йўқ эди. Бу ердаги одамлар тутай бошлаган кийимларига «таптап» уриб, ёнаётган паркет катакларидан ҳатлаб, нариги хонага ва ундан даҳлизга чекинардилар. Емакхонадагилар ҳам даҳлизга отилиб чиқа бошладилар. Меҳмонхона бутунлай ўт ва тутун оғушида қолган эди. Кимдир йўл-йўлакай ўт ўчирувчи қисмига телефон қилишга ва қисқагина қилиб қичқиришга улгурди:

— Садовая, уч юз иккинчи-бис!

Ортиқ гаплашишга имкон қолмаган эди, чунки аланга даҳлизга ҳам отилиб чиққан, нафас олиш мушкуллашган эди.

Сеҳрли квартиранинг ойналари синган деразаларидан тутун буруқсиб чиқа бошлаши билан ҳовлидан одамларнинг жон ҳолатда қичқиришгани эшитилди:

— Ўт кетди, ёняпмиз!

Бу уйдаги квартираларнинг кўпида одамлар телефон қилиб чинқира бошлашди.

— Садовая! Садовая кўчаси, уч юз икки-бис!

Шаҳарнинг ҳар ёғидан ўқдек учиб келаётган узунчоқ қизил машиналарнинг юракларни даҳшатга солувчи қўнғироқ садолари Садовая кўчасида эшитилган пайт, ҳовлида зир югуриб юрган одамлар бешинчи қаватдаги деразадан учта эркакнинг ва битта яланғоч аёлнинг қора шарпаси тутун билан бирга учиб чиқиб кетганини кўрдилар.

Йигирма саккизинчи боб

КОРОВЬЁВ БИЛАН БЕГЕМОТНИНГ ОХИРГИ НАЙРАНГЛАРИ

Ўша шарпалар ҳақиқатан ҳам бўлганмиди ё Садовая кўчасидаги бадбахт уйда яшовчиларнинг кўзига қўрққанларидан шундай кўринганми — бунга аниқ айтиш қийин. Агар ўша шарпалар бўлган бўлса, энди уларнинг қаёққа йўқолганини ҳам ҳеч ким билмас эди. Шарпаларнинг қаерга борганда бир-бирларидан ажралишганини ҳам биз айта олмаймиз, лекин шуни биламизки, Садовая кўчасида бошланган ёнғиндан

кейин тахминан чорак соат вақт ўтганида Смоленский бозоридаги Торгсин магазинининг кўзгу ўрнатилган эшиги олдида катак костюм кийган дароз одам билан жуда ҳам йирик бир қора мушук пайдо бўлди.

Дароз кимса эпчиллик билан одамлар орасини ёриб ўтиб, магазиннинг сиртқи эшигини очди. Лекин ғоят бадхоҳ, чеҳрали, қотмадан келган, жиккаккина эшикоғаси унинг йўлини тўсиб, жаҳл билан деди:

— Мушук билан кириш мумкин эмас.

— Мени афв этасиз, — деб шанғиллади дароз одам ва ғадир қўлини худди кар одамдай қулоғига олиб борди, — мушук билан дедингизми? Қани, мушук?

Эшикоғаси бақрайиб қолди, бунга сабаб, дароз одамнинг оёғи остида энди ҳеч қандай мушук кўринмасди, билъакс, қўлига примус кўтариб, бошига йиртиқ кепка кийган, лекин башараси чиндан-да бир оз мушукникига ўхшаб кетувчи бир бақалоқ одам, дарознинг елкаси оша мўралар ва ҳадеб магазинга киришга талпинарди.

Бу икки харидор негадир одамови эшикоғасига ёқмаган эди.

— Бизда мол фақат валютага сотилади, — деб хириллади у оқ оралаганлигидан худди куя егандек бўлиб кўринган пахмоқ қошлари остидан ўқрайиб қараркан.

— Азизим, — деб шанғиллади дароз пенснесининг дарз кетган шишаси орқали кўзини чақнатиб, — ким айтди сизга менда валюта йўқ деб? Кийим-бошимга қараб шундай ўйга бордингизми? Ҳеч қачон бундай иш тутманг, қимматли кўриқчи! Жуда катта хатога йўл қўйиб қўйишингиз мумкин. Ҳеч бўлмаса машҳур ҳалифа Хорун ар-Рашиднинг кечмишларига қайта кўз югуртириб чиқинг. Аммо мазкур вазиятда, у тарихни вақтинча четга қўйиб, сизга шуни айтмоқчиманки, усгингиздан мудирингизга шикоят қиламан ва сиз тўғрингизда шундай гапларни айтиб бераманки, оқибатда ойнаванд қўшқават эшик орасидаги иссиқ ўрнингиздан жудо бўлишингиз ҳеч гап эмас.

— Балки примусим тўла валютадир, — қизишиб гапга аралашди, нуқул магазинга суқулиб киришга уринаётган мушукбашара бақалоқ, Магазин эшиги олдида анча-мунча одам тўпланиб қолган эди. Уларнинг тоқати тоқ бўлиб, бу икки харидорни сиқиб келаверишди. Натижада бу икки аломат кишига нафрат ва

шубҳа билан тикилган эшикоғаси ўзини четга олишга мажбур бўлди, шунда бизнинг танишларимиз Коровьев билан Бегемот магазинга кирдилар.

Бу ерда улар, биринчи навбатда, ҳаммаёққа бир-бир кўз югуртириб чиқишди, сўнг Коровьев магазиннинг ҳамма ерига ҳам эшитиладиган янгроқ овоз билан деди:

— Ажойиб магазин! Жуда, жуда яхши магазин.

Пештахта олдидаги харидорлар овоз келган томонга негадир таажжуб билан ял этиб ўгирилишди, қолбуки магазинни мақташга асос бор эди.

Токча катаklarига турли хил гул солинган, ранг-баранг читлар той-той қилиб тахлаб ташланган. Уларнинг орқасида хом сурп, шифон ва фракбоп мовутлар бор. Улардан нарида тоғ-тоғ қилиб уйилган пойабзал қутилари. Бу ерда бир нечта аёл пастак курсиларга ўтириб олиб, оёқларига янги, ялтироқ туфлилар кийиб кўришар, жиддий қиёфада гиламча устида юришарди. Ундан нарида муюлиш орқасидан патефон овози келарди.

Лекин Коровьев билан Бегемот бу жозибали манзаралар ёнидан ўтиб бориб, тўғри озиқ-овқат маҳсулотлари ва ширинликлар бўлими томон йўл олишди. Бу ернинг саҳни анча кенг бўлиб, пештахта олди газмол бўлимидаги сингари тиқилинч эмас эди.

Соқол-мўйлови қиртишлаб олинган, мугиз гардишли кўзойнак таққан, бошида, лентасига доғ ҳам тушмаган яп-янги шляпа, эғнига оч-бинафша ранг пальто, қўлига малла ранг майин қўлқоп кийган паст бўйли, бақалоқ одам пештахта олдида туриб, сотувчига бир нималарни ўлдираб буюрарди. Чиннидай тоза оқ халат ва кўк шапкача кийган сотувчи бинафша ранг пальтоли харидорга хизмат қиларди. У Левий Матвей ўғирлаган пичоққа жудаям ўхшаб кетувчи ўткир пичоқ билан ёни ялтиллаб турган пушти ранг лосось балиғининг худди илонникига ўхшаб кумушдек товланувчи терисини шилар эди.

— Бу бўлим ҳам ғоят соз, — деб тантанавор оҳангда эътироф этди Коровьев ва бармоғи билан бинафша ранг пальто кийган одамни кўрсатиб илова қилди: — ажнабий харидор ҳам ёқимтойгина экан.

— Йўқ, Фагот, йўқ, — ўйчанлик билан жавоб қилди Бегемот, — сен, дўстим, янглишяпсан. Менимча, бу жентльменнинг рухсорида бир нима етишмаяпти.

Бинафша ранг пальтоли кишининг кифти сескангандай бўлди, лекин бу тасодиф эди чамаси, чунки у Коровьевнинг ўз ҳамроҳи билан гаплашган русча гапга тушунмас эди-да.

— Яхши? — деб жиддий оҳангда сўради бинафша ранг пальтоли.

— Аъло, — деб жавоб қилди сотувчи пичоқ учи билан балиқ териси остини усталик билан кавлаб кўрсатаркан.

— Яхши — мен яхши кўради, яман — меники яман кўради, — деди жиддий оҳангда ажнабий.

— Бўлмасам-чи! — завқ билан жавоб қилди сотувчи.

Бу пайт танишларимиз лосось харид қилаётган ажнабийдан узоқлашиб, ширинликлар сотиладиган пештахта олдига яқинлашдилар.

— Кун қизиди-ку, — деб мурожаат қилди Коровьев икки юзи қип-қизил сотувчи қизга, лекин ундан ҳеч қандай садо чиқмади. Шунда у: — Мандарин қанчадан? — деб сўради.

— Килоси ўттиз тийин, — деб жавоб қилди сотувчи қиз.

— Мунча қиммат, — деди Коровьев хўрсиниб, — эҳ, эҳ... у яна бир оз ўйлашиб турди-да, ҳамроҳини чақирди: — Ол, еявер, Бегемот.

Бақалоқ одам примусини қўлтиғига кистирди-да, эҳром шаклида уюлган мандаринларнинг энг чўққисидагисини олиб, ҳаш-паш дегунча пўчоқ-мўчоғи билан еб юборди, сўнг иккинчисини ейишга киришди.

Даҳшат оғушига тушган сотувчи аёлнинг рангида қони қолмади.

— Жинни-минни бўлганмисиз, бу нима қилиқ? — деб чинқирди у, — чек узатинг! Чек! — унинг қўлидаги конфет куракчаси тушиб кетди.

— Жонгинам, азизим, дилбарим, — деб хириллади Коровьев пештахта оша энгашиб, сотувчи аёлга кўз қисаркан, — ёнимизда валюта йўқ, бугун... хўш, илож қанча? Лекин сизга онт ичиб айтаманки, келаси гал, душанбадан кечиктирмай, ҳаммасини нақд тўлаймиз. Биз шу яқин ўртада турамыз. Садовая кўчасида, ёнғин бўлаётган ерда.

Бегемот учинчи мандаринни ютиб юбориб, дастпанжасини шоколад плиткаларидан тикланган антиқа истеҳкомга чўзди ва унинг «пойдевор»идан битта шо-

колад олиб (турган гапки «истехком» вайрон бўлди), уни зар қоғози билан бирга чайнамай ютиб юборди.

Балиқ сотилаётган пештахта ортидаги сотувчилар қўлларига пичоқ ушлаганча тошдай қотиб қолдилар, бинафша ранг пальто кийган ажнабий босқинчилар томон ўгирилган эди, Бегемотнинг бояги фикри нотўғри бўлиб чиқди: бинафша ранг пальтолининг рухсорида етишимовчилик эмас, ортиқчалик мавжуд эди — унинг лунжлари осилган, кўзлари олазарак эди.

Ранги қув ўчган сотувчи аёл бутун магазинни бошига кўтариб ҳасратли овоз билан чинқирди:

— Палосич! Палосич!

Газмол бўлимидаги оломон бу овозни эшитиб, шу ёққа отилди, Бегемот эса жозибали ширинликлардан узоқлашиб, «Керчнинг сархил сельд балиғи» деб ёзилган бочкага панжасини тикди-да, иккита селёдка олиб, ҳаш-паш дегунча икковини ютиб юборди, фақат балиқларнинг думинигина туфлаб ташлади.

— Палосич! — деб яна жон-жаҳди билан қичқирди ширинлик сотувчи аёл, балиқ бўлимидаги чўққисоқол сотувчи эса:

— Ҳой, газада, нима қилияпсан-а? — деб бақирди.

Бу пайт Павел Иосифович (яъни Палосич) можаро кўтарилган ерга шошиб келаётган эди. Бу худди жарроҳлардек оппоқ, топ-тоза халат кийган, халати чўнтагидан қалам туртиб чиқиб турган жуда басавлат киши эди. У афтидан кўпни кўрган одам бўлса керак, Бегемотнинг оғзида учинчи селёдканинг думини кўриши билан, дарҳол юз берган вазиятга мукамал тушунди-ю, бу суллоҳлар билан айтишиб ўтирмасдан, узоқда турган эшикоғасига қўл силтаб буюрди:

— Чал!

Эшикоғаси кўчага ўқдай отилиб чиқиб, ҳуштагини ваҳимали чуриллата бошлади. Халқ икки муттаҳам атрофини ўраб олди, шунда Коровъёв гапга аралашди.

— Гражданлар! — дарз кетган овоз билан чийиллади у, — нималар бўляпти ўзи бу ерда, а? Мен сизлардан сўраяпман! Бу бечора, — Коровъёв овозида титроқ ҳосил қилиб, Бегемотни кўрсатди (у дарҳол йўғламоқчи бўлгандай башарасини бужмайтирди), — бу бечора кун-уззу кун примус тузатиб, қорни очиб қолган бўлса... лекин қаёқдан олсин валютани?

Одатда феъли вазмин ва бамайдихотир Павел Иосифович Коровъёвга жаҳолат билан:

— Бас қил майнабозчиликни! — деб бақирди ва оғзи сабрсизлик билан эшикоғасига қўл силкиди. Шунда магазин эшиги олдида ҳуштак яна ҳам баландроқ чуриллай бошлади.

Лекин Коровъёв Павел Иосифовичнинг гапларидан ҳеч хижолат бўлмай гапида давом этди:

— Қаёқдан олсин — мен сизлардан сўраяпман! Унинг очлиқдан, ташналиқдан силласи қуриган! Исикдан нафаси қайтган! Ҳай, еган бўлса, бор-йўғи уч тийин турадиган битта мандарин епти бу шўрпешона. Шунга дарров булбулигўё бўлиб ҳуштак чуриллатиш, милицияни безовта қилиб, ишдан қўйиш шарт эканми? Анави еса майлими? А? — Коровъёв шундай деб бинафша ранг пальтоли бақалоқни кўрсатган эди, унинг чехрасида қаттиқ ҳаяжон аломатлари пайдо бўлди, — ким ўзи бу? А? Қаёқдан келган? Нега келган? Нима, кўзимиз учиб турувдимиз унга? Ё уни юртимизга таклиф қилганмидик? Тўғри, — деди баралла овоз билан собиқ регент заҳарханда қилиб, — кўриб турибсиз, у бинафша ранг пальто кийиб ясаниб келган, қимматбаҳо лосось балиғини еб пуфақдек шишиб кетипти, унинг ҳаммаёғи жарақ-жарақ валюта, аммо бизнинг биродаримиз-чи?! Қандай надомат! Чидолмайман! Чидолмайман! — деб чинқирди Коровъёв худди сўйилаётган чўчқадай.

Бу бетутуриқ, беадаб ва ҳаттоки сиёсий жиҳатдан иёнли бўлган ваъз Павел Иосифовични газадан тутақтириб юборди, лекин, таажжубки, бу ерда уймаланиб турган оломоннинг кўзларига боқиб, ваъз аксар одамларнинг раҳмини келтирганига шоҳид бўлиш мумкин эди! Бегемот исқирт ва йиртиқ енгини кўзига олиб бориб, фожиона оҳангда:

— Мендек жабрдийданинг ёнини олганинг учун раҳмат сенга, садоқатли дўстим! — деган эди ҳамки, мўъжиза содир бўлди. Ҳозиргина ширинликлар бўлимидан мағиз солинган учта пирожний харид қилган, ворибона, аммо жуда озода кийинган, ўта назокатли, ювош табиат чол бирдан ўзгариб кетди. Унинг кўзларида жанговар ўт чақнади, чўғдек қизариб кетди ва пирожнийлар солинган халтачани ерга отиб, гўдакларникидек ингичка овоз билан чийиллади:

— Тўғри! — Кейин у боя Бегемот бузиб юборган шоколад минораси остидаги патнисни тортиб олиб, чон қўли билан ажнабийнинг бошидан шляпасини

юлиб олди-да, ўнг қўлидаги патниснинг ўртаси билан унинг кал бошига қулочкашлаб шундай урдик, юк машинасидан ерга тунука туширилаётганда қандай тарақлаган овоз эшитилса, ҳозир ҳам шундай даҳшатли овоз бутун магазинни босиб кетди. Бақалоқ ажнабий ранги қув ўчиб, чалқанча йиқиларкан, Керчь селёдкаси солинган бочкага ўтириб қолди ва бунинг оқибатида селёдканинг намақоби унинг чор ёнидан фонтан бўлиб отилди. Айни шу пайт иккинчи мўъжиза юз берди. Бочкага орқаси билан тикилиб қолган бу ажнабий соф рус тилида чинқириб юборди:

— Вой, ўлдиришяпти! Милиция! Мени бандитлар ўлдиришяпти! — ўзига шу чоққача бегона бўлган тилни у, чамаси, ҳозирги асабий ҳаяжон оқибатида, даб-дурустдан ўзлаштириб олган бўлса керак.

Шу пайт эшиковасининг ҳуштаги тинди ва безовта харидорлар оломони орасида даврага яқинлашиб келаётган иккита милиционер дубулғаси кўзга ташланди. Лекин бадқор Бегемот, худди ҳаммомга тушган одам супчага тосдан сув сепгандай, ширинликлар бўлими пештахтаси устига примусидан бензин қуйди ва бензин ўз-ўзидан ўт олди. Аланга «пов» этиб юқори кўтарилди-ю, пештахта бўйлаб пилдираб кетди ва йўл-йўлакай ҳўл мевалар тўлдирилган саватчаларнинг чиройли қоғоз ленталарини ялаб ёндириб ўтди. Сотувчи аёллар қий-чув кўтариб, пештахталар орғидан отилиб чиқишди, худди шу маҳал деразаларга тутилган дарпардаларни ўт олди ва ерга тўкилган бензин ҳам ёна бошлади. Оломон бирдан жон аччиғида фарёд кўтариб, энди ҳеч кераги бўлмай қолган Павел Иосифовични ҳам босиб-янчиб, ширинликлар бўлимидан пала-партиш чекина бошлади, балиқ бўлимининг сотувчилари эса қўлларида ўткир пичоқлари билан турнақатор тизилишиб орқа эшик томон шаталоқ отиб қочишди. Бошдан-оёқ селёдка намақобига бўккўан бинафша ранг пальтоли ажнабий бир илож қилиб бочка асоратидан қутулди-ю, пештахтада ётган сёмга балиғи оша ҳатлаб ўтиб, у ҳам сотувчи эркаклар орқасидан жуфтакни ростлаб қолди. Ёнғиндан қочган оломоннинг сиқуви остида магазиннинг кўча эшигига ўрнатилган кўзгулар чил-чил синди, лекин икки аблаҳ — Коровьёв билан очкўз Бегемотнинг қаёққа қойиб бўлганини ҳеч ким билмай қолди. Кейинчалик, Смоленский бозоридаги Торгсинда юз берган ёнғин

пайтида ҳозир бўлган гувоҳларнинг ҳикоя қилишларича, гўё икки безори юқорига, шифтгача кўтарилганмиш-у, ўша ерда худди болаларнинг пуфаклари сингари «пақ» этиб ёрилиб, қойиб бўлганмиш. Бундай бўлиши албатта даргумон, аммо кўрмаган нарсамиз ҳақида ҳеч нима дея олмаймиз.

Лекин шуни аниқ биламизки, Смоленский бозорида юз берган ҳодисадан роса бир дақиқа ўтгач, Бегемот билан Коровьёв Грибоедов холасининг уйи олдидаги хиёбонда пайдо бўлишди. Коровьёв панжара девор олдида тўхтаб, шундай деди:

— Буни қара! Ахир бу адиллар уйи-ку. Биласанми, Бегемот, мен бу уй ҳақида жуда кўп фаройиб ва мақтов сўзлар эшитганман. Сен бу уйга яхшилаб назар ташла, дўстим! Мана шу даргоҳда не-не беҳудуд истеъдодлар пишиб этишаётгани менга улкан ҳузур бағишлайди.

— Парникда ўсган ананасдек пишиб етилишди дегин, — дед Бегемот ва серустун, сарғиш бинони дурустроқ кўриш учун чўян панжара ўрнатилган бетон пойдевор устига чиқди.

— Жуда тўғри айтдинг, — деб Коровьёв қадрон ҳамроҳининг фикрига қўшилишди, — ҳозир мана шу бинода «Дон Кихот»нинг ёки «Фауст»нинг, ё бўлмаса, азбаройи шифо, «Ўлик жонлар»нинг бўлғуси муаллифлари этилаётгани ҳақида ўйласанг, вужудингни қандайдир бир тотли ваҳима қамрагандай бўлади! Нима дейсан?

— Ўйласанг ваҳминг келади, — деб дўстининг фикрини тасдиқлади Бегемот.

— Ҳа, — деб давом этди Коровьёв, — жуда фаройиб нарсаларнинг шоҳиди бўлиш мумкин бу уйнинг парникларида, зеро бу уй Мельпомена*, Полигимния* ва Талия*ларга бутун ҳаётини фидо қилган бир неча минг жонбозларни ўз паноҳига тўплаган. Башарти шу жонбозлардан биронтаси китобхон аҳлига намуна сифатида «Ревизор»ни, ё бўлмаса, «Евгений Онегин»ни тақдим қилгудек бўлса, қанақа шов-шув кўтарилишини сен тасаввур қилсанг керак!

— Жудаям-да, — деб яна тасдиқлади Бегемот.

— Ҳа, — деди Коровьёв ва ташвишли қиёфада бармоғини кўтарди, — лекин! Мен яна такрор айтман — лекин! Агар бу нозик, чиниқмаган теплица ўсимликларига бирон-бир микроб тушиб, унинг илди-

зини кемирмасаю чиритиб юбормаса! Бундай ҳол ана-насларда учраб туради.

— Айтгандай, — деди Бегемот, дум-думалоқ бошини панжарадан тикиб, — анавилар нима қилишяпти ровонда?

— Овқатланишяпти, — деб изоҳлади Коровьёв, — сенга яна шуни ҳам айтишим мумкинки, азизим, бу ернинг ресторани яхшигина ва таомлари арзон. Лекин мен ҳозир, сирасини айтганда, олис сафарга шайланган ҳар қандай сайёҳ сингари, мириқиб овқатланиш ва каттақон бордоқни лим-лим тўлдириб муздаккина пиво ичиш иштиёқидаман.

— Мен ҳам, — деди Бегемот, шундан кейин икки муттаҳам жўка дарахтлари остидан ўтган асфальт йўлқадан бўлғуси фалокатдан ғофил рестораннынг ровони сари равона бўлдилар.

Ровонга кираверишда, атрофига ям-яшил ўтлардан сўри қилинган эшикнинг бир чеккасига қўйилган стулда оқ пайпоқ, думли оқ беретка кийган рангпар бир аёл зерикиб ўтирарди. Унинг олдидаги одмигина овқат столи устида қалин бир дафтар ётар ва аёл нима учундир ресторанга кирганларни шу дафтарга қайд қилиб ўтирарди. Мана шу аёл Коровьёв билан Бегемотнинг йўлини тўсди.

— Гувоҳномаларингиз борми? — у Коровьёвнинг пенсенесига, шунингдек, Бегемотнинг примуси ва унинг йиртиқ тирсагига таажжуб билан тикиларди.

— Бизни минг бор афв этгайсиз, қандай гувоҳномани сўраяпсиз? — деб сўради ҳайрон қолган Коровьёв.

— Сизлар ёзувчимисизлар? — деб аёл ҳам савол берди ўз навбатида.

— Шак-шубҳасиз, — виқор билан жавоб қилди Коровьёв.

— Гувоҳномаларингизни кўрсатинг унда! — такрорлади аёл.

— О, гўзалим... — деб назокат билан гап бошлади Коровьёв.

— Мен гўзал эмасман, — деб унинг сўзини бўлди аёл.

— О, афсус, — деди Коровьёв попуги пасайиб ва гапида давом этди: — Начора, биз учун сизнинг гўзал бўлишингиз афзалроқ эди, аммо сиз бундай имтиёздан юз ўгирар экансиз, майли, ихтиёрингиз. Гап шундаки,

Достоевскийнинг ёзувчи эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун наҳот ундан гувоҳнома талаб қилиш керак бўлса? Ундан кўра сиз, унинг қайси романидан бўлмасин хоҳлаганингиз беш саҳифани олиб ўқинг, унинг ҳеч қандай гувоҳномасиз ҳам ҳақиқий ёзувчи эканлигига иқрор бўласиз-қўясиз. Ўйлайманки, Достоевскийда, умуман, ҳеч қачон, ҳеч қандай гувоҳнома бўлмаган! Сен нима дейсан? — деб Коровьёв Бегемотга ўтирилди.

— Гаров ўйнайман, бўлмаган, — деб жавоб қилди Бегемот, примусини столга, қалин дафтар ёнига қўйиб, қоракуя теккан пешонасининг терини кафти билан артаркан.

— Сиз Достоевский эмассиз, — деди довираб қолган аёл.

— Э, ким билсин, ким билсин, — деди Коровьёв.

— Достоевский ўлган, — деди аёл қандайдир қатъиятсизлик билан.

— Эътироз билдираман! — дед Бегемот қизгин оҳангда. — Достоевский боқий!

— Гувоҳномангизни кўрсатинг, граждандар, — деди аёл.

— Кечирасиз, ахир бу майнабозчилик-ку, — деб бўш келмасди Коровьёв, — ёзувчилиги асло гувоҳнома билан эмас, балки асар ёзиши билан ифодаланди! Менинг бошимда қандай теран фикр гужғон ўйнаётганини сиз қаёқдан биласиз? Ёки манави калада нималар борлигини айта оласизми? — деб у Бегемотнинг калласини кўрсатган эди, у ҳам, аёл яхшироқ кўриб олсин, деган мақсадда дарҳол бошидан кепкасини олди.

— Йўл беринг, граждандар, — деди аёл энди асабийлашиб.

Коровьёв билан Бегемот ўзларини четга олиб, ёзлик оқ кўйлак кийиб, ёқасини кул ранг костюмининг ёқаси устига чиқарган, шу боис галстук боғланмаган, қўлтиғига газета қистирган бир ёзувчини ўтказиб юборишди. Ёзувчи аёл билан бош ирғаб саломлашди, йўл-йўлакай аёл очиб қўйган қалин дафтарга ажи-бужи қилиб имзо чеқди-да, ровон томон йўл олди.

— Афсус, минг афсус, — деди Коровьёв қайғули оҳангда, — биз бечора дарбадарлар орзу қилган муздаккина пиво тўлдирилган бордоқ бизга эмас, унга

насиб қиладиган бўлди, аҳволимиз ғоят аянчли ва мушкул, нима қилишгайм ҳайрон бўлиб қолдим.

Бегемот «начора» дегандек қўлларини ёйди, мушкунинг юнгини эслатувчи қалин соч ўсган думалоқ бошига кепкасини кийди. Худди шу маҳал аёлнинг боши узра кимнингдир амирона овози янгради:

— Ўтказиб юборинг буларни, Софья Павловна.

Аёл ҳайратга келди: ям-яшил чирмовиқгулга бурканган эшик остонасида ресторан директорининг фрак кийган оппоқ кўкраги ва чўққисоқоли кўринди. У шубҳали икки чувриндига назокат билан тикилди, боз устига, ҳатто уларни лутфан ичкарига таклиф ҳам қилди. Ресторанда Арчибальд Арчибальдовичнинг обрўси жуда баланд эди, шу боис Софья Павловна итоаткорлик билан бўйсуниб, Коровьёвдан сўради:

— Фамилиянгиз нима?

— Панаев, — назокат билан жавоб қилди у. Аёл бу фамилияни дафтарга ёзиб бўлиб, Бегемотга савол маъносиде тикилди.

— Скабичевский, — деб чийиллади у негадир қўли билан примусини кўрсатиб. Софья Павловна бу фамилияни ҳам ёзиб, дафтарни имзо чекиш учун икки муштарий олдига суриб қўйди. Коровьёв «Панаев» фамилияси қаршисига «Скабичевский» деб, Бегемот эса «Скабичевский» фамилияси рўпарасига «Панаев» деб имзо чекишди. Арчибальд Арчибальдович ўз рафтори билан Софья Павловнани тамомила ҳайратга солиб, жозибали табассум қилганча, меҳмонларни ровоннинг нариги чеккасидаги энг яхши стол томон бошлаб кетди... Ҳангу манг бўлиб қолган Софья Павловна кўзларини «пир-пир» учуриб, узоқ вақт кутилмаган муштарийлар чеккан имзоларга тикилиб ўтирди.

Арчибальд Арчибальдович официантларни Софья Павловнадан ҳам кўпроқ таажжубда қолдирди. У шахсан ўзи стул суриб, Коровьёвни ўтиришга таклиф қилди, бир официантга кўз қисиб, иккинчисининг қулоғига нимадир шивирлади, шундан кейин улар иккови янги меҳмонлар атрофида парвона бўла бошладилар (бу пайт меҳмонлардан бири ўзининг ранги ўчиб сарғайиб кетган ботинка кийган оёғи тагига примусини қўйди). Стол устидаги ҳаммаёғи доғ-дуғ дастурхон кўз очиб-юмгунча ғойиб бўлиб, ўрнига бадавийларнинг яктаги каби оппоқ, нишасталанган дастурхон ҳавода шитирлаб ёзилди, бу аснода Арчи-

бальд Арчибальдович Коровьёвнинг қулоғига энгашиб жуда маънодор оҳангда оҳиста пичирларди.

— Қандай таомни ихтиёр қилдилар? Қизил балиқнинг махсус тайёрланган сарпанжаси бор... архитекторлар съездидан ундирдим...

— Сиз... э... бизга, умуман егулик бир нима беринг... э... — мурувват қилаётгандай гўлдиради Коровьёв стулга суянаркан.

— Тушундим, — деб кўзини юмиб очди Арчибальд Арчибальдович, маънодор жавоб қиларкан.

Ресторан бошлиғининг бу ўта шубҳали нусхалар билан қилаётган муомаласини кўрган официантлар ҳар қандай шубҳани тарк этиб, ишга жиддий киришишди. Бири чўнтагидан папирос қолдиғини олиб чекмоқчи бўлган Бегемотга гугурт чақиб тутди, иккинчиси елиб-югуриб, пичоқ, қошиқ, санчиклар ёнига кичкина рюмкалар, вино ичиладиган чўзинчоқ рюмкалар ва нафис қадаҳларни жаранглатиб териб чиқа бошладик, бундай қадаҳлардан соябон остида ўтириб, муздай нарзан суви ичиш кишига ҳузур бағишлайди... йўқ, воқеадан бир оз олдинлаб кетиб айтишимиз мумкинки... нарзан суви ичиш ҳузур бағишлаган эди машҳур Грибоедов ровонининг соябони остида.

— Булдуруқнинг биқин гўшти билан меҳмон қилишим мумкин, — деб хиргойи қилаётгандай мингиларди Арчибальд Арчибальдович. Меҳмон унинг таклифини тўла-тўқис маъқуллади ва пенесенининг дарз кетган бенаф ойнаси орқали унга илтифот билан тикилди.

Кўшни столда ўз хотини билан қовурилган чўчка гўшти еб ўтирган беллетрист Петраков-Суховей барча ёзувчиларга хос бўлган кузатувчанлик билан Арчибальд Арчибальдовичнинг хушомадларини кўриб, жуда-жуда таажжубда қолди. Унинг рафиқаси, ғоят муҳтарама хоним эса Арчибальд Арчибальдовични Коровьёвдан қизғаниб, ҳаттоки... — нега бизга қарамай қўйишди... ахир музқаймоқ тортишлари керак-ку! Бу нимаси? — демоқчи бўлгандай қошиқчаси билан столни тўқиллата бошлади ҳам.

Бироқ Арчибальд Арчибальдович назокатли жилва билан улар томон боқди-ю, у ёққа дарҳол официантни йўллади, ўзи эса азиз меҳмонлари олдидан жилмади. Оҳ, зукко одам эди Арчибальд Арчибальдович! Кузатувчанликда эса ҳар қандай ёзувчидан ҳам қолиш-

масди. У Варьетеда берилган сеҳргарлик сеансидан ҳам, шу кейинги кунларда юз берган кўпгина ҳодисалардан ҳам воқиф эди, лекин бошқа одамларнинг акси ўлароқ, «катак камзулли» ва «мушук» деган сўзларни ёдида маҳкам сақлаб қолган эди. Арчибальд Арчибальдович бу икки меҳмоннинг кимлигини дарров фаҳмлаб олди. Фаҳмлагач, турган гапки, улар билан жанжаллашиб ўтирмади. Афсус, Софья Павловна қовун тушириб қўйди-да! Тавба, келиб-келиб шу икки муштарийнинг йўлини тўсиб ўтирипти-я! Э, ниманиям тушунарди у!

Петракова хоним эрий бошлаган музқаймоққа қалондимоғлик билан қошиқчасини ниқтаб ўтираркан, алақандай масхарабозларга ўхшаб кийинган икки муштарий ўтирган стол сатҳининг қандайдир сеҳржоду билан турли ноз-неъматларга тўла бошлаганини ғараз билан кузатарди. Ана, янги икра билан тўлдирилган ваза сатҳида ярақлагунча тозалаб ювилган кўкатлар пайдо бўлди... яна зум ўтмай, столга олиб келиб тиркалган махсус столчада совуқдан терлаган кумуш челақча пайдо бўлди...

Арчибальд Арчибальдович фақат ҳамма нарса бекаму кўст муҳайё қилинганига ишонч ҳосил қилгач ва усти ёпилган, ичида нимадир жиз-биз қилаётган това официантлар қўлида учиб келиб стол устига қўнгандан кейингина икки сирли муштарийни тарк этишга журъат этди, шунда ҳам кетиши олдидан уларнинг қулоғига шипшишни унутмади:

— Узр! Бир дақиқага! Булдуруқ гўштидан шахсан ўзим хабар олмоқчиман.

У пилдираб бориб, ресторан ичкарасига кириб кетди. Агар бирон киши Арчибальд Арчибальдовичнинг шундан кейинги ўзини туттишини кузата олганда эди, унинг хийла жумбоқли ҳаракат қилганини кўрган бўларди.

Бошлиқ булдуруқ гўштининг пишишини кузатгани ошхонага эмас, балки рестораннынг омборхонасига йўл олган эди. У омборхонани ўз калити билан очиб кириб, эшикни ичидан беркитиб олди, сўнг енгини ифлос қилмасликка уриниб, музли дамбадан эҳтиёт билан зилдай-зилдай иккита қизил балиқни олиб, газетага ўради-да, устидан авайлаб каноп билан боғлади ва бир четга қўйиб қўйди. Кейин қўшни хонага ўтиб, шойи астарли ёзлик пальтоси билан шляпасини кўздан

кочирди, шундан кейингина ошхонага йўл олди, бу ерда ошпаз меҳмонларга ваъда қилинган булдуруқ биқинини зўр ҳафсала билан пиширарди.

Шуни айтиш керакки, Арчибальд Арчибальдовичнинг бу хатти-ҳаракатларида ажабланадиган ёки шубҳали ҳеч нима йўқ эди, фақат юзаки кузатган одамгина унинг рафторидан таажжуб қилиши мумкин эди. Қолбуки, Арчибальд Арчибальдовичнинг хатти-ҳаракатлари шу топгача бўлган воқеаларга мантиқан чамбарчас боғлиқ эди. Грибоедов ресторанининг бошлиғи сўнгги кунларда юз берган ҳодисалардан ўзининг воқифлиги билан, алаҳусус, беқиёс сезгирлиги билан, икки муштарийга берилаётган тўкин-сочин ва сердабдаба зиёфатнинг ниҳоятда қисқа бўлажagini фаҳмлаган эди. Унинг нодир сезгирлиги бу гал ҳам панд бермади.

Коровьёв билан Бегемот икки қайталаб тозаланган, хушнотум муздек Москва арағи тўлдирилган рюмкаларини иккинчи марта чўқиштиришган пайтда, ўзининг билармонлиги билан бутун Москвага танилган хроникачи мухбир Боба Каңдалупский қора терга ботиб, ҳаяжонланиб ресторан ровонига кириб келди ва тўғри бориб Петраковлар столи ёнига ўтирди. Сўнг қапшайган портфелини столчага қўйди-ю, чўччайган лабини Петраковнинг қулоғи ичига тиққудек яқин олиб бориб, қандайдир жуда антиқа нарсаларни пичирлай бошлади. Синчковлик дардига дош бера олмаган Петракова хоним Бобанинг дўрдоқ ва мой суртилгандек ялтироқ лабларига ўз қулоғини ҳам тутди. Боба эса гоҳ-гоҳ атрофга ўғринча назар ташлаб, лаби лабига тегмай ҳамон пичирлаб ётардики, унинг узундан-узоқ пичир-пичиридан айрим сўзларнигина илғаб олиш мумкин эди. Чунончи:

— Онт ичиб айтаман! Садоваяда, Садовая кўчасида, — деб Боба овозини яна ҳам пастлатди. — Ўқ кор қилмасмиш! Ўқлар... виз-виз... бензин, ёнғин... отишма...

— Қаёқдаги бетутуриқ миш-мишларни тарқатиб юрган мана шунақа ёлғончиларни, — деди баралла дўриллаган овоз билан дарғазаб Петракова хоним, — мана шунақаларни тапобини тортиб қўйишса яхши бўларди! Ҳечқиси йўқ, уларни фош қилишади ҳали, албатта тартибга чақириб қўйишади! Ҳаммаси зарарли уйдирма!

Йигирма тўққизинчи боб

УСТА БИЛАН МАРГАРИТАНИНГ ҚИСМАТИ АНИҚ

— Нимаси уйдирма, Антонида Порфирьевна! — деди ёзувчи хотинининг бу гапидан ранжиган Боба ва яна пичирлашда давом этди: — Айтяпман-ку сизга, ўқ олмаяпти... Энди, бунинг устига, ёнғин... Улар осмонда... осмонга учиб кетишипти, — Боба илондай вишиллаб пичирларкан, унинг ҳикояси қаҳрамонлари шу ерда, ёнгинасида гапларини ҳузур қилиб тинглаб ўтиришганидан ғофил эди, албатта. Лекин муштарийларнинг ҳузур-ҳаловати тезда тугади. Ресторанга очиладиган эшиқдан оёқларига чарм қўнж кийган, белларини камар билан қаттиқ сиқиб боғлаган уч нафар эркак қўлларида револьвер билан ровонга ўқдай отилиб чиқди. Олдиндаги эркак баланд овоз билан қўрқинчли оҳангда қичқирди:

— Жойларингдан қимирлама! — Шу гапдан кейин бирдан учала эркак Коровьёв билан Бегемотнинг бошини мўлжалга олиб ўқ ота бошлашди. Ўққа тутилганлар шу заҳоти ҳавода эриб, кўздан ғойиб бўлишди, примусдан эса «пов» этиб ўт чиқиб, тўғри чодирга урилди. Чодирда қора туйнук пайдо бўлиб, унинг гир айланаси куйиб тобора кенгая бошлади. Аланга шу туйнук орқали осмонга отилиб, Грибоедов уйининг томигача етди. Иккинчи қаватдаги редакция хонасининг деразасига тахлаб қўйилган папкалардаги қўлёзмаларни бирдан ўт олди, сўнг олов дарпардани ямлай бошлади, ана шунда аланга, худди кимдир уни аizza-базза пуфлаётгандай, гуриллаб Грибоедов холасининг уйи ичига ўқдай отилди.

Яна бир неча сониядан сўнг хиёбондаги чўян панжара девор сари олиб борувчи асфальт йўлқадан (эсингизда бўлса, китобхон, чоршанба куни кечқурун юз берган бахтсизликнинг биринчи даракчиси Иванушка шу йўлдан келган, аммо унга ҳеч ким қулоқ солмаган эди) чала овқатланган ёзувчилар, официантлар, Софья Павлона, Боба, Петракова, Петраков чошиб ўта бошладилар.

Кўчага ён эшиқдан олдинроқ чиқиб олган Арчибальд Арчибальдович шойи астарли ёзлик пальтосида икки қўлтиғига ғўласимон иккита улкан қизил балиқ қистириб олганча, худди ёнаётган кемасини ҳаммадан кейин тарк этмоқчи бўлган капитандек, ҳеч қаёққа қочмай, ҳеч ёққа шошмай, бамайлихотир турарди.

Москвадаги, бундан тахминан юз эллик йил бурун қурилган энг чиройли бинонинг томидаги тош супада, жуда баландда, қуёш ботаётган кечки пайт икки кимса: Воланд билан Аззелло ҳозир бўлди. Улар кўчадаги одамларга кўринмасдилар: чунки уларни ганчдан ясалган вазалар ва гуллар билан безатилган панжара бегона кўзлардан тўсиб турарди. Лекин ўзлари шаҳарнинг энг чекка ерларигача баҳузур кузатардилар.

Воланд ҳар сафаргидай қора жуббасини кийиб, йиғма курсида ўтирарди. Унинг узун, дами қалин шамшири айвон саҳнига ётқизилган ясси тошнинг дарзига тикка санчилган эдики, бундан қуёш соати ҳосил бўлган эди. Шамширнинг сояси шайтон оёғидаги қора туфли томон оҳиста ва тўхтовсиз ўрмалаб чўзилиб борарди. Воланд ўткир иягини муштирага тираб, бир оёғини тагига босиб курсида букчайиб ўтираркан, то уфққа етгунча ёйилган беҳисоб қаср ва саройлар, маҳобатли иморатлар ва бузилишга маҳкум кулбалардан кўзини узмасди. Ўзининг замонавий либосини, яъни камзули, шляпа-котелогги, локланган туфлисини тарк этиб, энди худди Воланддек қора кийиниб олган Аззелло ўз ҳукмдоридан сал нарироқда донг қотиб тураркан, у ҳам шаҳар манзарасидан кўз узмасди.

Воланд гап бошлади:

— Ғоят антиқа шаҳар, шундай эмасми?

Аззелло бир қимирлаб қўйиб, эҳтиром билан жавоб қайтарди.

— Мессир, менга кўпроқ Рим ёқади!

— Ҳа, бу дидга боғлиқ, — жавоб қилди Воланд.

Бир оз вақтдан кейин яна унинг овози эшитилди:

— Ҳув анави хиёбонда нега тутун борқсияпти?

— Грибоедов ёняпти, — жавоб қилди Аззелло.

— Бу, назаримда, икки қадрдоннинг — Коровьёв билан Бегемотнинг иши бўлса керак?

— Шак-шубҳасиз, мессир.

Яна сукут чўқди, бу пайт нарб томонга қараган уларнинг юқори қаватларидаги деразалар қуёшнинг кўзни қамаштирувчи шуъласини ўзида акс этдира

бошладилар. Воланднинг кўзи ҳам, гарчи у кунботар томонга орқа ўгириб ўтирган бўлса-да, ўша уйларнинг деразалари каби порларди.

Лекин шу пайт нимадир Воландни шаҳардан юз ўтириб, ўз орқасида, томга қўндирилган доирасимон минорага қарашга мажбур этди. Минора девори ичидан чувринди кийим-бошига лой сачраган, оёғига одми шишпак кийган, нохуш қиёфали бир қорасоқол одам чиқиб келди.

— Ие! — хитоб қилди Воланд бу одамга истехзо билан қараркан, — айнан сенинг бу ерга келишингни мутлақо кутмаган эдим! Хўш, қандай хизмат билан келдинг, о чақирилмаган, аммо келиши тахминланган меҳмон?

— Сенинг ҳузурингга келдим, ёвузлик султони, арвоҳлар ҳукмдори, — деб жавоб қилди девордан чиққан одам Воландга қовоқ остидан хўмрайиб қараркан.

— Баски, ҳузуримга келган экансан, нечун менга салом бермадинг, эй собиқ ўлпон йиғувчи? — деди Воланд қаҳр билан.

— Негаки мен сенинг саломат бўлишингни истамайман, — деб жавоб қилди келган одам густоҳлик билан.

— Лекин менинг барҳаётлигимга кўникишингга тўғри келади, — деб эътироз билдирди Воланд ва оғзини қийшайтириб истехзо қилди, — сен бу томда пайдо бўлган заҳотинг бемаъни иш қилдинг, бу бемаънилигинг, мен сенга айтсам, гапириш оҳангингда. Сен сўзларни шундай талаффуз қилдингки, гўё арвоҳларни (яъни кўланкаларни), шунингдек, ёвузликни ҳам эътироф этмайман демоқчи бўлдинг. Сен, бир илтифот қилиб, мана шу савол устида бош қотириб кўрсанг: агар ёвузлик бўлмаса, сен ҳомийси бўлган ўша эзгулик нима билан шуғулланган бўларди, агар жамики кўланкалар ғойиб бўлса, ер юзи қандай қиёфа касб этган бўлур эди? Ахир буюмлар ва одамзод бор эканки, кўланкалар мавжуд. Мана шамширимнинг кўланкаси. Лекин довдарахтнинг ҳам, барча жонзодларнинг ҳам кўланкаси бўлади. Ё сен ўзингнинг ёлғиз зиё билан завқланаман деган хомҳаслинг туфайли ер юзини қиртишлаб, барча довдарахтни, бутун жонзодларни йўқ қилмоқчимисан? Сен тентаксан.

— Сен билан мубоҳаса қилишни истамайман, қари сафсатабоз, — деб жавоб қилди Левий Матвей (бу одам — ўша Левий Матвей эди).

— Мен билан шунинг учун ҳам баҳслаша олмайсанки, сен, боя айтганимдек, тентаксан, — деб жавоб қилди Воланд ва сўради. — Қани, мени толиқтирмай, мақсадга ўт, нега келдинг?

— Мени у юборди.

— Қандай гап олиб келдинг ундан, қул?

— Мен қул эмасман, — тобора кўпроқ аччиғланиб жавоб қилди Левий Матвей, — мен унинг шогирдиман.

— Биз, ҳар галгидек, сен билан бошқа-бошқа тилда гаплашяпмиз, — деди Воланд, — лекин бу билан суҳбатимиз мавзуи бўлган нарсалар ўзгармайди. Хўш, шундай қилиб...

— У устанинг асарини ўқиб чиқди, — деб гапира бошлади Левий Матвей, — шу боис, у сендан устани ўзинг билан олиб кетиб, унга ором бахш этишингни илтимос қилди. Наҳотки бу иш сен учун қийин бўлса, ёвузлик султони?

— Мен учун қийин иш йўқ, — деб жавоб қилди Воланд, — буни ўзинг ҳам яхши биласан. — У бир оз тек қолди, сўнг илова қилди: — Нега энди уни ўзларингга — ёруғлиққа олиб кетмаяпсизлар?

— У ёруғлиққа эмас, оромга сазовор, — деди Левий ғамгин овоз билан.

— Бориб айт, буйруқ бажарилади, — жавоб қилди Воланд ва: — Лекин сен дарҳол кўзимдан йўқол, — деб илова қилар экан кўзида ўт чақнади.

— Унинг яна бир илтимоси шуки, устани севган ва у деб изтироб чеккан аёлни ҳам олиб кетармишсизлар, — деб Левий биринчи марта ёлборувчи оҳангда мурожаат қилди Воландга.

— Айтмасанг, ўзимизнинг ақлимиз етмас эканми бунга? Жўна.

Шу гапдан сўнг Левий Матвей ғойиб бўлди, Воланд эса Азazelлони чақириб олиб, унга буюрди:

— Дарҳол учиб бориб, уларни сафарга шайла.

Азazelло айвонни тарк этди, том бошида Воланд ёлғиз қолди. Лекин унинг ёлғизлиги узоқ чўзилмади. Айвоннинг тош терилган саҳнида оёқ товушлари ва гангир-гунгур овозлар эшитилди. Воланднинг қаршисида энди Коровьев билан Бегемот пайдо

бўлишиди. Бироқ Бегемотнинг қўлида примус йўқ эди, у бошқа нарсаларни кўтариб олган эди. Чунончи, у қўлтиғига дала манзараси тасвирланган мўъжазгина заррин рамка қистириб олган, билагига ярми куйиб кетган ошпазлар халати ташланган, иккинчи қўлида бутун бошли сёмга балиғи бор эди. Коровъёв билан Бегемотдан куйинди ҳиди келар, Бегемотнинг башарасига қора куя суртилган, кепкасининг ярми куйган эди.

— Салют, мессир, — деб чинқиришиб саломлашди тиниб-тинчимас ошналар, Бегемот эса ҳатто сёмга балиғини ҳавода силкиб қўйди.

— Қойил, азаматлар, — деди Воланд кесатиб.

— Мессир, бир тасаввур қилинг-а, — деб чийиллади Бегемот ҳаяжон ва қувонч билан, — мени кафандузда деб ўйлашса бўладими?

— Кўтариб келган нарсаларингга қараганда, — деб жавоб қилди Воланд рамкадаги суратни кўздан кечираркан, — гирт кафандуздининг ўзисан.

— Ишонасизми, мессир... — деб Бегемот самимий оҳангда гап бошлаган эди...

— Йўқ, ишонмайман, — деб қисқагина жавоб билан унинг сўзини бўлди Воланд.

— Онт ичиб айтаманки, мессир, камина жонбозлик кўрсатиб, ҳамин қадар кўпроқ нарсани қутқаришга уриндим, илло сақлаб қолган нарсаларим мана шулар холос.

— Сен яхшиси, менга айт, қандай қилиб ўт кетди Грибоедовга? — сўради Воланд.

Коровъёв ҳам, Бегемот ҳам «хайронмиз» деган маънода кифтларини учуриб, кўзларини кўкка тикишди. Бегемот эса яна чинқириб деди:

— Ақдим бовар қилмайди! Шўхлик қилмасдан, тинчгина, овқатланиб ўтирган эдик...

— Шу маҳал бирдан «пақ, пуқ!» — деб гапни илиб кетди Коровъёв, — ўқ отила бошлади! Бегемот икковимиз даҳшатдан эсимиз оғиб қолиб, хиёбон томон югурдик, орқамиздан қува бошлашди, биз Тимирязев томонга ўзимизни урдик!

— Лекин бурчга садоқатлилик туйғуси, — деб гапга аралашди Бегемот, — шармандаларча кўрқувдан устун чиқди-ю, биз яна қайтиб бордик!

— Э, шунақами ҳали? — деди Воланд, — шундан кейин бино ёниб кул бўлган, албатта.

— Ҳа, кул бўлди! — маънос оҳангда таъкидлади Коровъёв, — яъни, мессир, сиз ғоят аниқ ифода этдингиз — куйиб кул бўлди. Куйик ғўлалар қолди, холос!

— Мен, — деб ҳикоясини давом эттирди Бегемот, — мажлислар залига отилдим — устунлари сероб залга, мессир, бирон-бир қимматбаҳо буюмни қутқариб қолиш мақсадида. О, мессир, менинг хотиним, агар мен уйланган бўлганимда, бир эмас, йигирма марта бева қолиш хавфига дучор бўларди! Лекин, яхшиямки, мессир, бўйдоқман, сизга очигини айтсам — ғоят бахтиёрман хотиним йўқлигидан. О, мессир, қайси аҳмоқ бўйдоқлик эркидан воз кечиб, бошини машъум оилавий бўйинтуруққа тикади-а?

— Бас қил сафсатани! — деди Воланд.

— Бош устига, давом этаман, — деб жавоб қилди мушук, — дарвоқе, мана сурат. Бошқа ҳеч нарса олиб бўлмади залдан, аланга тўғри юзимга урилди. Шундан кейин омборхонага югурдим, у ердан манави сёмга балиғини олиб чиқдим. Ошхонага отилиб кириб, бу халатни ўтдан сақлаб қолдим. Назаримда, мен, мессир, қўлимда келган ҳамма ишни қилдим, аммо чеҳрангиздаги шубҳа аломатларининг сабаби нима, тушунмаяпман.

— Коровъёв нима қилди, сен кафандузлик билан овора бўлган пайтингда? — деб сўради Воланд.

— Мен ўт ўчирувчиларга кўмаклашдим, мессир, — жавоб қилди Коровъёв шимининг йиртиғини кўрсатиб.

— Шунақа дегин, ундай бўлса, албатта янги бино қуриш лозим бўлади.

— Бино қурилади, мессир, — деди Коровъёв, — гапимга ишонаверинг.

— Ҳай, дуруст, унда янги бино эскисидан яхшироқ бўлади деб умид қиламан, холос, — деди Воланд.

— Айтганингиздек бўлади, мессир, — деди Коровъёв.

— Гапимга ишонаверинг, — деб илова қилди мушук, — камина уччига чиққан пайғамбарман.

— Ҳар қалай, истиқболингизга қайтиб келдик, мессир, — деди Коровъёв, — фармойишингизга мунтазирмиз.

Воланд курсидан туриб, панжара олдида борди ва ўз мулозимларига орқа ўтирганча узоқ вақт сукутга толиб, олис-олисларга тикилиб турди. Сўнг у пан-

жарадан узоқлашиб, яна курсига бориб ўтирди-да, шундай деди:

— Ҳеч қандай фармойиш бўлмайди — сизлар ҳамма вазифани, баҳоли қудрат бажардингиз, ҳозирча бошқа ҳеч қандай хизмат йўқ сизга. Дам олишингиз мумкин. Ҳозир момақалди роқ бошланади, бу охириги момақалди роқ якунланиши зарур бўлган ҳамма нарсага якун ясайди-ю, биз йўлга равона бўламиз.

— Жуда соз, мессир, — дейишди икки масхарабоз ва айвон ўртасидаги доирасимон минора орқасига ўтиб кўздан ғойиб бўлишди.

Волаhd тилга олган момақалди роқ булутлари бу пайт уфқда тўплана бошлаган эди. Ғарбдан қора булут кўтарилиб, қуёшнинг ярим бетини тўсди. Сўнг уни бутунлай буркаб олди. Айвонда салқин шабада эсди. Яна хиёл вақт ўтиши билан ҳаммаёқни зулмат қоплади.

Ғарбдан босиб келган бу зулмат улкан шаҳарни буткул буркаб олди. Кўприклар, қасрлар ғойиб бўлди. Ҳамма нарса, ғўё ҳеч қачон ёруғ жаҳонда бўлмагандек, кўздан йўқолди. Осмоннинг у чекасидан-бу чеккасигача ўтти чизиқ кесиб ўтди. Сўнг шаҳар қандайдир зарбадан ларзага келди. Зарба яна такрорланиб, момақалди роқ бошланади. Волаhd бу зулмат қўйнида кўринувчанлигини йўқотди.

Ўттизинчи боб

РИҲЛАТ ПАЙТИ КЕЛДИ!

— Биласанми, — дерди Маргарита, — кеча кечаси сен ухлаб ётганидa мен Ўртаер денгизи томонидан келган зулмат ҳақида ўқиб ўтирдим... кейин ўша маъбудлар, олтин маъбудлар тўғрисида ҳам. Негадир улар мени мудом ташвишга солмоқда. Назаримда, ҳозир ҳам ёмғир ёғадиганга ўхшайди. Салқин тушяпти, сезясанми?

Уста папирос чекиб, тутунини кафти билан елиб ўтираркан, жавоб қилди:

— Булар-ку ҳаммаси яхши, маъбудлар ҳам яхши, ҳаволаси худога уларнинг, лекин бундан бу ёғига нима бўлади — ҳеч ақлим бовар қилмаяпти.

Бу суҳбат кунботар чоғда, айна том бошидаги айвонда турган Волаhdнинг қошига Левий Матвей кел-

ган пайтда бўлган эди. Подвал дарчаси очиқ эди, агарда ҳозир биров ундан ичкарига мўраласа, суҳбатдошларнинг ниҳоятда антиқа қиёфада эканлигини кўриб қанг-манг бўлиб қоларди. Чунки қип-яланғоч Маргаританинг елкасига қора ридо ташланган, уста эса касалхонадан кийиб келган ички кўйлак-иштонда эди. Бунга сабаб: Маргаританинг ҳеч қандай либоси йўқ эди бу ерда (унинг ҳамма кийим-кечаги эрининг уйида қолган, гарчи у уй бу ердан унча узоқ бўлмаса ҳам, Маргарита у ерга бориб, ўз буюмларини олиб келишни хаёлига ҳам келтирмас эди). Уста эса гарчи унинг барча кийим-боши шкафда бекаму кўст осилиб турган бўлса ҳам, Маргаритага, ҳадемай қандайдир мутлақо бемаъни воқеа содир бўлади, деган фикрни уқдириб, кийиниб олишни истамаган эди. Тўғри, ўша машғум куз кечасидан бери энди биринчи марта соқолини устарада олган эди (шифохонада унинг соқолини машинкада олишарди).

Хона ҳам алғов-далғов бўлиб кетган ва бу ерда не ҳол юз берганини тушуниш маҳол эди. Қўлёзмалар ерда, гилам устида, шунингдек, диванда сочилиб ётар. Қайсиям бир очиқ китоб креслога тўнкариб қўйилган. Тўгарак стол усти ҳар хил таомлар билан тўлдирилган бўлиб, улар орасида бир нечта шиша ҳам бор эди. Бу ноз-неъматлару ичкиликларнинг қаёқдан пайдо бўлганини Маргарита ҳам, уста ҳам билмас эди. Улар уйқудан уйғонишганда буларнинг бари стол устида муҳайё эди.

Шанба кунининг қош қорайғунига қадар ухлаган уста билан унинг рафиқаси энди ўзларини жуда тетик ҳис қила бошладилар, фақат бир нарса — икковларининг чап чаккалари бир оз симиллаб тургани кечаги саргузаштлардан далолат берарди. Лекин икковининг ҳам руҳиятида жуда катта ўзгариш содир бўлган эдики, подвалдаги квартирадан эшитилаётган суҳбатга қулоқ солган ҳар қандай одам бу ҳолни дарҳол фаҳмлаган бўлар эди. Лекин бу ерда қулоқ соладиган биронта ҳам кимса йўқ эди. Ҳовли ҳамиша ҳувиллаб ётарди. Кун сайин яшил либосини қалинроқ қилиб кия бошлаган жўка ва оқтоғларнинг баҳор атрини эндигина уйғонган шаббода очиқ деразадан подвалга пуркарди.

— Ё тавба! — деб юборди бирдан уста, — ҳеч ақл бовар қилмайдиган ҳол, — у папирос қолдигини кул-

донга эзиб ўчирди-да, икки қўли билан бошини чангаллади, — йўқ, ўзинг ўйлаб кўр, сен ахир эсли-хушли аёлсан, менга ўхшаб жинни ҳам бўлмагансан. Кеча биз иблиснинг ҳузурида бўлганимизга жиддий ишонасанми?

— Мутлақо жиддий, — деб жавоб қилди Маргарита.

— Ҳа, албатта, албатта, — деди уста киноявий оҳагда, — демак, энди битта жинни иккитага кўпайибди-да! Эр-хотин жиннилар. — У қўлларини кўкка чўзиб қичқирди: — Йўқ, фақат шайтон қилиши мумкин бу ишни! Шайтон, шайтон, шайтон!

Маргарита жавоб қайтариш ўрнига ўзини диванга отиб, яланғоч оёқларини ликиллатганча хандон ташлаб куларкан, чинқириб деди:

— Вой, чидолмайман! Вой, ичагим узилиб кетади ҳозир! Ўзингга бир қара, пимага ўхшайсан!

Уста касалхонадан кийиб келган иштонини ийманибгина тортиб-тортиб қўяркан, бу орада роса мистрикиб кулиб олган Маргарита жиддий тарзда гапира бошлади:

— Ҳозир сен беихтиёр ҳақиқатни гапирдинг, — деди у, — фақат шайтоннинг қўлидан келади бу иш, деб айтдинг, гапимга ишонавер, дарҳақиқат, шайтон ҳамма нарсани жобажо қилади! — Бирдан унинг кўзларида ўт чақнади, «дик» этиб ўрнидан турди-да, шу ерда рақс тушиб чинқира бошлади: — О, қандай бахтиёрман, қандай бахтиёрман, у билан тил бириктирганимдан беҳад бахтиёрман! О, иблис, иблис! Энди, тасаддуқ, жодугар хотин билан умр кечиришингизга тўғри келади. — Шундан кейин у устага ташлашиб, унинг бўйнидан маҳкам кучоқлаганча, лабидан, бурнидан, юзидан устма-уст ўпа бошлади. Устанинг таралмаган тим қора соч толалари елпинар, икки юзи ва пешонаси бўса ҳароратидан лов-лов ёнарди.

— Сен чинданам жодугарга ўхшаб кетибсан.

— Буни мен инкор қилмоқчи ҳам эмасман, — деб жавоб қилди Маргарита, — мен жодугарман ва бундан беҳад мамнунман!

— Ҳа, яхши, — деди уста, — жодугар бўлсанг бўлибсан. Бу жуда соз, ажойиб ҳол! Демак, мени шифохонадан ўғирлаб чиқишган! Бу ҳам жуда маъқул иш. Бу ерга қайтариб олиб келишган, фараз қилайлик, бу ҳам аъло... Ҳай, ана, ҳатто бизни қидиршмайди деб

ҳам тасаввур қилайлик, лекин жами авлиё-анбиёлар ҳаққи, менга шуни айт-чи, биз қандай ва нима билан кун кечирамиз? Бу гапни айтишимдан мақсад, мен фақат сенинг ташвишингни қиялман, азбаройи худо.

Шу маҳал деразада тўмтоқ тумшукли бир жуфт ботинка ва тарам-тарам чизиқли шимнинг почаси кўринди. Кейин шимнинг тиззаси букилиб, кимнингдир корсондек думбаси деразадан тушаётган ёруғни тўсди.

— Алоизий, уйдаманми? — деган овоз эшитилди у ердан.

— Ана, бошланди, — деди уста.

— Алоизийми? — деб сўради Маргарита дераза тагига бориб, — уни кеча қамоққа олишди. Кимсиз ўзи? Фамилиянгиз нима?

Шу заҳоти чўнқайган думба ғойиб бўлди-ю, кўча эшикнинг «тақ» этиб ёпилгани эшитилди, шундан кейин яна ҳаммаёқ сув қуйгандек жим-жит бўлиб қолди. Маргарита диванга ётиб олиб, астойдил қотиб-қотиб куларкан, кўзларидан ёш чиқиб кетди. Лекин у кулгидан тўхташи билан юзи тамомила ўзгача қиёфа касб этди, энди у жиддий оҳангда гапира бошлади, гапираркан, дивандан сирғалиб тушди ва устанинг пойига эмаклаб келди-да, унинг кўзларидан кўзини узмай, бошини силай бошлади.

— Шўрликкинам, жуда кўп қийналдинг, кўп изтироб чекдинг! Буни фақат мен биламан. Мана, сочларингга оқ ҳам оралабди, лабингнинг чеккасида ажинлар пайдо бўлипти. О, менинг ёлғизим, азизим, ҳеч нимани ўйлама. Сен жуда кўп ўйладинг, энди сен учун ҳам мен ўйлайман! Сенга кафолат бериб, онг ичиб айтаман, энди турмушимиз жудаям яхши бўлади.

— Мен ҳеч нарсадан қўрқмайман, Марго, — деди кутилмаганда уста ва бошини кўтарган эди, Маргаританинг кўзига у ҳеч қачон бўлмаган, аммо бўлганлигига аниқ ишонган нарсаси тўғрисида асар ёзган пайтидаги қиёфасида кўринди, — шунинг учун ҳам қўрқмайманки, ҳамма қийинчиликларни бошимдан кечириб бўлганман. Мени жуда кўп қўрқитишган, энди ҳеч нима билан қўрқита олмайдилар. Лекин мен сенга ачинаман. Марго, ҳамма бало шунда, мана шунинг учун ҳам бир гапни сенга такрор-такрор айтиб ётибман. Эсингни йиғ!

Бемор ва қашшоқ одам билан умр кечириб нима қиласан — умринг хазон бўлади-ку! Уйингга қайт! Сенга ачинганимдан айтяпман бу гапларни.

— Э, сени қара-ю, — деб пичирларди Маргарита сочлари паришон бошини сарак-сарак қилиб, — вой, ҳеч нимага ишонмайдиган шўрпешопа-е. Кеча бутун тун сени деб қип-яланғоч дийдираб турдим, ўз аёллик хислатимни йўқотиб, жодугарга айландим, бир неча ой муттасил қоронғи қазноқда ўтириб, фақат бир нарса-ни — Ершалаим узра момақаддироқ гумбурлагани ҳақида ўйладим, уззу кун йиғлайвериб кўзларимда ёш қолмаса-ю, энди бошимизга бахт қуши қўнганда мени ҳайдамоқчимисан? Ҳа, майли, мен кетаман, кетаман, лекин билиб қўй, сен тошбағир одамсан! Улар сенинг қалбинг қўрини тамоман ўчириб бўлишипти!

Шунда устанинг юрагида аламли бир назокат туйғуси уйғонди ва юзини Маргаританинг сочлари орасига олиб, бесабаб йиғлаб юборди. Маргарита ҳам унинг йиғисига жўр бўларкан, бармоқлари билан устанинг икки чаккасини пайпаслаганча пичирларди.

— Ҳа, оқ толалар, бошинг кўз олдимда қордек оқара бошляпти, оҳ, не-не изтиробларга бардош берган шўрлик бошинг. Қара, кўзларинг жуда бошқача-ю! Кўзларингда фақат бўшлиқ намоён... Елкаларинг, елкаларинг эса худди оғир юк кўтаргандек чўккан... Майиб, мажруҳ қилиб қўйишипти сени, — Маргаританинг гаплари бир-бирига қовушмас, у йиғидан энтикиб-энтикиб қўярди.

Шунда уста кўзёшларини артди-да, тиз чўккан Маргаритани оёққа турғазди, ўзи ҳам ўрнидан туриб, қатъий оҳангда деди:

— Бўлди, стар! Мени ёмон изза қилдинг. Энди ҳеч қачон иродасиз бўлмайман, бу масалага бошқа қайтмайман ҳам, кўнглинг тўқ бўлсин. Биламан, икковимиз ҳам ўз руҳий касаллитимиз қурбони бўлганмиз, бу дардни сенга мен юқтирдим... Начора, бу дард азобини биргаликда тортамыз энди.

Маргарита оғзини устанинг қулоғига яқин олиб бориб пичирлади:

— Сенинг ҳаётинг ҳаққи, сен кашф этган ўша мунпажжимзода ҳаққи онг ичиб айтаманки, турмушимиз яхши бўлади.

— Яхши бўлса, янаям яхши, — деди уста ва қулиб

туриб илова қилди: — Албатта-да, агар одамлар сену менга ўхшаб буткул торож этилган бўлса, турган гапки, улар у дунё қуввасидан паноҳ излайдилар. Яхши, мен ҳам ўша ёқдан паноҳ қидиришга розиман.

— Мана, мана, ниҳоят аввалги ҳолингга қайтинг, куляпсан ҳам, — деди Маргарита, — аммо қуриб кетсин ўша илмий сўзларинг. У дунёми ё бу дунёми — бари бир эмасми? Менинг қорним очди.

Шундай деб у устанинг қўлидан етаклаб стол томон юрди.

— Бу таомлар ҳозир ер қаърига кириб кетса ёки дераза орқали учиб чиқиб кетса, ҳеч ажабланмасдим, — деди тамоман хотиржам кайфиятга ўтган уста.

— Қўрқма, учиб кетмайди!

Айни шу пайт дарча ортидан бир манқа овоз эшитилди:

— Саломлар бўлсин.

Уста бир сесканиб тушди, лекин ҳар хил ғайриоддий воқеаларга кўникиб қолган Маргарита чинқириб юборди:

— Вой, Азazelло-ку! О, қандай яхши бўлди келгани! — кейин устага пичирлади: — Кўрдингми, ана, бизни унутишмапти! — шундай деб эшик очгани югурди.

— Ҳеч бўлмаса этагингни беркитсанг-чи, — деб қичқириб қолди уста унинг орқасидан.

— Бо худо... — деб жавоб қилди Маргарита даҳлиздан.

— Мана, хонага кирган Азazelло энди ғилай кўзини устага тикканча таъзим бажо қилиб у билан саломлашди, Маргарита эса бундай деди:

— Вой, бошим осмонга етди! Умримда ҳеч қачон бунчалик хурсанд бўлмагандим! Лекин яланғочлигим учун мени афв этинг, Азazelло!

— Асло азият чекманг, — деди Азazelло, — каминан умримда нафақат яланғоч аёлларни, ҳаттоки бошдан-оёқ териси шилинган аёлларни ҳам кўрганман, — шундай деб у қора матога ўралган бир тугунчакни печка ёнига қўйди-да, дарров мезбонлар даврасига келиб ўтирди.

Маргарита коньяк қуйиб узатди, Азazelло уни ҳузур қилиб ичиб юборди. Уста ундан кўз узмай ўтираркан, аҳён-аҳёнда стол остида секингина ўзининг чап билагини чимчилаб қўярди. Лекин бу чимчилашлар Азazelлога таъсир қилмади. У ҳавода эриб кетма-

ди, ундан кейин, сирасини айтганда, бунга ҳеч қандай эҳтиёж ҳам йўқ эди. Чунки бу пақана малла одамнинг, агар кўзига оқ тушганини ва либосининг сал ғалаги-роқ (ридонамо плаш) эканлигини ҳисобга олинмаса, ҳеч қанақа кўрқинчли жиҳати йўқ эди. Ваҳоланки, жодугарликдан йироқ бўлган оддий одамнинг ҳам кўзига оқ тушган бўлиши мумкин, агар жиддий ўйлаб кўриладиган бўлса, ҳар қандай одам ҳам ридонамо плаш кийиб юриши мумкин эди. Коньякни ҳам у ҳам-ма одамлар сингари, моҳирлик билан бир кўтаришда ичиб, газак қилмади. Лекин устанинг боши энди коньякдан гувуллаш бошлади ва у:

«Йўқ, Маргарита ҳақ! Чиндан ҳам рўпарамда иблисининг элчиси ўтирипти. Ахир ўзим ҳам ўтган куни тунда Иванга, Патриарх кўли бўйида шайтонни учратгансиз, деб уқдирган эдим-ку, энди бўлса, негадир шу фикрдан чўчиб кетиб, кўзбойлоқчилар, хомхаёллар ҳақида алланималарни жавраб ўтирибман. Кўзбойловчига бало борми!» — деб кўнглидан ўтказди.

У Азazelлога тикилиброқ қараб, унинг кўзларида қандайдир масъулият, то мавриди келгунча айтмай сақлаб турган қандайдир мулоҳаза мавжудлигини кўрди. «У шунчаки бизни кўргани эмас, балки қандайдир топшириқ билан келганга ўхшайди», — деб ўйлади уста.

Кузатувчанлиги унга панд бермади.

Азazelло учинчи марта узатилган коньякни ҳам ичиб юбориб, худди ҳеч ичмаган одамдай гап бошлади:

— Подвалингиз шинамгина экан, азабройи шифо! Лекин бир савол кўндаланг турипти: нима ҳам қилиш мумкин бу подвалда?

— Мен ҳам шуни гапирётган эдим, — деди уста кулимсираб.

— Нега мени ваҳимага соласиз, Азazelло? — деди Маргарита, — ахир бир амаллармиз!

— Йўғ-е, йўғ-е, — деб чинқириб юборди Азazelло, — сизни ваҳимага солиш хаёлимга ҳам келгани йўқ. Ўзим ҳам шундай деяпман, — бир амалайсизлар. Ҳа-я! Сал бўлмаса унутай дебман, мессир сизларга салом айтиб юборди, яна, сизни ўзи билан кичик бир сайрга таклиф қилди, агар хоҳласангиз, албатта. Хўш, нима дейсизлар бу таклифга?

Маргарита стол остида оёғи билан устани туртиб қўйди.

— Жонимиз билан борамиз, — деб жавоб қилди уста Азazelлони синчиклаб кузатаркан, у эса гапни илиб кетди:

— Маргарита Николаевна ҳам бу саёҳатдан бош товламаслар деб умид қиламиз?

— Менинг-ку бош товламаслигим аниқ, — деди Маргарита ва яна оёғи билан устанинг оёғини туртиб қўйди.

— Қойилмақом саёҳат бўлади, — деди Азazelло, — мапа бу — ўғилбола гап! Бир зумда келишдик-қўйдик! Тунов куни Александр боғида бўлганидек резинка қилиб чўзмадик.

— Вой, эсимга солманг ўша кунни, Азazelло! Тен-так эканман ўшанда. Сирасини олганда, мени жудаям айбсителиш тўғри эмас — ахир шайтон зотига кунда рўпара келмайсан-ку киши!

— Тўғри айтасиз, — деб тасдиқлади Азazelло, — агар ҳар куни рўпара келсангиз, фоят хушнуд бўлардингиз!

— Жадаллик ўзимга ҳам ёқади, — дерди Маргарита завку шавқ билан, — жадаллик ҳам, яланғочлик ҳам. Маузердан отилган ўқдай! Вой, унинг қанақа мерганлигини кўрсанг эди, — деб чинқирди Маргарита устага юзланиб, — ёстиқ тагига қўйилган етилик қартанинг хоҳлаган холини мўлжалга олади... — Маргарита ширакайф бўлиб қолди, шу сабабли кўзлари ўтдек чақнай бошлади.

— Ие, эсим қурсин, унутибман-у, — дея чинқириб юборди Азazelло пешонасига «шап» этиб уриб, — роса чарчабман. Мессир сизларга совға бериб юборган эди, — шундай деб у айнан устага юзланди, — бир шиша вино. Эътибор беринг-а, бу Иудея прокуратори ичган ўша винонинг ўзи. Фалерн виноси.

Турган гапки, бундай ноёб нарса, албатта, Маргаританинг ҳам, устанинг ҳам эътиборини ўзига тортди. Азazelло мотамона қора матони очиб, ундан тамомила мағор босиб кетган бир кўза олди. Олдин уни бир-бир ҳидлаб қўришди, сўнг стаканларга қуйишиб, момақалди роқ олдидан сўна бошлаган ёруғликка тутиб кўришган эди, ҳамма нарса қон рангига бўялди.

— Воланднинг саломатлиги учун! — деди Маргарита стаканни банд кўтариб.

Учовлари стаканларни лабларига олиб бориб, бир хўпламдан ичишди. Шу заҳоти устанинг кўз олди

қоронғилашиб, нафаси қайтиб кетди, у жони узилаётганини ҳис қилди. У яна, ранги мурданикидек ўчган Маргаританинг ожизона қўл чўзиб, боши столга «шилқ» этиб тушганини, сўнг аста сирғалиб ерга йиқилганини ҳам кўрди.

— Заҳаркаш қаттол, — деб қичқиришгагина улгурди уста. У Азazelлога санчиш мақсадида столда ётган пичоққа қўл узатди, лекин дармони қолмаган қўли дастурхондан сирғалиб тушди-ю, бу хонадаги нарсаларнинг ҳаммаси устанинг кўзи олдида қоқ-қора рангга бўялди, сўнг буткул ғойиб бўлди. У чалқанча йиқиларкан, чаккаси билан ёзув столининг қиррасига урилиб жароҳатланди.

Заҳарланганлар тинчиб қолгач, Азazelло ишга киришди. Биринчи гада, у деразадан учиб чиқиб, бир зумда Маргарита Николаевна яшаган уйга етиб борди. Ҳамиша ишни пухта ва эҳтиёткорлик билан бажаришга одатланган Азazelло, ҳамма иш бекаму кўст бажарилдикин, деб текшириб кўрмоқчи эди. Дарҳақиқат, ҳамма нарса қўнғилдагидек бажарилган эди. Ана, эрининг ишдан қайтишини кутаётган маҳзуна аёл ўз хобхонасидан чиқди-ю, бирдан ранги бўздек оқариб, юрагини чангаллаганча заифона чинқирди:

— Наташа! Ҳой, ким бор... бу ёққа!.. — шундай деб у кабинетга етиб боролмай, меҳмонхона ўртасида ерга «гурс» йиқилди.

— Ҳаммаси жо-бажо бўлди, — деди Азazelло. У яна бир лаҳзадан кейин маҳв бўлган ошиқ-маъшуқлар тепасига келди. Маргарита гиламчага мук тушиб ётарди. Азazelло ўзининг темир қўллари билан Маргаритани, худди қўғирчоқни ағдаргандек осонгина ўзига қаратиб, унинг юзига қаттиқ тикилди. Заҳарланган аёлнинг чеҳраси ўзгара бошлади. Момақалдироқ арафасида кун хийла қоронғилалган бўлишига қарамай, Маргаританинг жодугарона муваққат ғилайлиги ҳам, чеҳрасидаги бадқаҳрлик ва авбошлик аломатлари ҳам ғойиб бўлаётгани яққол кўзга ташланди. Марҳуманинг чеҳраси ёришиб, ниҳоят, майинлик касб этди, унинг ваҳшиёна иржайиши ўзгариб, оддий заифона дардли иршайишга айланди. Шунда Азazelло унинг оппоқ тишлари орасини очиб, оғзига бояги заҳар винодан бир неча томчи томизди. Маргарита чуқур бир хўрсиниб, Азazelлонинг ёрдамисиз ўзи ўрнидан туриб ўтирди ва хаста овоз билан сўради:

— Қай гуноҳим учун, Азazelло, нечун? Мени нима қилиб қўйдингиз?

У узала тушиб ётган устани кўриб, сесканиб кетди ва пичирлаб деди:

— Сиздан ҳеч кутмаган эдим буни... қотил!

— Йўқ, ундай эмас, — деди Азazelло, — у ҳозир туради. Ахир, мунча тажанг бўлмасангиз!

Малла иблисинг овози шу қадар самимий эдики, Маргарита унга дарров ишона қолди. У тетик ва бардам бўлиб шахт ўрнидан турди-да, устанинг оғзига вило томизишда кўмаклашди. Уста кўзини очиб, атрофга маънос боқди ва бояги охириги сўзини нафрат билан такрорлади:

— Оғукаш қаттол...

— Эвоҳ! Яхшилик қилганни ҳаминиша ҳақорат билан тақдирлашаркан, — деди Азazelло, — нима, кўрмисиз? Тезроқ очсангиз-чи кўзингизни.

Шунда уста бошини кўтариб, жонли ва нузли кўзлари билан атрофга бир-бир қараб чиқди ва сўради:

— Бу янгиликнинг маънисини нима?

— Бунинг маънисини шуки, — деб жавоб қилди Азazelло, — сафарга жўнаш пайтингиз келди. Ана, эшит-япсизми, момақалдироқ гумбурламоқда? Қоронғи тушди. Отлар бетоқат ер тепинишмоқда, кичкина боғча ларзага келмоқда. Бу маконингиз билан видолашинг, бўлинг, тезроқ видолашинг.

— Эҳа-ҳа, тушундим, — деди уста, атрофига аланглаб қараб. — Сиз бизни ўлдиргансиз, бизлар мурдамиз. О, бағоят доно иш бўлипти! Айни пайти! Энди мен ҳаммасига тушундим.

— Ие, кечирасиз, — деди Азazelло, — шу гап сиздан чиқяптими? Маҳбубангиз сизни уста деб атайти-ю, сиз ахир фикр юритяпсиз-ку, қанақасига мурда бўлишингиз мумкин? Наҳотки киши ўзини тирик деб ҳисоблаши учун, албатта, подвалда ва касалхонанинг ички кўйлак-иштониди ўтириши шарт бўлса? Тавба!

— Ҳамма гапларингизга тушундим, — деб чинқириб юборди уста, — бўлди, у ёғини гапирманг! Сиз минг карра ҳақсиз!

— Буюк Волаңд! — деди Маргарита устага жўр бўлиб, — буюк Волаңд! У мендан кўра теранроқ фикр юритипти. Лекин албатта романини, романингни, —

деб қичқирарди у устага, — қаёққа парвоз қилсанг ҳам романингни оливол.

— Кераги йўқ, — деб жавоб қилди уста, — мен уни бошдан-оёқ ёд биламан.

— Биронта ҳам... биронта ҳам сўзни унутмайсанми? — деб сўрарди Маргарита маҳбубининг пинжиги кириб, чаккасининг қонини артаркан.

— Кўнглинг тўқ бўлсин! Энди мен ҳеч нимани ҳеч қачон унутмайман, — жавоб қилди у.

— Унда ўт қўямиз! — деб чинқирди Азazelло, — ҳамма нарса ёнғиндан бошланган эди, энди ёнғин билан хотима ясаймиз.

— Ёнсин! — деб мудҳишона чинқирди Маргарита. Подвал дарчаси «қарс» этиб очилиб, шамол дарпардани четга сурди. Самодан қисқа ва қувноқ гулдурос эшитилди. Азazelло чангаксимон панжасини печкага тиқиб, тутаб турган бир косовни олди-да, стол ёйилган дастурхонни ёндириб юборди. Кейин уни диванда ётган бир даста эски газеталарга тутди, ундан кейин қўлёзмани ва дарпардани ёқди. Бу маҳал, чаваңдозлик қилажагидан руҳланган уста, токчадан қайсиям бир китобни олиб, унинг варақларини ёйиб ёнаётган дастурхон устига отди, китоб зумда «пов» этиб ёна бошлади.

— Ён, куйиб кул бўл, ўтмиш ҳаёт!

— Ёнинг, изтироблар! — чинқирди Маргарита.

Қирмизи аланга бутун хонаги ўз оғушига олди, шунда учовлари хонадан тутунга қўшилиб чиқишиб, гиштин зинадан мўъжазгина ҳовлига кўтарилишди. Бу ерда даставвал улар уй соҳибиникида ошпазлик қилувчи аёлнинг ерда ўтирганини кўришди, унинг атрофида бир талай картошка ва бир неча бош пиёз сочилиб ётарди. Ошпаз аёлнинг бу аҳволи тушунарли эди. Ўтинхона олдида учта қора от туёқлари билан ер кавлаб, баданлари сесканиб, пишқириб турарди. Маргарита отга биринчи бўлиб минди, ундан кейин Азazelло, энг охирида уста минди. Ошпаз аёл бир ингради-ю, чўқиниш мақсадида қўлини кўтармоқчи бўлган эди, лекин Азazelло эгарда ўтирган ерида унга дағдаға қилди:

— Нақ қўлингни кесиб ташлайман! — У хуштак чалди, шунда отлар жўка наваларини синдириб кўкка парвоз қилишди ва пастлаб учаётган қора булутни ёриб ўтиб кетишди. Худди шу пайт подвал дарчасидан

тутун бурқсиб чиқа бошлади. Пастдан ошпаз хотиннинг заифона, аянчли чинқириви эшитилди:

— Ўт кетди!..

Энди отлар Москва томлари узра учиб борардилар.

— Шаҳар билан видолашишни истайман, — деб қичқирди уста олдинда бораётган Азazelлога. Момақалдироқ унинг қолган гапини ютиб юборди. Азazelло. «майли» дегандек бош ирғади ва отини учуриб кетди. Шиддат билан бораётган суворилар сари вужуди ёмғирга тўла улкан бир булут учиб келарди.

Сайёҳлар хиёбон узра учиб боришаркан, митти одамларнинг энди томчилай бошлаган ёмғирдан ўзларини панага олиш учун ҳар томонга тумтарақай қочишаётганини кўрдилар. Суворилар тутун буруқсаётган бир ердан учиб ўтдилар. — Грибоедовдан қолгани шу эди. Суворилар зулмат оғушига чўкаётган шаҳар узра учдилар. Улардан тепада тинмай яшин чақнарди. Ниҳоят, шаҳар томлари тутаб, пастда ям-яшил далалар пайдо бўлди. Шундагина ёмғир шаррос қуйиб юбориб, учта чаваңдозни учта улкан пуфакка айлантирди.

Парвоз ҳиссиёти Маргаритага таниш бўлса ҳам, уста бу туйғудан ғофил эди, шунга кўра, кўзлаган манзилига бир зумда етиб боргани уни ҳайрон қолдирди. Бу ерда у бир одам билан видолашмоқчи эди — унинг видолашадиган бошқа ҳеч кими ҳам йўқ эди. Шаррос қуяётган ёмғир пардаси орқали у Стравинский шифохонаси биносини ҳам, дарёни ҳам, дарёнинг нариги соҳилидаги жуда яхши таниш бўлиб қолган ўрмонни ҳам дарров таниди. Улар шифохона яқинидаги сайхонликка кўнишди.

— Сизларни шу ерда кутиб тураман, — деб қичқирди Азazelло қўлларини карнай қилиб; у дам яшин шувласида кўриниб, дам зулмат қўйгина ғарқ бўларди, — тезроқ видолаша қолинг.

Уста билан Маргарита эгардан сакраб тушишиб, худди суоқ шарпалардек лип-лип кўриниб шифохона боғидан учиб ўтдилар. Яна бир зумдан кейин уста 117-хонанинг балконидаги, ўзига жуда таниш бўлиб қолган панжарани суриб ичкари кирди. Маргарита унга эргашди. Улар Иванушканинг олдига момақалдироқ гумбураётган пайтда кўринмай ва сездирмай киришди. Уста каравот ёнида тўхтади.

Иванушка бу оромгоҳга келган биринчи куни момақалдиरोқни қандай кузатиб ётган бўлса, ҳозир ҳам шу тарзда қимир этмай ётарди. Лекин ҳозир аввалги сафардагидек йиғламас эди. Ниҳоят, у балқондан кириб келган қора шарпага синчиклаб тикилди ва ёстиқдан бошини кўтариб, унга қўлларини узатди-да, шодланиб деди:

— Ие, сизмисиз? Мен бўлсам қачондан бери кутиб ётибман. Келганингиз яхши бўлди, кўшнижон.

— Ҳа, шу ердман! — деди унга жавобан уста. — Лекин, таассуфки, сизга ортиқ кўшни бўла олмайман. Мен бутунлай учиб кетяпман, сиз билан видолашгани келдим.

— Мен буни билардим, сезган эдим, — оҳистагина деди Иван ва сўради: — Сиз уни учратдингизми?

— Ҳа, — деди уста, — шунинг учун ҳам сиз билан видолашгани келдимки, кейинги пайтда фақат сиз менинг ягона суҳбатдошим эдингиз.

Иванушканинг кўнгли ёришиб деди:

— Хонамга учиб кирганингиз яхши бўлди. Мен албатта сўзимнинг устидан чиқаман, энди ҳеч қачон шеър ёзмайман. Мени энди бошқа нарса қизиқтириб қолди, — Иванушка жилмайиб, телба кўзларини қаёқларгадир тикди, — бошқа нарса ёзмоқчиман. Биласизми, бу ерда ётганимда анча-мунча нарсага тушундим.

Уста бу сўзларни эшитиб ҳаяжонланди ва Иванушканинг тўшагига омонатгина ўтириб гап бошлади:

— Бу гапингиз яхши, жуда яхши. Демак, унинг тўғрисидаги асарнинг давомини ёзасиз!

Иванушканинг кўзлари чақнаб кетди.

— Нима, ўзингиз ёзмайсизми? — шундай деб у бошини ҳам қилди ва ўйчанлик билан илова қилди: — Ҳа-я... нимага буни сўрадим, — Иванушка кўз қири билан қўрқа-писа ерга қаради.

— Ҳа, — деди уста, унинг бўғиқ овозини Иванушка танимади, — унинг тўғрисида бошқа ёзмайман энди. Мен бошқа иш билан машғул бўлман.

Узоқдан эшитилган ҳуштак момақалдироқ гумбурини босиб кетди.

— Эшитяпсизми? — сўради уста.

— Момақалдироқ гумбураляпти...

— Йўқ, мени чорлашмоқда — кетадиган пайт бўлди, — деб изоҳлади уста ва ўрнидан турди.

— Тўхтанг! Яна бир оғиз сўз, — деди Иван, — сиз ўша маъшуқангизни топдингизми? Сизга вафодорлигича қолиптими у?

— Мана у, — деб жавоб қилди уста ва деворга ишора қилди. Қора кийган Маргарита оппоқ девордан ажралиб, беморнинг тепасига яқинлашди. У каравотда ётган йигитга маҳзун кўзларини тикди.

— Шўрлик йигит, — деб товушсиз пичирлади Маргарита ва бемор устига энгашди.

— Жудаям гўзал экан, — деди Иван беҳасад, аммо бир оз ҳасрат ва қандайдир аянч билан, — ана кўрдингизми, ҳамма армонингиз ушалипти. Аммо менда ундай бўлмади, — шундай деб у ўйланиб қолди ва ўйчанлик билан илова қилди: — Балким шундай бўлгани маъқулдир...

— Ҳа, ҳа, — деб пичирлади Маргарита бемор устига яна ҳам пастроқ энгашаркан, — мана, ҳозир мен пешонангиздан ўпаман-у, кейин ҳамма нарса кўнглингиз тусагандек бўлади... гапимга ишонаверинг, буларнинг ҳаммасини ўз бошимдан кечирганман, ҳаммасидан воқифман.

Каравотда ётган йигит Маргаританинг бўйнидан кучди, шунда Маргарита уни ўпиб олди.

— Алвидо, шогирдим, — деди уста эшитилар-эшитилмас ва ҳавода эрий бошлади. У, у билан бирга Маргарита ҳам ғойиб бўлишди. Балкон панжараси ёпилди.

Иванушка безовталана бошлади. У ўрнидан туриб ўтирди, атрофига олазарак бўлиб қараб, ҳатто инграб ҳам қўйди, ўзича бир нималарни гўлдираб ўрнидан турди. Момақалдироқ тобора зўрая борарди, чамаси унинг қалбига гулув солган нарса ҳам шу момақалдироқ бўлса керак. Иванни безовта қилган яна бир нарса шу бўлдики, унинг шифохона йўлагидаги доимий сокинликка кўникиб қолган қулоғига ҳозир эшик орқасидан безовта оёқ товушлари, гўнғир-гўнғир овозлар эшитилган эди.

— Прасковья Фёдоровна! — деб чақирди у асабийлашиб ва титраб-қақшаб.

Шу заҳотиёқ хонага кириб келган Прасковья Фёдоровна Иванушкага савол маъносида ҳаяжонланиб тикилди.

— Хўш? Нима бўлди? — деб сўради у, — момақал-

дироқ безовта қиялпими? Тинчланинг, ҳечқиси йўқ... Ҳозир ёрдам кўрсатишади сизга. Мен докторни чақираман.

— Йўқ, Правскова Фёдоровна, докторни чақирманг, — деди Иванушка, Прасковья Фёдоровнага эмас, деворга ҳаяжон билан тикиларкан, — менга ҳеч нима бўлгани йўқ. Мен ўз аҳволимга тушунадиган бўлиб қолганман, сиз кўрқманг. Яхшиси, айтинг-чи, — деб дилкашлик билан сўради Иван, — ёнимдаги юз ўн саккизинчи хонада ҳозир нима бўлди?

— Юз ўн саккизинчидами? — деб сўради Прасковья Фёдоровна ва безовта кўзларини ундан олиб қоча бошлади, — ҳеч нима бўлгани йўқ, — Лекин аёлнинг овозида дудмоллик сезилиб турарди, буни дарҳол сезган Иванушка деди:

— Қўйинг, Прасковья Фёдоровна! Сиз ахир тўғрисиўз одамсиз-ку... Нима, мени тўполон қилади деб ўйлаяпсизми? Йўқ, Прасковья Фёдоровна, кўнглингиз тўқ бўлсин. Сиз гапнинг ростини айтаверинг. Мен, барибир девор орқали ҳис қиялман.

— Қўшнингиз қазо қилди ҳозир, — деб пичирлади Прасковья Фёдоровна ўзининг ҳамғўйлиги ва оқкўнгилигини тийишга қурби етмай, айтишга айтди-ю, юраги така-пука бўлиб Иванушкага ялт этиб қаради, шунда Прасковья Фёдоровна яшин шуъласидан бир зумга либос кийди. Лекин Иванушкага ҳеч нарса бўлмади. У фақат бармоғини маънодор кўтариб шундай деди:

— Ўзимам билувдим! Сизни ишонтириб айтаманки, Прасковья Фёдоровна, ҳозир шаҳарда яна бир инсон оламдан ўтди. Мен ҳатто унинг кимлигини ҳам биламан, — шундай деб Иванушка хуфиёна жилмайиб қўйди, — у аёл киши.

Ўттиз биринчи боб

ЧУМЧУҚТЕПА'ДА

Момақалдироқ дағдағасидан асар ҳам қолмади, бу маҳал бутун Москва узра улкан гумбаздай кўтарилган ранг-баранг камалак Москва дарёсидан сув ичарди. Баланд тепалиқдаги икки дарахтзор оралиғида учта қора шарпа кўринди. Эгарланган қора отларга минган Воланд, Коровёв ва Бегемот дарё ортидан то уфққача ёйилиб кетган шаҳарга, унинг фарбга қараган уйларидаги минг-минглаб деразаларда акс этаётган кечки шуъласига ва Қизлар монастирининг жимжимадор, мухташам гумбазига тикилиб турардилар.

Ҳавода шарпа эшитилди, узун қора ридо кийган Аззелло, унинг орқасидан изма-из келаётган уста билан Маргарита учовлари уларни кутиб турган уч сувори яқинида ерга индилар.

— Сизни, Маргарита Николаевна, сизни ҳам, уста, бир оз безовта қилишимизга тўғри келди, — деб гап бошлади Воланд бир оз сукунатдан сўнг, — илло мендан гина қилмассизлар деган умиддаман. Зеро бу ерга келганингиздан афсусланмайсиз. Қани, бўлмаса, — деб у ёлғиз устага мурожаат қилди, — шаҳар билан видолашинг. Жўнашимиз керак, — шундай деб Воланд оғзи карнайсимон қора қўлқоп кийган қўли билан дарё ортига ишора қилди; у ерда кун бўйи офтоб тафтида чўғдек қизиган шаҳардан кўтарилган туман, тутун, буғ қуёш шуъласидан ярақлаган беҳисоб деразалар узра муаллақ туриб қолган эди.

Уста отдан сакраб туриб, бир ўзи жар ёқасига югуриб кетди. Эғнидаги қора ридонинг этаги орқасидан ерга судралиб борар эди. Уста шаҳарга тикилиб туриб қолди. Аввалига ҳасратдан унинг юраги зирқираб оғриди, лекин бу туйғу бир зумда ўтиб кетиб, ўрнини кўнгилга тотли ғулув солувчи лўлиларга хос дарбадарлик туйғуси эгаллади.

— Мутлақо қайтмайман! Буни фаҳмлаш керак, — деб пичирлади уста ва қовжираган лабини ялади. У ўз қалбига қулоқ солиб, у ерда нима бўлаётганини аниқ

Чумчуктепа (Воробьевы горы) — Ҳозир «Ленинские горы» деган аталади. Москва Давлат университетиинг янги биноси шу тепада жойлашган.

қайд қила бошлади. Унинг қалб ҳаяжони, назарида, жуда теран ва қаттиқ ранжга айлангандек туюлди. Лекин бу ранж беқарор бўлиб чиқди, у зумда ғойиб бўлиб, такаббуруна лоқайдлик билан ўрин алмашди, лоқайдлик эса мангу ором туйғусига айланди.

Суворилар устани сукут сақлаб кутиб туришарди. Улар қора кийган бу дароз одамнинг жар ёқасида туриб қилаётган ҳар хил қўл ишораларини, гоҳ бутун шаҳар оша нигоҳ ташлаб, унинг уфқ ортидаги томонини кўрмоқчи бўлгандай бошини адл кўтаришини, гоҳ ўз оёғи остидаги пайҳон қилинган, қовжираган гиёҳларни ўрганмоқчи бўлгандай бошини ҳам қилишини кузатардилар.

Ниҳоят, юраги зиқ бўлган Бегемот сукутни бузди.

— Ижозат берсангиз, мэтр, — деб гап бошлади у, — парвоз олдидан видолашув ҳуштагини мен чалсам.

— Хонимни чўчитиб юборишинг мумкин, — деди Воланд, — ундан кейин шуни унутмаки, сен бутунги номаъқулчиликларингни барини қилиб бўлдинг.

— О, йўқ, йўқ, мессир, — деди эгарда амазонкалардек қўлини белига тираб, узун этагини ергача тушириб ўтирган Маргарита, — рухсат беринг унга, майли, чалсин. Олис сафар олдидан кўнглимга хийла гаш оралади. Гарчи инсон бу сафар ниҳоясида бахтга мушарраф бўлишини билса ҳам, шундай кўнглигашлик бўлиши табиий, тўғрими, мессир? Майли, бир кўнглимни чоғласин, бўлмаса, сафар олдидан йиғлаб юбориб, кайфиятингларни бузиб қўйишим мумкин.

Воланд бош ирғаб Бегемотга ишора қилди, мушукнинг кўнгли кўтарилиб, отдан сакраб тушди ва бармоқларини оёзига тиқиб, лунжини шиширди-да, ҳуштак чалди. Маргаританинг кулоғи шанғиллаб кетди. Унинг оти ҳуркиб, икки оёғини кўтарди, ўрмондаги дарахтлардан қуруқ шох-шаббалар тўкилди, қарға ва чумчуқлар гала-гала бўлиб осмонга кўтарилди, бурқираб кўтарилган тўзон дарё томон учди, бандаргоҳ ёнидан сузиб ўтаётган дарё трамвайидаги бир нечта йўловчининг бошидан кепкаси учиб сувга тушди. Уста ҳуштак овозидан сесканиб кетди, лекин орқасига ўгирилмади, балки қўлларини юқори кўтариб, худди шаҳарга таҳдид солаётгандек, уларни яна ҳам жадалроқ силкита бошлади. Бегемот атрофга мағрурона назар ташлади.

— Ўтироф этаман, ҳуштак чалинди, — мурувват қилгандай деди Коровьёв, — дарҳақиқат ҳуштак чалинди, лекин холисанилло гапирадиган бўлсак, ўртанича ҳуштак бўлди!

— Ахир мен регент эмасман-да, — деб жавоб қилди Бегемот виқор билан лунжини осилтириб ва дабдурасдан Маргаритага кўз қисди.

— Қани, менам бир уриниб кўрай-чи, ёшликни хотирлаб, — деди Коровьёв, қўлларини ишқашаб, бирмоқларига туфларкан.

— Лекин эҳтиёт бўл, — деди Воланд жиддий оҳанида, — биронта ҳам шахсга ҳеч қандай зиён-заҳмат етмайдиган бўлсин!

— Мессир, ишонинг, — деди Коровьёв қўлини таскига қўйиб, — бу ҳазил, фақат ҳазил бўлади. — Шунда унинг вужуди худди резинадан чалгандай бирдан юқорига чўзилди, ўнг қўлининг бармоқларини букиб ғаройиб бир шакл ясади-да, худди парма сингари чир-чир айланиб, бир ўрам тонга ўхшаб қолди, сўнг қайта ечилиб, бирдан ҳуштак чалиб юборди.

Маргарита бу ҳуштакни эшитмади, балки уни ўз кўзи билан кўрди: у ўзининг ўйноқи оти билан бирга ми газ нарига бориб тушган эди. Айни пайтда шу ерда қад кўтарган азим туп эман илдииз-пилдизи билан кўпорилиб, қулаб тушди, то дарё бўйигача бўлган ер торс-торс ёрилиб кетди. Қирғоқнинг катта бир бўлаги у ерга жойлашган бандаргоҳу ресторан билан бирга ширилиб, дарёга қулади. Дарё кўпириб тошди ва дарё трамвайини ичидаги йўловчилар билан бирга нариги ям-яшил паст қирғоққа бешикаст чиқариб қўйди. Маргаританинг ҳуркиб пишқираётган оти оёғи остига «Ҳаготиинг ҳуштагидан нобуд бўлган бир олақарға теган» этиб келиб тушди. Бу ҳуштак устани чўчитиб юборди. У бошини чангаллаганча, ҳамроҳлари томон қилиб кела бошлади.

— Хўш, — деб мурожаат қилди унга от устидан Воланд, — барча ҳисоб-китоб қилиб бўлингими? Видолашув вожиб бўлдимми?

— Ҳа, вожиб бўлди, — деб жавоб қилди уста, сўнг кўнгли таскин тошиб, Воланднинг юзига тик ва дадил қаради.

— Ана шунда Воланднинг даҳшатли овози тепалик узр-ра худди Исрофилнинг сури* янглиф баралла янгради:

— Вақт бўлди! — шундан кейин Бегемотнинг ўткир хуштаги хандон ташлаб кулгани эшитилди.

Отлар олға отилдилар ва суворилар самога парвоз қилиб шамолдек учиб кетдилар. Маргарита минган асов от ҳадеб сувлуғини кемириб, жиловни тортқиларди. Воланднинг ридоси шамолда ёйилиб зулматга бурканаётган осмон гумбази остида ҳамма сувориларга соябон бўлди. Қора соябон бир лаҳзагина елпиниб, фазо бети очилган пайт Маргарита отини учириб кета туриб орқасига ўтирилди, ўтирилди-ю, энди наинки ранго-ранг миноралар ва улар тепасида чарх уриб учиб юрган аэроплан, балки шаҳарнинг ўзи ҳам аллақачон ғойиб бўлганини кўрди, шаҳар ўрнида фақат туман қолган эди.

Ўттиз иккинчи боб

ГУНОҲДАН ЎТИШ ВА МАНГУ МАКОН

О, тангрилар, тангриларим менинг! Оқшом чоғида замин нақадар ғамгин! Ботқоқлар узра қалққан туман ғоят сирли. Буни ўша машъум туманларда адашган, ўлими олдидан кўп уқубатларни бошидан кечирган, ушбу замин узра ниҳоятда оғир юк билан парвоз қилган одамларгина билади. Буни яшашдан ҳориган одам билади. Шу боис у замин туманини унинг ботқоқ ва дарёларини асло афсусланмай тарк этади ҳамда ўзини ажал қўлига хотиржамлик билан топширади, чунки у шу ажалгина унга таскин беришини тушунади.

Сеҳрли қора отлар ҳам югуравериб ҳоришди, энди улар базўр лўкиллаб борардилар, зулмати ҳақ суворилар ортидан қувиб келиб қолган эди. Ҳаттоки тиниб-тинчимас Бегемот ҳам орқасидан қувиб келаётган қоронғи тунни ҳис қилиб, гунг бўлиб қолди; у ўткир тирноқларини эгарга ботириб, думини шамолда ҳил-пираттанча жиддий қиёфада сукут сақлаб учиб борарди. Тун ўрмону ўтлоқлар устига қора рўмон ёпаркан, олис-олисларда, пастда маънос ва хира чироқларни — Маргаритага ҳам, устага ҳам энди қизиғи қолмаган, нокерак ва бегона чироқларни ёқа бошлади. Мана, тун суворилардан ҳам ўзиб ўтди ва улар устига зулмат элаб, шумшук самонинг гоҳ у, гоҳ бу ерига юдузлар отиб, оқ доғлар ҳосил қила бошлади.

Тун тобора қуюқлашар, суворилар билан ёнма-ён парвоз қилиб, уларнинг ридоларини елкаларидан юлқиб олар, сохталикларини фош қиларди. Шу пайт возини салқин шаббодага тутиб бораётган Маргарита кўзларини очиб, ўз манзили сари учиб бораётган бу сувориларнинг қиёфалари ўзгара бошлаганини кўрди. Ўрмон ортидан қирмизи тўлиной сувориларга пешвоз кўтарилга бошлаганда эса барча фириблар барбод бўлди, муваққат жодугарлик либослари ботқоқликка тушиб, туман ичида ғарқ бўлди.

Ҳозир Маргаританинг ўнг қўлида, Воланд билан кифтма-кифт учаётган махлуққа қараб, унинг аслида таржимонга муҳтож ҳам бўлмаган сирли консультантнинг таржимони сохта Коровьёв-Фагот эканлигига ҳеч ишониб бўлмас эди. Жулдур цирк кийимида Чумчуқ тепани тарк этган Коровьёв-Фагот ўрнида энди тўқ бинафша ранг совут кийган, чехраси ҳамиша тумшайган маҳзун рицарь отнинг олтин занжирдан ясалган жиловини оҳиста шиқиллатиб елиб борарди. У нягини кўксига тираб олган, ойга ҳам қиё боқмай, нойидаги заминга ҳам парво қилмай, ўзича қандайдир ҳаёлларга ғарқ бўлиб, учиб борарди.

— Вой, нега бунчалик ўзгариб кетди у? — деб оҳиста сўради Маргарита шамолнинг ғувиллашига жўр бўлиб.

— Бу рицарь бир вақтлар ўринсиз ҳазил қилиб қўйган эди, — деб жавоб қилди Воланд юзини Маргаритага ўтириб — унинг бир кўзи оҳиста ёнарди, — унинг зиё ва зулмат тўғрисида гапириб туриб, тўқиган гажнис¹ унча яхши чиқмаган эди. Шундан сўнг у мўлжалидан ортиқроқ ва узоқроқ ҳазил қилишга мажбур бўлган. Лекин бугунги тун айни ҳисоб-китоб туни. Рицарь ҳам орани очди қилиб, ҳисобни ёпди!

Тун Бегемотнинг бароқ думини ҳам узиб, баданининг тукини ҳам юлиб олди ва уларни худди савағичдай титкилаб, ботқоқликларга сочиб юборди. Зулмат султонининг масҳарабози бўлган мушук қотмагина йигитчага, шайтон-махрамга, дунёда қиёси йўқ қизиқчига айланган эди. Энди у ҳам шўхликни ташлаб, навқирон юзини ой шўъласига тутганча жимгина елиб борарди.

¹ Тажнис — сўз ўйини.

Ҳаммадан четда Азазелло пўлат аслаҳаларини ярақлатиб учиб борарди. Ой унинг ҳам чехрасини ўзгартирган эди. Унинг бесўнақай, хунук-бедаво сўйлоқ тиши ғойиб бўлган, кўзининг ғилайлиги ҳам қалбаки бўлиб чиққан эди. Унинг иккала кўзи ҳам бир хил, бўм-бўш ва қоп-қора, юзи эса оппоқ ва совуқ эди. Энди Азазелло ўзининг асл қиёфасига — қақраган сахро иблиси, қаттол азроил қиёфасига кирган эди.

Маргарита ўзини кўра олмасди, лекин устанинг қанчалик ўзгариб кетганини аниқ кўраётган эди. Устанинг сочлари энди ой нурида оқариб, энсасида бир ўрам сочга айланган ва шамолда ҳилпираб борарди. Шамол унинг ридосини учирган пайтда, баланд кўнжли этигининг юдузсимон шпорлари гоҳ сўниб, гоҳ порларди. Уста худди навжувон шайтонга ўхшаб кўзини ойдан узмай бораркан, унга қараб ўзининг энг яхши, ардоқли танишидек жилмаяр ва 118-хонада ўрганган одатига кўра, ўзича бир нималарни ғўлдирарди.

Ва ниҳоят, Воланд ҳам ўзининг ҳақиқий қиёфасига кирган эди. У минган отнинг жилови нимадан ясалган деб сўралса, Маргарита айтиб бера олмасди, шу боис уни ой шуъласидан ясалган занжир бўлса керак деб ўйларди, отни эса — қуюқлашган зулмат, унинг ёлини — булут, сувори оёғидаги шпорларни — юдузларнинг оқ доғи деб ҳисобларди.

Улар шу зайлда теран сукутда узоқ учдилар, ниҳоят уларнинг пойи остидаги замин ҳам ўз қиёфасини ўзгартира бошлади. Шумшук ўрмонлар зулмат қаърига фарқ бўларканлар, шамширнинг дамани эслатиб, кўзга ғира-шира ташланган дарёларни ҳам ўзлари билан олиб кетдилар. Пастда маҳобатли думалоқ тошлар ялтираб кўринди, уларнинг оралари ой ёғдуси тушманлигидан зим-зиё эди.

Воланд от жиловини тортиб, уни усти ясси тоштепага кўндирди, бошқа суворилар ҳам унга эргашишди; уларнинг қулоғига от тақаларининг тош ва чақмоқтошларга урилгани эшитиларди. Ой бу майдончани оч-яшил шуъла билан чароғон қилган эди, шунга кўра, Маргарита бир лаҳзадан сўнг бу ҳувиллаган хилватгоҳда тош курсини ва унда ўтирган бошдан-оёқ оппоқ кийинган одамни кўрди. Бу одам ё қар, ёки жуда теран ўйга толган бўлса керак. Негаки, отларнинг

пойи остида тоштепанинг ларзага келганини ҳам эшитмади, натижада суворилар уни ҳеч безовта қилмай истиқболига етиб бордилар.

Ой энг яхши электр фонаридан ҳам ёруғроқ шуъла сочаётгани сабабли Маргарита курсида ўтирган одамнинг ҳадеб кафтларини бир-бирига ишқаётганини, унинг сўқирга ўхшаган кўзлари тикка тўлинойга қадалганини кўрди. Энди Маргарита ой шуъласидан у ер-бу ери милтилаётган залварли тош курси ёнида ётган қулоқлари учли жуда баҳайбат бир итни ва унинг ҳам ўз эгаси сингари ойга безовта бўлиб тикилаётганини кўрди.

Ўтирган одамнинг оёғи остида синган кўзанинг сопакалари сочилиб ётар, тўқ-қизил кўлмак ҳануз қуримаган эди.

Суворилар отларини тўхтатишди.

— Романингизни ўқиб чиқишди, — деб гап бошлади Воланд устага ўгирилиб, — фақат битта фикр айтишди: таассуфки, роман тугалланмаган. Хуллас, мен сизга ўз қахрамонингизни кўрсатгим келди. Мана, сал кам икки минг йилдирки, у шу майдончада ухлаб ўтиради, лекин кўкка тўлиной қалққан пайтларда, кўриб турибсиз, уйқусизликдан изтироб чекади. Уйқусизлик нафақат уни, шунингдек, садоқатли соқчиси — итга ҳам азоб беради. Қўрқоқлик — энг оғир иллат, деганлари агар тўғри бўлса, бу борада итда гуноҳ йўқ, десак бўлади. Зеро бу довюрак кўппак дунёда фақат бир нарсадан — момақалдироқдан қўрқар эди. Ҳай, на чора, севган одам ўз севгилисининг қисматига шерик бўлмоғи лозим.

— У нима деяпти? — деб сўради Маргарита ва хотиржам чехрасида ачиниш ифодаси намоён бўлди.

— У мудом бир гапни такрорляпти, — деган Воланднинг овози янгради, — ой ёғду сочганда ҳам менга тинчлик йўқ, вазифам — оғир вазифа, деяпти. У ухламаган пайтда доим шу гапни такрорлайди, ухлаган чоғида эса, ҳаминша битта нарсани — ой ёғдусидан яралган йўлкани туш кўради; у мана шу йўлкада юриб, маҳбус Ҳа-Ноцри билан суҳбатлашишни хоҳлайди, чунки унинг таъкидлашича, бир вақтлар, баҳорги ниссон ойининг ўн тўртинчи куни унга айтадиган гапини айта олмай қолган экан. Лекин, эвоҳ, ўша ойдин йўлкага чиқиш негадир унга ҳеч насиб бўлмапти, ҳузурига ҳам ҳеч ким келмапти. Бас, шундай экан,

илож қанча, ўзи билан ўзи суҳбатлашади-да. Аммо суҳбатга бирон янгилик киритиш керак-ку, шунга кўра, у ой ҳақида мулоҳаза қиларкан, кўпинча, ҳаммадан ҳам ўз боқийлигим ва шон-шуҳратимнинг мислсизлигини ёмон кўраман, деб қўлиб қўяди. Яна: ўз тақдиримни чувринди саёқ Левий Матвейнинг тақдирига жон-жон деб алмашган бўлардим, деб таъкидлайди.

— Бир вақтлардаги бир ой учун ўн икки минг ойдан воз кечиш — жудаям кўп эмасми? — деб сўради Маргарита.

— Яна Фрида воқеаси такрорляптими? — деди Воланд, — қўйинг, Маргарита, асло ҳаяжонланманг бу ерда. Ҳаммаси рисоладагидек бўлади, дунё ўзи шунинг замирига қурилган.

— Озод қилинг уни, — деб Маргарита худди жодугар бўлган пайтидагидек бирдан жон ҳолатда чинқириб юборди, бу чинқириқ зўридан тоғдан тош кўчиб, дўнглиқдан дўнгликка урилиб, гумбурлаганча тубсиз жар қаърига тушиб кетди. Бу — жарга қулаган тошнинг гумбурлашимиди ё иблисона қаҳқаҳанинг жарангимиди, Маргарита айта олмас эди. Нима бўлганда ҳам, Воланд Маргаритага кулиб боқаркан, шундай дерди:

— Тоғлиқ ерда бақиринг керак эмас, у кўчкига кўникиб қолган, унга парво ҳам қилмайди. Сиз, Маргарита, унинг ёнини олиб илтимос қилмай қўя қолинг, негаки, бошқа одам, у суҳбатлашиш иштиёқида бўлган одам, алақачон унинг учун илтимос қилган, — шу гапдан кейин Воланд яна устага ўгирилиб деди: — Мана, энди сиз романингизни битта жумла билан якунлашингиз мумкин!

Тош курсида ўтирган прокуратордан кўз узмасдан қимир этмай турган уста гўё шу гапни кутаётгандай икки кафтини оғзига карнай қилиб, шундай бақирдики, овозининг акс-садоси бу хилват ва тақир тоғларда қайта-қайта такрорланди.

— Озодсан! Озодсан! У сени кутмоқда!

Тоғлар устанинг овозидан момақалдироқ бунёд этдилар ва шу момақалдироқ тоғларни барбод этди. Қоя тошлардан тикланган малъун девор қулади. Фақат ясси майдончаю ундаги тош курси қолди. Девор қулаган қоқ-қоронғи жарлик узра чароғон улкан бир шаҳар намоён бўлди, неча-неча минг марта келиб кетган

тўлиной кечалари давомида гуркураб камол тошган шаҳар боғи узра қад кўтарган маъбудларнинг ҳайкаллари олгиндек товланарди. Прокуратор шунча вақт интизор бўлиб кутган ўша ойдin йўлка тўғри шу боғ сари йўналган эди, қулоқлари учли кўппак биринчи бўлиб шу йўлқадан югуриб кетди. Астари қирмизи ранг оқ ридо кийган ноиб тош курсидан туриб, ҳирқироқ, бўғиқ овоз билан бир нима деб қичқирди. Лекин унинг йиғлаётганиниям, кулаётганиниям, нима деб қичқирганини ҳам аниқлаб бўлмас эди. Унинг ўша ойдin йўлқадан ўз садоқатли кўриқчиси орқасидан югуриб кетганинигина кўришди, холос.

— Мен унинг орқасидан ўша ёққа боришим керакми? — деб сўради безовта уста, отининг жиловини силтаб қўяркан.

— Йўк, — деб жавоб қилди Воланд, — адоий тамом бўлган нарса ортидан қувиш на ҳожат?

— У ҳолда, бу ёққа? — сўради уста орқасига ўгирилиб, яқиндагина ўзи тарк этган муҳташам минорали монастырлари бўлган, уйлариининг деразаларида қуёш бўлак-бўлак бўлиб акс этган шаҳар томонни кўрсатаркан.

— У ёққа ҳам эмас, — деб жавоб қилди Воланд, шунда унинг овози қуюқлашиб, қоялар узра гумбурлади, — хаёлпараст уста! Сиз ҳозиргина озода қилиб юборган, яъни ўзингиз кашф этган қаҳрамон учрашиш иштиёқида бўлган одам романингизни ўқиб чиққан. — Шундан сўнг Воланд Маргаритага ўгирилди: — Маргарита Николаевна! Сиз уста учун энг баркамол истиқбол кашф этмоқчи бўлгансиз — биз бундан воқифмиз, илло, мен сизга таклиф қилмоқчи бўлган маслаҳат, айни пайтда, сизнинг номингиздан сиз учун Иешуа илтимос қилган нарса — яна ҳам яхшироқ. Улар икковини ўз ҳолига қўйинг, — деди Воланд уста томонга энгашиб, прокуратор югуриб кетган томонни кўрсатаркан, — уларга халал бермайлик. Эҳтимол, ўзлари бирон битимга келишар, — шундан сўнг Воланд Ершалаим томонга қараб бир қўл силтаган эди, шаҳар чироқлари сўнди.

— У ёқда ҳам, — деб Воланд орқа томонга ишора қилди, — нима қиласиз ўша подвалда? — Шунда деразаларда акс этаётган офтоб парчалари сўнди. — Нима ҳожати бор? — деб давом этди Воланд қатъий, аммо мулоийм оҳангда, — о хаёлпарастлар хаёлпарастии ус-

га, наҳот сиз эндигина гулга кирган олчалар тагида ўз маҳбубангиз билан ҳар куни сайр қилиб юришни, кечқурунлари эса Шубертнинг музыкасини тинглашни истамасангиз? Наҳот шамлар ёруғида патқалам билан асар ёзиш сизга ҳузур бағишламаса? Наҳотки сиз Фаустга ўхшаб янги гумонкул' ихтиро этиш ниятида реторта устида фикр юритишни хоҳламасангиз? Ўша ёққа, ўша ёққа йўл олинг. У ерда сизни ўз уйингиз, уйингизда кекса хизматкорингиз кутмоқда, шамлар ёқилган, ҳадемай улар ўчади, зеро сиз етиб борган заҳотингиз тонг шафағи сизни пешвоз чиқиб кутиб олади. Мана бу йўлдан, уста, мана бу йўлдан боринг. Алвидо! Мен кетдим.

— Алвидо! — деб баравар қичқиришди Маргарита билан уста. Шунда қора ридога ўралган Воланд йўл қолиб, тўғри бориб тубсиз жар қаърига қулади, мулозимлари ҳам унинг орқасидан жарга гумбурлаб йиқилишди. Шунда атрофдаги қоялар ҳам, майдонча ҳам, ойдin йўлка ҳам, Ершалаим ҳам — ҳаммаси ғойиб бўлди. Қора отлар ҳам кўздан йўқолди. Шу пайт уста билан Маргарита ваъда қилинган тонг шафағини кўрдилар. У шу оннинг ўзида, ярим кечада, тўлиной порлаб турган пайтда бошланди. Уста ўз маҳбубаси билан бирга тонгнинг илк шуъласидан баҳраманда бўлиб, ҳаммаёғини йўсин ўраган тош кўприкчадан ўта бошладилар. Жилға ошиқ-маъшуклар орқасида қолди, энди улар қумли йўлдан юриб кетдилар.

— Сукунатга қулоқ сол, — дерди Маргарита, унинг ялангоёқлари остида қум шувилларди, — ҳаётингда сенга насиб этмаган нарса — сукунатни тинглаб ҳузур қил. Қара, ҳув ана сенга туҳфа этилган мангу маконинг. Унинг уч табақали деразасини, томигача кўтарилган ток навдаларини кўряпман. Мана шу сенинг уйинг, мангу маконинг. Биламан, кечқурунлари олдингга ўзинг хуш кўрган, сени қизиқтирган ва дилингни оғритмайдиган одамлар келишади. Улар сен учун созлар чалишади, қўшиқлар куйлашади, шамлар ёқилганида хонангнинг қандай рангда эканлигини кўрасан. Сен ҳар куни кечқурун ёғи чиқиб кетган ўша абадий қалпоғингни кийиб, лабларингда табассум билан пинакка кетасан. Уйқу сенга дармон беради, сен доно мулоҳазалар юритасан. Аммо мени энди ёнингдан қувиб юбора олмайсан. Сенинг оромингни мен муҳофаза қиламан.

Шундай дерди Маргарита уста билан бирга унинг мангу макони сари бораркан, устанинг назарида, Маргаританинг сўзлари ҳозиргина орқада қолган жилға сингари оҳиста жилдираётгандек эшитиларди, шунда устанинг хотираси — беҳисоб уколларга бардош берган бесаранжом хотираси аста сўна бошлади. Кимдир устани озодликка чиқараётган эди, худди унинг ўзи ҳозиргина ўзи яратган қаҳрамонини озод қилгани каби. Мана, мангу ер қаърига кириб кетди ўша қаҳрамони — якшанбага ўтар кечаси гуноҳи кечирилган мунажжимзода, Иудеянинг бадқаҳр бешинчи прокуратори чавандоз Понтий Пилат.

ХОТИМА

Хўш, ўша шанба оқшоми, кун ботар чоғда Воланд ўз мулозимлари билан Чумчуқ тепадан учиб ғойиб бўлгач, Москвада нималар бўлган эди?

Бутун пойтахтнинг ақл бовар қилмайдиган миш-мишлардан анча вақтгача худди чўп тиқилган ари уяси каби ғувиллагани ва бу миш-мишлар кўз очиб-юмгунча вақт ўтмай, мамлакатнинг энг йироқ, хилват ғўшаларигача етиб боргани ҳақида гапириб ўтирмаса ҳам бўлади, зеро ўша тутуриқсиз миш-мишларни такрорлашдан ҳазар қилади киши.

Ушбу ҳаққоний сатрларни ёзаётган камина шахсан ўзим поездда Феодосияга кетатуриб, Москвада бирваракайига икки минг киши театрдан қип-яланғоч ҳолда кўчага чиққани ва шу аҳволда уй-уйларига таксомоторларда жўнаб кетгани ҳақида ўз қуловим билан эшитдим.

Сутга навбатда турганлар орасида, трамвайларда, магазинларда, квартиралар ва уларнинг ошхоналарида, ҳам узоққа, ҳам шаҳар чеккасига қатновчи поездлардаю уларнинг бекатларида, боғ ҳовлилару пляжларда — ҳамма ерда «Шайтон...» деб пичирлаган овозлар эшитиларди.

Турган гапки, аҳолининг энг фаросатли, энг маданиятли намояндалари шайтон ҳақида бутун пойтахтга ёйилган бу гаплардан ўзларини четга олишар ва ундай миш-мишлар устидан кулишиб, уларни тарқатиб юрганларни тартибга чақиришга уринардилар. Лекин факт фактлигича қолади, дейдилар, бинобарин, исботламасдан туриб уни рад этиш асло мумкин эмас, кимлардир пойтахтда бўлган. Грибоедовнинг куйиб кул бўлгани, ундан бошқа юз берган яна жуда кўп воқеалар шайтон ҳақида тарқалган миш-мишларнинг ростлигидан далолат бериб турарди.

Маданиятли кишилар, бу — ўз касбининг пири бўлган кўзбойлоқчи ва ғойибдан хабар берувчи ромчилар тўдасининг иши, деб тергов аҳлининг фикрини тасдиқладилар.

Турган гапки, бу тўдани тутиш учун Москвада ҳам, ундан ташқарида, олис-олис ерларда ҳам жадал равишда, кескин чоралар кўрилди, бироқ минг афсуски, бу тадбирлар ҳеч қандай натижа бермади. Ўзини Воланд деб атаган шахс ва унинг шериклари ғойиб

бўлишиб, шундан кейин Москвага ҳам бошқа қайтиб келишмади, бошқа ҳеч бир ерда ҳам қораларини кўрсатишмади. Натижада, ўша Воланд хорижга қочган, деган мулоҳаза туғилди, лекин у ёқларда ҳам ундан ҳеч бир дарак бўлмади.

Воланд иши юзасидан бошланган тергов узоқ давом этди. Ахир бу ўта қабиқ иш эди-да! Унинг дастидан, наинки тўртта уй ёниб кул бўлди, наинки юзлаб одамлар телба бўлиб қолди, ҳатто ўлганлар ҳам бор эди. Улардан иккитаси ҳақида: Берлиоз билан анави Москванинг диққатга сазовор ерлари билан ажнабийларни таништириш бюросининг бахти қаро ходими собиқ барон Майгель ҳақида дадил гапириш мумкин. Ахир, улар чинданам ўлдирилган эдилар-да. Майгелнинг куйган суяклари Садовая кўчасидаги уйнинг 50-квартирасидан ёнғин ўчирилгач топилди. Ҳа, қурбонлар бўлган ва бу қурбонлар тергов қилишни талаб этардилар.

Лекин Воланд пойтахтни тарк этиб чиқиб кетгандан кейин ҳам қурбонлар бўлди, энди, айтишга тил бормади, қора мушукларга қирғин кела бошлади.

Одамзодга ҳам вафодор, ҳам фойдали бўлган бу ювош жониворларнинг тахминан юзга яқини мамлакатнинг турли ерида отиб ташланди, ёки ўзга усул билан маҳв этилди. Ҳаддан ташқари расвою радди бало қилиб ташланган ўн бештача мушук ҳар хил шаҳарда милиция бўлимига олиб келинди. Масалан, Армавирда бир гражданин ўша бегуноҳ жониворлардан бирини, олдинги икки оёғини боғлаб, милицияга судраб борган.

Ўша гражданин, ўз одати бўйича, атрофга олазарак бўлиб, ўғринча энди ўзини майса орасига урмоқчи бўлиб турган мушук устига ўзини ташпа ташлаган-у, уни боғлаш учун бўйнидан галстугини ечаркан, жаҳл билан дағдаға қилиб деган: — Аҳ-ҳа! Энди бизнинг Армавирга ҳам ташриф буюриптилар-да, жаноб кўзбойлоқчи? Йў-ўқ, бу ерда сиздан кўрқадиган аноий йўқ. Ўзингизни гунг қилиб кўрсатмай қўя қолинг. Кимлингиз бизга отнинг қашқасидай маълум!

У гражданин жониворнинг яшил галстук билан чамбарчас боғланган олдинги оёқларидан судраб, уни орқа оёқда юришга мажбур қиларкан, йўл-йўлакай ундан дўнг олиб борган. Кўчада ўйнаб юрган болалар бу ҳолни кўриб, қийқиришиб унга эргашилган.

— Сиз, — деб қичқирган гражданин, — бас қилинг, бас қилинг майнавозчиликни! Овора бўласиз! Ҳамма одамларга ўхшаб икки оёқда юраверинг!

Шўрлик қора мушук эса алам тўла кўзларини кўкка тиккан холос. Гапириш қобилиятидан маҳрум бўлиб дунёга келган бу жонивор, турган гашки, ўзини оқлашга ожиз эди. Хайрият, бахти бор экан, бечорани қутқариб қолишган. Бунинг учун у биринчи навбатда милицияга, ундан кейин ўз эгаси муҳтарам бева камширга миннатдорчилик билдириши керак. Мушукни милиция бўлимига олиб борган гражданиннинг ғирт мастлиги бир зумда маълум бўлган-у, унинг берган гувоҳликлари шубҳали бўлиб туюлган. Бу орада мушугини тутиб олиб кетишганини кўшниларидан эшитган кампир милиция бўлимига югуриб, айна вақтида етиб келган. Кампир мушуги ҳақида кўп мақтов сўзлар айтиб, уни беш йилдан бери, яъни мушук болалик пайтидан билиши, унга худди ўзига ишонгандай ишониши ҳақида кафолот берган ва мушугининг ҳеч қачон ҳеч қандай эгри иш қилмагани, Москвага ҳам ҳеч қачон бормаганини далиллар билан исботлаб берган. Кампирнинг айтишича, мушуги шу Армавирда туғилиб, шу ерда ўсиб улғайган, сичқон тутишдан ҳам шу ерда сабоқ олган.

Ниҳоят, мушук бандилиқдан озод қилиниб, эгасига қайтарилган, лекин хато ва тухмат азобини ўз бошидан кечиргандан кейингина озод бўлган у шўрлик.

Мазкур найранглар оқибатида наинки мушуклар, ҳатто баъзи одамлар ҳам жузъий кўнгилсизликларга дуч келишди. Ҳибсга олишлар юз берди. Қисқа муддатга қамалганлар орасида: Ленинградда — Вольман ва Вольер деган гражданилар, Саратов, Киев ва Харьковда — Володин фамилияли уч киши, Қозонда — Волох, Пензада эса мутлақо номаълум сабабларга кўра, химия фанлари кандидати Ветчинкевич деган одам қамоққа олинди. Шуниси борки, у дароз бўйли, қорачадан келган, қора соч одам эди.

Бир гражданинни Белгород бекатида Севастополь поезидан қўлларини боғлаб олиб тушишди. У ўз ҳамроҳларига қарга ўйинида аломат фокуслар кўрсатган экан.

Ярославда эса айна тушлик пайтида бир гражданин ҳозиргина устадан олган примус билан ресторанга кирган. Икки эшикоғаси уни кўра солиб, ўз

постларидан ура қоча бошлаганлар, улар орқасидан эса ресторан ходимлари ва барча хўрандалар югуриб қолишган. Худди шу маҳал кассир аёлнинг галадонидаги пулнинг ҳаммаси номаълум сабабларга кўра бирдан ғойиб бўлган.

Яна кўп ҳодисалар содир бўлган — ҳаммасини эслаш қийин. Хуллас, ақл бовар қилмайдиган ишлар юз берган эди.

Тергов аҳлига минг офарин. Улар наинки жиноятчиларни тутиш, шунингдек, уларнинг барча кирдикорларини изоҳлаб бериш учун қўлларидан келган ҳамма ишни қилишди. Ҳар битта ҳодиса изоҳлаб берилди. Биз бу изоҳларни ғоят бамаъни ва рад этиб бўлмайдиган изоҳлар деб эътироф этмай иложимиз йўқ.

Тергов аҳли ва тажрибали психиаторларнинг таъкидлашларича, ўша жиноятчи тўданинг аъзолари ёки улардан биронтаси (бу борада кўпчилик Коровьёвни назарда тутар эди) ўзларини ўз турган ерларида эмас, бошқа — сохта ерда тургандек қилиб кўрсатишга қодир, энг иқтидорли гипнозчилар бўлишган. Бундан ташқари, улар ўзларига рўпара келган одамларга, айрим буюму одамларни ҳақиқий турган еридан бошқа жойда деб уқдира олишган ва аксинча, одамларнинг кўзи олдида турган буюм ва шахсларни уларнинг назаридан яширишга қодир бўлишган..

Шундай изоҳлар натижасида содир бўлган ҳамма ҳодиса, ҳаттоки одамларни қаттиқ ҳаяжонга солган ва изоҳлаш тамомила мушкул бўлган 50-квартира воқеаси, яъни пистолетлардан ўққа тутилган мушукка не сабабдан ўқ қор қилмаганлиги ҳам ойдинлашди.

Табиийки, ҳеч қандай мушук қандилга осилиб олмаган ва ҳеч бир жонзод у ердан туриб ўқ отмаган, билъакс, жиноий ишга қўл урган пайтларда одамларга ўз таъсир кучини ўтказиш қобилиятига эга бўлган найрангбоз Коровьёв ўқ отаётганларнинг орқасида туриб олиб, уларнинг дилига, мушук қандилга осилиб олиб ўқ отмоқда, деган фикрни солган ва уларни мазах қилиб бўшлиққа қарата ўқ узишга ундаган. Квартирага бензин сепиб ўт қўйиб юборган ҳам шу Коровьёвнинг ўзи бўлган.

Маълумки, Стёпа Лиходеев мутлақо Ялтага учиб кетмаган (бу найранг ҳатто Коровьёвнинг ҳам қўлидан келмасди), у ёқдан ҳеч қанақа телеграмма ҳам юбормаган. У заргар бевасининг квартирасида Коровьёв

кўрсатган фокусдан (сиркаланган қўзиқоринни санчқига илиб еяётган мушукдан) қўрқиб ҳушидан кетганча, то Коровьёв, масхара қилиш мақсадида, унинг бошига кигиз шляпа кийдириб Москва аэродромига жўнатгунча шу ерда ётган, айни пайтда Коровьёв Стёпани кутиб чиққан жиноий қидирув вакиллари-нинг дилига Стёпа Севастополдан учиб келган аэропландан тушади, деган фикрни солган.

Тўғри, ялга жиноий қидирув бўлими ялангоёқ Стёпани қабул қилиб олгани ва унинг тўғрисида Москвага телеграммалар юборганини тасдиқлаган эди, лекин шунга қарамай, ўша телеграммалардан биронтасининг ҳам нусхаси топилмади, натижада, гипнозчилар тўдаси ниҳоятда олис масофадаги, нафақат айрим шахсларни, ҳатто гала-гала одамларни ҳам гипноз қилиш қобилиятига эга, деган кўнгилсиз, лекин ниҳоятда собит хулоса келиб чиқди бундан. Демак, жиноятчилар мазкур шароитда руҳияси энг мустаҳкам одамларни ҳам жинни қилиб қўйишлари мумкин экан.

Энди, партерда ўтирган бегона одамнинг чўнтагидан бир даста қарта чиққани ёки аёллар эгнидаги кўйлақларнинг ғойиб бўлиши, ёхуд миёвловчи берет ва шу каби қанчадан-қанча икир-чикир воқеалар масаласига келсак, улар гапириб ўтиришга ҳам арзимайди! Бунақа найрангни, шу жумладан, конференсьенинг бошини узишдек оддий найрангни ҳам, ҳар қандай ўртамиёна мутахассис-гипнозчи ҳар қанақа саҳнада намойиш қила олади. Гапирувчи мушук ҳам хамирдан қил суғургандек осон иш. Одамларга бундай мушукни намойиш қилиш учун ғойибдан дарак беришга қодир ромчиликнинг дастлабки сабоқларини ўзлаштиришнинг ўзи кифоя. Коровьёв маҳоратининг эса бу дастлабки сабоқдан анча олдинлаб кетганига ҳеч ким шубҳа қилмайди.

Ҳа, масала бу ерда даста-даста қарталарда ҳам, Никонор Ивановичнинг портфелидан чиққан сохта хатларда ҳам эмас. Буларнинг бари арзимас нарсалар. Берлиозни трамвайга бостириб ўлдирган шу — Коровьёв эди. Шоир Бездомний шўрликни жинни қилган ҳам, кейин унинг беҳаловат уйқусида кўҳна Ершалаимни, офтобда жизғанак бўлиб ётган Тақир Тепада устунларга боғланган учта қатилни туш кўришга мажбур этган ҳам шу эди. Кейин Маргарита Николаевна билан унинг уй ходимаси Наташани Москвадан учиб

чиқиб кетишга мажбур қилган ҳам шу Коровъёв ва унинг шериклари бўлди. Дарвоқе, терговчилар бу ишга ниҳоятда катта эътибор беришди. Уларнинг олдидан, бу икки аёл қотиллару ўт қўювчилар томонидан ўғирлаб кетилганми ё улар ўша жиноятчилар тўдасига ўз ихтиёрлари билан қўшилишганми, деган жумбоқни ечиш вазифаси турар эди. Мана, ниҳоят, улар Николай Иванович берган тутуриқсиз ва чалкаш гувоҳликларга суянган ҳолда ҳамда Маргарита Николаевнанинг жодугар бўлиб кетяпман деган мазмулда эрига ёзиб қолдирган хатини назарда тутиб, Наташанинг ўз кийим-бошларидан биронтасини ҳам олмай ғойиб бўлганини ҳисобга олиб, уй бекаси билан унинг ходимаси ҳам кўпчилик одамлар сингари гипноз қилинган ва шу шароитда босқинчилар томонидан ўғирлаб кетилган деган хулосага келдилар. Жиноятчиларни бу икки аёлнинг гўзаллиги ром қилган бўлса ажаб эмас, деган мулоҳаза (мутлақо тўғри мулоҳаза) ҳам йўқ эмас эди.

Лекин бир нарса: ўзини уста деб юритган телба одамни психиатрия шифохонасидан ўғирлаб олиб кетишга жиноятчиларни нима мажбур қилгани аниқланмай, мавҳумлигича қолди. Шунингдек, ўғирланган беморнинг фамилиясини ҳам билиб бўлмади. Шу зайлда у «Биринчи корпусдаги бир юз ўн саккизинчи» деган ўлик лақаб билан мангу дом-дараксиз кетди.

Шундай қилиб, ҳамма нарса ойдинлашди, тергов ҳам ибтидоли ҳар бир нарса каби ўз ниҳоясига етди.

Орадан бир неча йил ўтиб, одамлар Воландни ҳам, Коровъёвни ҳам, уларнинг қолган шерикларини ҳам унута бошлашди. Воланд билан унинг ҳамитовоқларидан жабрланганлар ҳаётида кўпгина ўзгаришлар юз берди, лекин бу ўзгаришлар қанчалик майда ва аҳамиятсиз бўлмасин, барибир уларни қайд қилиб ўтмоғимиз лозим.

Чунончи, Жорж Бенгальский шифохонада уч ой ётиб тузалиб чиқди, лекин Варьетеданинг хизматидан бўшашга мажбур бўлди, ҳолбуки, бу пайтда театрга томошабин ёпирилиб келадиган бўлиб қолган эди — жодугарлик ва унинг фош этилиши сеанси ҳануз одамлар хотирасидан ўчмаган эди-да. Ҳа, Бенгальский Варьетедан бўшади, чунки ҳар куни кечқурун икки минг киши олдига чиқиб, уларнинг: ўзингизни қачон

яхшироқ ҳис қиласиз; каллангиз борлигидами ё йўқ пайтидами? — деб берган таҳқиромуз саволларини муттасил эшитиш унга жуда оғир ботарди.

Ундан ташқари, конференсьенинг ўз касби учун сув билан ҳаводек зарур бўлган аввалги хушчақчақдиги анча чекланиб қолган эди. У ҳар йили баҳорда ваҳимага тушиб, бирдан бўйнини чангаллаб оладиган, атрофига олазарак бўлиб қўрқа-писа қараб, йиғлаб юборадиган нохуш ва дардли бир одат чиқарган эди. Бу тутқаноқнамо дард ўтиб кетарди албатта, аммо шунга қарамай, бундай иллат билан аввалги ишда ишлаб бўлмас эди, шунга кўра у истеъфога чиқиб, ўз жамғарган пулига камтарона кун кечира бошлади: тахминича, бу пули ўн беш йилга етиши керак эди.

Варенухага келсак, у барча театр маъмурлари орасида ҳам ўзининг бениҳоя ҳозиржавоблиги ва серилтифотлиги билан кўпчилик театр шайдоларининг меҳрини қозонган эди. Масалан, контрамарка сўраб келадиганлар уни фақат валинеъматим деб чақирардилар. Варьетегани ким қай маҳал телефон қилмасин, ҳаминша трубкадан: «Қулоғим сизда», — деган мулоим ва ҳазин овозни эшитарди. Варенухани чақириб берсангиз, деб илтимос қилинадиган бўлса, яна ўша овоз шоша-пиша: «Хизматингизга тайёрман», — деб жавоб қиларди. Лекин Иван Савельевич ўзининг бу хушмуомалалигидан кўп азоб чекардиям.

Стёпа Лиходеевга ҳам энди Варьетедани ўтириб телефон қилиш насиб бўлмади. Уни, саккиз кун шифохонада ётиб чиққанидан сўнг, дарҳол Ростовга жўнатишди, у ерда унга катта бир гастрономнинг мудири лавозимини беришди. Овозаларга қараганда, у портвейн ичишни ташлаб, ҳозир фақат қарағай гулкуртаги солинган арақ ичармиш, бунинг натижасида, жуда соғлом бўлиб кетганмиш. Яна у қизлардан ўзини олиб қочадиган ва камгап бўлиб қолишти.

Степан Богдановичнинг Варьетедан олиниши гарчи Римскийнинг кўп йиллик ширин орзуси бўлса ҳам, энди, бу ҳол юз берганида, у қувона олмади. Жудаям мункиллаб чол бўлиб қолган, калласи сарак-сарак қилувчи бу молия директори шифохонадан чиқиб, Кисловодскда дам олди, у ердан қайтиб келиши ҳамоно Варьетедан бўшаш ҳақида ариза берди. Қизиги шундаки, аризасини Варьетегани унинг хотини олиб келди. Григорий Даниловичнинг

эса ой шуъласига гарқ бўлган, бир кўзи дарз дераза дарчасидан худди резинкадай чўзилиб унинг пастки илгагини очмоқчи бўлган ўлик қўлни кўрган ўша бинога энди ҳатто кундуз куни ҳам қадам кўйишга юраги бетламас эди.

Римский Варьетедан бўшагач, Замоскворечьедаги болалар кўфирчоқ театрига ишга кирди. Бу театрда энди унга акустика масаласида муҳтарам Аркадий Аполлонович Семплеяров билан учрашиш насиб бўлмади. Чунки уни ҳаш-паш дегунча Брянска кўчиришиб, кўзиқорин тайёрлаш пунктига мудир этиб тайинлашган эди. Мана, энди москваликлар ҳар хил навдаги тузланган, сиркаланган кўзиқоринларни мазза қилиб истеъмол қилишаркан, бу кўчиришдан бениҳоя мамнун бўлмоқдалар. Ўтган ишга салавот-у, лекин очигини айтадиган бўлсак, Аркадий Аполлоновичнинг акустика бобидаги фаолиятида ҳеч иши ўнгидан келмаган, уни яхшилаш учун қилган барча хатти-ҳаратлари зое кетган эди.

Театр билан алоқани узганлар сафига Аркадий Аполлоновичдан ташқари яна Никонор Иванович Босойни ҳам киритиш мумкин, ваҳоланки, гарчи у, текин билетга ишқивоз бўлса ҳам, театрга асло дахлдорлиги йўқ эди. Ҳозир Никонор Иванович наинки биронта театрга (хоҳ у пулли бўлсин, хоҳ текин) боради, ҳаттоки ҳамсуҳбатлар даврасида театр мавзуида гап очилгудек бўлса, ранги қув ўчиб кетадиган бўлиб қолган. У нафақат театрни, шунингдек шоир Пушкинни ва истеъдодли артист Савва Потапович Куролесовни ҳам жинидан ортиқ ёмон кўриб қолган эди. Айниқса, Куролесовни шунчалик ёмон кўрардики, ўтган йили газетада, унинг истеъдоди айни камолга етган чоғда дунёдан кўз юмгани ҳақидаги таъзияномани қора рамка ичида ўқиб қолиб, Николай Иванович чўғдек қизариб кетган ва сал бўлмаса ўзи ҳам ўша Савва Потапович орқасидан йўрга чиқараёзган эди, кейин у: «Ажаб бўпти!» — деб бақариб юборганди. Бу ҳам кифоя қилмай, Никонор Иванович ўша куни кечқурун Садовая кўчасига ёғду сочаётган тўлиной билан бир ўзи улфатчилик қилиб, эсидан оғгунгача ичиб фирт маст бўлганди, зеро таниқли артистнинг ўлими қатор нохуш ҳодисаларни эслатган эди унга. Никонор Иванович ҳар қадаҳ кўтарган сари, ўзи мушоҳада қилган одамлар сафи узая бордики, бу малъун қиёфалар са-

фида Герардович Дунчиль ҳам, гўзал Ида Геркулановна ҳам, уришқоқ розлар эгаси малласоч одам ҳам, софдил Николай Канавкин ҳам бор эди.

Хўш, ана шу одамларнинг ҳоли нима кечди экан? Ие, саломатликлари керак! Уларга ҳеч нима бўлгани йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки улар ҳеч қачон ҳаётда бўлган эмас, шунингдек, истараси иссиқ конферансье-артист ҳам, театрни ўзи ҳам, валюталарни ертўлага яшириб чиритиб ётган хола — қурумсоқ кампир Пороховникова ҳам, инчунун, олти карнайлару суллоҳ ошпазлар ҳам бўлмаган. Буларнинг ҳаммасини палид Коровьевнинг таъсирига учган Никонор Иванович тушида кўрган эди. Тушга кирган шу қиёфалар орасида ягона тирик одам айнан ўша артист Савва Потапович бўлиб, у ҳам радиога кўп чиқиб турганлиги сабабли Никонор Ивановичнинг хотирасига сингиб кетган ва шу боис унинг тушига кирган эди.

Унда, балки Алоизий Могарич ҳам бўлмагандир? Э, йўқ! Бу шахс нафақат бўлган, ҳатто ҳозир ҳам яшаб турипти, яна айнан Римский истеъфо берган ўрин, яъни Варьете директори лавозимида ишлаб турипти.

У Воланд ҳузурда бўлгач, тахминан бир кеча-кундуздан кейин ҳушига келиб, ўзини Вяткага етай деб қолган поездда кўрган ва ўзининг негадир эси оғиб, Москвадан бош олиб чиқиб кетганини, боз устига, шим кийишни унутиб, ҳеч кераги бўлмаган уй дафтари уни ўғирлаб келганини фаҳмлаган. Кейин у жуда катта пул эвазига проводникдан битта яғири чиқиб кетган эски шим сотиб олиб, Вяткадан орқасига қайтган. Лекин, эвоҳ, ўзи истиқомат қилиб турган уйни топа олмаган. У чолдеворни ёнги шип-шийдам қилиб ялаб кетган эди. Бироқ Алоизий ғоят уддабурон одам эди, шунга кўра, икки ҳафтадан кейин у Брюсов тор кўчасида чиройли бир хонага жойлашиб олди, яна бир печа ойдан кейин эса у, кўрибсизки, Римскийнинг кабинетидан ўтирибди-да. Илгари Римский Стёпаннинг дастидан қанчалик машаққат чеккан бўлса, энди Варенуха Алоизийнинг дастидан шунчалик қийналиб жигибийрон бўларди. Ҳозир Иван Савельевич фақат, зора-мора бу Алоизийни Варьетедан олиб бирон ерга гумдон қилишса, деган армон билан яшарди, чунки унинг қадрдон ёр-дўстлари даврасида пичирлаб айтган гапларига қараганда, «умри бино бўлиб, Алоизийга ўхшаган аб-

лаҳни ҳеч қачон кўрмаганмиш ва бу малъун Алоизийнинг қўлидан ҳар қанақа бадкорлик келармиш».

Эҳтимол маъмур чинданам ғаразгўй одамдир. Чунки Алоизийнинг биронта бадкорликка қўл ургангани ҳеч ким кўрмаган, умуман, у ҳеч қандай иш қилмаган, агар буфетчи Соковнинг ўрнига янги бир одам тайинланганини ҳисобга олмасак. Андрей Фомич Соков эса Воланд Москвада пайдо бўлганидан кейин ўн ойча вақт ўтгач МДУнинг Биринчи шифохонасида жигар рақидан вафот этди.

Ҳа, орадан бир неча йил ўтди ва ушбу китобда ҳаққоний тасвирланган воқеалар хиралашиб, одамлар хотиридан ўчиб кетди. Лекин айрим кишиларнинг хотирасидан ҳамон ўчмаган эди у воқеалар.

Ҳар йили баҳорда тантанали тўлиной оқшомида Патриарх кўли бўйидаги жўка дарахтлари тагида ўттиз-ўттиз икки ёшларга кирган бир одам пайдо бўлади. Одмигина кийинган бу малласоч, кўккўз одам — тарих ва фалсафа институтининг ходими профессор Иван Николаевич Понирёвдир.

Бу ерга келиб, у ҳар доим битта скамейкага — ўша машъум оқшомда, ҳозир ҳамма унутиб юборган Берлиоз билан ўтирган скамейкага ўтиради. Ҳа, ўшанда умрининг охирига дақиқаларини яшаётган Берлиознинг кўзига ой прача-парча бўлиб бўлинаётгандек туюлган эди.

Энди эса у бир бутун — тўлиной бўлиб, кунботар чоғда оқ, ундан кейинроқ — бетида аждарваш доғ ҳосил қилган заррин тусга кириб собиқ шоир Иван Николаевичнинг боши узра сузар ва айна пайтда юксак самода бир ерда муаллақ қотиб турарди.

Иван Николаевичга ҳамма нарса аён, у ҳамма гапдан воқиф, ҳамма нарсани тушунади. У ёшлигида бадкирдор гипнозчилардан талафот кўрганини, шундан кейин даволаниб, ахири шифо топганини ҳам билади. Лекин шу билан бирга, у баъзи мушкулотларни енга олмаслигини ҳам билади. Чунончи, у мана шу баҳорги тўлиной оқшоми таъсиридан ўзини ихота қилишга ожиздир. Шу пайт яқинлашиб келиши билан, бир замонлар жоме тепасидаги беш шамли қандилдан баландда муаллақ турган тун ёритгичи тўлишиб олтин ранг касб этадию Иван Николаевич безовта бўлиб, асабийлашади, иштаҳаси бўғилади, уйқуси қочади ва ойнанинг тўлишишини кута бошлайди. Тўлиной оқшоми

келганда эса ҳеч бир куч уни уйда ушлаб қола олмайди. Кечга яқин у уйдан чиқиб, тўғри Патриарх кўли томон йўл олади.

Иван Николаевич бу ердаги скамейкада ўтирар экан, энди ўзи билан ўзи ошкора гаплашади, папирос чекади, сузук кўзларини гоҳ ойга, гоҳ ёдида яхши сақланиб қолган ўша машъум турникетга қаратади.

У шу зайлда бир-икки соат ўтириб, кейин ўрнидан туради-да, ҳар гал битта маршрут бўйича, яъни спиридоновкадан ўтиб Арбатга уланган тор кўчалар томон йўл олади, лекин унинг маъносиз боқувчи кўзлари бу пайт ҳеч нарсани кўрмайди.

У нефть дўкони ёнидан ўтиб, кўҳна газ фонуси қийшайиб осилиб турган муюлишдан бурилади ва шу ердаги панжара девор олдига оёқ учида юриб боради. Панжара ортида ҳали яшил либос кийиб улгурмаган муҳташам боғ бўлиб, боғ ўртасида готика услубида¹ қурилган иморат қадр кўтарган. Иморатнинг уч табақали деразалар ўрнатилган бўртиқ хонали томони ой ёғдусига чўмган, нариги томони эса қоп-қоронғи.

Профессор бу ерга уни нима бошлаб келаётганини ҳам, бу бинода ким яшашини ҳам билмайди, лекин тўлиной оқшомида ўз раъйига қарши иш тутмаслиги кераклигини яхши билади. Бундан ташқари, у панжара ортидаги боғда мудом муқаррар бир манзаранинг шоҳиди бўлишини ҳам билади.

Ҳар гал бу боғда у пенсне таққан, жиккак соқол, юз тузилиши хиёл чўққаникига ўхшаб кетувчи басавлат бир кекса одамнинг скамейкада ўтирганини кўради. Иван Николаевич шу бинода истиқомат қилувчи бу одамни ҳаммаша бир алпозда: кўзларини ойга тикиб, хаёл суриб ўтирган ҳолда кўради. Иван Николаевичга яна шу нарса маълумки, бу кекса одам ойга тўйиб-тўйиб қараб олгач, нигоҳини албатта бўртиқ хона деразасига қаратади ва худди ҳозир дераза табақалари очилиб, у ерда ғайриоддий бир нарса пайдо бўлишини кутаётгандай, кўзини лўқ қилиб ўтираверади.

Бундан кейин рўй берадиган ҳамма воқеани Иван Николаевич ёд билади. Энди у албатта энгашиб, панжара панасига яхшироқ беркиниб олиши

¹ Готика услуби — Европада ўрта асрларда ривожланган меъморчилик услуби.

керак, зеро скамейкада ўтирган одам безовталаниб, ҳозир бошини ҳар томонга бура бошлайди, парижон кўзларини ҳавога тикиб, бир нималарни тутмоқчи бўларкан, албатта, ҳузурланиб жилмаяди, кейин қандайдир эзгу ҳасрат билан хўрсиниб, кўлларини бир-бирига уради-да, баралла овоз билан оддийгина қилиб гўлдирай бошлайди: — Венера! Венера!.. Эҳ, фирт аҳмоқ эканман!..

— Ё тангрилар, тангрилар! — деб пичирлайди шунда Иван Николаевич, панжара ортида биқиниб ўтираркан, ўтдек порлаётган кўзларини бу сирли нотаниш қариядан узмай, — мана, ойнинг яна бир қурбони... Ҳа, бу ҳам худди мен сингари ойнинг яна бир қурбони.

Скамейкада ўтирган одам эса бу пайт нутқини давом эттиради: — Фирт аҳмоқман! Нега, нега ўша жондон билан учиб кетмадим? Нимадан қўрқдим ўзи, мен қари эшак! Хужжатларни тўғрилагандим! Эҳ, энди хап ўтириб чидайсан, қари тентак!

Шу пайт бинонинг ой ёғдуси тушмаган қоронғи томонида дераза тарақлаб очилиб, қандайдир оқ нарса кўринади-ю, аёл кишининг хунук овози эшитилади:

— Николай Иванович, қаердасиз? Бу қанақа қилиқ? Нима, безгак касалига мубтало бўлмоқчимисиз? Чойга келинг?

Шу ҳайқириқдан кейин қариянинг алаҳлаши тугаб, у хушига келади ва сохта овоз билан жавоб қилади: — Ҳавода, тоза ҳавода нафас олмоқчийдим, жонгинам! Ҳаво бирам созки!

Шундай деб у скамейкадан туради, биринчи қаватдаги бояги дераза ёпилиши билан ўша томонга ўғринча мушт дўлайтириб қўяди-да, судралганча уй томон юра бошлайди.

— Ёлғон гапиряпти, фирт ёлғон гаплари! О, тангрилар, шунчалик ёлғон гапирадими киши! — деб гўлдирайди Иван Николаевич панжарадан узоқлашаркан, — уни боққа жалб қилган нарса асло тоза ҳаво эмас, балки бу тўлиной оқшомида у ой сағҳида ва боғ ҳавосида ниманидир кўряпти. О, бу қариянинг сирини билиш учун, у йўқотган ва энди қўл чўзиб ҳавода бе-самар ахтараётган ўша Венеранинг нима эканлигини билиш учун ҳеч нимама ни аямаган бўлар эдим!

Шундан кейин, профессор уйига бутунлай хаста бўлиб қайтади. Хотини, одатда, унинг аҳволини

пайқамаётгандай бўлади ва эрини тезроқ ётиб ухлашга ундайди. Лекин ўзи ётмайди, кўлида китоб билан чироқ ёнида ўтираркан, ухлаб ётган эридан махзун кўзларини узмайди. У Иван Николаевичнинг тонг чоғида алам билан чинқириб уйғонишини ва ўзини ҳар ёққа отиб, йиғлай бошлашини билади. Шу боис унинг олдида дастурхонда спиртланган шприц билан қуюқ чой рангидаги суюқликли шишача шай ётарди.

Мана, ниҳоят, оғир хаста одам билан умр қилган бу бечора аёл бежавотир ухлаши мумкин. Иван Николаевич энди то эргалабгача бахтиёр чеҳра билан тинчгина ухлайди ва хотини учун мавҳум, аммо қандайдир дабдабали ва саодатли тушлар кўриб ётади.

Ҳар йили баҳорда, тўлиной кечаси бу олимни битта нарса уйғотади ва аянч билан чинқиритишга мажбур этади. Зеро тушида унинг кўзи олдида ўша ўта бадбашара пучуқ жаллод пайдо бўлади, жаллод ҳансираганча бир сакраб устунга боғланган ва энди жинни бўлиб қолган Гестаснинг юрагига қўлидаги узун найзани ботиради. Жаллоднинг ўзи-ку унча кўрқинчли эмас, лекин олимнинг хобида қайнаб-тошиб рўйи заминга оқиб тушаётган аллақандай булутдан вужудга келган зиё даҳшатлироқ эдики, бундай ҳол фақат оламшумул фалокат пайтидагина содир бўлиши мумкин.

Уқоддан сўнг уйқудаги Иван Николаевичнинг кўзи олдида ҳамшиша ҳамма нарса ўзгаради. У ётган тўшакдан дераза томон кенг ойдин йўл чўзилади ва йўлга алвонранг астарли оқ ридо кийган одам чиқиб, ой сари юра бошлайди. У билан ёнма-ён узун кўйлагининг увадаси чиқиб, афти бадбашара бўлиб кетган бир йигит боради. Улар нима тўғридадир қизғин суҳбатлашишади, баҳслашишади. чамаси, бир нимада келишолмаётганга ўхшайдилар.

— Ё тангрилар, тангрилар, — дейди ридо кийган одам ўз ҳамроҳига такаббуруна боқиб, — қаңдай бе-маъни қатл! Лекин сен марҳамат қилиб айт-чи, — шундай деркан, унинг чеҳрасидаги такаббурлик ўрнида тавалло пайдо бўлади, — ахир қатл бўлмаган-ку! Ўтинаман сендан, айт, бўлмаган-а?

— Ҳа, бўлмаган албатта, — деб жавоб қилади ҳирқироқ овоз билан ҳамроҳи, — ўзи сенга шундай туюлган.

— Гапингнинг ростлигига ош ичасан ҳамми? — хушомадона оҳангда сўрайди ридо кийган одам.

— Онг ичаман, — дейди унинг ҳамроҳи ва кўзларида жилава пайдо бўлади.

— Мен учун шунинг ўзи кифоя! — бўриқ овоз билан чинқиради ридо кийган одам ва ҳамроҳини етаклаганча тобора юксакка — тўлиной сари ўрлаб чиқаверади. Ҳирсдай келадиган бир кўппак улар орқасидан виқор билан бамайлихотир эргашади.

Шунда бирдан ойдин йўл қайнаб, ой ёғдусидан дарё вужудга келади, у қирғоқлардан тушиб оқа бошлайди. Ой ҳукмфармолик қилади, яйраб-яшнади, у рақс тушади, шўхлик қилади. Шунда ой ёғдуси оқими ичида гўзалликда беқиёс бир аёл пайдо бўлади ва атрофига кўрқа-писа боқаётган соқоли ўсиб кетган бир одамнинг қўлидан етаклаб, уни Иваннинг ҳузурига бошлаб келади. Иван Николаевич бир қарашдаёқ у одамни танийди. Бу — ўша бир юз ўн саккизинчи, унинг тунги меҳмони. Иван Николаевич хобида унга қўлларини узатди ва интизорона боқиб сўрайди:

— Демак, шу билан ҳаммаси тугабди-да!

— Ҳа, тугади, шогирдим, — деб жавоб қилади бир юз ўн саккизинчи, аёл ҳам Иванга яқин бориб, дейди:

— Албатта, шу билан тугади. Ҳаммаси тугади, умуман, ҳар қандай нарсанинг ҳам ниҳояси бўлади... Ҳозир сизнинг пешонангиздан ўпаман-у, кейин ҳаммаси яхши бўлади.

У энгашиб Иваннинг пешонасидан ўпада, Иван эса аёл сари талпиниб унинг кўзларига тикилади, лекин аёл чекиниб-чекиниб бориб, ўз ҳамроҳи билан биргаликда тўлиной сари равона бўлади.

Шунда ойнинг жазаваси тутиб, ўз ёғдусини тўғри Иваннинг устига ёғдиради, шуъласини ҳар томонга сочади, хона ой шуъласига фарқ бўлади, шуъла долғаланиб, тоша бошлайди ва Иваннинг қаравотини кўмиб юборади. Ана шундан кейин Иван Николаевич бахтиёр чехра билан маст уйқуга кетади.

Эртаси куни эрталаб у индамай, аммо хотиржам ва соғлом бўлиб уйғонади. Профессорнинг уколлардан илма-тешиб бўлиб кетган хотираси тинчиб қолади ва келаси тўлиной тунигача уни ҳеч ким безовта қилмайди: на Гестаснинг пучуқ қотили, на Иудеянинг тошбағир бешинчи прокуратори чавандоз Понтий Пилат.

1929—1940

Тамом

Амазонка — қадимги юнон мифологиясида жанговар сувори аёл.

Арамейлар — келиб чиқиши арабистонлик бўлган сомиёлар қабиласи.

Аттис — юнон мифологиясида Фригиядан чиққан худо. Аммо унинг бўлганлиги маъхум.

Бельэтаж — театр залида партер ва амфитеатрдан юқорироққа жойлашган балконнинг энг олдинги қаторлари.

Брокен — Германиядаги Гарц тоғининг чўққиси бўлиб, немис халқ афсоналари ва ривоятларида таъкидланишича, гўё бу ерда баҳор байрами арафасида (1 майга ўтар кечаси) жинлар базми бўлар эмиш.

Буюк ирод (милоддан олдинги 73—4 йиллар) — 40-йилдан Иудея шоҳи. Тахтни Рим қўшинлари кўмагида қўлга киритган. Ўта даражада риёсатпараст ва бадгумон солим бўлган. Ўзининг рақиби деб шубҳа қилган ҳамма одамни ўлдираверган. Ривоятларга қараганда, Исонинг туғилганидан дарак топиб, мамлакатдаги барча чақалоқларни қиличдан ўтказган эмиш.

Вампир — афсоналарда гўрдан чиқиб одамларнинг қонини сўрувчи махлуқ.

Вьетан Анри (1820—1881) — Бельгия скрипкачиси ва композитори. Брюссель консерваториясининг профессори.

Галилея — шимолий Фаластинда тарихий вилоят. Инжил талқини бўйича Исони тарғиб қилган асосий район.

Гомункул — ўрта аср кимёгарларининг хаёлий тасаввурича кимёвий усул билан яратиш мумкин бўлган одамзод.

Ершалаим — Ерусалим, яъни Қуддус шаҳри.

Жокей — спортчи чавандоз.

Игефон — юнонча Ҳегемон сўзидан олинган бўлиб, дохий, раҳбар маъноларини билдиради.

Исрофилнинг сури — христиан дини ақидасига кўра, қиёмат куни фаришта Исрофил сур (карнай) чалармиш ва бунинг овозига жамики жонзотлар қайта тирилармиш.

Иудея — Жанубий Фаластинда Римга қарашли вилоят (милодий 6—395 йиллар).

Калигула Гай Кесарь (12—41 йиллар) — Рим

императори (37-йилдан). Ашаддий фосиқ бўлган. Ўзига худди худога сифингандек сифинишларини талаб қилган. Калигула ўз шахсий гвардиясининг саркардаси томопидан ўлдирилган.

Капельдинер — театрда билетларни текширувчи ва залда тартиб сақловчи одам.

Кентурион — қадимги Рим қўшинида Кентурия (қаранг) бошлиғи.

Кентурия (Центурия) — қадимги Римда юз кишилик отряд.

Коҳорта — Рим пиёда қўшинида тактик қисм.

Лафонтен (1621—1695) — Буюк француз масалнависи.

Легион — қадимги Рим қўшинида йирик ҳарбий қўшилма.

Манипул — қадимги Рим қўшинида таркибида икки кентурия (қаранг) бўлган ҳарбий бўлинма.

Манускрипт — одатда қадимги қўлёзмалар шундай номланади.

Мардук — Бобил пантеонида Марказий илоҳ. Бобил шаҳрининг бош худоси.

Масихо — бу ўринда яҳудий динининг талқини бўйича, яҳудий халқини озод этиш учун зоҳир бўлажак афсонавий халоскор.

Мельпомена — қадимги юнон мифологиясида тўққизта музадан бири, фоживий асарлар ҳомийси.

Мессалина Валерия — Учинчи Рим императори Клавдийнинг хотини. Ўзининг фоҳишалиги ва бадқаҳрлиги билан доврўқ қозонган. Клавдийнинг йўқлигидан фойдаланиб, ўз ўйнаши Силлийга ошкора эрга тегади. Лекин император кулликдан озод қилган Нарцис билан Паллас Мессалинани судга бериб, уни ўлимга ҳукм қилишларига муваффақ бўладилар.

Нисон ойи — Исроил давлати календариди йилнинг биринчи ойи бўлиб, у ҳамиша баҳор фаслига тўғри келади. Нисон ойининг 15-куни, яъни яҳудийлар Мисрдан озод бўлиб чиққан кун Пасха байрами куни деб ҳисобланган.

Озирис — Миср тангриси, зиё ва иссиқлик худоси.

Полигимния — қадимги юнон мифологиясида тўққизта музадан бири, гимнлар ҳомийси.

Понтий Пилат — Рим империясининг Иудеядаги но-

иби (милодий 26—36 йиллар). Ўта шафқатсизлиги билан донг қозонган. Иосиф Фалавийнинг ёзишича ва таврот талқинича, Исо пайғамбар унинг ҳукми бўйича чормих қилинганмиш.

Приват-доцент — хусусий тарзда сабоқ берувчи деган маънони билдиради. Революциядан олдинги Россияда ва айрим хорижий мамлакатларда олий мактаб ўқитувчисининг илмий унвони.

Прозектор — касалхоналарда мурдани ёриш билан шуғулланувчи мутахассис.

Прокуратор — қадимги Римда император ноиби.

Рампа — саҳна олдига ўрнатилган чироқларни томошабинлар кўзидан тўсиб турувчи пастак тўсиқ.

Секст Эмпирик — қадимги юнон файласуфи ва олими. Скептицизм вакили. Мантиқ тарихини яратган энг дастлабки олимлардан бири.

Силлогизм — мантиқ илмида икки фикрни таққослаб, уларнинг натижаси бўлмиш учинчи фикрни келтириб чиқариш назарияси.

Синедрион — қадимги Иудеяда оқсоқоллар кенгаши. Ҳукумат ва суд ишлари билан шуғулланувчи олий диний маҳкама.

Скуратов (Малюта) — Иван Грознийнинг аъёнларидан бири. Террорчи опричниклар бошлиғи. Кўп таниқли шахсларни қатл этишда қатнашган. 1570 йилдаги Новгород юришида оммавий қатлга бошчилик қилган.

Соловкин — Оқ денгиздаги хилват ороллардан бири, у ерда фақат монастирлар бўлган.

Талия — қадимги юнон мифологиясида тўққиз музанинг бири; комедия асарлари ҳомийси.

Таллиф — этаги узун кўйлак.

Тацит Публий-Корнелий Румо тарихчиси. Унинг 16 китобдан иборат «Солнома»си машҳурдир. (Тахминан 53—54 йилларда туғилиб, 117—136 йилларда ўлган).

Тетрадрахма — тўрт драхма қийматидаги қадимги юнон ақчаси бўлиб, аксарият пайтда қумушдан, баъзан эса олтиндан ҳам бўлган.

Тетрарх — Рим империясида мамлакатининг тўртдан бир бўлагини бошқарувчи ҳукмдор.

Тиверия — Фаластиндаги шаҳар.

Трибун — қадимги Римда қўшинларда трибунлар маъмурий ва хўжалик хизмати вазифаларини бажарган.

Филон Искандарий — Иудея файласуфи (милоддан олдинги 20-йилда туғилиб, милодий 54-йилларда ўлган).

Штраус Давид Фридрих (1808—1874) — немис теологи (илоҳиёт илми билан шуғулланувчи олим) ва файласуфи, «Исонинг ҳаёти» номли китобда инжилнинг ҳаққонийлигини инкор этган, Исони тарихий шахс деб ҳисоблаган.

Ўн икки худо жамоаси — Рим мифологиясида энг олий тангрилар гуруҳи. Булар: Юпитер, Нептун, Марк, Аполлон, Вулкан, Меркурий, Юнона, Венера, Минерва, Диана, Веста ва Церера. Бу ўн икки худо, тангриларнинг Юпитер бошчилигидаги олий кенгашини ташкил қилган.

Қайсар — подшо.

Қайсария — салтанат.

Хемикрания — қаттиқ бош оғриғи. Бошнинг бир паласи оғрийди.

Хипподром — яъни ипподром, отлар пойгаси ўтказиладиган майдон, отчопар.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ДУРДОНАЛАРИ

Михаил Афанасьевич Булгаков

УСТА ВА МАРГАРИТА

Роман

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2008

Мухаррир *Ш.Р. Эргашева*
Бадий муҳаррир *М. Самойлов*
Техник муҳаррир *Р. Бобонова*
Мусахҳихлар: *Ж. Тоирова, А. Зокиров*
Саҳифаловчи *А. Цой*